

પરમ વન્દનીય વડિલ બાપુ શ્રી રણ
પુરોહિતના કરકમલમાં.

માધાર્યો મહાજો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ ।

માતા પ્રથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ માતા સ્વો મૂર્તિરાત્મકઃ ॥ મધુ

“આચાર્ય સાક્ષાત્ વેદની મૂર્તિ છે, પિતા પ્રજાપતિની મૂર્તિ
છે, માતા પૃથ્વીની મૂર્તિ છે, અને બાપુ પોતાની મૂર્તિરૂપ છે.

(મનુસ્મૃતિ ૨-૨૨૬)

આર્યધર્મમાં જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા પિતુઃ સમઃ વડિલ બાપુ પિતાને
સ્થાને મનાય છે, છતાં ઇશ્વરકૃપા હોય તોજ સહોદર બાપુઓમાં
બાન્ધોન્ય પ્રેમભાવ જળવાઈ રહે છે. તેમાં મુખ્યત્વે પિતા તરફથી
પુત્રોને મળેલું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ તથા હિતોપદેશ મૂળ કારણ
હોય છે. આપના બ્લેકબાઈલમાં પણ તેજ ભાવ જળવાઈ રહેલો છે.

પ્રાતઃસ્મરણીય પિતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી આપ સાંસારિક
વ્યવહારનાં અટપટાં કાર્યોમાં સન્માર્ગદર્શક બની અમારી
જવાબદારીઓ પોતાને શિરે લઈ વડિલ બાપુ તરિકેની બધી ફરજ
બજાવતા આવ્યા છો

આપના એવા અનેકાનેક ઉપકારોનું સદા સ્મરણ ગમવા
માટે અને આપની વ્યવહારક્ષતા, કાર્યકુશળતા, કુટુંબવતસલતા તથા
સહિષ્ણુતાદિ અનેક ગુણોથી આકર્ષાઈને ધર્મપ્રેમથી પ્રસિદ્ધ કરેલ
“શ્રીપ્રભાસજ્ઞેનનાં સુમપ્રયાગાદિ તીર્થોનું માહાત્મ્ય” એ તામનું
આ પુસ્તક આપના કરકમલમાં મૂકતાં હું આજે મને અદ્વપાંશી પણ
કૃતાર્થ થયો સમજું છું.

આપનો કૃપાકાંક્ષી અનુજ બાપુ
રેવારાકર.

પ્રભાસ ક્ષેત્રનાં કેટલાંક સ્થળોનાં પૌરાણિક અને આધુનિક નામે.

પ્રભાસક્ષેત્ર-ભાસ્કરક્ષેત્ર, સિદ્ધાશ્રમ-
ઉત્તતસ્થાન-ઉત્તનદુર્ગ, ઉના.

મહોદય-મોદેશ્વર (ઉના)

મૂલચંડીશ-મૂળચંડેશ્વર ન્દાના
મહાદેવ (દેવવાડા પાસે).

સગમેશ્વર-સુખનાથ કે મોટા
મહાદેવ (દેવવાડા પાસે).

ઋષિતોયા-મન્થુ-ત્રી નદી.

દેવકુલ-દેવસ્થલ-દેવલપુર-દેવલવાડા
-દેવવાડા-દેવવાણું, નવાનગર ઇ.

ચન્દ્રોદક-પીમ્બીનું તલાવ દેવવા-
ડાથી અમિમાં. ૭ ગાઉ છેટે.

ઋષિતીર્થ-રખીયો (નવા ખંદર
પાસે સમુદ્રમાં).

મરુદેવી-મવદેવી-મર્ષદેવી-મરુની
દેવી-મરુના દેવી (નવાખંદર પાસે).

રાખરસ્થાન-સીંખર ગામ.

દેવદારુત્તન-૬૮ તીર્થોમાં દારુકાવન
૨૧ મું તીર્થ (દેવવાડા).

મહાતીર્થ-રામપાળ (દેવવાડા
નદી કાંઠે).

નમહર-નાથેર (૩૨ ગાઉમાં) પ્રદેશ.

ઉત્તત-સ્વામી-બાલચન્દ્ર-બાલજ
ગણેશ-ઉના.

કુબેરાશ્રમ-કોળાનો આરો
(દેવવાડા નદી કાંઠે).

શક્તિદેવી-શક્તનો આરો (મન્થુ
ત્રી કાંઠે).

સુન્દરી માતા-સામુદ્રી માતા.

દ્રોણેશ્વર-દોણીયા મહાદેવ.

તલશ્યામ-તુલશ્યામ-તુલસીશ્યામ
તપ્તોદકસ્વામી.

સૌરાષ્ટ્ર-સુરાષ્ટ્ર-સોરઠ-કાઠીયાવાડ
ન્યંકુમતી-ચીંગવડો નદી

ગોમતી-ગોમો નદી મૂલદ્વારકા

રુદ્રગયા-ચાંદવડપાસે રુદ્રેશ્વરનો

દેવપત્તન-શિવપત્તન-સોમપુર-
નાથપત્તન-પ્રભાસપાટણ.

બલશ્વર દ્વીપ-દ્વીપ-દ્વીપખંદર.

આલપુષ્ટર-આલપોકાર કે પુષ્ટરતી

કુબેરનગર-કોટિનગર-કોડીનાર

વિષ્ણુગયા-ચક્રતીર્થ (ધામળેજી.

કનકનન્દા-કનકેશ્વરી-કનકઆર્ષ,

કનકાષ્ઠ-સ્વર્ણનન્દા.

કનકાવંતી-કનકાયલપાસે કનકઋણા

મંગલપુર-માંગરોળ.

ગુપ્તપ્રયાગ-સંગાલેશ્વરક્ષેત્ર,

પ્રયાગરાજ.

રત્નાદે દેવી-સૂર્યશ્રી-રાંદલ દેવી.

છાયા-સંગા.

તપ્તોદક કુંડો-ઉન્હા પાણીન

કુંડો (તુલસીશ્યામ).

દેવવાડાના રઢીયા શા. તાપીદાસ મગનદાસ મહેતા તથા તેમની ચાર પુત્રીઓના પુરસ્સા પર ખેડેલી
 મોગી ૧-ચિ બહેન શાન્તા, ઉબેલી ૨-ચિ. કાન્તા, તથા નીચે ખેડેલી ૩-ચિ. તારા તથા ૪-ચિ મંજલા.

દેવપાડાના રહીશ સા કેમુરદામ કન્મનદામ મહેના તેમના ધમપલ
સા બાગીચી તથા સા નાપીદાસ કરમનદામ મન્નાની પુત્રી ચિ તાન

સ્વ. શા. કરસનદાસ પ્રાગજી મહેતા દેલવાડાવાળાના મુપુત્રે
શ્રીમાન્ શા. કેસુરદાસ તથા શા. તાપીદાસનું સંક્ષિપ્ત

જીવનચરિત્ર.

કપોળવલ્લિ સ્મૃતિમાં મહેતા કુટુંબ પ્રથમથી અગ્રગણ્ય
મનાતું આવ્યું છે. તેનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ "કપોળકટપતક"
નામના પુસ્તકમાં તેની વંશાવલીઓ સાથે આપવામાં આવ્યો
છે. તેમાં કઇ સારમાં કયા મૂળ પુરૂષ કયા ગામમાં આવ્યા
તેની વિગત છે. તેમાં મૂળ પુરૂષથી ૮૨ મા મોતદાસ મહેતા
થી પાંચમા (૮૬ મા) વંશજ વીરજી મહેતાએ દેલવાડામાં
જન્મ કરી એમ તેના ૫૭ મા પાને લખ્યું છે.

મહેતા કુટુંબ અનેક ગોત્રમાં જણાય છે. તેમાં દેલ-
વાડા-કાઠીયાવાડમાં પેપડી મહેતાના કુટુંબમાં વૈષ્ણવધર્મ-
પરાયણ કુટુંબવત્સલ શા. પ્રાગજી દેવકરજી મહેતા ધણી
સુખી હતા. તેમને ચાર પુત્રો થયા:—૧-કરસનદાસ, ૨-
છગનદાસ, ૩-જેસીંગ, અને ૪ થા ત્રિભુવનદાસ અને પાંચમાં
વાલી બહેમ જેનાં લગ્ન ટીંગીમાં પરશોતમદાસ રવજી મહેતા
જોડે થયાં હતાં

ખીલ્ત શા. છગનલાલ પ્રાગજીને ચાર પુત્રો:—૧-જમ-
નાદાસ, ૨-માધવદાસ, ૩-હરિલાલ, ૪-શાન્તિલાલ તથા એક
પુત્રી બહેન જીવકોર જેઓ બધાં મોટે ભાગે મુંબઈમાં
રહે છે અને સુખી છે.

ત્રીજા સ્વ. જ્ઞેસંગ પ્રાગજીને ૩ પુત્રો:—૧-પ્રભુદાસ,
૨-મોહનલાલ, ૩-ગોકુલદાસ અને ૪ થાં પુત્રી બહેન તરવેણી
છે. આ ભાઈઓ હાલ સીકન્દરાબાદમાં સ્વતંત્ર વેપાર કરે
છે અને સુખી છે.

ચોથા પુત્ર ત્રિભુવનદાસ નિર્વશ હતા.

પ્રાગજી દેવકરણના પ્રથમ પુત્ર શા કરસનદાસનું લગ્ન
સંવત્ ૧૯૪૪ માં બક્ષરાબાદના શેઠ શા. દુર્લભદાસ ધારસી
વોરાની પુત્રી બાઈ પ્રેમબાઈ બેઠે થયું હતું. આ પ્રેમબાઈના
ભાઈ શા. જમનાદાસ દુર્લભદાસ વોરા શરીરે બહુ અશક્ત
હોઈ હાલ તેમના ભાણેજ શા. કેસુરદાસ અને શા. તાપીદાસ
બેઠે મુંબઈમાં રહે છે અને ઇશ્વરપરાયણ રહી ધાર્મિક જીવન
ગુજારી રહ્યા છે.

શા. કરસનદાસ પ્રાગજી પોતાનું લગ્ન થયા પછી
પોતાના બધા ભાઈઓથી જુદા રહી દેલવાડામાં સ્વતંત્ર
ધંધો કરતા હતા, અને સાધારણ સુખી હતા. તે પછી
તેઓ સંવત્ ૧૯૫૧ ના વૈશાખ વદી ૧ ના દિને દેલવાડામાં
સ્વર્ગવાસી થયા. આ વખતે શા. કેસુરદાસ - અઢી વર્ષના
અને શા. તાપીદાસ ક્ષત્ર સાત માસના હતા. એટલે કે
તેમણે પિતૃસુખ મુઠલ લોગવ્યું નથી એમ કહીએ તોપણ
ચાલે. તેમનાં માતા ગં. સ્વ. પ્રેમબાઈ ઘણું સુશીલ અને
પતિભક્તિપરાયણ હતાં. પોતાના પતિ સ્વ. કરસનદાસ
પ્રથમથી સાધારણ સ્થિતિમાં હતા અને નાની વયમાં તેઓ
સ્વર્ગવાસી થયા અને તેમાં વળી બચ્ચાંઓ ન્હાનાં હતાં.

આવી કઠિન સ્થિતિમાં ગં. સ્વ. પ્રેમળાઇએ ઘણાં દુઃખો વહી મોટી આશાએ બંને બાળકોને મોટા કરી દેલવાડામાં ભણાવ્યા. ભણવામાં બંને લાઇઓનો અભ્યાસ રૂક્ત ગુજરાતી ૪-૫ ચોપડીનો હોવા છતાં તેઓ આપખળથી અને સ્વયં બુદ્ધિથી આગળ વધ્યા. ઇશ્વર કૃપાથી બંને લાઇઓને વરાવીને તેમનું માંડ સુખ લોગવવાનો સમય આવ્યા ત્યાં તેઓ બીમાર પડ્યાં. તેમની છેલ્લી ઇચ્છા દેલવાડામાં દેહ પડે અને ગુપ્તપ્રયાગમાં અન્તિમ ક્રિયા થાય તો સારું, એવી હતી. એ ગુલેચ્છા તનણે પોતાના સુપુત્રોને જણાવતાં તેમની અન્તિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા પોતાનાં માતાની શારીરિક સ્થિતિ ઘણી રોગગ્રસ્ત હોવા છતાં બંને લાઇઓ તેમને સ્ટીમરમાં કેબીનમાં બેસાડી ફૂલની પેઠે દેલવાડે લઈ ગયા અને ત્યાં પૂજ્યા પછી બીજેજ દિવસે એટલે કે સંવત્ ૧૯૭૬ ના મહા વદી ૭ ને બુધવારે તેઓ દેવલોક પામ્યાં. તે પછી તેમનાં ગુપ્તપ્રયાગ-બેઠકમાં અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર અને ઉત્તર-ક્રિયા કર્યાં તે પછી તેમના પુણ્યાર્થે પ્રજ્ઞાભોજન અને જ્ઞાતિ-ભોજનાદિ કરી સ્વ. માતાની સેવાનો સંપૂર્ણ લાભ તેમણે લીધો. તે અગાઉ બંને લાઇઓએ પોતાની ગં. સ્વ. માતાજીને સંવત્ ૧૯૭૫ માં શ્રીનાથજી વગેરે પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા પણ કરાવી હતી. આ સંસારમાં ‘જતની જન્મમૃતિમ્ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી-જનની અને જન્મભ્રમિનું સુખ સ્વર્ગ કરતાં પણ વધુ શ્રેષ્ઠ છે.’ પરંતુ તેનું સુખ ભાગ્યયોગેજ લાંબો વખત મળે છે. આમ આ બંને લાઇઓએ પોતાની

માતાની સારી રીત સેવા કરી પોતાની પુત્ર તરીકેની ફરજ
 બજાવી. એમ એ સ્વ. માતાજીના શુભારીર્વાદથી બંને માતૃલક્ષ્મી
 ભાઈઓ આજે સુખી છે. અને વેપારી વર્ગમાં પણ સારાં
 માન પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે, અને ઘરના વેપાર ધંધા સ્વતંત્રપણે
 ચલાવી રહ્યા છે આ બંને ભાઈઓમાં શા કેસુરદાસ મોટા છે.
 તેમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૪૯ ના વૈશાખ માસમાં થયો છે. તેઓ
 પોતાની ૧૨ વર્ષની ઉંમરે પહેલ વહેલા મુંબઈ આવ્યા અને
 પોતાના પૂજ્ય કાકા શ્રી. શા. છગનલાલ પ્રાગજી મહેતા જોડે
 રહી મુંબઈના દવાવાળા શેઠ મનોરદાસ કાશીદાસને ત્યાં તેમણે
 એકાદ વર્ષ નોકરી કરી અને તે પછી ચકલામાંજે. એસ. પટેલ
 દવાવાળાને ત્યાં નોકરી કરી તે પછી તે નોકરી છોડી દઇને
 પોતે સંવત્ ૧૯૭૬ થી કે. પી. મોતીલાલની કું. ના નામથી
 સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો, જે હાલ ચાલુ હોઇ ઘણી
 સારી સ્થિતિમાં છે. દવાની વેપારીઓમાં પણ શા. કેસુરદાસ
 સારા પ્રમાણમાં માન પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. તેમનું પ્રથમ લગ્ન
 સંવત્ ૧૯૭૨ માં માત્ર વંદી ૯ ના દિને બાકરાવાદમાં શા.
 દુર્લભદાસ પ્રેમજીની પુત્રી ઝોના જોડે થયું હતું. તે બાઈને
 કાંઈ સંતાન થયું ન હતું અને તે સ્ત્રીનો સંવત્ ૧૯૭૬ ના
 વૈશાખ સુદી ૧૫ ને સોમે દેવવાડામાં સ્વર્ગવાસ થયો. તે
 પછી શા. કેસુરદાસનું બીજું લગ્ન મહુવામાં શા. વનેમાળીદાસ
 રણછોડદાસ મહેતાની પુત્રી કાશીબાઈ જોડે સંવત્ ૧૯૮૦ માં
 થયું. તે સ્ત્રી પણ સંવત્ ૧૯૮૧ ના વૈશાખ સુદી ૧ ને શુક્રએ

મહુવામાં સ્વર્ગવાસી થયાં. તે પછી શા કેસુરદાસનું ત્રીજું
લગ્ન અમરેલીમાં શા. હરજીવનદાસ ઉમરાજ ગાંધીની પુત્રી
બાગીરથી જોડે સંવત્ ૧૯૮૨ ના માર્ગશીર્ષ સુદી ૫ ના
દિને થયું જે હાલ હયાત છે

શા. કેસુરદાસનાં ત્રીજાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. બાગીરથી
ગહેન ઘણાં માયાલુ, દયાળુ અને ધાર્મિક વિચારવાળાં છે
અને પોતાના દીયર શા. તાપીદાસનાં બચ્ચાંઓને પોતાનાંજ
સંતાન છે એમ માની તેમની ઘણી કાળજીથી મહાજ રાખે
છે અને પોતે ઇશ્વરભક્તિ અને પતિભક્તિ-પરાયણ રહી
દેવસેવા, ધાર્મિક ગુસ્તકોનું વાચન અને દેવદર્શનાદિ ધાર્મિક
કાર્ય કર્યા કરે છે. શા. કેસુરદાસથી જે વર્ષ ન્હાના શા.
તાપીદાસનો જન્મ સંવત્ ૧૯૫૧ ના કાર્તિક સુદી એકમે
એટલે કે એસતે વર્ષે થયો હતો તેમણે પણ દેલવાડામા
ગુંજરાતી ૪-૫ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી સંવત્ ૧૯૬૪ માં
પોતાની ૧૩ વર્ષની ઉમરે પ્રથમ મુંબઈ આવી શરૂઆતમાં
મંખમલના વેપારીને ત્યાં નોકરી કરી સારો અનુભવ લીધો,
અને તે પછી ૨૮ સદાશિવ રામરામ દેશાઈ ટોપીવાલાને ત્યાં
૧૦ વર્ષ નોકરી રહી ત્યાં વેચાણનું કામ સારી રીતે કરતા હતા
આમ ત્યાં વિશેષ અનુભવે લઈને તેમનાંથી રાજપુત્રીથી
છુટા થઈ શેઠ દિદાઅલી અબદુલ રસુલ અત્તરવાલાની જોડે
દાગીદારીમાં મખમલનો વેપાર તેમણે શરૂ કર્યો જેમા ઇશ્વર
કૃપાથી તેઓ સાફ કમાયા, પરંતુ તે પછી દાગીદાર જોડે મતભેદ

યવાથી તે ભાગીદારીમાંથી છુટા થઈ લીલામ વગેરેનો સ્વતંત્ર
 ધંધો તેમણે કર્યો તે પછી તે ધંધો છોડીને પાછા તેમના
 જૂના શેઠ સદાશિવ રાજારામ દેશાઈને ત્યાં ૬ વર્ષ તેઓ
 નોકરીએ રહ્યા અને તે પછી તેઓએ સ્વતંત્ર ધંધો કરવાની
 ઇચ્છાથી ત્યાંથી છુટા થઈને મુંબઈના માધવળાગ પાંજરાપોળની
 સામે સંવત ૧૯૮૫ ના શ્રાવણ માસમાં 'મહેતાપ્રધર્મ'ના નામે
 સ્વતંત્ર દુકાન કરી તેમાં ટોપી તથા હિન્દુઓનાં દેવદેવીઓની
 ગંગીન છબીઓનો મોટો વેપાર તેઓ કરી રહ્યા છે અને ધંધો
 સારી રીતે ચાલતો હોય પોતે ઘણા મુખી હાલતમાં છે.
 તેમનું પ્રથમ લગ્ન નાગેશીમાં શા. ખોડીદાસ નાગજીની
 પુત્રી તાપીબાઈ જોડે સંવત ૧૯૭૪ ના માહમાસમાં થયું
 હતું તે સ્ત્રીનો સંવત ૧૯૭૮ ના માર્ગશીર્ષ વદી ૮ ના દિને
 દેલવાડામાં સ્વર્ગવાસ થયો હતો. તે પછી શા. તાપીદાસનું બીજું
 લગ્ન ઉમેજમાં શા. કનકદાસ મકનદાસ મહેતાની પુત્રી
 શિવકોર જોડે સંવત ૧૯૭૬ ના વૈશાખ સુદ ૧૫ ના દિને
 થયું. તે સ્ત્રીથી શા. તાપીદાસને ચાર કન્યાઓ થઈ જે હાલ
 હયાત છે. તેમનાં નામો:-૧-ચિ. શાન્તા, ૨-ચિ. કાન્તા, ૩-
 ચિ. તારા અને ૪ થી ચિ. જન મંજુલા છે. આ કન્યાઓનાં
 માતા અ. સૌ. શિવકોર સંવત ૧૯૬૦ના ચૈત્ર વદી અમાસે
 મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસી થયાં. તે પછીથી શા. તાપીદાસે ફરીને ત્રીજું
 લગ્ન કર્યું નથી, અને તેઓ પોતાના ધંધામાં ધ્યાન આપવા
 ઉપરાંત તેમાંથી થોડોક સમય પ્રભુભક્તિ દેવદર્શનાદિ કરી
 ધાર્મિક જીવન ગુજારી રહ્યા છે.

શાહ કેસુરદાસ અને શા તાપીદાસનો સ્વતંત્ર વેપાર જુદો હોવા છતાં જાને ભાઈઓમાં સંપ સારો હોવાથી પ્રથમથીજ જાને ભાઈઓ સંપસલાહથી સાથે રહે છે. જાને ભાઈઓને પ્રથમથીજ પોતાનાં માતા પિતા તરફ પૂજ્યભાવ હોવાથી તેમના પુણ્યાર્થે સંવત ૧૯૮૬ ના ચૈત્ર માસમાં સહકુટુંબ નાસિક પંચવટીમાં જઈ ત્યાં દેવવાડના રહીશ જોશી શ્રીમહાશંકર મોરારજી પાસે સારો અર્થ કરી શ્રીમદ્ભાગવતની સમાહ પારાયણ તેમણે કરાવી હતી. તે સિવાય જાને ભાઈઓએ સહકુટુંબ અનેકવાર તીર્થયાત્રાઓ કરીને પણ પોતાના દેહનું સાર્થક્ય કર્યું છે.

જાને ભાઈઓ સ્વભાવે મળતાવડા, દેવ, પ્રાધ્મણ, ગુરૂ અને વડીલો તરફ પૂજ્યભાવવાળા છે, તેમજ વિવેકી, માયાહુ, શ્રદ્ધાહુ, સ્વધર્માભિમાની, પોતાને ત્યાં આવ્યા ગયેલાનું સન્માન કરનારા, શાન્તપ્રકૃતિના અને સેવાભાવી છે. નિરભિમાનતા, નમ્રતા, સાદાઈ, ધર્મપરાયણતા, નિખાલસતા, વિનય આદિ ગુણો જાને ભાઈઓમાં સ્વભાવથીજ જોવામાં આવે છે.

જાને ભાઈઓ ઉદાર હોવાથી પોતાના કુટુંબીજનોને અને ખીમઓને પણ સમય આવે શુભ રીતે મદદ કરતા રહે છે. ઘરમાં પણ દેવસેવા રાખી ધાર્મિક નિત્ય નિયમમાં તત્પર રહી પ્રભુભક્તિ કરે છે, તેમજ અનેક પ્રસંગે વિદ્વાન્ પ્રાણણો દ્વારા ધાર્મિક સારાં કાર્યો કરતા રહી પોતાની

મેળવેલી દેવી સંપત્તિનો જપ, પૂજા, કથા નથા તીર્થ-
યાત્રાદિમાં સદ્વ્યયોગ કર્યા કરે છે

આ “ગુપ્તઅયાગાદિ તીર્થોનું માહાત્મ્ય”એ નામનું
પુસ્તક છપાવવા જે હું તત્પર થયો હોઈ તે તે દ્રશ્ય આ
ધર્મપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થ જને લાઇઓનેજ આભારી છે.
તેઓએ પોતાનાં પૂજ્ય માતા પિતાના પુણ્યાર્થે આ ધાર્મિક
પુસ્તક છપાવવા માટે મોટી રકમની મદદ કરી છે તે માટે
હું તેમને જોટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો જોહો છે. પરમ
કૃપાલુ પરમાત્મા તેનો સારો જાહેરો તેમને આપે અને
તેમની પાસે આવાં અનેક ધર્મકાર્યો કરાવી હંમેશના માટે
તેઓમાં ધર્મબુદ્ધિ રખાવે અને સકુટુંબ સુખી રાખે, એજ
બધુ પ્રત્યે જ્ઞારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

મારી ઘણી ઇચ્છા હોવા છતાં શા. કેસુરદાસ અને
શા. તાપીદાસનાં માતા પિતામાંથી કેઇનો પણ ફોટો મળ્યો
ન હોવાથી કેવળ તે જાને લાઇઓનો કુટુંબ સાથેનો
ફોટો-ચિત્ર આ પુસ્તકમાં મૂકી અને તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન
ચરિત્ર છાપીને સતોષ માનું છું. ઇતિ શિવમ.

લિ. શુભચિન્તક:-

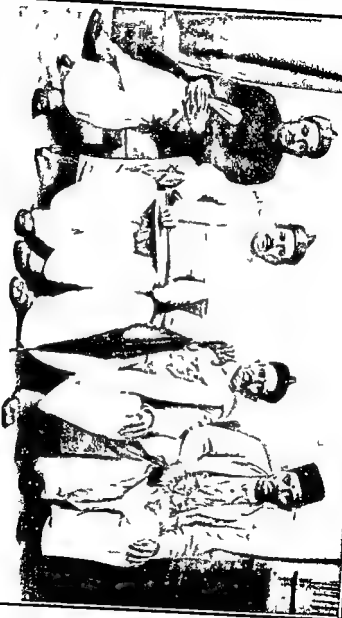
દેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી, દેસવાડાકર.

તા. ૧૪-૧૨-૪૦

મુ દેવવાડા-કાઠીયાવાડ.

ફાલ અધ્યાપક:- શ્રીકે દેવીદાસ લલ્લુભાઈની સરકૃત પાઠશાળા

૧૨૫ ગ્રામવાડી, મુઅઈ ૪

કે. પ્રેક્ષિત મેઘજી જીરજીવનના ૩ પ્રતિ-૧-૬૫૫૩૦, ૨-૬૫૫૩૦ થાઈ, ૩-૨૫૫૩૦. ૧૫૫
 ગુજરાતી જીરજીવનના પ્રતિ-૧૫૫ પ્રેક્ષિત દેવગાંધી

ક પુરોહિત મેઘજી હરજીવન જ્યોતિર્વિદ્ (દેલવાડા)

જન્મ સ. ૧૯૦૭, મૃત્યુ સ ૧૯૭૬ આગ્રો મુદી ૧૫
 હો શાસ્ત્રી રેવાગંકર પુરોહિતના પિતાજી.

શ્રીહરિહરૈ વિજયેતેતરામ્ પ્રસ્તાવના

પરમ દયાળુ પરમાત્માની અસીમ કૃપાથી “શ્રો પ્રભાસ-
ક્ષેત્રનાં શુભપ્રયાગાદિ તીર્થોનું માહાત્મ્ય” નામનું આ સચિત્ર
પુસ્તક વાંચક વર્ગની સમક્ષ મૂકતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.
મુંબઈ જેવા પ્રવૃત્તિવાળા શહેરમાં રહી આવું પુસ્તક શોધ
ખોળ કરી અનેક પુસ્તકો વાંચીને લખવું, પ્રસિદ્ધ કરવું ઇ.
કાર્ય વિકટ હોય છે. આવું કાર્ય નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્યથીજ
થઈ શકે છે. તેમ છતાં ઘણા વખતની શુભેચ્છા ઇશ્વર-
કૃપાથી કેટલાંએ વર્ષના પરિશ્રમે આજે અદ્વપાંચે પૂર્ણ થઈ છે.

શ્રીપ્રભાસક્ષેત્ર અને તેમાં આવેલાં શુભપ્રયાગ, પ્રાચી,
ત્રિવેણી, સોમનાથ, સૂર્ય, શ્રીકૃષ્ણ, પંચસોતા-સરસ્વતી,
રુદ્રગયા આદિ તીર્થ, નદી અને દેવોનું માહાત્મ્યવર્ણન
વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા ઇતિહાસાદિનાં અસંખ્ય પુસ્તકોમાં
ઓછા વધતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. જે લોકો પુરાણોને
ઇ. મન પછીનાં ણનેલાં માને છે તેમણે વેદાદિનાં ઘણાં
પ્રમાણાથી લખેલો અને રાજકોટથી પ્રગટ થયેલ નાંદીપુરાણમાં
છપાયેલો મારો “ઉપોદ્ઘાત” વાંચી જવો. જે વસ્તુ વેદમાં છે
તેનો પ્રાક્ષણ, અંચ અને પુરાણાદિમાં વિસ્તાર છે અને તેનાથીજ
આર્ય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસની રક્ષા થતી રહી છે.

૧૮ મહાપુરાણોમાં સૌથી મોટું ૮૧૧૦૦ શ્લોકોનું ૧૩ મું મહા-પુરાણ સ્કન્દપુરાણ છે તેના ૭ ભાગોમાં ૧૨ હજાર શ્લોકોનો પ્રમાસલંઘ એ ૭ મો ભાગ છે, તેમાં પ્રભાસ, દ્વારકા, અબુ-દાચલ (આબુ), ગિરનાર વગેરે ૧૫ભાગોના માહાત્મ્યોનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

“મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ” ના ૨૪૦ મા પાને લખ્યું છે કે “સ્કન્દપુરાણ માં ૬૧૦૦૦ શ્લોકો છે, ખીજે ઠ. લખ્યું છે કે “સ્કન્દપુ મા ૬ સંહિતા, ૫૦૦ ખંડ અને પાંચ લાખ શ્લોકો છે.” પરંતુ હાલમાં મળતાં કાશી, મુંબઈ, લખનઉ વગેરેમાં છપાયેલાં સ્કન્દપુરાણોમાં ૮૧૦૦૦ શ્લોકો મળી આવે છે, એથી તેના મોટો ભાગ હુસ થયો લાગે છે. ગમે તે હો તેમ છતાં આજે એવાં અનેકાનેક માહાત્મ્યો છપાયેલાં મળે છે કે જે છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષોમાં છપાયેલાં સ્કન્દપુરાણોમાં ન હોવા છતાં તે સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત છે એમ જણાઈ આવે છે. તેથી સ્કન્દપુ. કદાચ ૮૧૦૦૦ શ્લોકોથી વધુ ગ્રંથમાં હોવું જોઈએ એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

મારાં વાંચેલાં સ્કન્દપુરાણો નીચેને ઠ. છપાયેલ મળે છે:-

૧. સ્કન્દપુ.શ્રમૂલ શ્લોકો સાથે હિન્દી ટીકામાં છપાયેલું “લખનઉ” માં મળે છે.

૨. મુંબઈ-“ઇન્દુ-પ્રકાશ” ગ્રંથમાં સ્કન્દપુ. મરાઠી ભાષામાં સારરૂપે છપાયેલું મળે છે.

૩. મુંબઈ-વેંકટેશ્વર ત્રેસમાં મૂળ સ્લોકોમાં છપાયેલું મળે છે.

૪. સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડના સારરૂપે ગુજરાતી ભાષાન્તર ૭૦૦ પૃષ્ઠમાં જૂનાગઢમાં સંવત ૧૯૪૬ માં છપાયેલું મળે છે. તેના ભાષાન્તરકર્તા સ્વ. ગોરાભાઈ રામજી પાઠક હતા. આ સિવાય નારદપુરાણમાં સ્કંદપુરાણના તીર્થાદિની વિષયવાર અનુક્રમણિકા છપાઈ છે. નેપાલની લાયબ્રેરીમાં ઇ. સન ૭ મી સદીની લખેલી સ્કંદપુરાણની પોથી છે. આ નેપાલ, પૂના, કાશી ઇ. માં છપાયેલ સ્કંદપુરાણની પોથી મેં જોઈ નથી. આ સ્કંદપુ. ની પોથીઓમાં અને બીજાં અસંખ્ય ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં પ્રભાસાદિ તીર્થક્ષેત્રોનાં જોછા વધતા પ્રમાણમાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી ચયેલાં વર્ણનો મળી આવે છે. જેનું વર્ણન સંક્ષેપમાં તે તે પુસ્તકોનાં નામો સાથે આ પુસ્તકમાં ઘણું સ્થળે કર્યું છે.

દેલવાડાના સ્વ. જોશી હરિશંકર નાનાભાઈએ પણ ૨૬ પેજમાં "શ્રીગુપ્તપ્રયાગમાહાત્મ્ય" નામે એક પુસ્તિકા છપાવી છે. તેમાંથી પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તેમના નામે આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આશરે સો ઉપરના પુસ્તકાદિના આ પુસ્તકમાં આધારો લીધા છે જેનાં નામો તપસ્તાસ્ના લયથી લખ્યાં નથી જે આદ્યન્ત આ પુસ્તક વાંચતાં જાણી શકાશે

આ પુસ્તક કેવળ પૌરાણિક દૃષ્ટિથી લખાયેલું છે એમ માની તેનો સ્પર્શ કરતાં કોઈ મુખ્ય મરડવાની ભૂલ ન કરે. આમા બનતાં સુધી વેદપુરાણાદિનાં પ્રમાણો સાથે શ્રદ્ધેય ઇતિહાસના ગ્રંથો, શિલાલેખો, તામ્રપત્ર, સરકારી રૂક્ષાઓ, અને દંતકથાદિના આધારો ટાંક્યા છે. જેમાં પ્રાચીન તીર્થ, કુડ, નદી વગેરેનું તેમજ પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને આધુનિક કેટલાંક દેવળો, ધાર્મિકસ્થળો, નગર, ગામ વગેરેનું આદ્યન્ત વર્ણન લખવા કોશિષ કરી છે. અગાઉના સમયમાં આ ધાર્મિક-સ્થળો અને દેવાદિનાં વ્રત, યાત્રા, ઉત્સવ, તીર્થસ્નાન, પંચતીર્થી, પંચકોશીયાત્રા, સ્નાન, દાન, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, દાનધર્માદિ કાર્યો સવિધિ થતાં અને આપણા પૂર્વજો આવાં સ્થળોમાં યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કાર્યો, ધર્મશાળા શુભોદ્ધારાદિ કરતા અને તે તે દેવોનાં અને તીર્થસ્થળોનાં માહાત્મ્યનો કથાદિનું શ્રવણ કરી ધાર્મિક ભાવ જાગૃત રાખતા અને પોતાનાં સન્તાનોમાં પણ તેના ઉત્તમ સંસ્કારો રેડતા. આજકાલ એ ધાર્મિક ભાવ પ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે તેનું મુખ્ય કારણ મહારી સમજ પ્રમાણે આધુનિક શાળા, પાઠશાળા, મંદિરો અને ઘરોમાં શુરુઓ અને વડીલો તરફથી મળતા ધાર્મિક જ્ઞાનનો અભાવ છે. તેમાં મળતું આજનું કેટલુંક શિક્ષણજ એવું છે કે જેથી આપણાં બાળકોમાં ધર્મસ્થાનો, ધર્મશુરુઓ, વડીલો અને ધાર્મિક પુસ્તકો તરફ અભાવ થતો જાય છે. તેમને ધર્મોપદેશ સાંભળવો ગમતો

નથી, સ્વધર્મનાં પુસ્તકો ઘરમાં કે ગહાર વાંચવાં વસાવવાં ગમતાં નથી. આવા ધર્મહીન આધુનિક શિક્ષણથી હિન્દુ ધર્મની ઉત્તમ સંસ્કૃતિને જે ક્ષતિ પહોંચી છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેમાં મોટે ભાગે વડિલો અને આપણા ધર્માચાર્યાદે પણ કંઈ ઓછા જવાબદાર નથી.

શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે “સ્વધર્મમાં મરવું સાફે પણ પરધર્મનો ઓછાથો પણ લાયકર છે.” આજે આપણા બાલકો વિદેશી રીતભાન અને સંસ્કૃતિના શુદ્ધામ બનતા જાય છે, માટે આપણે હિન્દુઓએ ભગવદ્-આરા પ્રમાણે સ્વધર્મમાં દૃઢ રહી તેનું યથાશક્તિ પાલન કરવું તેમાં જ આપણું શ્રેય છે.

આપણા વેદાદિ યાવત્ ધાર્મિક ગ્રંથો દેવવાણી-સંસ્કૃત ભાષામાં છે. જર્મનીમાં આજે પણ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ અપાય છે જ્યારે આપણાં બાળકો તેને મૃતભાષા કહી તેનાથી દૂર રહે છે, આથી સંસ્કૃત જ્ઞાનના અભાવે તેઓમાં સારા ધાર્મિક સંસ્કારો કયાંથી આવે ? માટે સર્વ હિન્દુઓએ તે દેવવાણી-સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરી આપણા ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાંચન, અધ્યયન અને શ્રવણ કરવું ખાસ જરૂરી છે. ઇશ્વરકૃપાથી આજે એવાં કોઈકજ ધાર્મિક પુસ્તકો બાંધી રહ્યાં હશે કે જેનાં ભાષાન્તરો થયાં નહિ હોય, માટે તૃણ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો અને માસિકો ઘરમાં વસાવી અથવા લાયબ્રેરીમાં જઈ તેનો લાભ લેવો તેમજ આપણાં દેવ-

મંદિરોદિ ધાર્મિક સ્થળોમાં થતાં ભગવદ્ભજન, કથાકીર્તન, વ્યાખ્યાન અને ધાર્મિક ઉપદેશનો લાભ લેતા રહી સ્વધર્મમાં દૃઢ રહેવું એ હિન્દુમાત્રનું કર્તવ્ય છે. એનાથી વિમુખ થવું એ હાથે કરીને આપણી સંસ્કૃતિનું અને પોતાનું અધ પતન નોતરવા સમાન છે.

આ પુસ્તકમાં સુખ પૃષ્ઠ પર ગુપ્તપ્રયાગનું નામ મુખ્ય હોવાથી ફક્ત તેનું જ માહાત્મ્ય આમાં છે એમ કોઈએ માની લેવાનું નથી, પરંતુ આ પુસ્તકમાં ગુપ્તપ્રયાગ સિવાય પ્રાચી માધવગય, એમનાથ, ત્રિવેણી, પ્રાચી સરસ્વતી, તુલસીશ્યામ, દ્રોણેશ્વર, પ્રભાસ, આદ્યપુષ્કર, ગીરકનકાઈ, રૂદ્રેશ્વર, ચક્રતીર્થ, મૂળ-દ્વારકાદિ પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ સ્થળોનું પણ તેના ઓરસ ચોરસ માપ સાથે વર્ણન કર્યું છે.

વળી હું દેલવાડાનો રહીશ હોવાથી ખાસ કરીને ઉના દેલવાડાના અને તેની આજુબાજુનાં ઘણાંય જુનાં નવાં ધાર્મિક સ્થળોનાં વર્ણનો આમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં આપ્યાં છે જે તેનું સાંકળીઉં જોવાથી જણાશે.

પૌરાણિક સ્થળોમાં આજે કેટલાંક નામશેષ જેવાં છે, કેટલાંકનાં નામો માહાત્મ્ય વાંચવામાંજ છે, અને જે જે ધાર્મિક સ્થળો વિધર્મીઓના હુમલાથી ખચવા પામ્યાં છે તે તે હાલ કયા સ્થળે છે ? શા નામે ઓળખાય છે ? કયું સ્થિતિમાં છે ? કાના તાબામાં છે ? તેનું પૌરાણિક અને આધુનિક નામ શું છે ? કયું સાલમાં કોણે નવું બંધાવ્યું ? કોણે તેનો જીર્ણોદ્ધાર

કર્યો ? ત્યાં સ્નાન, દાન, દર્શન, પૂજનાદિનું માહાત્મ્ય શું છે ? તેનો ઇતિહાસ શો છે ? તેનું યથાશક્ય આમાં વર્ણન કર્યું છે, તેથી આ પુસ્તક ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક બંને દૃષ્ટિથી જોનારને ઉપયોગી થશે એમ માફ માનવું છે. તે સિવાય પં. મદનમોહન માલવીયાજીનો “હિન્દુ ધર્મોપદેશ” દરેક હિન્દુઓએ વાંચી વર્તનમાં મૂકવા જેવો છે. તેમજ આપણાં તીર્થો, દેવળો, અને ધર્મશાસ્ત્રાદિનાં જીર્ણોદ્ધારાદિનું શાસ્ત્રોક્ત પુણ્ય શું છે તે પણ આમાં સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે તેમજ મહાદેવ, ગંગા, યમુના, શ્રીકૃષ્ણ, ગુપ્તપ્રયાગાદિની રતુતિ-પાઠો ઉમેર્યા છે અને તીર્થયાત્રાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય શું છે તેનું પણ આમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. કેટલાક નાસ્તિકો એમ પણ કહે છે કે, “તીર્થક્ષેત્ર શું ? દેવતા ક્યાં છે ? અને તેનો પ્રભાવ અને ચમત્કાર વળી શો ? આ બધાં ક્ષેત્રો, દેવો અને તીર્થાદિનાં માહાત્મ્યો તો સ્વાર્થી પ્રાક્ષણોએ પોતાનાં પેટ ભરવા માટે ઉપજાવી કાઢ્યાં છે અને તેના નામે તેઓ રળી ખાય છે, અને ધર્મના નામે લોટાને ભરાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે.” ઇ. આવા વિચાર ધરાવનારા માટે સ્હારો આ પ્રયાસ નથી અને તેવા નામધારી હિન્દુઓનો પણ આજે ટોટો નથી. પરંતુ એટલું તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે કે આ તીર્થ, યાત્રા, ધર્મસ્થળો, ધર્મનાં પુસ્તકો અને ધર્મચાર્યાદિ કેવળ હિન્દુ ધર્મમાં જ છે એમ નથી પણ આપણી જેમ અન્ય ધર્મોઓમાં પણ છે અને તેઓ પણ

સહાયક બાધુઓ તથા અગાઉથી ગ્રાહક થયેલા સદ્ગૃહસ્થોનો
અને 'ઉનેનામ બધુ' વગેરે ચિત્રદાતાઓનો પણ હું આ
રથળે મહદય આભાર માનું છું

આ પુનઃ જાપાનના માટે મોટી રકમની મદદ આપી
ધર્મીયાર્થ મા ઉત્તેજન દેનાર દેલવાડાના ગ્રહીશ મહેતા
શા તાપીદાસ કમ્બનદાસ તથા તેમના વડીલ બાધુ
શા કેમુદાસ કમ્બનદાસને જેટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો
ઓછો છે વાચકનાર્થને તે બાધુઓનો વધુ પરિચય આ
પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવનાની પહેલાજ અપેક્ષા તેમના સંક્ષિપ્ત
જીવનચરિત્રથી વિદિત થશે

આ પુસ્તકમાં અનેક ત્રુટિઓ ગ્રહી જવા પામી હશે
તે માટે વાચક અને ક્ષમા આપશે નિર્દોષ અને સર્વજ્ઞ તો
એક બાધુજી છે, કારણકે મનુષ્યમાત્ર અનેક દોષોથી ભરેલ છે
ગચ્છાવાહો દિ વદ્ધતે એટલે તેનાથી સ્ખલન તો થવાનુંજ, તેથી
દુર્જનો તેની ટીકા કરે છે, જ્યારે સત્જનો તેનું અમાધાન કરે છે
માટે આમાંથી હું સની પેઠે સારરૂપ ગ્રહણ કરવા સર્વને ગ્રહારી
વિનાંતિ છે એજ્જિતિ શિશ્મ્ ।

નિહદનુગમી

સંવત ૧૮૯૬ ના માઢ મુદી } રેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી દેલવાડાકર
પ-વસતપચમી જોમના } અધ્યાપક-સ્વ. દેવીદાસ લલ્લુભાઈ
મુબઈ તા ૧૩-૨-૪૦ } સરકૃત પાઠશાળા
૧૨૫ શુનાલનાડી-મુબઈ ૪

આ પુસ્તકના સંપાદક અને પ્રાચારક—
શાસ્ત્રી દેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત.

મું દેલવાડા-કારીયાવાડ,
અ' વાપર — ૧. શેઠ દેવીદાસ લ' ગુબાન સમૃત પાઠશાળા
૧૨૫ ગુલાલવાડી મુબદ્ર. ૪

આપણા તીર્થો, દેવાલયો અને ધર્મસ્થાનોનું માહાત્મ્ય સમજાવી તે તરફનો આપણા આદરભાવ વધારવાના પ્રયત્નો આપણે ત્યાં ભાગ્યેજ થાય છે.

આજે બાર વર્ષનો બાળક ભૂગોળના પાઠો ભણી જમને આટલાન્ટિક મહાસાગર કે ટેમ્સ નદી વિષે જોતલું દેહી શકે છે તેટલું પોતાનાજ દેશના તીર્થસ્થાનો કે દેવાલયો વિષે બતાવી શકતો નથી.

આ દેશને સુધારવા માટે જે દેશનાં વિદ્વાન સાહિત્યસર્જકો અને ધર્મિકો બેદરકાર રહે છે તે દેશનાં ધર્મસ્થાનોનાં અધઃપતનની તમામ જવાબદારી તેઓનાજ શિર છે એમ કહેવામાં મને ખિલકૂલ સંકોચ થતો નથી.

વર્તમાન ધર્મશાસ્ત્રના સમયમાં મારા અભિન્ન મિત્ર મહોપાધ્યાય, ધર્મશાસ્ત્રાચાર્ય, સનાતન ધર્મભાર્તક આદિ અનેક પદવીઓથી વિભૂષિત શ્રી. રેવાશંકર મેધજી શાસ્ત્રીજીએ, “શ્રી પ્રભાસક્ષેત્રના ગુપ્તપ્રયાગાદિ તીર્થોનું માહાત્મ્ય” નામનું આ પુસ્તક રચીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો જે શ્રમ લધો છે તે અરેખ્ય થથાસમયનો છે અને તેથી તે અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર છે.

શાસ્ત્રીજીની આવી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને એમને સનાતન ધર્મિઓ તરફથી મળેલાં અનેક સુસ્માનપત્રો, અને એમણે રચેલાં ધાર્મિક સાહિત્યથી હવે સનાતનધર્મી જનતા અપરિચિત નથી. આ પુસ્તકનાં સંપાદન-અને પ્રકાશનથી તેઓથીએ પોતાની ધાર્મિક સેવામાં એક

અમૃત્ય અને અમૃત્યની સેવાનો ઉમેરો કર્યો છે એમ પ્રત્યેક પ્રેમી પાકકાને લાગ્યા વિના ગહેશે નહિ.

સૌરાષ્ટ્રના ધાર્મિક સ્થાનોથી, તેમના માહાત્મ્યોથી અને તેમના ઇતિહાસથી ધાર્મિક જનતા અત્યાગ સુધી ગચ્છાતજ ગઈ છે. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી સૌરાષ્ટ્રના ધાર્મિક ગ્રંથોના પ્રતિહાસમાં ધણુજ માર્ગદર્શન દઇ શકશે. સૌરાષ્ટ્રની ધર્મપ્રેમી જનતાએ શાસ્ત્રીજીના આ પરિશ્રમને વધારી લેવો જોઈએ, અને ઇચ્છવું જોઈએ કે તેમના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનદાગ આવાં ઉપયોગી અનેક પ્રકાશનો પ્રકટ થાય અને પ્રચાર પામે.

આવાં ઉત્તમ અને માહાત્મ્યમોલક પુસ્તકના લેખન અને પ્રકાશન માટે શ્રીમાન શાસ્ત્રીજી દેવાશકુંભાર્જીને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે.

અનેક ધનિકોએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉદારતા ધરાવનારા દેલવાડાનવાસી શ્રીમાન શેડ તાપીદાસ કરસનદાસ તથા તેમના જ્યેષ્ઠ બહુ શ્રીમાન શેડ કેસુદાસ કરસનદાસ ગહેતા તત્કથી આપતામા આવેલો આર્થિક સહકાર પણ તેટલોજ અભિર્નવીય છે.

વિનીત

વિશ્વમંગલકાર્યાલય } સદ્ધર્મભારતીય પં. મંગલજી ઉદ્ધવજી શાસ્ત્રી
જૂનાગઢ (કાર્યાવાડ), }
વર્તમાનપંચમી-૧૯૯૬ }
‘સાહિત્યભૂષણ’, ‘કાવ્યરત્ન’
અધિપતિ—‘વિશ્વમંગલ’

શ્રીસોમનાથસ્તોત્રમ્.

સૌરાષ્ટ્રદેશે વિશદેતિરમ્યે, જ્યોતિર્મયં ચંદ્રકલાવતંસમઃ
 ભક્તિપ્રદાનાય કૃપાવળીર્ણુ, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૧
 શિવં દયાતું કૃપયા ત્રિશાક્તં, પૂર્ણાવતારં જગદેકનાથમઃ
 વેદાત્પરં વેદમયચરણં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૨
 વેદાવતારં નિજવેન્દ્રણં, જ્ઞાનસ્વરૂપં શુરદ્વીપરૂપમઃ
 સ્વવામભાગે ગિરિન્તરંગેતં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૩
 વેદાંતવાક્યૈર્મુનિલિર્હગમ્યં, શંભુ શિવં મંગલરૂપમીકયમઃ
 સૌરાષ્ટ્રદેશે ગુરુરાજરાજં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૪
 શ્રીયંત્રરાજં ગુરુમંત્રરાજં, શશાકસૂર્વાશિમુનેત્રયુક્તમઃ
 બ્રહ્માદિભિઃ સેવિતપાદપદ્મં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૫
 કપૂરગૌરં વૃષભચ્ચન્દ્રં ચ, પ્રભાસનાથં ગુરુદેવદેવમઃ
 ઈન્દ્રાદિભિઃ સેવિતપાદપીઠં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૬
 દ્વેત્રે પ્રભાસે શિવસોમનાથં, ગંગાધરં ભૂતિધરં મહેશમઃ
 સોમેશ્વરં પદ્મગભૂપણં ચ, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૭
 દેવાધિદેવં શિવશૂક્ષ્માર્ણિ, વિશ્વાત્મકં કારણદિવ્યલિંગમઃ
 પદ્મશાસ્ત્રવાક્યૈઃ શ્રુતિલિર્હગમ્યં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૮
 કાત્યાયનીકાંતમનોરમં ચ, મુચંદ્રચૂડં ગરલાક્ષતકંઠમઃ
 આનંદમૂર્તિ. કરુણાકરં ચ, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૯
 રુદ્રેશ્વરં શંકરસિદ્ધનાથં, મંકેશ્વરં શંકરકામનાથમઃ
 દશાશ્વમેધેશ્વરણીમનાથં, તં સોમનાથં શરણું પ્રપદ્યે. ૧૦
 સ્તોત્રં કૃત્વં સદ્ગુરુરૂપશંભોઃ, સર્વાથંદં મુક્તિકરં દ્વિજનામઃ
 વિદ્યાપ્રદં પુત્રસુપૌત્રદં ચ, ભૂયાન્નજનાનાં ભવનાશનાય. ૧૧

આ ૮ પુસ્તકો રૂ. ૮-૧૪-૬ નાં એક સાથે લેનારને ૭-૦-૦ માં
 આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ જુદું.
 “ હિરણ્યગર્ભ-કાર્યાલય ”

સચાવક-ગાર્સી તુલજગંધર્ ધીરજગમ પંડ્યા.
 ૭ મદાનાડી, કનાલુ ગોતાની આગ ન ૫, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૪.
 આ કાવાવનમાં સમૃત, હિંદી તથા મગહીમાંથી ગુજરાતી
 ભાષાંતર કરી આપવામાં આવે છે તેમ પુસ્તકોનું સંશોધન મિત્રે
 કરી આપી પુસ્તકો છાપી તેવારે કરી આપવામાં આવે છે.
 પુસ્તકો વેચાતા પણ મેળવી આપવામાં આવે છે.

કાર્યાલયની “ વાર્ષિક અન્વેષણ ” નાં પુસ્તકો
 દરેક સો પુસ્તકો ખાતે વાચના લાયક છે એમન માટે
 રૂ. ૪-૪-૦ ખાતેથી રૂ. ૫ (પોસ્ટેજ ૦-૧૨-૦).

હજી સુધી આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડ્યું નથી.
 કાર્યાલય શ્રી માર્કેટેય પુરાણ લગભગ
 આઠ પૈસા ૪૫૦ પૈસા

પ૦ (સાચત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર) ત્રિત્રો.

જેમાં ભગદત્તિગાના માહાત્મ્ય ૧ આખો ચ પાઠ આવી ગય છે
 રતોત્રચિન્તામણિ-ભાગ ૧ લો -(સચિત્ર) પચાસતન દેવના સુમ-
 સિદ્ધ ૭૧ ગતોત્રે ગુજરાતી અર્થસહિત તૈયાર છે મૂલ રૂ. ૧૦૦ પો. ૦૦
 શ્રીગોપિકાગીતા:-લલિત હદમાં ગુજરાતી ભા રહિત રૂ. ૦-૫-૦
 શ્રીવ્યમ્બકમાહાત્મ્ય -(સચિત્ર) શ્રીગુરુમ દેવનો તેમ જુથગની
 સૃષ્ટિનો અનુપમ અને અભાર્તિ મહિમા દર્શાવનાર કથ ગોથી ભરપૂર
 ગુજરાતી ભાષાનું મૂલ્ય ૦-૬-૦

શ્રીરદ્રાક્ષમાહાત્મ્ય -રદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય બતાવનાર, રદ્રાક્ષબાલો-
 પનિપદન અન્ય શ્લોકો સહિત ગુજરાતી ભાષાનું રૂ. ૦-૨-૬.
 શ્રીગોવિંદ-દામોદર-માધવરતોત્ર:-લક્ષ્મણ ગિદ્યમગ્નકૃત ભગ-
 વાન શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિરૂપ ભાવવાદી ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાનું માથે ૦-૪-
 આદેવીરતોત્રો:-(ચંડીપાઠના) ચંડીપાઠમાં આવેલા દેવીમૂક્ત, ગાન-
 ચક્ર તથા રુદ્રાદિગુણિનું મૂલ્ય સરકૃત સહિત ગુજરાતી ભાષાનું ૦-૨-૦
 સંક્ષિપ્તનિત્યકર્મ પ્રયોગ-ગુજરાતી લીલીમાં સધ્યા સાથે ૦-૩-૦
 દરેકનું પોસ્ટેજ જુદું ઉપલ્પ દેકાણે મલશે.

“શ્રીપ્રભામયેત્રનાં ગુપ્તપ્રયાગાદિ તીર્થોના માહાત્મ્ય” માનાં
કેટલાંએક પૌરાણિક સ્થળોની અનુક્રમણિકા.

અધ્યાય	માહાત્મ્ય, સ્થલ અને દેવોનાં નામો	પૃષ્ઠ
૨૯૬-૭	ઋષિતાપા (મન્થુ-દ્રી) નદીનું માહાત્મ્ય	૧-૧૪
૨૯૮	શ્રીસગાલેશ્વર-ક્ષેત્રમા ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થાદિનું માહાત્મ્ય	૧૫-૨૩
૨૯૯	શ્રી રોષસાધી માધવ ભગવાનનું માહાત્મ્ય	૨૪-૩૫
૩૦૦	શ્રી મગાલેશ્વરનું માહાત્મ્ય અને ક્ષેત્રફલ	૩૬-૨૬
૩૦૧	શ્રી ત્રિદેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય	૩૦-૨
૩૦૨	શ્રી ગધવશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય	૩૩
૩૦૩	શ્રી હિંગેશ્વર કે ઉત્તમેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય તથા શ્રી ગંગાજીની પશ્ચિમે ઋષિઓના સ્થાપિત બીજાં શિશનાથેનું માહાત્મ્ય	૩૪-૩૫
૩૦૪	શ્રી ગંગાજીનું માહાત્મ્ય,	૩૬-૪૪
૩૦૫	શ્રી નાગદાદિત્ય સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૪૫-૫૧
૩૦૬	શ્રી સાગાતિય સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૫૨-૫૮
૩૦૭	શ્રી અપરનારાયણ સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૫૯-૬૦
૩૦૮	શ્રી મૂલચંદ્રીશ (નાના મહાદેવ)નું માહાત્મ્ય	૬૧-૭૭
૩૦૯	શ્રી ચતુર્ભુજ વિનાયકનું માહાત્મ્ય	૧૦૮
૩૧૦	શ્રી કનકેશ્વર કે કનકેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય	૭૯
૩૧૧	શ્રીગોપાલમ્નામી હર્ગિનું માહાત્મ્ય	૮૦
૩૧૨	શ્રી બ્રહ્મસ્વામી સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૮૧
૩૧૩	શ્રી ઉત્તમગર્ગ સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૮૨

૩૧૪	શ્રી ઋષિનીર્થ (રખીયો) સંગમનુ માહાત્મ્ય	૮૩—૮૪
૩૧૫	શ્રી મરુદાવો દેવી (મર્વાદેવી દેવવાડા-નરાળંદર પાસે) નું માહાત્મ્ય	૮૫
૩૧૬	શ્રી ક્ષેમાદિત્ય સૂર્યનું માહાત્મ્ય	૮૬
૩૧૭	શ્રી કંટકગોવિણ્ણી દેવીનું માહાત્મ્ય	૮૭—૮૨
૩૧૮	શ્રી બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય	૯૩
૩૧૯	શ્રી ઉન્નતચાન (ઉના) નું માહાત્મ્ય અને ત્યાંના ઉત્તેવાળ બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૯૪-૧૧૨
૩૨૦	શ્રી ત્રિગદ્યનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૧૩-૧૧૪
૩૨૧	શ્રી (પાસ)બ્રહ્માનુ માહાત્મ્ય-ઉના	૧૧૫-૧૧૬
૩૨૨	શ્રી દુર્ગાદિત્ય સૂર્યનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૦-૧૨૨
૩૨૩	શ્રી ક્ષેમેશ્વર(કે મોમેશ્વર)મહાદેવનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૩
૩૨૪	શ્રી ગયુનાય-વિનાયકનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૪-૧૨૫
૩૨૫	શ્રી ઉન્નતચામી-વિનાયકનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૬-૧૨૭
૩૨૬	શ્રી મહાકાલેશ્વરનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૮
૩૨૭	શ્રી મહોદય (મોદેશ્વર) તીર્થનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૨૯-૧૩૦
૩૨૮	શ્રી સગમેશ્વર (મોટા મહાદેવ) નું માહાત્મ્ય	૧૩૧-૧૩૨
૩૨૯	શ્રી ઉન્નત વિનાયકનું માહાત્મ્ય-ઉના	૧૩૩

શ્રીપ્રભાસક્ષેત્રનાં ગુપ્તપ્રયાગાદિ-તીર્થાં અને દેવસ્થલાદિનું
પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને આધુનિક વર્ણન.

શ્રીગંગાધ્યાન, ગંગાસ્નાન સંકલ્પ, ગંગાદશહારસ્તોત્ર,
ગંગાપૂજન મંત્ર વિગેરે ૧૩૪-૧૪૧

શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત શ્રીયમુનાષ્ટક ગુજરાતી ટીકા સાથે ૧૪૧-૧૪૭

શ્રીતીર્થગચ્છ ગુપ્તપ્રયાગનુ વેદાદિમા માહાત્મ્ય	૧૪૮-૧૫૧
ગુપ્તપ્રયાગતીર્થમા પૌનાણિક પ્રાચીન ગ્દ્યો	૧૫૧-૧૫૩
સંગાલેશ્વર (ગુપ્તપ્રયગતીર્થ) ક્ષેત્રમા કંદેરાતી જગદાવાળી જગ્યાએ ક્ષેત્રાધિપતિ મંગાલેશ્વર મહા- દેવનુ દેવળ	૧૫૩-૧૫૯
ગુપ્તપ્રયાગ સગધી સગદારી કગગનામુ તથા મહાજન જોગ શ્રી નવાળ મગદનો રકો	૧૬૦-૧૬૬
ગુપ્તપ્રયાગતીર્થ દિન્દુ માલેકીનુ છે તે મળધી ગુજ દર્શાવે	૧૬૭-૧૭૧
ગુપ્તપ્રયાગ માટે રાજકોટના મુશ્કીયમનો અતિદામિક રિપોર્ટ	૧૭૧-૧૭૪
ગુપ્તપ્રયાગતીર્થની પૌગણિક અને અનિદાસિક પ્રાચીનતા તથા તે ગુપ્તપ્રયાગમા નાગપણ બલિ તથા નીલોદ્ગાહાદિ કવવાનુ દલ	૧૭૫-૧૭૬
ગુપ્તપ્રયાગતીર્થની હદ	૧૭૬-૧૭૭
શ્રીસંગાલેશ્વર (ગુપ્તપ્રયાગ) ક્ષેત્રની હદ	૧૭૭-૧૮૧
ગુપ્તપ્રયાગની અનિદ સિક પ્રાચીનતાના ખીમન પુગવાઓ	૧૮૧-૧૮૪
ગુપ્તપ્રયાગના શ્રીમગાજનુ વર્ણન	૧૮૪-૧૮૬
ગુપ્તપ્રયાગમાં યમુના, સગ્ગવતી, ઘહા, નિપ્પુ, રુદ્ર અને ત્રિસંગમ-ત્રિવેણી-કુરોનુ વર્ણન	૧૮૬-૧૮૮
ગુપ્તપ્રયાગમા માતૃગાઓનુ વર્ણન	૧૮૮-૧૮૯
ગુપ્તપ્રયાગમા પ્રયાગગજનો કુડ અને માધરભગવાન વિગેરેનુ વર્ણન	૧૮૯

શુભપ્રયાગમાં શેખશાહી માધવ ભગવાનની જૂની અને નવી મૂર્તિઓનાં બે મંદિરો અને અક્ષયવડ	૧૮૯-૧૯૦
શુભપ્રયાગના કે મહાન્ત ધ્વ. શ્રી હરચેતન મહારાજનું જીવનચરિત્ર અને સેવાઓ	૧૯૧-૧૯૪
શુભપ્રયાગમાં શ્રીનૃસિંહજીનું મંદિર અને સ્વામીની ગાદી	૧૯૪-૧૯૫
શુભપ્રયાગના શ્રીનૃસિંહજી મંદિરનો શિક્ષાલેખ	૧૯૬
શુભપ્રયાગમાં ગણદેવજીના મંદિરનો શિક્ષાલેખ અને વર્ણન	૧૯૬-૧૯૭
શુભપ્રયાગમાં કેસરમાર્ધની ધર્મશાળા અને શિક્ષાલેખ	૧૯૮
શુભપ્રયાગમાં સિધ્ધેશ્વર કે સિદ્ધનાથનું મંદિર	૧૯૮-૧૯૯
શુભપ્રયાગમાં બીજા કેટલાંક સિવલિંગો	૧૯૯
શુભપ્રયાગમાં દીવવાળાની મોટી ધર્મશાળા અને તેનો શિક્ષાલેખ	૨૦૦-૨૦૧
શુભપ્રયાગમાં દીવવાળાની ધર્મશાળાની નીચે કેટલાંક દેવાલયો	૨૦૧
શુભપ્રયાગમાં સતીડી દેડેરી અને ગંધર્વેશ્વર મહાદેવ	૨૦૨
શુભપ્રયાગમાં નવાનંદરવાળાની મોટી ધર્મશાળા	૨૦૩
શુભપ્રયાગમાં પેરખંદરવાળાની ધર્મશાળા	૨૦૪
શુભપ્રયાગમાં બીજા કેટલાંક દેવોની મૂર્તિવાળા દેડેરીયો	૨૦૪-૨૦૫
શુભપ્રયાગમાં શ્રીનૃપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર	૨૦૫-૨૦૬
શુભપ્રયાગમાં રાંદલ માના અને કુગેશ્વરનું પ્રાચીન દેવળ	૨૦૬-૨૦૭
શુભપ્રયાગમાં ઉરગેશ્વર અથવા ઉત્તરેશ્વર મહાદેવ	૨૦૭
શુભપ્રયાગમાં બીજા અનેક સિવલિંગોનું માહાત્મ્ય	૨૦૮

શુભપ્રયાગમાં ગંગાકુંડની પશ્ચિમે સન્યાસીઓનાં સમાધિ-સ્થાનોની દેહેરીઓ	૨૦૮
શુભપ્રયાગમાં સંગલેશ્વર મહાદેવનું દેવળ	૨૦૮
શુભપ્રયાગમાં કદોઇની ધર્મશાળા અને મોક્ષપોષણો	૨૦૯
શુભપ્રયાગમાં વટસાગિત્રીનો પ્રાચીન વડ	૨૦૯-૨૧૦
શુભપ્રયાગમાં આવેલા વૃદ્ધઅઘાનું સ્થાન	૨૧૧-૨૧૪
શ્રીમદ્દાશિવનું (જે.વી. ગઝલમાં) પ્રાતઃ સ્મરણ	૨૧૫
શ્રીશુભપ્રયાગતીર્થની ગરબી (મારનાર મોહન ઉનાવાળાકૃત)	૨૧૬-૨૧૭
શ્રીશંકરભગવાનની આરતી	૨૧૮-૨૧૯
શુભપ્રયાગની દક્ષિણે શેખપરમાં શ્રીરત્નેશ્વર મહાદેવનું માદ તમ્બ	૨૨૦
શ્રીશુભપ્રયાગમાં સંવત્ ૧૫૧૨ માં ભક્તરાજ ન.સિંહ ગહેતાનું પધાગું	૨૨૧
શુભપ્રયાગમાં શુદ્ધાદિત-પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક શ્રીવૃદ્ધભાગ્યાર્ય-મદ્દાપ્રભુજીની સંવત્ ૧૫૬૬ ની સાલની ૬૭ મી બેઠકનું વર્ણન	૨૨૧-૨૨૪
શુભપ્રયાગની શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની બેઠકમાં શ્વત્તરોપણ	૨૨૫-૨૨૬
શુભપ્રયાગમાં શ્રીસ્વામીનાગવણ-ભગવાનનું પધાગું	૨૨૭-૨૩૧
“ હિન્દુ ધર્મને ઉપદેશ ” મૂળ શ્લોક અને ભાષાન્તર સાથે (પં. મદનમોહન માલવીયાજી કૃત)	૨૩૨-૨૩૭
ધર્મશાળા, તલાવ, કુવા, બગીચા, પાણીનું પરચ, પૂલ, પાણીનો આરો, ઘાટ, પગથીયાં, દેવળ વગેરે બંધાવનાર, તેમાં મદદ કરનાર અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર	

કરાવનાર, ઝાડો રાખનાર અને ફુંડ કરી તે સર્વને નિભાવનાર વગેરેને મળતું પુણ્યફલ	૨૩૮-૨૪૧
તીર્થયાત્રાનો વિધિ અને તીર્થક્ષેત્રમાં જવાનું તાસ્તિક સ્વરૂપ	૨૪૧-૨૪૪
શ્રીગુપ્તપ્રનાગતીર્થમાં (જે. શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેધાન્ધએ સંવત્ ૧૯૯૧ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ થી ૧૪ માં કરેલા) હોમાત્મક શ્રીમદ્ભરુચાગ પ્રસંગે શારદાપીઠાધીશ્વર જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરત્નેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજનું પધારતું	૨૪૫-૨૪૮
દેલવાડાની પાસે પશ્ચિમમાં શ્રીનાગદાનિત્યનું સ્થાન	૨૪૯-૨૫૦
દેલવાડાની પાસે પશ્ચિમમાં ગુપ્તપ્રનાગની સડક પર સાંઘાદિત્યનું સ્થાન	૨૫૦-૨૫૨
અપરનારાયણ સૂર્યનું સ્થાન (સાંઘાદિત્ય પૂર્વે દર્શક અમિમા)	૨૫૨-૨૫૩
મૂળચંડીશ કે શ્રીમૂળચંડેશ્વર-ન્દાના મહાદેવનું સ્થાન (દેલવાડા પાસે)	૨૫૩-૨૫૫
મૂળચંડીશતીર્થ (ઋષિતોષા-મચ્છુન્દ્રી નદીના કિનારે મૂળચંડીશની દક્ષિણે)	૨૫૫
ચતુર્મુખવિનાયક, કલમેશ્વર કે કંબલેશ્વર, ગોપાલસ્વામી હરિ, અકુલસ્વામી સૂર્ય અને ઉગરાકર્ સૂર્યનાં સ્થાનો	૨૫૫-૨૫૭
ઋષિતીર્થ (રખીયો) અને ઋષિતોષા-સંગમતીર્થ (નવાબંદરના સમુદ્ર કાંઠે)	૨૫૭-૨૫૮
મરુદાર્યા-મર્વાદેવીનું સ્થાન (નવાબંદર જતી સડકની દક્ષિણે)	

રખીયાની પશ્ચિમે ૧ માઈલ)	૨૫૮-૨૬૧
શબરસ્થાન-સીંગરમા ક્ષેમાદિત્ય સૂર્ય અને બાબાદેવજી	૨૬૧-૨૬૪
કંટકશોષિણી દેવી, અને યજ્ઞવાદ (હિનાની દક્ષિણે શકટના આરા પાસે)	૨૬૪-૨૬૫
બ્રહ્મેશ્વર-મહાદેવનું સ્થાન (કંટકશોષિણીથી પૂર્વે મચ્છુન્દ્રી નદીને કિનારે)	૨૬૫
દેવદારુવન કે દારુકાવનની દ્વદ અને પુરાણોમાં આવતો તેનો ઉલ્લેખ	૨૬૫-૨૬૮
સંગમેશ્વર-સુખનાથ-મોટા મહાદેવનું સ્થાન (દેલવાડા પાસે પૂર્વમાં મચ્છુન્દ્રી નદીના કિનારે)	૨૬૮-૨૭૦
સંગમેશ્વરતીર્થ અને કુડિકાતીર્થ (મોટા મહાદેવ પાસે)	૨૭૦-૨૭૧
હિમનરથ (હિના) અને તેને ફગા નાધેર પ્રદેશના હદનું વર્ણન	૨૭૧-૨૭૨
હિનેવાળ-બ્રાહ્મણોની પ્રાચીન મહત્તા અને હિમનપુર (હિના) ની પ્રાચીનતાનું વર્ણન	૨૭૩-૨૮૨
હિમન રથળ-હિનાની ઔનિદ્વાચિક પ્રાચીનતાનું વર્ણન	૨૮૨-૨૮૫
રથલકેશ્વરમહાદેવનું અને લિંગદ્વયનું સ્થાન (હિના)	૨૮૫-૨૮૬
હિમનરથલ-હિનામાં બાલબ્રહ્માનું સ્થાન અને બ્રહ્મકુડ	૨૮૭
દુર્ગાદિત્ય-સૂર્ય, ક્ષેમેશ્વર-મહાદેવ, ગણનાથ અને ત્રિનાયકનાં સ્થાનો (હિના)	૨૮૭-૨૮૮
હિમનરવામી-બાલચન્દ્ર-બાલક ગણેશનું સ્થાન (હિના)	૨૮૮-૨૯૦
ધૂળકાટીયો ક્ષેત્રપાળ (હિના મચ્છુન્દ્રી નદીના કિનારે)	૨૯૧-૨૯૩
દુન્દીભૈરવ, રુદ્રમહાલય, અને હિનાનું વર્ણન	૨૯૩-૨૯૫
શ્રીમહાકાલેશ્વરના સ્થાનનું વર્ણન અને મહાકાલની	

શુજરાતીમા સ્તુતિ	૨૯૬-૨૯૮
મહાકાલ રાત્રિમાં રુદ્રોએ કરેલી શ્રીમહાકાલની મુળ ૯ શ્લોકો અને તેના અર્થ સાથેની સ્તુતિ	૨૯૯-૩૦૧
મહોદય-મોદેશ્વરતીર્થસ્થાનનું વર્ણન (ઉનાની ઉત્તરે મચ્છુન્દ્રી નદીને તીરે)	૩૦૧-૩૦૪
નગસિંહ મહેનાની દીકરી કુંવરબાઇના મામેરાની છાબ અનેદામોદર રાયનો ઇતિહાસ (ઉના)	૩૦૪-૩૦૭
નગસિંહ મહેનાના સમયના મીંદામોદરરાયના મંદિરનો ઇતિહાસ (ઉના)	૩૦૮-૩૧૦
નગસિંહ મહેનાની દીકરી કુંવરબાઈની છાબનો ૬ સામળીયાની દેહેરીનો શિક્ષાલેખ (ઉના)	૩૧૧-૩૧૩
ઉનાના ઐતિહાસિક તલાવનું વર્ણન અને તેના જીર્ણો- દ્ધારનો સંવત્ ૧૫૮૫ નો શિક્ષાલેખ શ્લોક અને અર્થ સાથે	૩૧૪-૩૨૬
લાલચન્દનીધર્મશાળા અને સંવત્ ૧૪૬૪ ની કાયરી વાવ-ઉના	૩૨૬-૩૨૭
ઉનામા શ્રીસ્વામીનાગાયત્રી-ભગવાનનું પધારતું અને તેમના લવ્ય મંદિરના સ્થાનનો ઇતિહાસ	૩૨૭-૩૩૦
ઉનામાનો અને તેની બહારનાં કેટલાક દેવો	૩૩૧
ઉનામા શ્રીકનકેશ્વરીનું સ્થાન, બ્રહ્મકુંડ અને ઉનાની ૪ દિશાઓમાં ૪ દેવોનાં સ્થાનો	૩૩૨
ઉનામાં શ્રીગમમંદિરના સ્થાનનું વર્ણન	૩૩૩-૩૩૪
પૃગણ અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દેવવાડાની પ્રાચીનતા (જુનાગઢના બાબીવશના ગમ્મઓની વશાવર્તિ સાથે)	૩૩૪-૩૩૮

શ્રીગુણસીરમામનું પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રંથાન,	
■ તમકુડે અને તેનું વર્ણન	૩૭૬-૩૮૧
ભારતનું નાવિક કેન્દ્ર પ્રાચીન કાલથી સૌરાષ્ટ્ર દેશજી હતો	૩૮૧-૩૮૭
પ્રભાસક્ષેત્રનાં પ્રાચી સરસ્વતી અને સોમનાથનું	
વેદાદિમા માહાત્મ્ય	૩૮૮-૩૯૮
પ્રભાસનાં જાંચ રત્નો પ્રાચી-માધવનાથનું માહાત્મ્ય,	
અને તેનું વર્ણન	૩૯૮-૪૦૫
પ્રભાસ-ક્ષેત્રની પ્રાચીનતા અને ભારત-ક્ષેત્ર-પ્રભાસમાં	
પ્રાચીન કાલથી સૂર્યપૂજા	૪૦૫-૪૦૭
પ્રભાસ અને સૌરાષ્ટ્રી સોમનાથની મહત્તા તથા	
પ્રભાસક્ષેત્રની હદ	૪૦૭-૪૧૩
સૂત્રાપાડા-ગામમાં નવ દુર્ગામાતા, તેનો લેખ અને અવરત કુંડ	૪૧૩-૪૧૫
હિન્દુસ્થાનમાં અને ઉના દેલવાડાની આલુબાલુમાંનાં	
અસંખ્ય સૂર્યમંદિરો	૪૧૫-૪૧૭
કેડીનાર પાસે મૂળદ્વારકાનું અસલ પ્રાચીન સ્થાન	૪૧૭-૪૧૯
ધામજેજી ગામના પાદરમાં વિષ્ણુગયા-ચક્રતીર્થનું વર્ણન	૪૧૯-૪૨૧
આઘપુજર કે આદ્યોકારનું પ્રાચીન સ્થાન તથા સગાળુ ગામ	૪૨૧-૪૨૨
રુદ્રગયા (ધાંટવડ) માં રુદ્રેશ્વરનું પૌરાણિક જૂનું સ્થાન	૪૨૨-૪૨૪
જુડગાં ગાયત્રી માતાનું સ્થાન તથા બ્રહ્મગયા કુંડ	૪૨૪-૪૨૫
જૂનાગઢ પાસેના મધ્યગીરમાં શ્રીકનકેશ્વરીનું પ્રાચીનસ્થાન	૪૨૫-૪૨૮
શ્રીકનકેશ્વરીનાં ગુજરાત અને કાડીવાવાડમાં ખીર્ત દેવજો	૪૨૮-૪૩૦
મન્યસમાસૌ મન્યપ્રકાશકસ્ય પરિષયઃ ક્ષમાપનઞ્ચ	૪૩૧

ગાંધીજીના ગૃહમાં રાજીવગાંધી ૬૪ ॥ ૪૪ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રેમ અને સત્ય
 ૫૫ ॥ ૪૫ ગાંધીજીના ગૃહમાં રાજીવગાંધી ૬૪ ૫૫ ॥ ૪૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રેમ અને સત્ય
 (ગાંધીજીના ગૃહમાં રાજીવગાંધી ૬૪ ૫૫ ॥ ૪૫ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રેમ અને સત્ય)

આ પુસ્તકનાં ચિત્રાની અનુ

ચિત્રનગર, ચિત્રનું નામ અને નિષય,	ચિત્ર ૭	
(૧) શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનનું ત્રિરંગી ચિત્ર	આ.	
(૨) શા તાપીદાસ કગ્સનદાસ મહેતા પોતાની આઠ કન્યાઓ સાથે	૪	
(૩) શા કસુબદાસ કગ્સનદાસ મહેતા સર્પત્નીક,	૫ (છાનચરિત્ર) પૃથી ૧	
(૪) લખક પોતાના ભાઈઓ સાથે	૧૨	
(૫) કે મેધર્થ હજીવન પુરોહિત	૧૩	
(૬) આ પુસ્તકના લેખક શાસ્ત્રી રેવાશ કગ્ મેધર્થ	૨૪	
(૭) શ્રીમદુક-લૈંગવ (ભૂતનાથ દેવવાડા) ન પ્રાચીન સ્વરૂપ	૨૫	૩૩૮
(૮) ગુપ્તપ્રયાગમા પ્રયાગગજ, ધર્મનાથ, અને નિવેશીના કુડા તથા મોક્ષ-પીપળા	૪૦	૧૮૬
(૯) ગુપ્તપ્રયાગમા જવાનો મુખ્ય પૂલ શ્રીમદ્દા પ્રજુલની મેડ તથા તે મામેની ધર્મશાળા	૧	૨૦૦
(૧૦) શ્રી શેષશાધી ભગવાન	૨૪	૨૪
(૧૧) શ્રી હરિદેવનું એક સ્વરૂપ	૨૫	
(૧૨) ધૂળકોટિયા તરફનો “ઉના” ના મિલ્લાનો એક ભાગ	૧૮૮	૨૬૧
(૧૩) ઉનાનું ઐતિહાસિક મોટું તલાવ	૧૮૮	૩૧૮
(૧૪) ગુપ્તપ્રયાગના પ્રયાગગજનો કુડ, શેષશાધી માધવ ભગવાનની મે દહેરીઓ સિદ્ધિશ્વર અને નૃસિંહના દેવમો તથા ધર્મશાળા વગેરે	૧૮૮	૧૮

(૧૫) ઉના મચ્છુન્દ્રી નદી કાઠિ શ્રી ધૃળકાટિયા ક્ષેત્રપાલનું પ્રાચીન સ્થાન	૧૯૦	૨૯૧
(૧૬) શ્રીમહાકાલેશ્વરનું પુરાણપ્રસિદ્ધ દેવળ	૧૯૦	૨૯૬
(૧૭) શ્રીગુપ્તપ્રયાગના દૈ. મહાંત ધ્રુવચારી શ્રીહરચૈતન્ય મહારાજ	૧૯૧	૧૯૧
(૧૮) શ્રીગુપ્તપ્રયાગમાં શ્રીજલદેવજીનું મંદિર તથા પૂલ ઉપર ઉભેલા ધ્રુવચારી જયચૈતન્ય ગુરુ શંકરચૈતન્ય અને વિજયચૈતન્ય ગુરુ હરચૈતન્ય	૧૯૬	૧૯૬
૧૯) શ્રી મહાપ્રભુજીની ખેડકનું પ્રવેશદ્વાર શ્રીગુપ્તપ્રયાગ	૧૯૭	૨૨૧
(૨૦) = " અંદરનો ભાગ	"	"
(૨૧) ગુપ્તપ્રયાગ માટે આવશ્યુ હિન્દુ ડેપુટેશન (પાછળનામે છ) તથા ખીજાઓ	૨૨૫	—
(૨૨) શ્રીગુપ્તપ્રયાગમાં શ્રીગંગા કુંડ, તેના કાઠિ સંખ્યા કરતા શ્રીકરસનજી વજેરામ તથા એક મહાત્મા, સમાધિસ્થાનની દહેરીઓ, શ્રી સંગમેશ્વરનાં દેવળો અને વડસાવિત્રીનો વડ વગેરે	૨૪૪	૧૮૪
(૨૩) શ્રીગુપ્તપ્રયાગમાં શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજીએ કરેલા મહારુદ્રમાં પધારેલા જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાચાર્ય સ્વામીમહારાજ શાસ્ત્રી રે. મે. નું કુંડું અને ખીજાઓ	૨૪૫	૨૪૫
(૨૪) શ્રી સંગમેશ્વર-સુખનાથ મોટામહાદેવ (દિલવાડ પાસે)નું પુરાણપ્રસિદ્ધ દેવળ	૨૬૮	૨૬૮

ઋષીणाં યત્ર સિદ્ધાનાં પુરાર્લિંગે નિવાનિતે^૧ ।
 યસ્માજ્ઞાતો મહાદેવિ તસ્માદેવકુલં સ્મૃતમ્ ॥૨॥

તસ્ય પશ્ચિમદિગ્ભાગ ઋષિતોયા મહાનદી ।
 ઋષીणाં વલ્લભા દેવિ સર્વપાતકનાશિની ॥૩॥

તત્ર સ્નાત્વા નરઃ સમ્યક્ પિતૃણાં નિર્વપેન્નરઃ^૨ ।
 સત્તવર્ષાયુતાન્યેવ પિતૃણાં તૃપ્તિમાવંદત્ ॥૪॥

હે મહાદેવિ ! અહિં પુરાતન સમયમાં લિંગ પાડી
 નાખવા વખતે ઋષિઓ અને સિદ્ધોનો સમાગમ થયો હતો
 તેથી તે સ્થાન દેવકુલ (દેવવાડા) કહેવાય છે. ૨.

હે દેવિ ! તેના (દેવસ્થલના) પશ્ચિમ (પાછળના)
 ભાગમાં સર્વ પાપોને નાશ કરનારી અને ઋષિઓને બહાલી
 એવી ઋષિતોયા (મંછુન્દ્રી) નામની મહા નદી છે. ૩

તે તીર્થરૂપ નદીમાં સ્નાન કરી જેઓ પિતૃઓનું સારી
 રીતે તર્પણ કરે છે તેઓના પિતૃઓ મીતેર હજાર વર્ષ
 સુધી તૃપ્ત થાય છે. ૪.

સૂચના—આ પાઠાન્તર લખનઉ નવલકિશોર ગ્રેસમાં ૫ ૧૧એના
 ૨૪-૬પુરાણ પ્રભાસ ખંડના શ્લોકોનાં છે.

૧. કિન્નરનિવાસે. ૨. પિતૃનિર્વપેન્નરઃ.

સુવર્ણં તત્ર દેયં તુ અજિનં કંવંલં તથા ।

આપાંઠ ત્વમૌવાસ્વાયાં યત્કિચ્ચિદીયતે ધ્રુવમ્ ॥૫॥

વર્દિતે પોર્દશગુણં યાવદાયાતિ પૂર્ણિમા ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ સસ્રજન્મકૃતૈરપિ ॥૬॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिमाहर्ष्यां संहितायां सप्तमे
प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य ऋषितोषानदीमाहात्म्य वर्णनं नाम
षण्णवत्पुत्तरद्विंशततमोऽध्यायः ॥२९६॥

ત્યાં સુવર્ણુ, મૃગચર્મ અને કાંમળીનું દાન કરવું જોઈએ.
આપાઠ માસમાં અને અમાવાસ્યા તિથિએ ત્યાં જે દાન
દેવાય છે. ૫.

તેનું ફળ બીજી પુનમ સુધીમાં અવશ્ય સોળગણુ મળે
છે, અને તે સસ્ર જન્મના પાપથી વિમુક્ત થાય છે. ૬.

એવી રીતે શ્રી સ્કન્દ પુરાણ પ્રભાસખંડમાં ઋષિતોષા નદી માહાત્મ્ય
નામનો “ બસો છન્નુમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. ” (૨૯૬)

॥ અધ્યાય ૨૧૭ ॥

॥ દેવ્યુવાચ ॥

દેવદેવ જગન્નાથ સંસારાર્ણવતારક ।

સવિસ્તરં હું મે ઘ્રૂહિ ઋષિતોયામહોદયમ્ ॥૧॥

ઋષિતોયેતિ તન્નામ કથં રુપાતં ધરાતલે ।

કથં સા પુનરાયાતા દેવદારુવને શુભે ।૨॥

॥ દૈશ્વર ડવાચ ॥

શ્રુણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ સાવધાના વચો મમ ॥

માહાત્મ્યમૃષિતોયાયાઃ સર્વપાતકનાશનમ્ ॥૩॥

ઋષિતોયા નદી માહાત્મ્ય (ચાલુ).

દેવી શંકરને પૂછે છે કે:—સંસાર રૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર હે દેવડેવ ! હે ભગવન્ ! ઋષિતોયાનું માહાત્મ્ય મને સવિસ્તર કહો. ૧.

અને “ઋષિતોયા” એનું નામ જગત્માં કેવીરીતે પ્રસિદ્ધ થયું ? અને તે નદી—ઉત્તમ દેવદારૂ વનમાં ફરીને કેવી રીતે આવી ? ૨.

મહાદેવજી બોલ્યા કે:—હે દેવિ ! હું જે વચન કહું છું તે સાવધાન ચંધને સાંભળો (કારણ કે) ઋષિતોયાનું માહાત્મ્ય સર્વ પાપોને નાષ્ટ કરવાવાળું છે. ૩.

દેવદારુવને પુણ્ય કૃપયસ્તપસા યુતાઃ ।

નિવસંતિ વરારોઢે શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥૪॥^૧

તેપાં નિવસતાં તત્ર વહુકાલો ગતઃ મિયે ।

પુત્રપૌત્રૈઃ પ્રવૃદ્ધાસ્તે^૨ દારુકં વ્યાપ્ય સંસ્થિતાઃ ॥૫॥

તે સર્વે ચિન્તયમામાસુઃ સમેત્ય ચ પરસ્પરમ્ ।

સરસ્વતી મહાપુણ્યા શિરસ્યાધાત્ર વાઙ્મવમ્ ॥૬॥

પ્રભાસં ચિરકાલેન ક્ષેત્રં ચૈવ^૩ ગમિષ્યતિ ।

^૪વાપીકૃપતઢાગાદિ મુક્તવા સાગરગામિનીમ્ ॥૭॥

હે વરારોઢે ! તે પવિત્ર દેવદારૂ વનમાં તપ કરનારા
સેંકડો અને હજારો ઋષિઓ નિવાસ કરે છે. ૪.

હે ગિરિ ! તેઓને ત્યાં રહેતાં ઘણા સમય થયે અને
પુત્ર પૌત્રોની વૃદ્ધિ થવાથી તેઓ દેવદારૂ વનમાં વ્યાપ્ત
થઈ રહ્યા. ૫.

(અને ત્યાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં તે સર્વે દિવ્યોત્તમો નિત્ય
વાવ, કુવા, અને તળાવ આદિમાં સ્નાન કરે છે.) પછી તેઓ
સર્વે એકઠા થઈને પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે:—
“મહા પુણ્યવતી સરસ્વતી, વડવાનલને મસ્તક ઉપર ધારણ
કરીને હાંબે વળતે પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જશે, અને તે પછી
સમુદ્રમાં મળી જશે તો સમુદ્રગામિની સરસ્વતી દેવીને
છોડીને વાવ, કુઆ અને તળાવ વિગેરે.— ૭.

૧ શ્લોક ૪ થા અને પાંચમાની વચમાં નીચેનો શ્લોક છે.

તસ્મિન્ પ્રામાત્રિકે ક્ષેત્રે સર્વે તે દિવ્યસત્તમાઃ ।

વાપિકૃપતઢાગાદૌ સ્નાનં કુર્વન્તિ નિત્યથઃ ॥

૨ વૈવાગમિષ્યતિ. ૩ વાપીકૃપતઢાગાદૌ મુક્તવા દેવી સમુદ્રગામ્.

તુષ્ટુર્વિવિધૈઃસ્તોત્રૈર્બ્રહ્માણં કમલોદ્ભવમ્ ।

॥ કપય ઋષુઃ ॥

નમઃ પ્રણવરૂપાય વિશ્વકર્ત્રે નમો નમઃ ॥૧૦॥

તથા વિશ્વસ્ય રક્ષિત્રે નમોઽસ્તુ પરમાત્મને ।

તથા તસ્યૈવ સંહર્ત્રે નમો બ્રહ્મસ્વરૂપિણે ॥૧૧॥

પિતામહ નમસ્તુભ્યં સુરજ્યેષ્ઠ નમોસ્તુ તે ।

૧ ચતુર્વક્ત્ર નમસ્તુભ્યં પદ્મયોને નમોસ્તુ તે ॥૧૨॥

વિરંચયે નમસ્તુભ્યં વિધયે વેધસે નમઃ ।

ચિદાનન્દ નમસ્તુભ્યં હિરણ્યગર્ભ તે નમઃ ॥૧૩॥

અને ત્યાં જઈ કમલોદ્ભવ બ્રહ્માની વિવિધ સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી.

ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે:— “જેકાર રૂપી આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. વિશ્વના કર્તા અને રક્ષણ કરનાર પરમાત્મારૂપી આપને વારંવાર નમસ્કાર હો. તથા સંહાર કરનાર બ્રહ્મસ્વરૂપ આપને પ્રણામ હો. ૧૦-૧૧.

હે પિતામહ ! હે સુરજ્યેષ્ઠ (દેવતાઓમાં મોટા) ! આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ.” હે ચતુર્મુખવાળા ! તમને નમસ્કાર છે. હે પદ્મયોને ! આપને નમસ્કાર છે. હે વિરંચિ ! વિધિ ! અને વેદા ! આપને નમસ્કાર છે. ચિદાનન્દરૂપ અને હિરણ્યગર્ભ આપને નમસ્કાર છે. ૧૨-૧૩

૧ અહીંથી વ્રણાસન નમોસ્તુતે સુધી લખનારી પ્રતમાં નથી.

હંસવાહન તે નિત્યં પદ્માસન નમોસ્તુ તે ।
 एवं સંસ્તુવતાં તેષામૃષીણામૂર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉવાચ પરમગ્રીતો ब्रह्मा लोकपितामहः ॥૧૪॥
 स्वागतं वै^૧ द्विजश्रेष्ठा युष्माकं कृतवानहम् ।
 स्तोत्रेणानેન दिव્યેन વૃણુધ્વં વરમુત્તમમ્ ॥૧૫॥

॥ ॠણ્ય ઝહુઃ ॥

અભિપેકાય નો દેહિ નદો પાપમળાશિનીમ્ ।
 વિઘ્નોવ્યૈતત્સુરશ્રેષ્ઠ દેહિ નો વરમુત્તમમ્ ॥૧૬॥

હે હંસવાહન ! પદ્માસન ! આપને નિત્ય નમસ્કાર
 કરીએ છીએ.

એવી રીતે સ્તુતિ કરતા તે ઉદ્ધરેતા ઋષિઓને
 લોકપિતામહ બ્રહ્મા અત્યંત પ્રસન્ન થઈને આ પ્રમાણે કહેવા
 લાગ્યા “હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ઋષિવરો ! તમારું આગમન બહુ
 સારું થયું. તમારાં આ દિવ્ય સ્તોત્રથી હું પ્રસન્ન થયો છું
 (માટે) ઉત્તમ વરદાન માગો ” ૧૪-૧૫.

ઋષિઓ કહે છે:—“હે સુરશ્રેષ્ઠ ! (અમે સ્નાન
 સંધ્યા વિગેરે કૃત્યમાં નદી વિના ઘણા મુંઝાઈએ છીએ
 માટે) સર્વ પાપોને નષ્ટ કરનારી પુણ્ય નદી અમારા આશ્રમે
 વહે એમ કરો. આ ઉત્તમ વરદાન અમોને આપો. ” ૧૬.

॥ ईश्वर उवाच ॥

इत्युक्तस्तैस्तदा ब्रह्मा मुनिभिस्तपसोज्ज्वलैः ।

वीक्षांचक्रे तदा सर्वा मूर्तिर्मत्स्यश्च निम्नगाः ॥१७॥

गंगा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ।

चन्द्रभागा च रेवा च ^૧શરયુર્ગંઢકી તથા ॥૧૮॥

तापी चैव वरारोहे तथा गोदावरी नदी ।

^૨કાવેરી ચન્દ્રપુત્રી ચ શિખા ચર્મણ્વતી તથા ॥૧૯॥

सिन्धुश्च ^૩વેદિકા ચૈવ નદાઃ સર્વે વરાનને ।

^૪મૂર્તિમત્સ્યઃ સ્થિતાઃ સર્વાઃ પવિત્રાઃ પાપનાશિનીઃ ॥૨૦॥

શંકર પાર્વતીને કહે છે કે:—“હે દેવિ ! તપંથી ઉજ્જ્વલ એવા તે ઋષિવરોની એ પ્રાર્થના સાંભળીને બ્રહ્માએ નજર કરી ત્યાં મૂર્તિમતી, પવિત્ર અને પાપને નાશ કરનારી ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ચન્દ્રભાગા, રેવા, શરયુ, ગંઢકી, તાપી, ગોદાવરી, કાવેરી, ચન્દ્રપુત્રી, શિખા, ચર્મણ્વતી, સિન્ધુ, વેદિકા વિગેરે દરેક નદીઓ ત્યાં આવીને ઉભી રહી. ૧૭-૨૦.

૧ શરયુ. ૨ કાવેરી માહેન્દ્ર પુત્રી. ૩ વેદિકા.

૪ મૂર્તિમન્તઃ સ્થિતાઃ સર્વે પવિત્રાઃ પાપનાશનાઃ.

દૃષ્ટ્વા પિતામહઃ ^૧સર્વાં ગત્વરા ઘરર્ણીં પ્રતિ ।

દેવદારુવને રમ્યે પ્રમાસે ક્ષેત્ર ઉત્તમે ॥

કમ્પન્દલૌ કૃતા દ્રષ્ટિર્વિવિશુસ્તાઃ કમ્પન્દલુમ્ ॥૨૧॥

॥ પ્રણોવાણઃ-- ॥

^૨પૃતાઃ સર્વાં મહાપુણ્યા નયો ^૩મહાકમ્પન્દલૌ ।

મવિષ્ટાઃ પૃથ્વીં ^૪યાંતુ ઋષીણામનુકંપયા ॥૨૨॥

મદિનોમિ ^૫યદ્યેકાં ચ હન્યા રુણ્યન્તિ મે ^૬દ્વિજાઃ ।

તસ્માત્સર્વાઃ પ્રમોક્ષ્યામિ કમ્પન્દલુકૃતાલયાઃ ॥૨૩॥

પછી પ્રજ્ઞાશ્રીએ પૃથ્વીમાં ઉત્તમ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સુન્દર દેવદારુ વનમાં શીઘ્રતા સહિત સર્વ નદીઓને જોઈને પોતાનાં કમન્દલ પ્રત્યે દ્રષ્ટિ કરી ત્યારે તે બધી નદીઓએ કમન્દલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૧.

ત્યાર પછી પ્રજ્ઞા કહે છે કે:—“મહા પવિત્ર એવી આ બધી નદીઓએ ઋષિઓની દયાને લીધે પૃથ્વીમાં જવા માટે પ્રજ્ઞાકમન્દલમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હે પ્રાણભૂ. । જો હું જોકે નદીને મોકલું તો બીજી નદીઓ કોપિત થશે. આથી કમન્દલમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી બધી નદીઓને મોકલીશ. ૨૨-૨૩

૧ સર્વાઃ સત્ત્વરા. ૨ પૃતાઃ ૩ મહાકમ્પન્દલુમ્ ૪ યાંતુ.
૫ યદ્યેકાં ચ. ૬ મો.

॥ ईश्वर उवाच ॥

ततो ब्रह्मा मुमोचाय तन्नस्थाश्च महापगाः ।

मुक्त्वा ब्रह्मा मुनीन्सर्वान् प्रोवाचेदं पुनः पुनः ॥२४॥

ऋषिभिः प्रार्थ्यमानेन नद्यो मुक्ता मया यतः ।

तोयरूपा महावेगा अभिषेकाय सत्त्वराः ॥२५॥

ऋषितोयेति ¹नाम्ना सा भविष्यति धरातले ।

ऋषीणां बह्विधा देवि सर्वपातकनाशिनी ॥२६॥

શ્રી મહાદેવજી બોલ્યા:—“ત્યાર પછી તે કમંડલમાં રહેલી સર્વ નદીઓને દેવદાઙ્ગ વનમાં મૂકી, અને બ્રહ્માજીએ બધા મુનિઓને વારંવાર કહ્યું કે:—ઋષિઓની પ્રાર્થનાથી મેં તેઓના સ્નાનાદિ નિમિત્તે મહા વેગવતી-જલમયી-શીઘ્રતાવાળી નદીઓને મોકલી છે તેથી ઋષિઓને પ્યારી અને સર્વ પાતકોને નષ્ટ કરનારી તે નદી “ઋષિતોયા ” નામે પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થશે.” ૨૪-૨૬.

વહે છે, એમ બાણીને જે વિચક્ષણ પુરુષ તેમાં સ્નાન કરે છે, અને વિધિસહિત શ્રાદ્ધ કરે છે તેને તેવા પ્રકારનું— જંગાદિસ્નાન—શ્રાદ્ધ વિગેરેનું ઉત્તમ ફળ મળે છે. આ પ્રમાણે હે દેવિ ! તમારી પાસે સંક્ષેપથી સર્વ પાપ હરનારું અને સર્વ કામના પ્રમાણે ફળ દેનારું “ઋપિતોયા” નું માહાત્મ્ય મેં કહી બતાવ્યું. ૩૧-૩૫.

એવી રીતે શ્રી રકન્દપુરાણ પ્રભાસખંડમાં ઋપિતોયા નદી માહાત્મ્ય નામનો બસો સત્તાણુમેા અધ્યાય મંપૂર્ણ (૨૬૭)

॥ અધ્યાય ૨૯૭

॥ ईश्वर उवाच ॥

ऋषितोयापश्चિમે तु तत्र गन्धूतिमात्रतः ।

¹संगालेश्वर नामास्ति सर्वपातकनाशनः ॥१॥

गुप्तस्तत्रप्रयागश्च देवो वै माधवस्तथा ।

जाह्नवी यमुना चैव देवी तत्र सरस्वती ॥२॥

अन्यानि तत्र तीर्थानि बहूनि च वरानने ।

स्नात्वा ²दृष्ट्वा पूजयित्वा मुक्तः स्यात्सर्वकिल्बिषैः ॥३॥

સંગાલેશ્વર ક્ષેત્રમાં ગુપ્ત પ્રયાગતીર્થાદિ માહાત્મ્યઃ—

શ્રી શંકર પાર્વતીને કહે છે કે:—“હે દેવિ! તે “ઋષિતોયા” ના પશ્ચિમ ભાગમાં જે ગાઉ ઉપર સંગાલેશ્વર નામનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે સ્થળે ગુપ્ત પ્રયાગ, માધવ વિષ્ણુની મૂર્તિ અને ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણેય પવિત્ર નદીઓ અને હે વરનને! ખીજાં પણ ઘણાં તીર્થો જ્યાં રહેલાં છે તે ગુપ્તપ્રયાગમાં સ્નાન કરવાથી, દર્શન કરવાથી અને પૂજન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પાતકમાંથી મુક્ત થાય છે ૧-૩.

૧ મૃગાલેશ્વરનામાનું સર્વપાતકનાશનજી ।

૨ સ્પષ્ટ.

પાર્વત્યુવાચ:—

કથય ત્વં મહેશ્વાન સર્વદેવનમસ્કૃત^૧ ।

તીર્થરાજઃ પ્રયાગસ્તુ^૨ કયં વિષ્ણુઃ સનાતનઃ ॥૪॥

કયં ગંગા ચ^૩ યમુના તથા દેવી સરસ્વતી ।

અન્યાન્યપિ વહુન્યેવ તીર્થાનિ વૃષમધ્વજ ॥૫॥

સમાયાતાનિ તત્રવ^૪ સંગાલેશ્વરસંનિધૌ ।

સંગાલેશેતિ કિં નામ હૃતન્મે વદ કૌતુરુમ્ ॥૬॥

પાર્વતી શંકરને પૂછે છે કે:—“સર્વ દેવો જેને નમસ્કાર કરે છે એવા હે મહાદેવ ! તીર્થોના રાજરૂપ પ્રયાગ, સનાતન વિષ્ણુ ભગવાન, ગંગા-યમુના-સરસ્વતી તથા અન્ય પણ ઘણાં તીર્થો ત્યાં સંગાલેશ્વરની સાંનિધ્યમાં કેમ આવ્યાં ? અને હે વૃષમધ્વજ ! સંગાલેશ્વર નામ કેમ પાડ્યું ? તે આશ્ચર્ય જનકકેથા મને કહો. ૪-૬.

“૧ નમસ્કૃતઃ ૨ ય. ૩ સ. ૪ લખનઉત્તી પ્રતમાં બધે સ્થળે સંગાલેશ્વર પાડે છે.

इंशर उवाच —

पुरा वै लिङ्गपतने सर्वदेवसमागमे ।
सार्धत्रितयकोटीनि^१ पुण्यानि सुरसुन्दरि ॥७॥
तीर्थानि तीर्थराजोऽयं प्रयागः समुपस्थितः ।
आत्मानं गोपयामास तीर्थकोटिभिरावृतम् ॥८॥
ततस्तत्र समायाता ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ।
विबुधास्तीर्थराजं तं ददृशुर्दिव्यचक्षुषा ॥९॥
तीर्थकोटिभिराकीर्णं पवित्रं पापनाशनम् ।
लिङ्गस्य पतनं श्रुत्वा महादुःखेन संवृताः ॥१०॥
स्थिताः सर्वे तदा देवि ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
एतस्मिन्नेव काले तु देवो रुद्रः सनातनः ॥११॥
^३निरानन्दः समायातो वाक्यमेतदुवाच ह ।
शृणुष्व वचनं देवा ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ १२ ॥

श्री शंकर ऋषे उवाच — “हे सुरसुन्दरि! पूर्वे ऋषिना
शापथी शिवना लिंगेना पातं यथे ते वभूते सर्वं देवताभ्योना
समागमं यथे हुतो ते समये साडा त्रष्टु कोटी मुज्य
तीर्थे अने आ प्रयाग-तीर्थराजं पष्टु आव्या हुता, अने
कोटी तीर्थेनी वभूते पोते छुपाधने रक्षा. त्यारपधी त्यां

१. मुख्यानि २. तीर्थराजान. ३. समायातस्तु सत्रैव

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ આવ્યા અને તેઓએ દિવ્ય દ્રષ્ટિથી કોટી તીથોથી વ્યાપ્ત એવા અને પાપનાશક તથા પવિત્ર તીર્થરાજ-પ્રયાગને જોયા. લિંગનું પતન સાંભળીને બ્રહ્માદિ શ્રેષ્ઠ દેવો અત્યંત દુઃખિત થતા હતા તે વખતે હે દેવિ ! ત્યાં સનાતન રૂદ્ર દેવ નિરાનન્દ થઈને પધાર્યા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—

‘બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વિગેરે હે દેવતાઓ ! આ વચન શ્રવણ કરો. ૭-૧૨.

ઋષિશાપાન્નિપતિતં મમ ક્ષિન્નમનુત્તમમ્ ।

તસ્માલ્લિઙ્ગં ^૧પૂજયત સર્વકામાર્થસિદ્ધયે ॥ ૧૩ ॥

एवमुक्त्वा महादेवो देशे तस्मिन् स्थितः प्रिये ।

ब्राह्मं च वैष्णवं रौद्रं तत्र कुण्डत्रयं स्मृतम् ॥ ૧૪ ॥

चतुर्थं त्रिसंगमारूपं नदीनां यत्र संगमः ।

गंगायाश्च सरस्वत्याः सूर्यपुत्र्यास्तथैव च ॥ ૧૫ ॥

ઋષિના શાપથી મારાં ઉત્તમોત્તમ લિંગનું પતન થયું છે માટે તમે સર્વે સર્વ કામનાની સિદ્ધિને માટે લિંગની પૂજા કરો હે દેવિ ! એવી રીતે કહીને મહાદેવજી તે દેશમાં રહ્યા છે. તે દિવસથી ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર એવા ત્રણ કુંડો થયા છે, અને એઓ ત્રિસંગમ નામનો કુંડ છે કે જ્યાં નદીઓનો સમાગમ થયેલો છે. તે કુંડોમાં ગંગા, યમુના, અને સરસ્વતી રહેલાં છે. ૧૩-૧૫.

કોટિરેકા ચ તીર્થાનાં વ્રહ્મકુંડે વ્યવસ્થિતા ।
 તથા ચ વૈષ્ણવે કુંડે કોટિરેકા ^૧મકીર્તિતા ॥૧૬॥
 સાર્ધકોટિસ્તુ સંપ્રોક્તા શિવકુંડે મનોહરે ।
 પશ્ચિમે વ્રહ્મકુંડં ચ પૂર્વે ચૈ વૈષ્ણવં સ્મૃતમ્ ॥૧૭॥
 મધ્યભાગે સ્થિતં યચ્ચ રુદ્રકુંડં મકીર્તિતમ્ ।
 કુંડમધ્યાદિનિર્ગત્ય યત્ર ગંગા વરાનને ॥૧૮॥
 સૂર્યપુત્ર્યા ચ મિલિતા ^૨તત્ત્રિસંગમ લ્લપ્યતે ।
 અનયોરન્તરે મૂક્ષમે તત્ર ^૩ગુપ્તા સરસ્વતી ॥૧૯॥
 આસુ સાંનિહિતો નિત્યં પ્રયાગસ્તીર્થનાયકઃ ।
 અત્રાગત્ય નરો યસ્તુ ^૪માઘમાસે વરાનને ॥૨૦॥
 સ્નાયાત્મભાતસમયે મકરસ્થે સ્વૌ પ્રિયે ।
 કિશ્ચિદ્ભ્યુદિતે સૂર્યે શ્રુણુ તસ્ય ચ યત્ફલમ્ ॥૨૧॥

બ્રહ્મ કુંડમાં એક કોટી તીર્થ, વિષ્ણુ કુંડમાં એક
 કોટી તીર્થ અને ડાહ કોટી તીર્થ સુન્દર શિવકુંડમાં છે.
 પશ્ચિમ ભાગમાં બ્રહ્મ કુંડ છે, પૂર્વ ભાગમાં વૈષ્ણવ કુંડ છે
 અને જે મધ્ય ભાગમાં છે તે રુદ્ર કુંડ છે. હે વરાનને ।
 એ કુંડના મધ્યમાંથી નિકળીને ગંગા સૂર્યપુત્રી (યમુના) સાથે

૧. ય તીર્થતઃ ૨. તત્ર સંયમ. ૩. ગુપ્તા. ૪. માસે મ સિ

જ્યાં મળે છે તે ત્રિસંગમ તીર્થ કહેવાય છે. તે બંનેના સૂક્ષ્મ અંતરમાં ગુપ્ત સરસ્વતી છે અને તે નદીઓમાં તીર્થરાજ પ્રયાગ સદૈવ નિવાસ કરે છે. હે વરાનને ! હે પ્રિયે ! એ સ્થળે આવીને જે માણસ માઘ માસમાં-પ્રભાત સમયે, જ્યારે મકરરાશિમાં સૂર્ય હોય ત્યારે અને કાંઈક સૂર્યોદય થયે સ્નાન કરે તેનું ફળ સાંભળે। ૧૬-૨૧.

¹આગ્રેનૈકેન સ્નાનેન પાપં યન્મનસા કૃતમ્ ।

વ્યપોહતિ નરઃ સમ્યક્ શ્રદ્ધાયુક્તો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૨૨॥

વાધિકં તુ દ્વિતીયેન ²કાયિકં તુ તૃતીયાકાત્ ।

³સંસર્ગજં ચતુર્થેન રહસ્યં પંચમેન તુ ॥૨૩॥

ઉપપાતકાનિ પપ્તેન સ્નાનેનૈવ વ્યપોહતિ ।

અભિપેક્ષેણ કુંડાનાં સપ્તકૃત્વો વરાનને ॥૨૪॥

મહાન્તિ ચૈવ પાપાનિ ⁴ક્ષાલ્યન્તે પુરુષૈઃ સદા ।

યઃ સ્નાતિ સકલં માસં પ્રયાગે ગુપ્તસંજ્ઞકે ॥૨૫॥

બ્રહ્માદિભિર્ન તદ્વત્તું શક્યતે કલ્પકોટિભિઃ ।

⁵યાનિ કાનિ ચ તીર્થાનિ પ્રમાસે સન્તિ માપિનિ ॥૨૬॥

¹ તત્રૈકેન ચ. ² તૃતીયેન તુ કાયિકમ્. ૩ સંસર્ગ ચ.

૪. નાશયેત્પુરુષઃ સદા ।

તેભ્યોઽતિવલ્લભં તીર્થં સર્વપાપમનાશનમ્ ।

एषां संरक्षणार्थाय मया वै तत्र मातरः ॥२७॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन नैवेद्यैर्विविधैः शुभैः ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां ^१श्रद्धाक्तेनैव चेतसा ॥२८॥

तासामनुचरा देवि भुतमेताश्च कोटिशः ।

तेषां भयविनाशाय ता मातृश्च प्रपूजयेत् ॥२९॥

તે વળતે ત્યાં પ્રથમવારના સ્નાનથી શ્રદ્ધાયુક્ત તથા જિતેન્દ્રિય માણુસનું મનથી કરેલું પાપ નષ્ટ થાય છે, બીજીવાર સ્નાન કરવાથી વાચિક પાપો નષ્ટ થાય છે, તૃતીય સ્નાનથી કાયિક પાપો, ચતુર્થ સ્નાનથી સાંસર્ગિક પાપો, અને પંચમ સ્નાનથી ગુપ્ત પાપો નષ્ટ થાય છે. હે વરદાનને ! છઠ્ઠા સ્નાનથી ઉપપાતકો અને તે કુંડોમાં સાતવાર સ્નાન કરવાથી મહાપાતકો પણ નિરંતર નષ્ટ થાય છે.

જે પુરુષ તે આખા માસમાં ગુપ્ત પ્રયાગમાં સ્નાન કરે છે તેનું કૃણ પ્રદક્ષિ દેવતાઓ કોટી કર્ષુ સુધી વર્ણન કરે તોપણ કહી શકાતું નથી. હે લાભિનિ ! પ્રલાસમાં જે જે તીર્થો છે તે સર્વથી અત્યંત પ્રિય અને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરનાર આ તીર્થ (ગુપ્તપ્રયાગ) છે. તે તીર્થોની રક્ષા માટે મેં ત્યાં માતૃકાઓને નિયુક્ત કરેલ છે. તે માતૃકાઓ વિવિધ ગુપ્ત

નેવેઘથી પ્રયત્નવડે પૂજવા યોગ્ય છે. કૃષ્ણ પશ્ચમાં ચતુર્દશીને દિવસે દૃઢવ્રજવાળા અને શ્રદ્ધાયુક્ત પુરૂષે તે માતૃકાઓના કરોડો ભૂત પ્રેતાદિ અનુચરોના લયની નિવૃત્તિ માટે ત માતૃકાઓનું પૂજન કરવું. ૨૨-૨૯

अस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

यः कश्चित्कुरुते श्राद्धं ^१पितृनुद्दिश्य भक्तितः ॥૩૦॥

उद्धरेच्च पितुर्वर्गं मातुर्वर्गं नरोत्तमः ।

वृषभस्तत्र दातव्यः सम्यग्યાत्रાફલેષ્મુભિઃ ॥૩૧॥

આ તીર્થમાં સ્નાન કરીને માણસ બ્રહ્મહત્યાના પાપને હર કરી શકે છે.

જે કોઈ ભક્તિથી પિતૃઓને ઉદ્દેશીને શ્રાદ્ધ કરે છે તે ઉત્તમ પુરૂષ પિતૃવર્ગને અને માતૃવર્ગને ઉદ્ધારે છે. યાત્રાનાં સારાં ફળની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે ત્યાં વૃષભનું (બળદનું) દાન કરવું જોઈએ. ૩૦-૩૧

एवं यः कुरुते यात्रां ^२तस्य फलमनन्तकम् ।

एवं गुप्तप्रयागस्य माहात्म्यं कथितं तव ॥૩૨॥

श्रुत्वाभिनन्द्य पुरुषः प्राप्नुयाच्छंकरालयम् ॥૩૩॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासखंडेग्रमाहात्म्ये गुप्तप्रयागवर्णनं नामाष्टमवत्युत्तर-
द्विषत्तमोऽध्यायः ॥૨૯૮॥

એવી રીતે જે યાત્રા કરે છે તેને અનંત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે શુભ પ્રયાગનું માહાત્મ્ય (મોં) તમને કહ્યું. જે માણસ આ માહાત્મ્ય સાંભળીને આનંદ માને છે તે કૈલાસમાં જાય છે. ૩૨-૩૩”

એવી રીતે શ્રી સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડમાં ‘શુભપ્રયાગમાહાત્મ્ય’ નામનો બસો અઠાણુઓ અધ્યાય સંપૂર્ણ (૨૬૮).

॥ અધ્યાય ૨૯૯ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

તસ્યૈવ દક્ષિણે ભાગે નાતિદૂરે ^૧ઘ્યવસ્થિતમ્ ।

શંખચક્રગદાધારી માધવસ્તત્ર સંસ્થિતઃ ॥૧॥

एकादश्यां सिते पक्षे ^૨સોપવાસો જિતેન્દ્રિયઃ ।

યસ્તં પૂજયતે મત્તયા ગંધપુષ્પાનુલેપનૈઃ ॥૨॥

સ યાસ્પતિ પરં સ્થાનમપુનર્ભવદાયકમ્ ।

અત્ર ગાથા પુરા ગીતા બ્રહ્મણા લોકકર્તૃણા ॥૩॥

शेषशायी श्रीमाधव लगवान्नुं भाढात्म्यः—

“શ્રી શંકર કહે છે કે:—હે દેવિ ! તે પ્રયાગના દક્ષિણ ભાગમાં તેની પાસેજ રહેલા (તીર્થમાં) શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા માધવ ભગવાન્ ખીરાળેલા છે. શુકલ પક્ષમાં એકાદશીને દિવસે ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરી જિતેન્દ્રિય થઇને અને ઉપવાસી રહીને જે પુરુષ ભક્તિથી તે ભગવાન્નું પૂજન ચન્દન, પુષ્પ અને અનુલેપનથી કરે તે પુરુષ પુનર્જન્મને ન દેવાવાળાં ઉત્તમ સ્થાનમાં જાય છે. પુરાતન સમયમાં અહિં લોકને રચવાવાળા બ્રહ્માએ ગાથા ગાઈ છે કે:—૩

दान्ताकार भुजगशयन पद्मनाभ सुरेशां विश्वाचारं गगनसदृश मेघवर्ण शुभाद्रम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयन योगिभिर्यानगम्यं चन्द्रे विष्णुं भवमयहरं सर्वलोकेकनाथम् ॥

॥ अध्याय ३०० ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

तस्यैवोत्तरदिग्भागे किञ्चिद्वायव्यसंस्थितम् ।
 संगालेश्वरनामास्ति सर्वपातकनाशनम् ॥१॥
 तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च लिंगस्याराधनोद्यतौ ।
 शक्रश्चैव महातेजा लिंगं पूजितवान्प्रिये ॥२॥
 वरुणो धनदश्चैव धर्मराजोऽथ पावकः ।
 आदित्यैर्वसुभिश्चैव लोकपालैः समंततः ॥३॥
 आराधितं महालिङ्गं संगालेश्वरनामभूत् ।
 पूजयित्वा तु ते सर्वे दृष्ट्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥४॥
 ऊचुश्च^१ सहसा देवि परमानन्दसंयुताः ।
 देवानां निवहैर्यस्मात्समागत्य प्रतिष्ठितम् ॥५॥
 संगालेश्वरनामास्य भविष्यति धरातले ।
 संगालेश्वरनामानं पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥६॥
 न तेषामन्वये कश्चिन्निर्धनः संभविष्यति ।
^२गोसहस्रस्य दत्तस्य कुरुक्षेत्रे च यत्फलम् ॥७॥
 स तत्फलमवाप्नोति संगालेश्वरदर्शनात् ।
 अमावास्यां च संप्राप्य स्नानं कृत्वा विधानतः ॥८॥

यः करोति नरः श्राद्धं पितॄणां रोषवर्जितः ।

पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥૧॥

શ્રીસંગાલેશ્વરનું માહાત્મ્ય:-

મહાદેવજી બોલ્યા કે:—“હે દેવિ ! તે માધવ ભગવાનના ઉત્તર ભાગમાં કાંઇક વાયવ્ય કોણમાં રહેલા સર્વ પાપોને હરવાવાળા સંગાલેશ્વર નામના મહાદેવ છે. ત્યાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ, લિંગના આરાધનમાં તત્પર થયા છે, અને હે ત્રિયે ! મહા તેજસ્વી ઇન્દ્રે ત્યાં લિંગને પૂજ્યું છે. વરુણ, કુબેર, ધર્મરાજ અને અગ્નિ, તથા આદિત્યો, વસુઓ અને લોક-પાલો દરેકે તે સંગાલેશ્વર નામના મહાદેવની પૂજા કરી છે. હે દેવિ ! પૂજા કર્યા પછી ઉત્તમ માહાત્મ્યને જ્ઞેધને તે દેવતાઓ પરમાનન્દથી સુખ થઇને સહસ્રા બોલ્યા કે:— ‘દેવતાઓના ગણોએ આવીને અહિં પ્રતિષ્ઠા કરી છે માટે પૃથ્વી ઉપર આ મહાદેવનું નામ ‘સંગાલેશ્વર’ પડશે, જે મનુષ્ય સંગાલેશ્વર મહાદેવની પૂજા કરશે તેના વંશમાં કોઇ નિર્ધન નહિં થાય. કુરુક્ષેત્રમાં એક સહસ્ર ગાયના દાતાને જે કૃણ મળે છે તે કૃણ સંગાલેશ્વરના દર્શનથી મળે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે વિધિ પૂર્વક સ્નાન કરી ક્રોધરહિત થઈ જે મનુષ્ય પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરે છે તેના પિતૃઓ પ્રલય પર્યન્ત તૃપ્ત થાય છે ૧-૯.’

અર્ધક્રોશં ચ તત્ક્ષેત્રં સમંતાત્પરિમંદલમ્ ।

સર્વકામપ્રદં નૃણાં સર્વપાતકનાશનમ્ ॥૧૦॥

અસ્મિન્ ક્ષેત્રે મહાદેવિ જીવા ઉત્તમમધ્યમાઃ ।

કાલેન નિધનં પ્રાપ્તાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૧॥

મૃહીત્વાઽનશનં યે તુ પ્રાણાંસ્ત્યક્ષ્યંતિ માનવાઃ ।

નિશ્ચયં તે મહાદેવિ લીયંતે પરમેશ્વરે ॥૧૨॥

તે ક્ષેત્ર આરેય તરફથી અર્ધા ગાઉના મંડલવાળું છે કે જે મંડલ માણસોની દરેક કામના પૂર્ણ કરનારું અને સર્વ પાતકને નાશ કરનારું છે. હે મહાદેવિ ! આ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ અને મધ્યમ જીવો-જેઓ કાળને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે તેઓ પણ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મનુષ્યો અનશન (નિરાહાર) પ્રતને ગૃહણ કરીને પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે તેઓ હે મહાદેવિ ! નિશ્ચયથી પરમેશ્વરમાં લીન થઇ જાય છે. ૧૦-૧૨

ગવા હતા દ્વિજહતા યે ^૧ચ વૈ દંષ્ટ્રિર્મિહંતાઃ ।

આત્મનો ઘાતકા યે તુ સર્પદણ્ઠાશ્ચ યે મૃતાઃ ॥૧૩॥

શય્યાયાં ^૨વિગતપ્રાણા યે ચ શૌચવિવર્જિતાઃ ।

અસ્મિન્સ્તીર્થે મહાપુણ્યે અપુનર્મવદાયકે ॥૧૪॥

દતૈઃ પાંડશમિઃ શ્રાદ્ધૈર્દૃષોત્સર્ગે ^૧કૃતે પુનઃ ।

વિધિવદ્ભોજિતૈર્વિષ્મૈર્મવેન્મુક્તિર્ન સંશયઃ ॥૧૫॥

જેઓ પશુઓથી અને પક્ષિઓથી મૃત્યુ પામ્યા છે અને જેઓ દાઢવાળાં પ્રાણીઓથી મૃત્યુ પામ્યા છે તથા જેઓ આત્મઘાતીઓ છે, સર્પદંશથી જેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે, અથવા શૌચથી રહિત જેઓ શય્યામાંજ મરણ પામ્યા છે, તેઓને ફરીથી જન્મ ન દેવાવાળું એવું જે આ મહાપવિત્ર સ્થાન-તીર્થ-તેમાં સોળ શ્રાદ્ધ દેવાથી અને પાછળથી વૃષોત્સર્ગ કરી વિધિથી બ્રહ્મલોજન કરાવવાથી તેઓની અવશ્ય મુક્તિ થાય છે તેમાં સંશય નથી. ૧૩-૧૫

एवमुक्त्वा सुराः सर्वे गतवन्तस्त्रिविष्टपम् ॥१६॥

સંગાલેશ્વરમાહાત્મ્યં સંક્ષેપાત્ કથિતં તવ ।

શ્રુતં હરતિ પાપાનિ ^૨દુઃસ્વશોકાંસ્તયૈવ ચ ॥૧૭॥

इति श्रीत्कां० म०, ए० सं० स० प्र०, प्र० प्र०, संगालेश्वर
माहात्म्यवर्णनं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३००॥

એમ કહીને દરેક દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. આ સંગાલેશ્વરનું માહાત્મ્ય હે દેવિ ! તમને સંક્ષેપથી મેં કહ્યું, કે જે સાંભળવાથી પાપોને, દુઃખને અને શોકને નષ્ટ કરે છે. ૧૬-૧૭”

એવી રીતે શ્રી સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્યમાં ‘સંગાલેશ્વર માહાત્મ્ય’ નામનો ત્રણસોમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૦)

॥ અધ્યાય ૩૦૧ ॥

॥ શિવર ઉવાચ ॥

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ સિદ્ધેશ્વરમનુત્તમમ્ ।
 તસ્યૈવ પૂર્વદિગ્માગે નાતિદૂરે વ્યવાસ્યિતમ્ ॥૧॥
 યદ્વા દૈવૈઃ સમેત્યાશુ શિવલિદ્ગં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 સંગાલેશ્વર^૧નામાઢ્યં સર્વપાપહરં શુભમ્ ॥૨॥
 તદા સિદ્ધગણાઃ સર્વે ^૨સમારાધ્ય વૃષધ્વજમ્ ।
 સ્થાપર્વાચક્રિરે લિદ્ગં સર્વસિદ્ધિપદાયકમ્ ॥૩॥

શ્રીસિદ્ધેશ્વરનું માહાત્મ્ય:-

શ્રી શંકર કહે છે કે:-“હોવ ! તે સંગાલેશ્વરના પૂર્વ લાગમાં પાસેજ ઉત્તમોત્તમ એવા ‘સિદ્ધેશ્વર’ નામના મહાદેવ છે ત્યાં જવું. જ્યારે દેવતાઓએ આવીને તુરતજ સર્વ પાપોને નાષ કરનાર સંગાલેશ્વર નામના ઉત્તમ શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું ત્યારે દરેક સિદ્ધગણોએ વૃષભધ્વજ (શંકર)ની આરાધના કરી સર્વ સિદ્ધિને દેવાવાળા લિંગની સ્થાપના કરી છે. ૧-૩

૧તત્સિદ્ધેશ્વરનામાઘ્યં મહાપાતકનાશનમ્ ।

તુષ્ટુર્વિવિધૈઃ સ્તોત્રૈસ્તદાસિદ્ધગણાઃ ૨શિવમ્ ॥૪॥

અને હે પ્રિયે ! તે સમયે સિદ્ધગણોએ મોટાં પાપોને નષ્ટ કરનાર સિદ્ધેશ્વર મહાદેવની અનેક પ્રકારના સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી ૪

તતસ્તુષ્ટો મહાદેવો યાચ્વતાં વરમુત્તમમ્ ।

નમસ્કૃત્ય તતઃ સર્વે પ્રોચુથ ૩ શશિશેખરમ્ ॥૫॥

હઠાગત્ય નરો યસ્તુ સ્નાત્વા ચ વિધિપૂર્વકમ્ ।

અર્ચયેત્સિદ્ધનાથં ચ જપેન્નૃષ શતરુદ્રિયમ્ ॥૬॥

અયોરં વા જપેન્મંત્રં ૪ ગાયત્ર્યં ચ મહેશ્વરમ્ ।

ષપ્તાસામ્યન્તરેણૈવ સ નરસ્તુ સુરપ્રિયે ॥૭॥

અગિમાદિકૃમૈશ્વર્યં ૫સંસિદ્ધિં માપ્નુયાદ્રુવમ્ ।

॥ હંશર ઉવાચ ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यन्तर्द्धानं गतो हरः ॥८॥

ત્યાર પછી મહાદેવજી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા કે:—
“ઉત્તમ વરદાન માગો.” પછી પ્રણામ કરીને દરેક દેવતાઓએ મહાદેવજીને પ્રાર્થના કરી કે:—“અહિ દેવોને પ્રિય એવાએ તીર્થમાં આવીને જે માણસ વિધિપૂર્વક સ્નાન

૧ સિદ્ધેશ્વરેતિ નામાનં. ૨ પ્રિયે. ૩ સ્તં. ૪ ગાયત્રીં વા.

૫ ॥ ॥ ૬ સમૃદ્ધિં.

કરીને સિદ્ધનાથને પૂજે અને શતસદ્રિયનો, અધાર મંત્રનો,
તથા ગાયત્રીનો, અને ત્ર્યંબક મંત્રનો જપ કરે તે મનુષ્ય
છ માસની અંદરનિશ્ચયે અભિમાદિ ઐશ્વર્યને તથા સંમૃદ્ધિને
પ્રાપ્ત કરે. મહાદેવજીએ કહ્યું કે “એમજ, ધરો.” ત્યાર પછી
મહાદેવજી અંતર્દ્વાન યઇ ગયા. ૫-૮

સિદ્ધેશ્વરં તુ સંપૂજ્ય હ્યધોરં યો જપેન્નરઃ ।

આશ્વપુક્ કૃષ્ણપક્ષે ચ ચતુર્દશ્યાં મહાનિશિ ॥૧॥

ધૈર્યમાલમ્બ્ય નિર્મીકઃ સ સિદ્ધિં પ્રાપ્નુયાન્નરઃ ।

ઇત્યેતત્કથિતં દેવિ માહાત્મ્યં પાપનાશનમ્ ।

સિદ્ધેશ્વરસ્ય દેવસ્ય સર્વકામફલપદમ્ ॥૧૦॥

इति श्रीस्कां० म०, प० सं०, स० प्र०, प्र० प्र०, सिद्धेश्वर
माहात्म्यवर्णनं नामैकोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०१॥

આશ્વિન માસની કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશી-મહાતિથિએ
ધૈર્યનું અવલંબન કરી નિર્ભય થઇને સિદ્ધેશ્વરને સારી
રીતે પૂજીને જે મનુષ્ય અધાર મંત્રનો જપ કરે છે તે
સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. હે દેવિ! એ પ્રમાણે પાપને નાશ
કરવાવાળું અને સર્વ કામના પ્રમાણે કૃણ દેવાવાળું શ્રી
સિદ્ધેશ્વર દેવનું માહાત્મ્ય મેં તમોને કહી સંભળાવ્યું. ૯-૧૦

એવી રીતે શ્રી સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડમાં ‘સિદ્ધેશ્વરમાહાત્મ્ય’ નામનો
ત્રણસો એકમો અધ્યાય સંપૂર્ણ. (૩૦૧)

॥ અધ્યાય ૩૦૨ ॥

॥ શિવ ઠાણ ॥

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ ગન્ધર્વેશ્વરમુત્તમમ્ ।

તસ્યૈવોત્તરદિગ્માને ધનુષાં પશ્ચક્રે સ્થિતમ્ ॥૧॥

તં દૃષ્ટ્વા ચ મહાદેવિ રૂપવાઙ્માયતે નરઃ ।

ગન્ધર્વૈઃ સ્થાપિતં લિંગં સ્નાત્વા સંપૂર્જયેત્સકૃત્ ॥

સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ રક્તકંઠશ્ચ જાયતે ॥૨॥

૧. હતિ શ્રીસ્કાં ૦ મ૦, ૫૦ સં ૦ સ૦ પ્ર૦, પ્ર૦ પ્ર૦, ગન્ધર્વેશ્વર-
માહાત્મ્યવર્ણનં નામ દ્વયુત્તરત્રિયતતમોઽધ્યાય ॥૩૦૨॥

શ્રીગંધર્વેશ્વરમાહાત્મ્યઃ—

શ્રી શંકર કહે છે કે:—“હે મહાદેવિ ! તે સિદ્ધેશ્વરના ઉત્તર ભાગમાં પાંચ ધનુષ (૨૦ હાથ) ઉપર ગંધર્વેશ્વર મહાદેવ છે. હે દેવિ ! તે શિવજીનાં દર્શન કરીને માણસ રૂપવાન થાય છે. ગંધર્વોએ સ્થાપિત કરેલાં તે લિંગની સ્નાન કરીને જે માણસ પૂજા કરે તે દરેક કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે. અને રક્તકંઠ (સારા સ્વરવાળો) થાય છે.” ૧-૨

અેવી રીતે શ્રી રક-દ્વપુરાણે પ્રભાસખડમાં શ્રી ગંધર્વેશ્વરમાહાત્મ્ય નામનો ત્રણસોએમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૨)

॥ અધ્યાય ૩૦૩ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ:—

૧ તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ ઉત્તરે દેવમુત્તમમ્ ।

યસ્તમારાધયેદ્દેવં મહાપાતકનાશનમ્ ॥૧॥

તસ્યૈવ પશ્ચિમે ભાગે ધનુષાં ત્રિતયે સ્થિતમ્ ।

શેષાદિપ્રમુલ્લેનાગૈમહતા તપસા યુતૈઃ ॥૨॥

સમારાધ્ય મહાદેવં સ્થાપિતં સિદ્ધમુત્તમમ્ ।

યસ્તમારાધયેદ્દેવં સર્પૈરાધિતં પુરા ॥૩॥

ન વિપં ક્રમતે દંદે તસ્ય જન્માવધિ પ્રિયે ।

સર્પાસ્તસ્ય પ્રસીદન્તિ ન કુપન્તિ કદાચન ॥૪॥

ઉરગેશ્વર કે ઉત્તમેશ્વરનું મહાત્મ્ય.

શ્રીશંકર પાર્વતીને કહે છે કે:—“હે દેવિ! ત્યાર-
પછી તે ગન્ધર્વેશ્વરના પશ્ચિમ ભાગમાં ત્રણ ધનુષ ઉપર રહેલા
મહાપાતકને નષ્ટ કરનાર ઉરગેશ્વર મહાદેવ પાસે જવું. ૧

અત્યંત તપસ્યાથી યુક્ત શેષાદિક નાગાએ મહાદેવજીનું
આરાધન કરીને તે ઉત્તમ લિંગનું સ્થાપન કર્યું છે. ૨

હે પ્રિયે! પુગતન સમયમાં જેનું સર્પોએ આરાધન
કર્યું છે એવાં એ મહાદેવજીનું જે પૂજન કરે છે તેના શરીરમાં
જન્મપર્યન્ત વિષ વ્યાપી શકતું નથી.

અને તેની ઉપર સર્પો પ્રસન્ન થાય છે તથા ઠોઠ
દિવસ દંડ કરતા નથી. ૩-૪

૧ તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ ઉરગેશ્વરમુત્તમમ્ । ૨ દિ. ૩ વસ્થ

તસ્માત્સર્વપયત્રેન તલ્લિંગં પૂજયેન્નમઃ ।

તત્ર લિઙ્ગાન્યનેશ્વાનિ ઋષિભિઃ સ્થાપિતાનિ તુ ॥૫॥

ગંગાતીરે મહાપુણ્યે પશ્ચિમે વરવર્ણિનિ ।

તાનિ દૃષ્ટ્વા પૂજયિત્વા સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૬ ॥

અશ્વમેધસહસ્રસ્ય ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥૬॥

હતિ શ્રીસ્કાંદે૦ મ૦, ૫૦ સં૦, સ૦ પ્ર૦, પ્ર૦ પ્ર૦, ઉત્તમેશ્વર-
માહાત્મ્યવર્ગનં નામ ઋષુત્તરત્રિશતતમોઽધ્યાય ॥૩૦૩॥

માટે સર્વે પ્રયત્નોથી માણસોએ તે લિંગનું પૂજન
કરવું જોઈએ

હે વરવર્ણિનિ ! મહા પવિત્ર ગંગાજીના પશ્ચિમ
કિનારા ઉપર ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલાં અનેક લિંગો છે.

તેમનાં દર્શન કરી પૂજા કરીને માણસ સર્વ પાપોથી
મુક્ત થાય છે અને તેને હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ
મળે છે.” ૫-૬

એવી રીતે શ્રી સ્કન્દમહાપુરાણે પ્રભાસખંડમાં ઉરગેશ્વર-ઉત્તમેશ્વર
માહાત્મ્ય નામનો ત્રણસોત્રણોમાં અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૩) ૧

૧ દંશન્તિ ૨ ઉરગેશ્વર.

॥ અધ્યાય ૩૦૪ ॥

॥ શ્રીશ્વર ઉવાચ ॥

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ ગંગાં ત્રિપથગામિનીમ્ ।

૧ સંગાલેશાદયૈશ્ચાન્યાં ધનુષાં સપ્તકે સ્થિતામ્ ॥૧॥

તસ્યાં ત્રિનેત્રા મત્સ્યાઃ સ્યુર્નિત્યમામસિકાઃ પ્રિયે ।

કલૌ યુગેઽપિ દૃશ્યન્તે સત્યં સત્યં મયોદિતમ્ ॥૨॥

તસ્યાં સ્નાત્વા મહાદેવિ મુચ્યતે પંચપાતકૈઃ ।

સૂત ઉવાચ

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા વિસ્મિતા ગિરિજા સતી ॥૩॥

ગંગાભાહાત્મ્ય.

શ્રીમહાદેવશ્ચ બોલ્યા કેઃ—“હે મહાદેવિ! ત્યારપછી શૃંગાલેશ્વર મહાદેવથી ઇશાન કોણમાં સાત ધનુષ ઉપર ત્રિપથગામિની ગંગાજીના સમીપમાં જવું. ૧

હે પ્રિયે! તેનાં જલમાં ઉત્પન્ન થતાં માછલાંઓ સદૈવ ત્રણ નેત્રવાળાં કલિયુગમાં; પણ નજરે પડે છે આ વાત મેં સત્યજ કહી છે. ૨

હે મહાદેવિ! તેમાં સ્નાન કરીને માણસ પંચપાતકથી મુક્ત થાય છે.” સૂતજી કહે છે કેઃ—“શિવજીનાં એવાં વચનો શ્રવણ કરીને પાર્વતી અત્યંત દુઃખિસ્મિત થયાં. ૩

૧ શૃંગાલેશ્વરૈશ્ચાન્યાં ૨

उवाच तं द्विजश्रेष्ठाः प्रवलचन्द्रशेखरम् ।

पार्वत्युवाच

कथं तत्र समायाता गंगा त्रिपथगाभिनी ॥४॥

कथं त्रिनेत्राः संजाता मत्स्या आंभसिकाः शिव ।

एतद्विस्तरतो ब्रूहि यद्यहं ते પ્રિયા વિષો ॥૫॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

शृणु द्वां प्रवक्ष्यामि यदि पृच्छसि मा भुभे ।

આસ્તિકાઃ શ્રદ્ધાનાથ મવંતીતિ મતિર્મમ ॥૬॥

यदा शप्तो महादेवो ह्यज्ञानतिमिरावृतैः ।

ऋषिभिः कोपयुक्तैश्च कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥७॥

અને હે દ્વિજોત્તમો! ચત્રાયમાન થયો છે મસ્તકમાં
ચન્દ્ર જેને એવા શંકર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યાં. “પાર્વતી કહે છે
કે:—ત્યાં ત્રિપથગાભિની ગંગા કેવી રીતે આવ્યાં છે? ૪

અને હે શિવજી! ત્યાં જલમાં ઉત્પન્ન થનારાં મત્સ્યો
ત્રણ નેત્રવાળાં કેમ થયાં છે? હે વિભો! જો હું તમને
પ્રિય હોઉં તો તે સર્વ વિસ્તારથી કહો.” ૫

શ્રીશંકર કહે છે—કે: “હે શુભે! તમે મને પૂછતાં
હો તો હું કહું છું. સાંભળો અને માડું એવું માનવું છે
કે આસ્તિક અને શ્રદ્ધાવાળાં થાઓ. ૬

જ્યારે અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારથી આચ્છાદિત અને ક્રોધ
યુક્ત ઋષિઓએ કોઈ કારણસર મહાદેવજીને શાપ દીધો. ૭

તદા તે મુનયઃ સર્વે શપ્તં જ્ઞાત્વા મહેશ્વરમ્ ।
 નિરાનન્દં જગત્ સર્વં દૃષ્ટ્વા ચાત્માનમેવ ¹ચ ॥૮॥
 આરાધ્ય પરમેશાનં દધંતં ગજરૂપકમ્ ।
 ઉન્નતં સ્થાનમાર્નાય સાનન્દં ચાક્રિરે દ્વિજાઃ ॥૯॥
 તતઃ પ્રભૃતિ તે સર્વે શિવદ્રોહકરં પરમ્ ।
 આત્માનં મેનિરે નિત્યં પ્રસન્નેઽપિ મહેશ્વરે ॥૧૦॥

ત્યારે તે મુનિ લોકોએ મહાદેવજીને શાપિત બાણીને
 અને સર્વ સંસારને તથા પોતાને આનન્દરહિત
 બાણીને. ૮

ગજના રૂપને ધારણ કરનાર મહાદેવજીની આરાધના
 કરીને (તેમને) ઉન્નત (ઉના) સ્થાનમાં લાવીને દ્વિજોએ
 આનંદયુક્ત કર્યા. ૯

ત્યારથી લઇને શિવજીના પ્રસન્ન હોવા છતાં સર્વ
 મુનિઓએ પોતાને સદૈવ શિવદ્રોહી માન્યા. ૧૦

જાતૂકર્ણ્યો વસિષ્ઠશ્ચ ^૧સાવર્ણિશ્ચ પરાશરઃ ૧-

શાંડિલ્યશ્ચ પુલસ્ત્યશ્ચ વત્સશ્ચૈવ મહાતપાઃ ॥૧૪॥

(તતઃ કાલેન તે સર્વે મહતા મુનિસત્તમાઃ X

ધ્યાયન્તસ્ત્ર્યમ્બકં ચૈવ દ્વદ્વે તુ મહેશ્વરે X

ત્રિનેત્રત્વમનુમાસાસ્તપોનિષ્ઠાસ્તપોધનાઃ X)

મહોદયા ^૨ન્મહાતીર્થં સર્વ આગત્ય સત્વરમ્ ।

તપસ્તેપુર્મહાધોરં સંગાલેશ્વરસન્નિધૌ ॥૧૧॥

સંગાલેશ્વરનામાનં સર્વે પૂજ્ય યથાવિધિ ।

મૃગુરત્રિસ્તયા મંકિઃ કશ્યપઃ કણ્વ એવ ચ ॥૧૨॥

ગૌતમઃ કૌશિકશ્ચૈવ કુશિકશ્ચ મહાતપાઃ ।

^૩શૂકરોઽથ ભરદ્વાજો ભાર્ગવિશ્ચ મહાતપાઃ ॥૧૩॥

(તે પછી ધણે વખતે તપોનિષ્ઠ અને તપોધન એવા તે મુનિશ્રેષ્ઠો મહેશ્વર અદૃષ્ટ રહેવાથી ગ્રંથકર્તા દ્વારા કરતા કરતા ત્રિનેત્રપણાને પામ્યા. લ૦)

સર્વે ઋષિઓ સત્વર મહોદયથી મહાતીર્થ ગુપ્ત-પ્રયાગમાં આવ્યા અને સંગાલેશ્વરની સંનિધિમાં તેમનું યથાવિધિ પૂજન કરીને મહાધોર તપ કરવા લાગ્યા.

ભૃગુ, અત્રિ, મંકિ, કશ્યપ, કણ્વ, ગૌતમ, કૌશિક, મહાતપસ્વી કુશિક, શૂકર, ભરદ્વાજ, મહાતપસ્વી ભાર્ગવિ, બલકુલ્ય, વસિષ્ઠ, સાવર્ણિ, પરાશર, શાંડિલ્ય, પુલસ્ત્ય, મહાતપસ્વી વત્સ.

૧ મહાતીર્થાન્ ૪ આ ચિદ્નવાજો શ્લોક વે. પ્ર. માં નથી. લ. નો છે. ૨ આ કડી લ. પ્ર. માં ૧૪ માં શ્લોક પછી છે.

૩ સાવસ્તિશ્ચ

પેતે ચાન્યે ચ વહવો ^૧હાસંખ્યાતા મહર્ષયઃ ।
 સંગાલેશ્વરમાસાદ્ય પ્રધાસે પાપનાશને ॥૧૫॥
 તપઃ કુર્વાન્તિ સતતં પ્રતિષ્ઠાપ્ય મહેશ્વરમ્ ।
 તતઃ કાલેન મહતા તે સર્વે મુનિપુદ્ગવાઃ ॥૧૬॥
 ધ્યાનાત્ ત્રિલોચનસ્યેવ હૃદયે તુ મહેશ્વરે
 ત્રિનેત્રત્વમનુપાસાસ્તપોનિષ્ઠાસ્તપોધનાઃ ॥૧૭॥
 પરસ્પરં વીક્ષમાણાસ્ત્રિનેત્રસ્યાભિશંકયા ।
 સ્તુવંતિ વિવિધૈઃ સ્તાંત્રૈર્મન્યમાના મહેશ્વરમ્ ॥૧૮॥
 જ્ઞાત્વા ધ્યાનેન દેવસ્ય ત્રિનેત્રત્વ^૨મુપાગતાઃ ।
 ચક્રુઃકૃત્તં તપસ્તે તુ પૂર્જાં દેવસ્ય શૂલિનઃ ॥૧૯॥

એ બધા અને બીજા અસંખ્ય મહર્ષિઓ પાપનાશક
 પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આવીને મહેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરીને નિરંતર
 સંગાલેશ્વરની (સંનિધિમાં) તપ કરતા હતા.

તે પછી ઘણે વખતે તપોનિષ્ઠ અને તપોધન એવા
 તે મુનિશ્રેષ્ઠો મહેશ્વર અદૃષ્ટ રહેવાથી અંબકનું ધ્યાન
 કરતા કરતા ત્રિનેત્રપણાને પામ્યા. ૧૧-૧૭

ત્રિનેત્રની આશંકાથી પરસ્પર જોતા-અને મહેશ્વર
 માનતા તેઓએ-દેવના ધ્યાનથી ત્રિનેત્રપણું પામ્યા છીએ
 એમ ધ્યાનથી જાણીને શૂલી મહાદેવની પૂજા કરી તેઓ
 ઉચ્ચતપનું આચરણ કરવા લાગ્યા. ૧૮-૧૯.

તેષુ વૈ તપ્યમાનેષુ કૃપાવિષ્ઠો મહેશ્વરઃ ।

અવાચ તાન્મુનૈન્સર્વાન્^૧ શૃણુધ્વં વરમુત્તમમ્ ॥૨૦॥

પ્રસન્નોઽહં મુનિશ્રેષ્ઠાસ્તપસા પૂજયાઽપિ ચ ।

કપય ઋતુ

યાદિ પ્રસન્નો દેવેશ વરં નો દાતુમર્હસિ ॥૨૧॥

ગંગામાનય^૨ વેગેન હ્રાભિષેકાય નો હર ।

તસ્યાં કૃતાભિષેકાસ્તુ તવ દ્રોહકરા વયમ્ ॥૨૨॥

અજ્ઞાનભાવાત્પૂતત્વં યાસ્યામઃ પૃથિવીતલે ।

ઈશ્વર ઉવાચ

યૂયં પવિત્રકરણાઃ પાવનાનાં ચ પાવનાઃ ॥૨૩॥

ગર્ગાં ચૈવાનયિष્યામિ યુષ્માકં ચિત્તતુષ્ટયે ।

^૩પાવિત્ર્યાદ્રવતાં જાતં ત્રૈનેઽયં મુનિસત્તમાઃ ॥૨૪॥

તેઓ તપ કરવા લાગ્યા ત્યારે મહેશ્વરે કૃપાવદ્ધિ થઈને તે સર્વ મુનિઓ પ્રત્યે કહ્યું કે:—“હે મુનિ શ્રેષ્ઠો! તમારાં તપથી અને પૂજાથી હું પ્રસન્ન થયો છું માટે ઉત્તમ વરદાન માગો.”

ઋષિઓ બોલ્યા:—“હે દેવેશ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો તો અમોને વરદાન દેવાને યોગ્ય છો. ૨૦-૨૧.

હે હર! અમોને સ્નાન કરવા માટે ગંગાજીને સત્વર અહિં લાવો અને પૃથ્વીતલમાં અજ્ઞાનથી તમારો દ્રોહ કરનારા અમે તેમાં સ્નાન કરવાથી પવિત્ર થશું.”

મહાદેવજી બોલ્યા:—“તમે અન્યને પવિત્ર કરનારા છો. અને પવિત્રમાં પણ પવિત્ર છો તે છતાં તમારા ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે ગંગાને હું અહિં લાવીશ. હે મુનિશ્રેષ્ઠો! તમારા પવિત્રપણાથી તમને ત્રિનેત્રપણું થયું છે.” ૨૨-૨૪.

૧ શૃણુધ્વમ્ ૨ પ્રાગેભ. ૩ આહથી ૨૭ મા શ્લોક સુધી લ. પ્ર. માં નથી.

एवमुक्त्वा ततः शंभुर्ध्यानस्तिमितलोचनः ।
 सस्मार क्षणमात्रेण गंगां मीनकुलावृताम् ॥२५॥
 स्मृतमात्रा तदा देवी गंगा त्रिपयगापिनी ।
 भित्त्वा भूमितलं प्राप्ता तत्र मीनकुलावृता ॥२६॥
 ऋषिभिश्च यदा दृष्टा गंगा मीनयुता शुभा ।
 दृष्टमात्रास्तु ते मत्स्यास्त्रिनेत्रत्वमुपागताः ॥२७॥

હંસ્વર વચ્ચ

યુગ્માકં દર્શનાદ્વિમાસ્રિનેત્રત્વમુપાગતાઃ^૧ ।

‘एतन्निदर्शनं सर्वं लोकानां च प्रदर्शनम् ॥२८॥

એમ કહીને ધ્યાનમાં નિશ્ચલ જેનાં નેત્ર છે એવા
 શંકર ભગવાને ક્ષણમાત્રમાં મત્સ્યસમુદાયથી યુક્ત એવાં
 ગંગાજીનું ધ્યાન કર્યું. ૨૫

ત્યારે ત્રણ પથમાં ગમન કરનારાં અને મત્સ્યસમુ-
 દાયથી યુક્ત એવાં શ્રી ગંગાદેવી સ્મરણ કરતાં વારજ
 ભૂમિતલને બેઠીને ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થયાં. ૨૬

ત્યારે પવિત્ર અને મત્સ્યવૃન્દથી યુક્ત એવાં
 ગંગાજીને ‘ઋષિઓએ જોયાં ત્યારે દૃષ્ટિગોચર થતાં વારજ
 તે મત્સ્યો ત્રિનેત્રપણાને પામ્યાં. ૨૭

મહાદેવજી બોલ્યાઃ—“હિ વિપ્રો! તમારાં દર્શનમાત્રથીજ
 આ મત્સ્યો ત્રિનેત્રપણાને પ્રાપ્ત થયાં છે. એવી રીત દરેક
 લોકોને દૃષ્ટાન્ત બતાવ્યું છે.” ૨૮

૧ મુપાગતમ્ ૨ પદ્વ નિર્દર્શનં સર્વં લોકાનાં ચ પ્રદર્શિતમ્,

નપય ઋતુઃ

૧ અસ્મિન્ કુંઢે મહાદેવ મત્સ્થાનાં સન્તતિઃ સદા ।

૨ ત્રિનેત્રાત્વત્પ્રસાદેન ધ્રૂયાત્સર્વા યુગે યુગે ॥૨૯॥

અસ્મિન્ કુંઢે સમાગત્ય નરઃ સ્નાનં ૩ કરોતિ યઃ ।

દદાતિ હેમ વિપ્રાય ગાશ્ચ વહ્નં તથા તિલાન્ ॥૩૦॥

ધ્રુવાવાસ્યાં વિશેષેણ ૪ ત્રિનેત્રઃ સ પ્રજાયતામ્ ।

એવં ભવિષ્યતીત્યુત્તરા દ્યન્તર્ધાનં ગતો હરઃ ॥૩૧॥

બ્રાહ્મણાસ્તુષ્ટિસંયુક્તા ગતાઃ સર્વે મહોદયમ્ ।

એતત્તે કથિતં દેવિ ગંગા માહાત્મ્યમુત્તમમ્ ॥૩૨॥

શ્રુતં પાપપ્રશમનં સર્વકામફલપ્રદમ્ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कान्दे म०, ए०, सं०, स० प्र०, प्र० प्र०, संगालेश्वर—
समीपवर्तिगंगामाहात्म्यवर्णनं नाम चतुस्त्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०४॥

ઋષિઓ બોલ્યાઃ—“હે મહાદેવ ! આ કુંડમાં આ
મત્સ્યોની સન્તતિ સર્વ યુગોમાં સર્વદા તમારી કૃપાથી
ત્રણ નેત્રવાળી થાય. ૨૬

જે માણસ અહિં આવીને આ કુંડમાં સ્નાન કરે અને
વિપ્રને સુવર્ણ આપે તથા ગાયો, વસ્ત્ર અને તલનું દાન

૧ અસ્મિન્ કુંઢે મહાદેવં પશ્યતાં સન્તતિઃ સદા । ૨ ત્રિનેત્રા ૩ કરિ-
પ્યતિ ૪ ત્રિનેત્રાસ્તે મવન્તુ વૈ.

કરે. અને તેમાં ખાસ કરીને અમાવાસ્થાને દિવસે કરે, તે પુરુષ ત્રિનેત્ર થાય. ”

“ એમ થશે ” એવું વરદાન આપી મહાદેવજી અંતર્ધાન થયા. ૩૦-૩૧

સર્વે પ્રાણણેા સંતુષ્ટ થઇને મહોદય તીર્થ પ્રત્યે ગયા. હે દેવિ ! ઉત્તમ એવું આ ગંગાજીનું માહાત્મ્ય તમને કહી સંભળાવ્યું, કે જે સાંભળવાથી પાપને નાશ કરનારૂં તથા સર્વ, ઇચ્છિત ફલને આપનારૂં છે.” ૩૨-૩૩

એવી રીતે શ્રી મ્હન્દમહાપુરાણે સગાલેશ્વરસર્મીપત્તિ ગંગામાહાત્મ્ય-વર્ણન નામનો ત્રણસોચારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૪)

॥ અધ્યાય ૩૦૫ ॥

૨

ફેબ્રુઆરી

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ તસ્યાઃ પૂર્વેણ સંસ્થિતમ્ ।

નારદાદિત્યનામાનં ^૧જરાદારિત્રનાશનમ્ ॥૧॥

પશ્ચિમે મૂલચંદ્રીશાદ્ધનુષાં ચ શતત્રયે ।

આરાધ્ય નારદો દેવિ આસ્કરં વારિતસ્કરમ્ ॥૨॥

જરાનિર્મુક્તદેહસ્તુ તત્ક્ષણાત્સમપદ્યત ।

દેવ્યુવાચ

^૨કથં જરામનુષાપ્તો નારદો મુનિપુંગવઃ ॥૩॥

કથમારાધિતઃ સૂર્ય એતન્મે વદ શંકર ।

નારદાદિત્યનું માહાત્મ્ય.

શ્રી શંકર પાર્વતીને કહે છે કે:—“હિ દેવિ ! તે ગંગાના પૂર્વ ભાગમાં—નારદાદિત્ય—નામે સૂર્ય છે. તે મૂલ-ચંદ્રીશાથી ત્રણસે ધનુષ દૂર છે, અને તે વૃદ્ધાવસ્થાને તથા દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર છે. હે દેવિ ! જલનું શોષણ કરનારા શ્રી સૂર્યનું સમારાધન કરીને તેજ ક્ષણે નારદજી વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત થયા હતા.”

દેવી કહે છે:—“હિ શંકર ! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રી નારદજી વૃદ્ધાવસ્થાને શાથી પ્રાપ્ત થયા અને તેમણે સૂર્યની આરાધના કેવી રીતે કરી ? તે કહો.”

દેવર ઠવાચ

‘યદા દ્વારવર્તી પ્રાપ્તો નારદો મુનિપુંગવઃ ॥૪૮॥

સર્વે દૃષ્ટાસ્તદા તેન વિષ્ણોઃ પુત્રા મહાવલાઃ ।

તદ્રાજકુલમધ્યે તુ ક્રીડમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥૪૯॥

આયાન્તં નારદં દૃષ્ટ્વા સર્વે વિનયસંયુતાઃ ।

નમસ્કર્યય્યાન્યાયં વિના સામ્યં ત્વરાન્વિતાઃ ॥૫૦॥

અવિનીતં તુ તં દૃષ્ટ્વા કયાયામાસ નારદઃ ।

શરીરમદમત્તોઽસિ યસ્માત્સામ્વ હરેઃ સુત । ૭॥

અચિરેણૈવ કાલેન શાપં પ્રાપ્સ્યયસિ દારુણમ્ ।

૪૯૨ કહે છે:—“ન્યારે મુનિ શ્રેષ્ઠ નારદજી દ્વારકાનગરીમાં ગયા ત્યારે મહા બલનાળા એવા અને રાજકુલમાં પરસ્પર ફીડા કરતા શ્રી કૃષ્ણના સર્વ પુત્રો આનંદ પામ્યા. અને દુરથી આવતા શ્રી નારદજીને જોધને સામ્બને છોડીને સર્વેએ ઉતાવળા થઈને ન્યાય પ્રમાણે તેમને નમસ્કાર કર્યા. ૧-૬

ત્યારે તે સામ્બનો અવિનય જોધને નારદજીએ કહ્યું કે હે કૃષ્ણપુત્ર ! હે સામ્બ ! તું શરીરના મદથી મસ્ત બની ગયો છે. તેથી થોડાજ વખતમાં દારૂણ શાપ પ્રાપ્ત કરીશ.”

૧ પદ્મ નારદો યોગી દ્વારકામગમયદા.

નમસ્કારેણ કિં કાર્યમૃષીણાં ચ ^૧જિતાત્મનામ્ ॥૮॥

આશીર્વાદેન તેષાં ચ તપોહાનિઃ પ્રજાયતે ।

મુનીનાં યઃ સ્વભાવો હિ ત્વયિ લેશો ન નારદ ॥૯॥

વિચિતે બ્રહ્મણઃ પુત્ર ઉચ્યતે કિમતઃ પરમ્ ।

ન કલત્રં ન તે પુત્રા નચ ^૨પૌત્રપૌત્રકાઃ ॥૧૦॥

ન ગૃહં નૈવ ચ દ્વારં નહિ ગાવો ન વત્સકાઃ ।

બ્રહ્મણો ^૩માનસઃ પુત્રો બ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતઃ ॥૧૧॥

અયુક્તં કુરુપે નિત્યં કસ્માત્મકૃતિરીદૃશી ।

યુદ્ધં વિના ન તે સૌખ્યં સૌખ્યં ન કલહં વિના ॥૧૨॥

ત્યારે સામ્યે કહ્યું કે:—જીતેન્દ્રિય એવા ઋષિઓને નમસ્કાર સાથે શું પ્રયાજન ? આશીર્વાદ દેવાથી તેઓના તપની હાનિ થાય છે કે નારદ ! મુનિઓના સ્વભાવનો લંઘનપણ તમારામાં નથી.

બ્રહ્માના પુત્ર છે તેથી વધારે શું કહેવાય ? તમારે ઓ નથી, પુત્રો નથી. પૌત્રો નથી તેમ પ્રપૌત્રો પણ નથી. વળી તમારે ગૃહ નથી. દ્વાર નથી. ગાયો નથી. વત્સો નથી. તમે બ્રહ્માના માનસ પુત્ર છે અને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહેલા છે છતાં નિત્ય અયોગ્ય કર્મ કરે છે. તમારી આવી પ્રકૃતિ શાથી છે ? યુદ્ધ વિના અને કલહ વિના તમોને સુખ નથી. મળતું: ૭, ૧૨

૧ યતાત્મનામ્ ૨ પૌત્રાઃ ૩ માનસાઃ પુત્રાઃ બ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતાઃ

યાદશસ્તાદશો વાપિ વાગ્વાદોઽપિ સદા પ્રિયઃ ।

સ્નાનં સંધ્યા જપો હોમસ્તર્પણં પિતૃદેવયોઃ ॥૧૩॥

‘નારદઃ કુરુપે ચાન્યદન્યત્કુર્વન્તિ વ્રાજ્ઞનાઃ ।

કૌમારેણ તુ ગર્વિષ્ઠો યસ્માન્માં શાપયિષ્યસિ ॥૧૪॥

તસ્માત્ત્વમાપિ વિમર્ષે જરાયુક્તો ભવિષ્યસિ ।

एवं शप्तस्तदा देवि नारदो मुनिपुंगवः ॥૧૫॥

एकान्ते निर्मले स्थाने कंटकास्थिविवर्जिते ।

कुष्णाग्निपरिच्छिन्ने ह्यપવિષ્ટો વરાસને ॥૧૬॥

ગમે તે પ્રકારનો પણ વાણીનો વાદ તમોને પ્રિય છે. બીજા પ્રાણીઓ સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ અને પિતૃ દેવતાનું તર્પણ કરે છે અને તમે નારદજી-કાંધક બીજી બીજી જ કરે છે. કુમારાવસ્થાથી ગર્વિષ્ઠ થઇને જો તમે મને શાપ અપાવશો તો હે વિમર્ષે ! તમે પણ વૃદ્ધ અવસ્થાથી યુક્ત થશો.”

હે દેવિ ! એવી રીતે શાપિત થયેલા મુનિશ્રેષ્ઠ નારદજી, કંટક અને અસ્થિથી રહિત એકાન્ત નિર્મલ સ્થાનમાં કૃષ્ણ મૃગચર્મથી આચ્છાદિત શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેઠા. ૧૩-૧૬

‘ઋષિતોયાતટે રમ્યે પ્રતિષ્ઠાપ્ય મહામુનિઃ ।
સૂર્યસ્ય પ્રતિમાં રમ્યાં સર્વદારિદ્ર્યનાશિનોમ્ ॥૧૭॥
તુષ્ટાવ વિવિધૈઃ સ્તોત્રૈરાદિત્યં તિમિરાપહમ્ ।

મારદ ઉવાચ

નમસ્તે ^૧ઋક્સ્વરૂપાય સામ્નાં ધામગ તે નમઃ ॥૧૮॥
જ્ઞાનૈકરૂપદેહાય નિર્ધૂતતમસે નમઃ ।
શુદ્ધજ્યોતિઃસ્વરૂપાય નિર્મૂર્તાયામલાત્મને ॥૧૯॥
વરિષ્ઠાય વરેણ્યાય સર્વસ્મૈ ^૩પરમાત્મને ।
નમોઽસ્તિલજગદ્વ્યાપિ^૪ સ્વરૂપાનન્દમૂર્તયે ॥૨૦॥

પછી મહામુનિ નારદજીએ ઋષિતોયાના સુંદર તટ ઉપર સર્વ દરિદ્રતાનો નાશ કરવાવાળી સૂર્યની રમ્ય પ્રતિમા સ્થાપીને વિવિધ સ્તોત્રો વડે-અધિકારનો નાશ કરનારા સૂર્ય દેવની સ્તુતિ કરી.

નારદજી સ્તુતિ કરે છે કે:-“હે ઋક્સ્વરૂપ શ્રીસૂર્યદેવ ! સામ(વેદ)ના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયલા આપને નમસ્કાર છે. જ્ઞાન જોજ છે રૂપ અને દેહ જેને જોવા અધિકારના નાશક આપને નમસ્કાર છે. શુદ્ધજ્યોતિઃસ્વરૂપ, મૂર્તિ વગરના અને નિમજી આત્માવાળા આપને નમસ્કાર છે વરિષ્ઠ, વરેણ્ય તથા સર્વરૂપ આપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. અગિલ જગત્માં વ્યાપ્ત છે સ્વરૂપ જેનું જોવા આનન્દમૂર્તિવાળા આપને નમસ્કાર છે ૧૭-૨૦

૧ (આ હડી) લ. મા નથી ૨ શુદ્ધરૂપાય ૩ વ પતાત્મને-
૪ રૂપાયાનન્તમૂર્તયે

સર્વકારણભૂતાય નિષ્ઠાય જ્ઞાનચેતસામ્ ।

નમઃ સર્વસ્વરૂપાય ^૧પ્રકાશાલક્ષ્યરૂપિણે ॥૨૧॥

^૨ભાસ્કરાય નમસ્તુભ્યં તથા દિનકૃતે નમઃ ।

ईश्वर उवाच

^૩एवं संस्तुयतस्तस्य पुरतस्तस्य चेतसा ॥૨૨॥

પ્રાદુર્વંભુવ દેવેશિ ^૪જગન્નિધુઃ સનાતનઃ ।

उवाच परमं प्रीतो नारदं मुनिपुंगवम् ॥૨૩॥

सूर्य उवाच

વરં વરય વિપ્રેં યસ્તે મનાસિ વર્તતે ।

તુષ્ટોઽહં તવ દાસ્યામિ યદ્યપિ સ્યાત્સુદુર્લભમ્ ॥૨૪॥

સર્વના કારણરૂપ એવા અને જ્ઞાનયુક્ત છે ચિત્ત જેઓનું એવા તેઓના હૃદયમાં રહેવાવાળા આપને નમસ્કાર છે. સર્વસ્વરૂપ અને પ્રકાશથી અદૃશ્ય છે રૂપ જેનું એવા આપને નમસ્કાર છે. પ્રકાશ કરનાર તથા દિવસ કરનાર આપને નમસ્કાર છે ૨૧

શ્રી શંકર કહે છે કે:—“હે દેવશિ ! આ પ્રકારે સ્તુતિ કરતાં તે નારદજી આગળ તેજોનિધાન, જગત્ના નિધુઃસ્વરૂપ સનાતન શ્રી સૂર્યદેવ પ્રકટ થયા. તથા પરમ પ્રીતિથી મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીનારદજી પ્રત્યે બોલ્યા:—શ્રી સૂર્ય કહે છે કે:—“હે વિપ્રર્ષિ નારદજી ! તમારા મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે વરદાન માગો. તે વરદાન હુર્લભ હશે તોપણ હું આપીશ, કારણ કે:—હું સંતુષ્ટ થયો છું.” ૨૨-૨૪

૧ પ્રકાશાલક્ષ્યરૂપિણે ૨ (આ કડી) લ.માં નથી. ૩ एवं તુ સ્તુયતસ્તસ્ય
૪ જ્ઞાનોનિ

નારદ ઉવાચ

કુમારવયસા યુક્તો જરાયુક્તકલંવરઃ ।

પ્રસાદાત્સ્યાં^૨ હિ તે દેવ યદિ તુષ્ઠો દિવાકર ॥૨૫॥

સપ્તમ્યાં રવિવારેણ યસ્ત્વાં પશ્યતિ માનવઃ ।

તસ્ય રોગભયં માઽસ્તુ પ્રસાદાત્તિમિરાપહ ॥૨૬॥

દેશ્વર ઉવાચ

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्यन्तर्धानं गतो रविः ।

इत्येतत्કથિતં દેવિ માહાત્મ્યં સકલં તવ ॥

નારદાદિત્યદેવસ્ય સર્વપાતકનાશનમ્ ॥૨૭॥

इति श्रीलङ्कान्दे म० प० सं० प्र० प्र० प्र०; नारदादित्यमाहात्म्य-
वर्णनं नाम पचोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०९॥

નારદજી બોલ્યા:—“હે દિવાકર શ્રી સૂર્યદેવ । યદિ આપ પ્રસન્ન થયા હો તો વૃદ્ધાવસ્થા યુક્ત એવો જે હું ત આપની કૃપાથી કુમારવયથી યુક્ત થાઉં. તેમ સપ્તમી અને રવિવારને દિવસે જે માણસ તમારું દર્શન કરે તને હે અંધકારનાશક । તમારી કૃપાથી રોગનો ભય ન થાઓ ૨૫-૨૬

મહાદેવજી બોલ્યા કે:—“એમ થશે” એમ કહી શ્રી સૂર્યદેવ અ તદ્વાન થઈ ગયા. હે દેવ । સર્વ પાતકનો નાશ કરનાર શ્રી ‘નારદાદિત્ય’ દેવનું સમગ્ર માહાત્મ્ય (મે) તમને કહી સંભળાવ્યું.” ૨૭

એવી રીતે શ્રીસ્કંદમહાપુરાણે મં, એં સં, સં, પ્રં, પ્રં, નારદાદિત્યમાહાત્મ્યવર્ણન નામનો ત્રણસોપાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૫)

૧ પ્રસ્ત ૨ અસ્તુ તે દેવ .

॥ अध्याय ३०६ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

‘ततो गच्छेन्महादेवि साम्बादित्यमनुत्तमम् ।
 तस्मादुत्तरभागे तु सर्वपानकनाशनम् ॥१॥
 यत्र साम्बस्तपस्तप्त्वा द्वा राध्य च दिवाकरम् ।
 प्राप्तवान्सुन्दरं देहं सहस्रांशुमसदतः ॥२॥
 यदा रोपेण संशप्तः पित्रा जाम्बवतीसुतः ।
 ‘आराधयामास तदा विष्णुं कमललोचनम् ॥३॥
 ‘अनुग्रहार्थं शापस्य साम्बां जाम्बवतीसुतः ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा विष्णुः प्रोवाच तं प्रसि ॥४॥
 गच्छ प्रभासिके क्षेत्रे ब्रह्मभागमनुत्तमम् ।
 ऋषितोयातटे रम्ये ब्राह्मणैरुपशोभिते ॥५॥

श्री सांभादित्यनुं भाषात्भ्य.

श्री शंकर पार्वतीने कहे छे के: “हे देवेशि! तेनाथी उत्तर
 भागमां सर्व पातकने नष्ट करनाई ‘सांभादित्य’ नामनुं तीर्थ छे
 के जयां विष्णुना पुत्र सांभे तप करीने अने सूर्यनी उपासना
 करीने सूर्यनी कृपाथी सुन्दर देहने प्राप्त कर्या हुतो. पूवे
 जयारे जाम्बवतीना पुत्र सांभलने पिता श्रीकृष्ण कोधथी शाप
 दीधो, त्यारे जाम्बवतीना पुत्र सांभे शापना अनुग्रहने
 भाटे कमल लोचन श्रीविष्णुलगवाननी आराधना करी त्यारे
 प्रसन्नमुख यधने विष्णु लगवाने (श्रीकृष्ण) तेने आ
 प्रभावे कहुं के:—“(हे पुत्र)! प्रसास क्षेत्रमां ऋषितोयाना
 सुन्दर तट पर प्राप्ताथी शोषित जेवो जे अति उत्तम
 ब्रह्मभाग छे त्यां तुं ज. १९-५

१ आ जन्ने कडी ल० भा नथी, १२ शोभितम् ॥ १

તત્રાહં સૂર્યરૂપેણ વરં દાસ્યામિ પુત્રક ।

ઇત્યુક્તઃ સ તદા સામ્બો વિષ્ણુના પ્રમવિષ્ણુના ॥૬॥

ગતઃ પ્રાભાસિકે ક્ષેત્રે રમ્ભો શિવપુરે શિવે ।

તત્રારાધ્ય પરં દેવં ખાસ્કરં વારિતસ્કરમ્ ॥૭॥

પ્રસાદયામાસ તદા સ્તુત્વા સ્તોત્રૈરનેકથા ।

પ્રત્યુવાચ રવિઃ સામ્બં પ્રસન્નસ્તે ^૧સ્ત્રેન વૈ ॥૮॥

શીઘ્રં ગચ્છ ^૨યદુશ્રેષ્ઠ ઋષિતોયા^૩ તટ શુભે^૪ ।

ઇત્યુક્તઃ સ તદાઽઽગત્ય ઋષિતોયાતટે શુભમ્ ॥૯॥

અને હે પુત્ર ! ત્યાં સૂર્યરૂપે હું વરદાન દઇશ ” જ્યારે સમર્થ વિષ્ણુ ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સામ્બ મનોહર અને કલ્યાણકારક શિવપુર પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં જલશોષણ કર્તા શ્રી સૂર્યનારાયણરૂપ ઉત્તમ દેવનું આરાધન કરીને તે સમયે અનેક પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી. પછી શ્રી સૂર્યનારાયણ સામ્બ પ્રત્યે બોલ્યા કે:—“હે મહામતે ! હું તમારી સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલ છું ૬-૮

હે યદુશ્રેષ્ઠ ! તું ઋષિતોયાના ઉત્તર કિનારા ઉપર જલદી જા (ત્યાં સમર્થ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન તારી શુદ્ધિ કરશે) ” જ્યારે શ્રી સૂર્યનારાયણે ‘સામ્બને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સામ્બ-ઉત્તમ ઋષિતોયાના કિનારા પર આવીને

૧ મહામતે ૨ નરશ્રેષ્ઠ ૩ તટ શુભે ૪ તત્ર તે વિહિતા શુદ્ધિવિષ્ણુ-ના પ્રમવિષ્ણુના આ કડી વેરે પ્ર માં નથી. ”

‘નારદો યત્ર બ્રહ્માર્પિસ્તપસ્તપ્પતિ ચૈવ ઠિ ।

તત્ર ગત્વા ઢરેઃ સુનુરુન્નતસ્થાનવાસિનઃ ॥૧૦॥

૩ આહુય બ્રાહ્મણાન્ સર્વાનિદં વચનમવ્રવીત્ ।

સામ્બ ડવાચ

પૃથ વૈ બ્રહ્મણો ભાગઃ પ્રભાસે ક્ષેત્ર ઉત્તમે ॥૧૧॥

અત્ર વૈ ૪ બ્રાહ્મણા યે તુ તે વૈ શ્રેષ્ઠાઃ સ્મૃતા ધ્રુવિ ।

ભવતાં વચનાદિપ્રાઃ સૂર્યમારાધયામ્બહમ્ ॥૧૨॥

૫ યમ વૈ પૂર્વયાદિપું સ્થાનમેતન્ન ચ વિષ્ણુના ।

વાઢમિત્યેવ તૈઃ સર્વેરુક્તં ચ દ્વિજપુંગવૈઃ ।X

વિપ્રા ડચુઃ

સિદ્ધિસ્તે ભદિતા સામ્બ આરાધય દિવાકરમ્ ॥૧૩॥

જ્યાં મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદજી તપ કરતા હતા ત્યાં જઈને ઉત્તમ (ઉના) સ્થાનમાં વસવાવાળા સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને આ પ્રમાણે બોલ્યાઃ—સામ્બ કહે છેકેઃ—“આ ઉત્તમ પ્રભાસ-ક્ષેત્રમાં જ્યાં આ બ્રહ્મભાગ છે ત્યાં જે બ્રાહ્મણો છે તેઓ પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાયા છે. તો આપ સૌના વચનથી હું સૂર્યદેવની ઉપાસના કરીશ. મને વિષ્ણુ ભગવાને પહેલાં આ સ્થાન મળાવેલું છે.” ત્યારે તે સર્વ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું જે (બહુ સારું) બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ—“હિ સામ્બ ! તું દિવાકરની આરાધના કર, તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે ” ૧૦-૧૩

X૧૦ નો પાક, ૧ નારદો મુનિશાર્દૂલસ્તપ સ્તપ્પતિ યત્ર વૈ ૨ તત્ર સ્થાને નિવાસિનઃ ૩ માસન્યે બ્રહ્મણાસ્તાન્ સઃ ૪ બ્રાહ્મણા યસ્તુ સ વૈ શ્રેષ્ઠઃ સ્મૃતો ધ્રુવિ અદિતી પ્રમાકરમ્ ત્યાંધુધી લ. માંનથી

અનેકધાઽઽરાધિતોપિ સ દેવો ભાસ્કરઃ શ્રુચિઃ ।

^૧ન દદાતિ વરં યત્તુ તન્મે શાપસ્ય કારણાત્ ॥૧૯॥

एवं संचिन्त्य भगवान् विष्णुः कमललोचनः ।

सूर्यरूपं समाश्रित्य तस्य तुष्टો जनार्दनः ॥૨૦॥

^૨યોઽપરનારાયણાચ્યસ્તસ્યૈવ સંનિશૌ સ્થિતઃ ।

^૩પ્રત્યક્ષઃ સ તતો વિષ્ણુઃ સૂર્યરૂપી દિવાકરઃ ॥૨૧॥

उवाच परममीतो वरदः पुण्यकर्मणाम् ।

अलं क्लेशेन ते साम्ब किमर्थं तप्यते तपः^૪ ॥૨૨॥

મસન્નોઽહં હરેઃ શૂનો વરં વરય સુવ્રત ।

અનેક પ્રકારે આરાધના કરી છતાં પવિત્ર સૂર્યનારાયણુ
મારા શાપના કારણથી જ સાંભને વરદાન નથી આપતા. આ
પ્રમાણે વિચાર કરીને કમળ સરખાં નેત્રવાળા અને ભક્તનાં
હૃદય હરનાર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ સૂર્યનારાયણના રૂપમાં સ્થિત
થઈને તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને જે ‘અપરનારાયણ’
નામના દેવ ત્યાં છે તેની સમીપે સ્થિત થયા. ત્યારપછી
સૂર્યરૂપી વિષ્ણુભગવાન્ પ્રત્યક્ષ થઈ અને બહુજ પ્રસન્ન થઈને
તે પુણ્ય કરનારને વરદાયક એવા વિષ્ણુ ભગવાન્ બોલ્યા કે:-

“હે સામ્બ ! ક્લેશ ન કર. શા માટે તપ કરે છે ?
હે વિષ્ણુ પુત્ર ! હે સુવ્રત ! હું પ્રસન્ન છું, વરદાન માગ” ૨૨

૧ દેવો વરં ન સં સામ્બં મજ્ઞાપસ્યૈવ કારણાત્ ૨ યોઽપરો નારાયણાચ્યઃ

૩ તત્ પ્રત્યક્ષતાં વિષ્ણુ સૂર્યરૂપી જગોમ દે ૪ કર્મણ. ૫ વહુ.

સામ્બ ઉવાચ ।

નિર્મલસ્ત્વત્પસાદેન કુણ્ઠમુક્તકલેવરઃ ॥૨૩॥

^૧ભવાનિ દેવદેવેશ પ્રત્યક્ષામ્બરભૂષણ ।

^૨અસ્મિન્સ્થાને સ્થિતો રમ્યે નિત્યં સંનિહિતો ભવ ॥૨૪॥

સૂર્ય ઉવાચ

અધુના નિર્મલો દેહસ્તવ સામ્બ ભવિષ્યતિ ।

ઈહાગત્ય નરો યસ્તુ સપ્તમ્યાં રાવિવાસરે ॥૨૪॥

ઉપવાસપરો ભૂત્વા રાત્રૌ જાગરણે સ્થિતઃ ।

અષ્ટાદશાનિ કુણ્ઠાનિ પાપરોગાસ્તથૈવ ચ ॥૨૬॥

કદાચિન્ન ભવિષ્યન્તિ કુલે તસ્ય મહાત્મનઃ ।

કૃત્વા સ્નાનં નરો યસ્તુ ભક્તિયુક્તો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૨૭॥

પૂજયેદ્રવિવારેણ સામ્બાદિત્યં મહાપ્રભમ્ ।

સ રોગહીનો ધનવાન્ પુત્રવાન્ જાયતે નરઃ ॥૨૮॥

સાંબે કેલું કે હે પ્રત્યક્ષ આકાશભૂષણ ! હે દેવદેવેશ ! તમારી કૃપાથી કોઠવાળા શરીરમાંથી હું મુક્ત થઈતુરત નિર્મળ થાઉં. અને આ રમ્ય મહાવન-સ્થાનમાં આપ સદૈવ રહો સૂર્ય-નારાયણબોધ્યા કેઃ—“ હે સાંબ ! આજ પ્રપતે હમણાંજ તમારું શરીર નિર્મળ થશે. અને અહિં આવીને જે મનુષ્ય રવિવાર ને સપ્તમી તિથિને દિવસે ઉપવાસ કરીને રાત્રિએ જાગરણ કરશે તે મહાત્માના વંશમાં અઢાર પ્રકારના કોઠ

૧ મહેત્તુદેવદેવેશ શીઘ્રં ગગનભૂષણ ૨ અસ્મિન્ સ્થાને મહારણ્યે.

તસ્યૈવ પૂર્વદિગ્ભાગે કિચ્ચિદીશાનમાશ્રિતમ્ ।

કુળંદં પાપહરં 'પુણ્યં સ્વચ્છોદપરિપૂરિતમ્ ॥૨૯॥

તત્ર સ્નાત્વા ચ વિધિવત્ કુર્યાચ્છ્રાદં વિચક્ષણઃ ।

ભોજયેદ્ બ્રાહ્મણાન્યસ્તુ સામ્વાદિત્યં પ્રપૂજયેત્ ॥૩૦॥

સર્વકામસમૃદ્ધાત્મા સૂર્યલોકે મહીયતે ।

इति श्री स्कान्दे म. प. सं. प्र. म. प्र. प्र. साम्वादित्यमाहात्म्य-
वर्णनं नाम षष्ठोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०६॥

અને પાપરોગ ક્યારેય ન થશે. અને લક્ષિત્યુક્ત જીતેન્દ્રિય જે પુરુષ સ્નાન કરીને રવિવારને દિવસે મહા તેજસ્વી સામ્વાદિત્યને પૂજે છે તે મનુષ્ય રોગહીન અને ધનવાન તથા પુત્રવાન થાય છે. ૧૯-૨૮.

અને તેની પૂર્વ દિશાના ભાગમાં-કાંઈક ઈશાનમાં મનુષ્યોના પાપોને હરવાવાળો તથા પવિત્ર અને નિર્મળ જળથી પૂરિત એક સૂર્યકુંડ છે. તેમાં સ્નાન કરીને જે ચતુર પુરુષ વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરે છે અને પ્રાક્ષણોને ભોજન કરાવે છે તથા સામ્વાદિત્યને પૂજે છે તે સર્વ કામનાઓથી સમૃદ્ધ થઈને સૂર્યલોકમાં પૂજાય છે.

એવી રીતે શ્રીસ્કન્દપુરાણે પ્રભાસપાંડમાં સામ્વાદિત્યમાહાત્મ્ય નામનો ત્રણસોને છઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૬)

॥ અધ્યાય ૩૦૭ ॥

દેવશ્વર ઉવાચ

સામ્વાદિત્યાચ્ચ પૂર્વેણ કિંચ્ચિદાગ્નેયસંસ્થિતઃ ।

^૧અપરનારાયણો નામ યસ્માન્નાસ્તિ^૨પરો ભુતિ ॥૧॥

સ તુ સામ્વસ્ય દેવેશિ સૂર્યો વિષ્ણુસ્વરૂપવાન્ ।

અપરાં મૂર્તિમાસ્થાય વિષ્ણુરૂપો વરં દદૌ ॥૨॥

તેનાપરેતિ નામ્ના વૈ રૂપાત્તો વિષ્ણુઃ પુરાઽભવત્ ।

ફાલ્ગુનામલપક્ષે તુ એકાદશ્યાં વિધાનતઃ ॥૩॥

પૂજયેત્પુંડરીકાક્ષં તત્ર ^૩સૂર્યસ્વરૂપિણમ્ ।

મુક્તો ભવતિ પાપેભ્યઃ સર્વકામૈઃ સમૃદ્ધયતે ॥૪॥

इति श्री स्कान्द म. ए. सं. स. प्र. प्र. प्र., अपरनारायणगाढात्म्य-
वर्णनं नाम सप्तोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०७॥

અપરનારાયણુમાહાત્મ્યઃ—

શ્રીશંકર કહે છે કે:—“હિ દેવિ ! સામ્વાદિત્યથી પૂર્વમાં કાંઈક અગ્નિકોણમાં—અપરનારાયણ (અપરનારાયણ) નામે એક દેવ છે—જેમનાથી પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. હે દેવેશિ ! વિષ્ણુરૂપવાળા તે સૂર્યદેવ છે, કારણ કે અન્ય મૂર્તિરૂપે સ્થિત થઈને વિષ્ણુરૂપી તેઓએ સામ્બને

૧ મન્યતા ૨ ષામભવઃ ૩ વિષ્ણુ.

જરફાન દીધું છે. તે કારણથી પુરાતન સમયમાં “અપરવિષ્ણુ-
અપરનારાયણ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. ક્ષાગંધ માસમાં
શુકલપક્ષની એકાદશીને દિવસે ત્યાં વિધિથી જે વિષ્ણુરૂપી
પુડરીકાક્ષ લગવાનું પૂજે છે તે પાપોથી છટી લાય છે અને
સર્વકામનાઓથી પરિપૂર્ણ થાય છે. ૧-૪”

એવી રીતે શ્રીસ્કન્દપુરાણના પ્રભાસખંડમાં અપરનારાયણમાહાત્મ્ય
નામનો ત્રણસોસાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૦૭)

॥ અધ્યાય ૩૦૮ ॥

ઈશ્વર ડવાય

તસ્માન્નારાયણાત્પૂર્વે કિંચિદીશાનસંસ્થિતમ્ ।
 મૂલચંડીશનામ્ના તુ વિખ્યાતં ભુવનત્રયે ॥૧॥
 યત્ર લિંગં પુરાડ^૧ સ્માકં પાતિતં ત્ષાપિભિઃ પ્રિયે ।
 ક્રોધરક્તેક્ષણેદૈવિ મૂલચંડીશતાં^૨ ગતમ્ ॥૨॥
 આયં^૩ લિંગોદ્ભવં દેવિ ઋષિકોપાન્નિપાતિતમ્ ।
 ચે કેચિદ્દૃષ્યસ્તત્ર દેવદાસુવને સ્થિતાઃ ॥૩॥
 કાલાન્તરે મહાદેવિ હૃદં તત્ર સમાગતઃ ।
 તેષાં જિજ્ઞાસયા દેવિ તતસ્તે રોપિતા^૪ ભવન્ ॥૪॥

મૂલચંડીશ માહાત્મ્ય.

મહાદેવશ્ચ બોલ્યા:—“તે નારાયણ ભગવાન્થી પૂર્વમાં કાંઈક ધંશાનમાં રહેલું-લિંગ-ત્રણ ભુવનમાં “મૂલચંડીશ” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. હે પ્રિય ! દેવિ ! જ્યાં ક્રોધથી લાલ થયલાં છે લાયનો જેઓનાં એવા ઋષિઓએ પુરાતન સમયમાં મારા-શિવનાં લિંગને પાડ્યું છે. ઋષિઓના ક્રોધથી પડેલું તે લિંગ “મૂળ ચંડીશ” નામવાળું આઘલિંગ થયું. હે દેવિ ! ત્યાં દેવ દાડ વનમાં જે ક્રોધ ઋષિઓ હતા ત્યાં હે મહાદેવિ ! તેઓની જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં હું અન્ય સમયે ગયા.” ત્યારપછી હે દેવિ ! તે ઋષિઓ ક્રોધયુક્ત થયા. ૧-૪. ॥૧॥ ૧ ૨ ૩ ૪

.૧. શીવં .૨ નામતઃ .૩. લિંગમુદેવિ ॥ ૪. ભવન્ ભગવન્, અદ્વિતીયઃ સંધિરાપં:

મૂલચંદીશનામ્નાં તુ વિરુપાતં શુવનત્રયે ।

તલ્લિઙ્ગં પતિતં દૃષ્ટ્વા કોપોપહતચેતસઃ ॥૧૨॥

પુનર્નૃતું સમારબ્ધા દિંદિનં તે તપોધનાઃ ।

વૃસિકાપાણયઃ કેચિત્ કમંડલુચરાઃ પરે ॥૧૩॥

પૃદ્ધીત્વા પાદુકાશ્ચાન્યે તસ્ય ધાવંતિ પૃષ્ઠતઃ ।

દિંદિશ્ચાન્તર્હિતો ભૂત્વા ત્વામુવાચ સુમધ્યમામ્ ॥૧૪॥

રોપોપહતચેતસ્કાન્પશ્યૈતાંસ્ત્વં તપોધનાન્ ।

एतस्मात्कारणादेवि तव वाक्यान्मयाऽनघे ॥१५॥

અને તે લિંગ ત્રણ ભુવનમાં “મૂલચંદીશ” એ નામે પ્રખ્યાત થયું.

તે લિંગ પડી ગયેલું જોઈને કોપથી હણાયું છે ચિત્ત જોઈનાં એવા તે તપોધન ઋષિઓ ફરીથી તે દંડીને મારવા તૈયાર થયા. કેટલાકના હસ્તમાં વૃસિકા (આસન) હતી, કેટલાકે કમંડલુ ધર્યું હતું. ૧૩.

અને ખીજાઓ પાદુકાઓ (ચાળડીયો) ગ્રહણ કરીને તેની પાછળ દોડ્યા. (ત્યારે) દંડી અન્તર્ધર્મ થઈને સુંદર છે મધ્યપ્રદેશ જોના, એવાં તમેને કહેવા લાગ્યા ૧૪.

“હે નિષ્પાપ ! ક્રોધાનિવૃત્તિવાળા આ તપોધન ઋષિઓને તમે જુઓ હે દેવિ ! આં કારણથી તમારા

ન કૃતોઽનુગ્રહસ્તેષાં સરોપાણાં તપસ્વિનામ્ ।
અગ્રાન્તરે તે મુનયો હ્યપશ્યન્તો હિ ઢિંડિનમ્ ॥૧૬॥

નિરાનન્દં ગતાઃ સર્વે દૃષ્ટું દેવં પિતામહમ્ ।
તં દૃષ્ટ્વા વિબુદેશાનં વિરંચિં વિગતજ્વરમ્ ॥૧૭॥

પ્રણમ્ય શિરસા સર્વ ઋગ્વયઃ પ્રાહુરજ્ઞસા ।
ભગવન્ ઢિંડિરૂપેષ કશ્ચિદસ્તિ તપોધનઃ ॥૧૮॥

વિધ્વંસનાયં દારાણાં પ્રવિષ્ટઃ કિલ મિસિતુમ્ ।
શક્તોઽસ્મામિસ્તુ દુર્ઘૃતસ્તસ્ય લિંગં નિપાતિતમ્ ॥૧૯॥

વાક્યથી (પણ) મેં ક્રોધયુક્ત તપસ્વીઓ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો નથી ” એ સમયમાં તે સર્વે મુનિઓ દંડી નહિ દેખાવાથી નિરાનન્દ—આનંદરહિત થયા અને દેવ એવા પિતામહના દર્શન માટે ગયા, આનંદયુક્ત દેવોના સ્વામી વિરંચિ—બ્રહ્માને જોઇને તરતજ સર્વે ઋષિઓએ મસ્તકથી વંદન કરીને કહ્યું કે:—“હિ ભગવન્ ! દંડીરૂપ ધરનાર કોઇ તપોધન છે તેણે (અમારી) સ્ત્રીઓને બ્રહ્મ કરવા લિક્ષાને બ્રહ્માને (અમારા આશ્રમમાં) પ્રવેશ કર્યો છે. દુર્વૃત્તિવાળા તેને અમેાએ શાપ આપીને તેનું લિંગ પાડી નાખ્યું છે. ૧૫-૧૯.

તસ્મિન્નિપતિતેઽસ્માકં તથૈવ પતિતાનિ ચ ।

ગતોઽસૌ કારણાત્તસ્માત્તલ્લિંગે પતિતે વયમ્ ॥૨૦॥

નિરાનન્દાઃ સ્થિતાઃ સર્વ આચક્ષ્વૈતદ્ધિ કારણમ્ ।

॥ ॥ મહોવાચ ॥

અશોભનમિદં કાર્યં યુષ્માભિર્યત્ કૃતં મહત્ ॥૨૧॥

રુદ્રસ્પાતિસ્વરૂપસ્ય સેર્ષ્યાં યે હન્તુમુચ્ચતાઃ ॥

આશુરીં દાનવીં દૈવીં યક્ષિણીં કિંનરીં તથા ॥૨૨॥

વિદ્યાધરીં ચ ગાન્ધર્વીં નાગકન્યાં મનોરમામ્ ।

एता वरस्त्रियस्त्यक्त्वा युष्मदीयाम् तास्वपि ॥૨૩॥

આહાદં કુરુતે સર્વે નૈવ જાનીત મો દ્વિજાઃ ।

તેનું લિંગ પડવાથી અમારાં લિંગો પણ તેવીજ રીતે પડી ગયાં છે. અને આ કારણથી તે આશ્યો ગયો છે. તેનું લિંગ પડી જવાથી અમે આનંદ રહિત થયા છીએ માટે આનું કારણ કહો. પ્રશ્ન જોડ્યા કે:— “ તમારે જે કાર્ય કર્યું છે તે બહુજ અયોગ્ય છે. અતિ સુંદર રૂપવાળા રુદ્રને ઇર્ષ્યાથી જેઓ હુણવા માટે તૈયાર થયા હતા તે તમારે એમ બાણો કે:—આશુરી, દાનવી, દૈવી, યક્ષિણી, કિંનરી, વિદ્યાધરી, ગાન્ધર્વી, અને સુંદર નાગકન્યા—એટલી સુંદર સ્ત્રીઓને ત્યજીને હે પ્રાણણે ! તમારી સ્ત્રીઓ ઉપર તે ખુશ મોહિત નજ થાય. ૨૦-૨૩

ત્રૈલોક્યનાયકાં સર્વાં રૂપાતિશયસંયુતામ્ ॥૨૪॥

તાં ત્યક્ત્વા મુનિપત્નીનામાહ્વાદં કુરુતે કથમ્ ।

તયા રુદ્રો હિ વિશ્વસ્ય ઋષીર્ણાં કુર્વનુગ્રહમ્ ॥૨૫॥

તેન વાક્યેન પાર્વત્યા જિજ્ઞાસાર્થં કૃતં મનઃ ।

ચતુર્દશવિધસ્યાપિ ભૂતગ્રામસ્ય યઃ પ્રમુઃ ॥૨૬॥

સ શક્તો હિંદિરૂપસ્તુ ભવાદ્ભિઃ કરણેશ્વરઃ ।

તચ્છાપાચ્છપ્તમેવૈતત્સમસ્તં તદ્ગુણાસ્પદમ્ ॥૨૭॥

દવતિર્યહ્મનુષ્યાર્ણં નિરાનન્દામિતિ સ્થિતમ્ ।

શાપેનાનેન ભવતાં મહાદોષઃ પ્રજાયતે ॥૨૮॥

ત્રિલોકની સ્ત્રીઓમાં મુખ્યરૂપ અને અતિશય રૂપથી સંપન્ન તે સર્વ સ્ત્રીઓને છોડીને મુનિપત્નીઓ ઉપર તે શા માટે મોહ પામે ? ત્યારે તે પાર્વતીએ જે રુદ્રની પ્રાર્થના કરી હતી કે, ઋષિઓ ઉપર કૃપા કરો. ૨૩૧-૨૫.

પાર્વતીના તે વાક્યથી બાણુવાની ઇચ્છાથી મન ઠર્યું હતું. ચૈાદ પ્રકારનો જે ભૂતસમૂહ તેના જે સ્વામી છે તે દંડીરૂપ ઇન્દ્રિયોના ઇશ્વર સ્વામીને તમોએ શાપ આપ્યો છે, અને તેના ગુણના સ્થાનરૂપ આ સમસ્ત (જગત્) તે શાપથી શાપિત થયેલું છે. ૨૬-૨૭

દેવ, પક્ષિ, અને મનુષ્યો આનંદ રહિત થયાં છે અને આ શાપથી તમોને મહાન્ દોષ લાગ્યો છે. ૨૮

આરાધ્યં નાન્યથા લિङ્ગમુન્નાતિં યાત્યધોગતમ્ ।
 एवमुक्तेऽथ देवेन विमा ऊचुः पितामहम् ॥२९॥
 દ્રઘ્વઃ કુત્ર સોઽસ્માભિઃ કથયસ્વ યથાસ્થિતમ્ ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥

આસ્તે ગજસ્વરૂપેણ કુબેરાશ્રમસંસ્થિતઃ ॥૩૦॥
 તત્ર ગત્વા તપાસાદ્ય તોષયધ્વં પિનાકિનમ્ ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सर्वे ते हृष्टमानसाः ॥३१॥
 ગન્તું પ્રવૃત્તાઃ સદસા કોટિસંખ્યાસ્તપોધનાઃ ।
 चिन्तयन्तः शुभं देशं द्रष्टुं तं गजत्वपिणम् ॥३२॥
 રુદ્રં પિતામહાખ્યાતં કુબેરાશ્રમવાસિનમ્ ।

क्षुत्सामकंठांस्तपितान् गौरी मत्वा तपोधनान् ॥३३॥

પડી ગયેલું લિંગ ઉત્પતિને પામે ત્યારે આરાધન કરવું,
 અન્યથા ન થઈ શકે. ” ત્યારે પ્રજ્ઞાએ આમ કહ્યું ત્યારે તે
 પ્રાણણી પિતામહ પ્રત્યે બોલ્યા કેઃ—“તે ડીંડી અત્યારે ક્યાં
 છે ? અમારે દર્શન કરવાં છે માટે જેમ રહ્યો હોય તેમ કહો.”

પ્રજ્ઞા કહે છેઃ—“ગજનું રૂપ ધારણ કરીને તેઓ કુબેરા-
 શ્રમમાં રહ્યા છે; ત્યાં જઈ તેમને મળીને પિતાડી એવા
 શંકરને પ્રસન્ન કરો ” એનું પ્રજ્ઞાનું વચન સાંભળીને તે સર્વે
 પ્રાણણી પ્રસન્ન થયા. અને કરોડોની સંખ્યામાં એકઠા થઈને
 તરતજ પિતામહે બતાવેલા, કુબેરાશ્રમમાં નિવાસ કરનારા, ગજ-
 રૂપી તં રુદ્રનું દર્શન કરવા. તે શુભ દેશનું ચિન્તન કરતા જવા
 માટે પ્રવૃત્ત થયા. તં તપોધન ઋષિઓને ક્ષુધા તથા તૃષાથી
 સુકાઈ ગયો છે કંઠ જેઓનો એવા બાણીને પાર્વતીજી ૨૯-૩૩

આદાય ગોરસં તેષાં કારુણ્યાત્સા પુરઃ સ્થિતા ।
 અસિતાં કુટિલાં સ્નિગ્ધામાયતાં ભુજગીમિવ ॥૩૪॥
 વેર્ણીં શિરાસિ વિભ્રાણા ગૌરી ગોરસસંયુતા ।
 સા તાનાદ મુનીન્સર્વાન્ યન્મયા પર્વતાદ્દનમ્ ॥૩૫॥
 કપિત્થફલસંગંધં ગોરસં ત્વમૃતોષમમ્ ।
 તયૈવમુક્તા વિમાસ્તુ આહુસ્તાં વિપુલેષણામ્ ॥૩૬॥
 સ્નાત્વા ચ સર્વે પાસ્યામો ગોરસં તુ ત્વયાદત્તમ્ ।
 તતઃ શ્રુત્વા તથા દેવ્યા સ્નાનાર્થં તીર્થમુત્તમમ્ ॥૩૭॥
 તપ્તોદકેન સંપૂર્ણં કૃતં કુળં મનોરમમ્ ।
 તત્ર તે સંપ્લુતાઃ સર્વે વિમુક્તા વિપુલાચ્છ્રમાત્ ॥૩૮॥

કૃષ્ણાથી ગોરસ-દહિં લઇને સામાં આવી ઉભા રહ્યાં.
 કૃષ્ણવર્ણની ગોળ, મુંવાળી લાંબી સર્પિણી જેવી વેણીને
 મસ્તકે ધારણ કરેલી છે જેણે એવાં અને ગોરસ સહિત
 એવાં તે પાર્વતી તે સર્વ મુનિઓ પ્રત્યે બોલ્યા કે:—“ હું
 આ કપિત્થના ફળથી સુગંધિત, અમૃત સમાન, ગોરસ પર્વત-
 માંથી લાવી છું (માટે મહણ કરો).” પાર્વતીએ આ પ્રમાણે
 કહ્યું ત્યારે તે પ્રાણણો દીર્ઘ છે નેત્રો જેનાં એવાં પાર્વતી
 પ્રત્યે બોલ્યા કે:—“ તમે જે ગોરસ લાભ્યાં છો તે અમે
 સ્નાન કર્યા પછી પીશું. ” પછી એમ સાંભળીને તે પાર્વતીએ
 તે પ્રાણણોને સ્નાન કરવા માટે મુંદર અને ગરમ પાણીથી
 ભરેલો એક કુંડ બનાવ્યો. ત્યાં તે પ્રાણણોએ સ્નાન કર્યું
 અને મહાન્ ધ્રમથી મુક્ત થયા. ૩૪-૩૮.

કૃતાદ્વા ગોરસસ્યૈવ પાનાર્થ સમુપસ્થિતાઃ ।
 પત્રૈર્દિવાકરતરોર્વિધાય પુટકાઞ્જુભાન્ ॥૩૯॥
 ઉપવિશ્ય ક્રમાત્સર્વે તે પિવન્તિ સ્મ ગોરસમ્ ।
 ગોરસેન તદા તેષામમૃતેનેવ પૂરિતાન્ ॥૪૦॥
 હુમ્ણસિતાનાં પુટકાન્ મૃર્નાનાં વૃષ્ટિકારણાત્ ।
 પુનઃ પૂરયતે ગૌરી પીત્વા તે તૃપ્તિમાગતાઃ ॥૪૧॥
 છુત્તૃપાશ્રમનિર્મુક્તાઃ પુનર્જાતા ઇવ સ્થિતાઃ ।
 સ્વસ્થચિત્તૈસ્તતો જ્ઞાત્વા નેયં ગોપાલ્લિસંજ્ઞિકા ॥૪૨॥
 અનુગ્રહાર્થમસ્માકં ગૌરીયં સમુપાગતા ।

મળમ્ય શિરસા સર્વે તામૃચુસ્તે સુમધ્યમામ્ ॥૪૩॥

સંધ્યાદિ ક્રિયા કર્યા પછી-આકાશનાં પાંદડાંના મુંદર પડીયા બનાવીને ગોરસનું પાન કરવા (ત્યાં) આવ્યા. ૩૬.

સર્વેએ અનુક્રમે બેસીને ગોરસ પીધું. પછી તેઓની તૃપ્તિને અર્થે વિશેષ પીવા ઇચ્છતા મુનિઓના અમૃત જેવા ગોરસથી ભરેલ પડીયાઓ પાર્વતીજીએ ફરીથી લઈ્યા, અને તે પીને ઋષિયો તૃપ્ત થયા ૪૦-૪૧.

હુધા, તૃપા અને શ્રમથી મુક્ત થયેલા તેઓ બાહે ફરીથી જન્મ થયો હોય એવા થયા. અને ત્યારપછી સ્વસ્થ-ચિત્તવાળા તેઓએ બાણ્ય કે આ ગોવાળણુ નથી, (પરંતુ) આપણા ઉપર અનુગ્રહ કરીને (સાક્ષાત્) પાર્વતીજી પધાર્યા છે. (ત્યારે) મુંદર છે મધ્યભાગ જેનો એવાં તે પાર્વતીજીને મસ્તક વડે નમસ્કાર કરીને તેઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું ૪૨-૪૩.

ઉમે કથય કુત્રસ્થં દ્રક્ષ્યામો રુદ્રમેકદા ।
 તયોક્તાસ્તે મહાત્માનસ્તં પશ્યત મહાગજમ્ ॥૪૪॥
 ગજતાં ચ સમાસાધ્ય સંચરંતં મહાવલ્લમ્ ।
 મવદ્ધિર્નિજમત્ક્યાયં સંગ્રાહ્ય હિ યથામુલ્લમ્ ॥૪૫॥
 તે તદ્વચનમાસાધ્ય સમેત્યૈકત્ર ચ દ્વિજાઃ ।
 પવિત્રાસ્તં ગજં દ્રઘં માવિતેનાન્તરાત્મના ॥૪૬॥
 યત્રૈકત્ર સ્થિતા વિપ્રાસ્તત્ર તીર્યમહોદયમ્ ।
 સંગમેશ્વરસંઘં તુ પૂર્વં સર્વત્ર વિશ્રુતમ્ ॥૪૭॥

“હે ઉમે ! અમે ભગવાન્ રુદ્રને ક્યારે અને ક્યાં જોશું ? તે કહેા”

એવી રીતે બોલતા તે મહાત્માઓને “ગજપણાને પ્રાપ્ત થયેલ મહા બળવાન્ અને સંચાર કરતા તે મહાગજરૂપે રહેલા શિવને જુઓ,” એમ પાર્વતીજીએ કહ્યું.

“નિજમહિતથી યથામુખે તમારે આમને અહં છ કરવા” એવું વચન સાંભળીને સર્વે પવિત્ર દિલે એકઠા મળીને ભાવના યુક્ત અંતઃકરણથી તે ગજને જોવાને જ્યાં એકત્ર યથા હતા તે મોટા માહાત્મ્યવાળું તીર્થ “સંગમેશ્વર” નામનું છે કે જે પૂર્વે સર્વત્ર પ્રખ્યાત હતું. ૪૪-૪૭

તતસ્તસ્માત્ પ્રવૃત્તાસ્તે દ્રુષ્ટકામા મહાગજમ્ ।
 કુંડિકાઃ સંપરિત્યજ્ય સંનશ્વાત્માનમાત્મના ॥૪૮॥
 યત્ર તાઃ કુંડિકાસ્ત્રક્તાસ્તર્તીય કુંડિકાદયમ્ ।
 સર્વપાપહરં પુંસાં દૃષ્ટ્વાઽદૃષ્ટફલમદમ્ ॥૪૯॥
 કુબેરસ્યાશ્રમં પ્રાપ્ય તતસ્તે મુનિસત્તમાઃ ।
 નાલિકેરવનીસંસ્યં દદૃશુસ્તં દ્વિપં તદા ॥૫૦॥
 ફરે ગહીતુમારબ્ધાઃ સ્વકરૈર્હૃદમાનસાઃ ।
 ગજસ્તાન્ ફરસંલગ્નન્ વિચિંસેષ તપોધનાન્ ॥૫૧॥

ત્યારપછી મહાગજરૂપ શિવજીને જોવાની ઇચ્છાવાળા
 તે ઋષિઓ ચિત્તને નિયમમાં રાખી કુંડિકાઓને છોડીને
 ત્યાંથી જવા તૈયાર થયા. જ્યાં તે કુંડિકાઓનો ત્યાગ કર્યો
 ત્યાં તે કુંડિકા નામનું-મનુષ્યોના સર્વ પાપને નાશ કરનાર,
 તથા અદૃષ્ટ કૃષ્ણને આપનારું તીર્થ છે. ૪૮-૪૯.

ત્યારપછી તે ઉત્તમ મુનિઓ કુબેરાશ્રમમાં આવ્યા કે
 જે આશ્રમ નાલીકેરની ઝાડીમાં છે અને ત્યારે તે ગજરૂપ
 શિવને જોયાં. ૫૦.

પ્રસન્ન ચિંત્તવાળા થઈને ચોતાના હસ્તોથી સૂંઢને
 પકડવાને તૈયાર થયેલા અને કેટલાંક સૂંઢને વળગેલા એવા
 તપોધન ઋષિઓને તે ગંજે ફેંકી દીધા. ૫૧.

કાંશ્ચિદંગસમાલગ્નના સમંતાદ્વયવર્જિતાન્ ।
 एवं स तैः पुनः सर्वैर्मशकैरिव चेष्टितम् ॥५२॥
 ક્રીડાં કરોતિ વિવિધાં વનસંસ્થો દરદ્વિષઃ
 તદ્રૂપં સંપરિત્યજ્ય રુદ્રો રૌદ્રગજાત્મકમ્ ॥૫૩॥
 યુનરન્યચકારાસૌ હિંદિરૂપં મનોરમમ્ ।
 जयस्रब्धप्रघोषेण वेदमङ्गलगीतकैः ॥५४॥
 ઉન્નામિતં પુનસ્તેન યત્ર લિઙ્ગં મહોદયમ્ ।
 તદુન્નતમિતિ પ્રોક્તં સ્થાનં ^૧સ્થાનવતાં વરમ્ ॥૫૫॥
 ગજરૂપધરસ્તત્ર સ્થિતઃ સ્થાને મહાવલઃ ।
 ગણનાયસ્વરૂપેણ હુન્નતો ^૨જગતિ સ્થિતઃ ॥૫૬॥

નિર્લય એવા ઠેટલાક-કે જેઓ ચારે તરફ અંગને
 વળગી રહ્યા હતા તેઓને પણ (કેડી દીધા) એવી રીતે
 ફરીથી પણ મચ્છરોની માફક તે સર્વેએ આચર્યું. ૫૨.

(આ રીતે) વનમાં રહેલ ગજરૂપ શિવે વિવિધ ક્રીડા
 કરી. (અને પછી) ભગવાન્ રુદ્રે ભયંકર ગજનું તે રૂપ
 ત્યજીને ફરીથી મનોહર દંડીરૂપ ધારણ કર્યું જય શબ્દના
 નાદથી અને વેદના મંગળ ઉચ્ચારથી તેણે જ્યાં મહાઉદય-
 શાલી હિંગને ઉચું કર્યું તે સર્વે શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાં ઉત્તમ સ્થાન
 “ઉત્તમ સ્થાન” (ઉના) એ નામે (પ્રખ્યાત થયું) ૫૨-૫૫

તે સ્થાનમાં ગજરૂપ ધરનાર મહાખગવાન્ (સ્ત્ર) ^૧
 ગણનાયના સ્વરૂપે જગતમાં ઉત્તમ યજ્ઞને રહ્યા છે. ૫૬.

‘દિંદિરૂપધરાં ભૂત્વા રુદ્રઃ પ્રાદ તપોધનાન્ ।

યન્મયા ભવતાં કાર્યં કર્તવ્યં તદિદોચ્યતામ્ ॥૫૭॥

एवमुक्तस्तु तैरुक्तः सर्वज्ञानक्रियापरैः ।

सानन्दाः प्राणिनः संतु त्वत्प्रसादात्પુરા यथा ॥૫૮॥

ક્ષન્તવ્યં દેવદેવેશ કૃતં યન્મૂઢમાનસૈઃ

ત્વત્પ્રસાદાત્પુરેશાનં તત્ત્વં સાનુગ્રહો ભવ ॥૫૯॥

एवमस्ति त्वेनोक्तास्ते सर्वे विगतज्वराः ।

તલ્લિજ્ઞાનુ કૃતિં લિદ્ગમીજિરં મુનયસ્તથા ॥૬૦॥

चक्रुस्ते मुनयः सर्वे स्तुतिं विगतमत्सराः ।

સમસ્વ દેવદેવેશ કુર્વસ્માકમનુગ્રહમ્ ॥૬૧॥

(૫૭) રુદ્રે દંડીરૂપ ધારણ કરીને તે તપોધન ઋષિઓ

પ્રત્યે કહ્યું કે:—“ હવે મારે તમારું જે કાર્ય કરવાનું હોય

ત કહો. ” ૫૭. આવી રીતે જ્યારે રુદ્રે કહ્યું ત્યારે સર્વ

જ્ઞાન અને ક્રિયામાં તત્પર એવા તે મુનિઓએ કહ્યું કે:—

“જેમ પહેલાં સર્વે પ્રાણિઓ આનંદ યુક્ત હતાં તેમ તમારી

કૃપાથી યાઓ. ૫૮. હે દેવદેવેશ ! મૂઢ મનવાળા અમોએ

જે કાંઈ કાર્ય હોય તે તમારી કૃપાથી ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે.

માટે હે સુરેશાન ! તમે અમારી ઉપર કૃપા કરો. ૫૯.

“એમ યાઓ” એમ જ્યારે રુદ્રે કહ્યું ત્યારે તે મુનિઓ

શોકરહિત થઈને તેના લિંગની આકૃતિવાળાં લિંગને પૂજતા

હતા. ૫૭ી દેવરહિત થઈને સર્વ મુનિઓએ સ્તુતિ કરી

કે:—“હે દેવદેવેશ ! ક્ષમા કરો, અમારા પર કૃપા કરો. ૬૦-૬૧

૧ શુદ્ધિ ૨ એવમુક્તાસ્તુ તે મર્વે પ્રોણુજ્ઞાનક્રિયાપરાઃ ૩ મમ.

૪ સદા. ૫ જ્ઞાનં લિંગમતિહત્ મુનયસ્તદા.

અસ્મિલ્લિંગે લયં ગચ્છ મૂલચન્ડીશ^૧સંજ્ઞકે ।

ત્રિકાલં દેવદેવેશ ગ્રહા^૨ ત્વત્ર કલા ત્વયા ॥૬૨॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

ચન્ડી તુ પ્રોચ્યત દેવી તસ્યા ઈશસ્ત્વહં સ્મૃતઃ ।

તસ્ય મૂલં સ્મૃતં લિંગં તદત્ર પતિતં યતઃ ।

તસ્માત્તન્મૂલચન્ડીશ ઇતિ રૂપાર્તિં ગમિષ્યતિ ॥૬૩॥

વાપીકૂપતઢાગાનાં^૩ શતસ્તુ વિપુલૈરપિ ॥૬૪॥

કૃતૈર્^૪જ્જાયતે પુણ્યં તત્પુણ્યં લિંગદર્શનાત્ ।

બ્રહ્માણં સકલં દત્વા યત્પુણ્યફલમાપ્નુયાત્ ॥૬૫॥

તત્પુણ્યં લભતે દેવિ મૂલચન્ડીશદર્શનાત્ ।

તત્ર દાનાનિ દેયાનિ ષોઢશૈવ નરોત્તમૈઃ ॥૬૬॥

મૂળ ચંડીશ નામના આ લિંગમાં તમે પ્રવેશ કરે. હે દેવદેવેશ ! તમારે ત્રણે કાળમાં અહિં કલા ગ્રહણ કરવી. ૬૨.

શંકર બોલ્યા:—“ ચંડી એ દેવી કહેવાય છે અને તેનો સ્વામી હું છું. અને તેનું મૂળલિંગ છે અને તે જે કારણે અહિં પડયું છે તે કારણે તે “મૂળ ચંડીશ” એ નામે પ્રસિદ્ધિ પામશે. મોટાં મોટાં સેંકડો વાવ, કુવા, તળાવો બનાવવાથી જે પુણ્ય થાય છે તે પુણ્ય લિંગ દર્શનથી છે. આખા બ્રહ્માંડનું દાન દેવાથી જે પુણ્ય મળે તે પુણ્ય હે દેવિ ! “મૂળચંડીશ” ના દર્શનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તમ પુરુષોએ ત્યાં ૧૬ દાનો દેવાં. ૬૬.

૧. સંજ્ઞકે. ૨. તત્ર. ૩. તુ. ૪. જ્ઞાતૈ. ૫. કૃતં ચત્તપુતે.

एवं तद्भविता सर्वे यन्मयोक्तं द्विजोत्तमाः ।

यात दारुवनं विमाः सर्वे युयं तपोधनाः ॥६७॥

मया सर्वे समादिष्टा ^१यात दारुवनं द्विजाः ।

તતસ્તુ ^૨સંમાપ્ય મહદ્વચો મમ સર્વે મહદ્વા મુનયો મહોદયમ્
ગત્વા ચ ^૩તદારુવનં મહેશ્વરિ પુનશ્ચ ચેરુઃસુતપસ્તપોધનાઃ ૬૮

एतस्मात्कारणाद्देवि मूलचण्डीशसंज्ञितम् ।

लिङ्गं पापहरं नृणामर्द्धचन्द्रेण भूषितम् ॥६९॥

“હિ દ્વિજોત્તમા ! મેં જે કહ્યું છે તે સર્વ એ પ્રભાણે
થશે. તમે સર્વે તપોધન ઋષિઓને હું આજ્ઞા આપું છું કે
તમે સર્વે દારુવનમાં જાઓ. હે મહેશ્વરિ ! ત્યારપછી માફે તે
વચન સાંભળીને સર્વે મુનિઓએ પ્રસન્ન થઈને મોટાં ઐશ્વર્ય-
વાળા તે દારુવનમાં જઈને ફરીથી ઉત્તમ તપ કર્યું. ૬૭-૬૮.

હે દેવિ ! આ કારણથી અર્ધચંદ્રનું છે ભૂષણ જેને
જોવું તે “મૂલચંડીશ” નામનું લિંગ ભાણેસોનાં સર્વ પાપોને
હરણ કરનારું છે. ૬૯.

દોહનીદુગ્ધદાનેન મુનીનાં તૃપિતાત્મનામ્ ।

શ્રમાપહારં યદેવિ ત્વયા કૃતમનુત્તમમ્ ॥૭૦॥

ત^૧ત્તપ્તોદકનામ્ના^૨વા અભૂત્ કુડ^૩ધરાતલે ।

ઋષિતોયાજલે સ્નાત્વા ચણ્ડીશ યઃ પ્રપૂજયેત્ ॥૭૧॥

સ પ્રચઢો ભવેદ્ ભૂમૌ ભુવનાનામધીશ્વરઃ ।

एतत्सक्षेपतो देवि माहात्म्य कीर्तित तव

मूलचण्डीशदेवस्य श्रुत पातकनाशनम् । ॥७२॥

इति श्रीमहादे म० ए० स०, स० प्र० प्र० प्र० तप्तोदक
कुण्डमूलचण्डीशोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णन वामाष्टात्तरादित्ततमोऽध्याय ॥३०॥

દોહીમાના દુધના દેવાથી તૃપિત થએલા મુનિઓનું
અતિ ઉત્તમ એવું શ્રમ નાશ કરનાર જે કામ તમે કર્યું તેથી
હે દેવિ તમોદક નામે તે કુડ પૃથ્વી ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો

ઋષિતોયાના જલમા સ્નાન કરીને જે માણસ “મૂલ
ચડીશ” ને પૂજે તે આ પૃથ્વી ઉપર પ્રથક થઈને ભુવનોનો
અધિપતિ થાય છે હે દેવિ ! આ માહાત્મ્ય મેં તમને
સક્ષેપથી ટૂંકી સંભળાવ્યું કે જે “મૂલચડીશ” દેવનું
માહાત્મ્ય સાંભળવાથી પાનડોને નાશ કરવાવાળું છે ૭૨

એવી રીતે શ્રીમદ્ધુગણ પ્રભામખડા તપ્તોદક કુડ અને
“મૂલચડીશ”ની ઉત્પત્તિના માહાત્મ્યનો ૩૦૮ મો અધ્યાય પૂરો

॥ અધ્યાય ૩૦૧ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ વિનાયકમનુત્તમમ્ ।

ચતુર્મુખેતિવિખ્યાતં ચંદીશાદુત્તરે સ્થિતમ્ ॥૧॥

કિંચિદ્દીશાનાદિગ્ભાગે ધનુર્ષાં ચ ચતુષ્ટયે ।

તં પ્રયત્નાચ્ચ^૧ સંપૂજ્ય સર્વવિઘ્નૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૨॥

ગંધપુષ્પાદિભિસ્ત્ર ષડ્ધ્યૈર્મોજ્યૈઃ સમોદકૈઃ ।

ચતુર્મુખં ચતુર્ધ્યા તુ સંપૂજ્ય સિદ્ધિમાગ્મવેત્ ॥૩॥

इति श्रीस्कान्दे म०, प०, सं०, स० प्र०, प्र० प्र०, चतुर्मुखविनायक-
माहात्म्यवर्णनं नाम त्रयोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०१॥

ચતુર્મુખ વિનાયકનું માહાત્મ્ય:—

ઈશ્વર બોલ્યા:—“હિ મહાદેવિ ! ત્યારપછી” “મૂળચંદીશ”

ના ઉત્તરભાગમાં કાંધક ઇશાનકોણમાં ચાર ધનુષ ઉપરે
(૧૬ હાથ ઉપર) “ચતુર્મુખ” એ નામે પ્રસિદ્ધ અતિ ઉત્તમ
વિનાયક પ્રત્યે જવું. પ્રયત્નથી તેનું પૂજન કરીને માણસ
સર્વ વિઘ્નોમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧-૨

ત્યાં લાડવા સહિત લક્ષ્ય અને લોભ્ય પદાર્થોથી તથા
ગંધપુષ્પાદિથી ચતુર્ધોને દિવસે જે માણસ “ચતુર્મુખ” ને
પૂજે છે તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.” ૩.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદ પુરાણ પ્રભાસખંડમાં ચતુર્મુખ વિનાયક
માહાત્મ્યનો ૩૦૬ અધ્યાય પૂરો.

॥ અધ્યાય ૩૧૦ ॥

હંશ્વર ઇવાચ

તસ્માદ્વાયવ્યદિગ્ભાગે ધનુષાં દ્વિતયે સ્થિતમ્ ।
 કલંબેશ્વરનામાનં સર્વપાતકનાશનમ્ ॥૧॥
 તં દૃષ્ટ્વા પૂજયિત્વા ચ મુક્તઃ સ્યાત્સર્વકિલ્બિષૈઃ ।
 સોમવારે ત્વમાવાસ્યા^૧ તત્રૈવ વહુષ્ણપદા^૨ ॥૨॥
 વિમાણાં ભોજનં દેયં તત્ર પુણ્યફલેષુભિઃ ।

હતિ શ્રીસ્કાં ૦ મ૦, ૫૦ સં ૦ સ૦ પ્ર૦, પ્ર૦ પ્ર૦, કલંબેશ્વર-
 આહાત્મ્યવર્ણનં નામ દશોત્તરત્રિયત્તમોઽધ્યાય. ॥૩૧૦॥

કલંબેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્યઃ—

ઇશ્વર બોલ્યાઃ—“તેનાથી વાયવ્ય કોણ તરફ બે ધનુષ (આઠ હાથ)ઉપર “કલંબેશ્વર” નામના મહાદેવ કે જે સર્વ પાપોને નાશ કરવા વાળા છે તેમની પ્રત્યે જવું. તેમનું દર્શન કરી અને પૂજન કરીને માણસ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ત્યાં સોમવતી અમાવાસ્યા અત્યંત પુણ્યને આપનારી છે. જેઓને પુણ્યના ફળની ઇચ્છા હોય તેઓએ વ્રાક્ષણીને ત્યાં ભોજન કરાવવું”

એની રીતે કલંબેશ્વર માહાત્મ્યનો ૩૧૦ મો અધ્યાય પૂરો,

॥ અધ્યાય ૩૧૧ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ.—

તતો ગન્ધેન્મદાદેવિ ગોપાલસ્વામિનં હરિમ્ ।

ચઢ્ઢીશાત્પૂર્વદિગ્ધાગં ધનુષાં વિંશતૌ સ્થિતમ્ ॥૧॥

સર્વપાપોપદ્રમનં ટારિઘ્રૌચચિનાશનમ્ ।

તં દૃષ્ટ્વા પૂજયિત્વા ચ માઘે માસિ વિશેષતઃ । ૨॥

૩પૂજા જાગરણં કૃત્વા તત્ર ગચ્છેત્પરં પદમ્ ।

દ્વિતીયા સ્કાન્દે મ૦, ૫૦, સં૦, સ૦ પ્ર, પ્ર૦, પ્ર૦, ગોપાલસ્વામિહરિ-
માહાત્મ્યવગનં નામૈકાદ દ્વોત્તરત્રિંશતતત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ગોપાલસ્વામી હરિતું માહાત્મ્યઃ—

ઈશ્વર બોલ્યા:—“હિમહાદેવિ ! ત્યાર પછી “મૃગચંડીશ”
થી પૂર્વ દિશામા ૨૦ ધનુષ (૮૦ હાથ) ઉપર રહેલા હરિરૂપ શ્રી
ગોપાલ સ્વામી પ્રત્યે જહું. તે ભગવાન સર્વ પાપોને શાન્ત
કરનાર તથા દરિદ્રતાના સમુદ્ધને નષ્ટ કરનાર છે. ખાસ કરીને
માઘ માસમાં તેમનું દર્શન કરી—તથા પૂજન કરીને ભાગરણ
કરે તો પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે ” ૨૩

એવી રીતે શ્રીસ્કન્ધપુરાણે પ્રભાસખંડમાં શ્રીગોપાલસ્વામી હરિતું
માહાત્મ્ય નામનો ત્રણસોને અગીઆરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ (૩૧૧)

॥ અધ્યાય ૩૧૨ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

તસ્માદુત્તરદિગ્ભાગે ધનુષામષ્ટાભિઃ પ્રિયે ।
 વકુલસ્વામિનં સૂર્યં તં પश्येद्दुःखनाशनम् ॥૧॥
 રવિવારેણ સપ્તમ્યાં કર્પાન્જાગરણં નરઃ ।
 સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ સૂર્યલોકે મહીયતે ॥ ૨ ॥

इति श्री स्कान्दे म० ए० सं०, स० प्र० प्र० प्र० वकुलस्वामिमाहात्म्य-
 वर्णनं नाम द्वादशोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

બકુલસ્વામી સૂર્યનું માહાત્મ્ય.

ઈશ્વર બોલ્યા:—“હો પ્રિયે ! તેમનાથી ઉત્તર દિશામાં
 આઠ ધનુષ ઉપર દુઃખને નાષ કરનાર સૂર્યેય બકુલસ્વામી
 પ્રત્યે જુલું. ૧

જે માણસ સપ્તમી અને રવિવારને દિવસે ત્યાં જાગરણ
 કરે તે દરેક ઇચ્છિત વસ્તુને મેળવે છે અને (અંતે)
 સૂર્યલોકમાં પૂજાય છે.” ૨

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં બકુલસ્વામી સૂર્ય-
 માહાત્મ્ય નામનો ૩૧૨ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ઋપિતોયાસંગમે તુ સ્નાનં શ્રાદ્ધં સુદુર્લભમ્ ।

૧ગોપદાનં પ્રશંસન્તિ તત્ર તે મુનિપુંગવાઃ ॥ ૪ ॥

ભોજનં વ્રાહ્મણાનાં તુ યથાશક્ત્યા પ્રદાપયેત્ ।

इति श्री स्कांदे म० प० सं० स० प्र० प्र० प्र०, मूलचण्डीसमाहात्म्य
ऋपितीर्थसंगममाहात्म्यवर्णनं नाम चतुर्दशोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३१४॥

ઋપિતોયાના સંગમ ઉપર સ્નાન કરી અને શ્રાદ્ધ કરવું તે અત્યંત દુર્લભ છે. અને તે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ ત્યાં ગોદાનની અથવા અશ્વદાનની અત્યંત પ્રશંસા કરે છે. શ્રાદ્ધ કરીને શક્તિ પ્રમાણે વ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. ૪૧.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં ઋપિતીર્થ સંગમ માહાત્મ્ય નામનો ૩૧૪ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૧૫ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ મરુદૌર્યા મહાપ્રભામ ।
 તસ્માત્પશ્ચિમદિગ્ભાગે ક્રોશાર્દ્ધેન વ્યવસ્થિતામ્ ॥૧॥
 મરુદ્ધિઃ પૂજિતાં દેવીં સર્વકામફલપદામ્ ।
 મહાનવમ્યાં યત્નેન સપ્તમ્યાં પૂજયેન્નરઃ ॥ ૨ ॥
 ગંધપુષ્પાદિવિધિના સર્વકામપ્રસિદ્ધયે ।

इतिश्री स्कान्दे म. ए. सं. स. प्र. प्र. प्र., मरुदायांदेवीमाहात्म्य-
 वर्णनं नाम पंचदशोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३१५॥

મરુદૌર્યા (મર્વા) દેવીનું માહાત્મ્ય;

મહાદેવજી બોલ્યા:—“હે મહાદેવિ ! ત્યારપછી તે ઋષિ-
 તીર્થથી પશ્ચિમ દિશામાં અર્ધા ગાઉ ઉપર મહાપ્રભાવવાળાં
 મરુદૌર્યા (મરુદેવી) દેવી છે ત્યાં જવું ૧.

મરુદૌર્યા પૂજાયેલાં તે દેવી સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનારાં
 છે. જે મનુષ્યને સર્વ કામનાની સિદ્ધિની ઇચ્છા હોય તેણે
 યત્નથી મહાનવમીને દિવસે અને સપ્તમીને દિવસે ગંધપુષ્પાદિ
 વિધિથી તેમનું પૂજન કરવું.” ૨૩.

એવી રીતે શ્રી રકંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં મરુદૌર્યા દેવી-
 માહાત્મ્ય નામનો ૩૧૫ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૧૬ ॥

ईश्वर उवाच

अथ देवकुलात्पूर्वं पंचगव्यूतिमात्रतः ।

^१शम्बरस्यानमध्ये तु क्षેમાदित્યેति ^२विश्रुतः ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा मानवो देवि भवेत्क्षेमार्थसिद्धिभाक् ।

सप्तम्यां रविवारेण पूजितः सर्वकामदः ॥ २ ॥

इति देवकुलस्थाने कथिता तीर्थसंस्थितिः ।

इति श्रीस्कान્दे स० ૫૦ સં૦ સ૦ પ્ર૦ પ્ર૦ પ્ર૦; ક્ષેમાદિત્યમાહાત્મ્ય-
વર્ણનં નામ પોઢગોત્તરત્રિશતતમોઽધ્યાયઃ ॥૩૧૬॥

ક્ષેમાદિત્ય (સૂર્ય) નું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા:—“ત્યાર પછી દેવકુલથી (દેવવાડાથી) પૂર્વ ભાગમાં દસ ગાઉ ઉપર શંખર નામનાં સ્થાનમાં “ક્ષેમાદિત્ય” એ નામે પ્રસિદ્ધ સૂર્ય છે. ૧,

હે દેવિ ! તેનું દર્શન કરીને માણસ ક્ષેમ અને અર્થની સિદ્ધિ મેળવે છે. સપ્તમી અને રવિવારને દિવસે તેમનું પૂજન કરવાથી સર્વ કામનાં સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે દેવકુલ સ્થાનમાં તીર્થનાં સ્થાનો કંઠ્યાં. ૨૩.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રલાસખંડમાં ક્ષેમાદિત્યમાહાત્મ્ય નામનો ૩૧૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શાંડિલ્યઃ કૌશિકશ્ચૈવ ¹ગૌતમો ગામ્ય એવ ચ ।

²દાલ્ભ્યઃ શૌનકશ્ચૈવ શાકલ્યો ગાલવસ્તથા ॥૫॥

જાવાલિર્મુદ્રલ્લશ્ચૈવ ³ઋષ્યશૃંગ્લો વિમાણ્ડકઃ ।

વિશ્વામિત્રઃ શતાનન્દો જહ્નુર્વિશ્વાવસુસ્તથા ॥ ૬ ॥

એતે ચાન્યે ચ મુનયો યજન્તે વિવિધૈર્મસૈઃ ।

યજ્ઞવાટં ચ નિર્માય ઋષિતોયા તટે શુભે ॥ ૭ ॥

દેવગન્ધર્વનૃત્યૈશ્ચ વેણુવીણાનિનાદિતૈમ્ ।

વેદધ્વનિર્ત્તઘોષેણ યજ્ઞહોમાગ્નિહોત્રજૈઃ ॥ ૮ ॥

શાંડિલ્ય, કૌશિક, ગૌતમ, ગામ્ય, દાલ્ભ્ય, શૌનક, શાકલ્ય, ગાલવ, જાવાલિ, મુદ્રલ, ઋષ્યશૃંગ, વિલાંડક, વિશ્વામિત્ર, શતાનન્દ, જહ્નુ, વિશ્વાવસુ,—એ બધા અને બીજા મુનિઓ ઋષિતોયાના કુંદર તટ ઉપર યજ્ઞવાટ બનાવીને અનેક પ્રકારના યજ્ઞોથી પૂજન કરતા હતા. ૫-૭.

દેવગન્ધર્વોના નૃત્યથી, વેણુ અને વીણાના શબ્દથી, અને યજ્ઞ-હોમ-અને અગ્નિહોત્રથી થતા વેદધ્વનિના ઘોષથી, તથા ધીના સુગન્ધવાળા ધૂપોથી સર્વ સ્થળ વ્યાપ્ત

૧. ઋષિશૃંગ્લો વિમાણ્ડકઃ ૨. આ બે કડી લ૦ માં નથી,
૩. તૈઃ ૪. નિષાદેન

ધૂપૈઃ સમાહૃતં સર્વમોજ્યગન્ધિભિરર્ચિતમ્ ।

શોભિતં મુનિભિર્દિવ્યૈશ્ચાતુર્વેદ્યૈર્દિજોત્તમૈઃ ॥ ૯ ॥

एवं विश्वं प्रदेशं तु दृष्ट्वा दैत्या महाबलाः ।

સમુદ્રમવ્યાદાયાતા યજ્ઞવિધ્વંસહેતવે ॥ ૧૦ ॥

मायाविनो महाकायाः श्यामवर्णा महोदराः ।

छम्बभूश्मश्रुनासाग्रा रक्ताक्षा रक्तमूर्धजाः ॥ ૧૧ ॥

यज्ञं समागताः सर्वे दैत्याश्चैव^૧ वरानने ।

તાન્દૃષ્ટ્વા મુનયઃ સર્વે રૌદ્રરૂપાન્ ભયંકરાન્ ॥ ૧૨ ॥

હતું, તથા પૂજિત હતું. અને ચતુર્વેદને બાણનારા દિવ્ય મુનિઓ તથા બ્રાહ્મણોથી શોભતું હતું. ૮-૯

આવા પ્રકારના પ્રદેશને જોઇને મહાન્ બળવાળા દૈત્યો યજ્ઞનો નાશ કરવાના હેતુથી સમુદ્રના મધ્યમાંથી આવ્યા. ૧૦

તેઓ માયાવી, મોટાં શરીરવાળા, શ્યામવર્ણવાળા, મોટાં ઉદરવાળા, લાંબી-બ્રમર-દાઢીમુછ-તથા લાંબા નાકવાળા, રાતી આંખોવાળા, અને લાલ કેશવાળા હતા. ૧૧

હે વરાનને ! તે બધા દૈત્યો યજ્ઞ પ્રદેશમાં આવ્યા. ભયંકર રૂપવાળા અને ભયને ઉત્પન્ન કરનાર તેઓને જોઇને સર્વે મુનિઓમાંથી-કેટલીક જમીન પર પડી ગયા,

કેચિન્નિપાતિતા ^૧મૂમૌ તથાન્યેઽપૌ સુચીકરાઃ ।

પત્નીશાલાં સમાવિષ્ટા હવિર્ધાનં તથાપરે ॥ ૧૩ ॥

ઋત્વિજસ્તુ સદોમધ્યે સ્થિતા વાચંયમાસ્તયા ।

એવં દેવે યદા વૃષ્ટં મુનીનાં ચ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૪ ॥

તદાધ્વર્યુર્મહાતેજા ધૈર્યમાલમ્બ્ય ^૨સાદરઃ ।

અગ્નિહોત્રં હવિષ્યં ચ હવિર્વિન્યસ્ય મંત્રવિત્ ॥ ૧૫ ॥

^૩સુસમિદ્ધં જુહાવાર્ગિન રક્ષસાં નાશહેતવે ।

હુતે હવિષિ દેવેશિ તત્ક્ષણાદેવ ચોત્પિતા ॥ ૧૬ ॥

કેટલાક જેઓના હસ્તોમાં હોમવાની સુગ્રિ છે એવાઓ અગ્નિમાં પડ્યા અને બીજા કેટલાકે પત્નીશાલામાં પ્રવેશ કર્યો તથા કેટલાક હવ્યગૃહમાં પેઠા. ૧૨-૧૩

તથા જે વાણીને નિયમમાં રાખનાર ઋત્વિજો હતા તેઓ સભામંડપમાં જ રહ્યા હે દેવિ ! મહાત્મા મુનિઓને જ્યારે આવું બન્યું ત્યારે મહાતેજસ્વી મંત્ર બલુનાર અધ્વર્યુ (યજુર્વેદી)એ ધૈર્ય ધારણ કરીને આદરસહિત —અગ્નિહોત્રનું હવિષ્ય અને હવિને ધારણ કરીને—રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમ કર્યો, હે દેવેશિ ! જ્યારે અગ્નિમાં હોમ કર્યો ત્યારે તત્ક્ષણે જ

૧. મૂમાવગ્નો ચ કરસન્નતાઃ ૨, સાદરમ્ ૩. સુસમિદે જુહાવાર્ગો

શક્તિઃ શક્તિશ્ચિત્કાઢયા' ચર્મહસ્તા મહોજ્વલા ।
 ત્વયા તે નિહતા દૈત્યા યજ્ઞવિધ્વંસકારિણઃ ॥૧૭॥
 તતસ્તાં વિવિધૈઃ સ્તોત્રૈર્મુનપસ્તુષ્ઠુસ્તદા ।
 મસન્ના ^૩ભૂપસી દેવી તાનૃષીન્ પ્રત્યુવાચ હ ॥૧૮॥
 વરં વૃણુધ્વં મુનયો દાસ્યામિ વરમુત્તમમ્ ।

^૩ક્રમ્ય ઝલુઃ

કૃતં વૈ સકલં કાર્યં યજ્ઞા નો રક્ષિતાસ્ત્વયા ॥૧૯॥

યદિ દેવો વરોઽસ્માકં ત્વયા ^૪ચાસુરમર્દિની ।

અસ્મિન્સ્થાને સદા તિષ્ઠ મુનીનાં હિતકામ્યયા ॥૨૦॥

સાંગ ત્રિશૂલ, તલવાર અને ઢાલને હસ્તમાં ધરીને
 મહાઉજ્જ્વલ એવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ અને યજ્ઞનો ધ્વંસ
 કરનારા ત દૈત્યાને તેણે મારી નાખ્યા, ૧૪-૧૭

ત્યારે તે મુનિઓએ તે શક્તિની અનેક પ્રકારનાં
 સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી-પ્રસન્ન કર્યાં. ત્યારે તે દેવી અત્યંત
 પ્રસન્ન થઇને તે ઋષિઓ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યાં. ૧૮

“હે મુનિઓ! વરદાન માગો, હું ઉત્તમ વરદાન
 આપીશ” ઋષિઓએ કહ્યું કે:-“હે અસુરમર્દિની! અમારું
 સકલ કાર્ય તમે પૂર્ણ કર્યું છે, અને અમારા યજ્ઞોની
 તમે રક્ષા કરી છે. જો તમારે અમોને વરદાન દેવું
 હોય તો હે દેવિ! મુનિઓનાં હિતની ધૃષ્ટાંથી તમે
 આ સ્થાનમાં સદા રહો. ૧૯-૨૦

કંટકાઃ ^૧શોપિતા દૈત્યાસ્તેનકંટકશોપિણી

અથ પ્રમૃતિ નામાસ્તુ તેન દેવી સદા ત્વિહ ॥૨૧॥

હંશ્વર ઉવાચ

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सा देव्यंतर्हिता तदा ।

अष्टम्यां वा नवम्यां वा ^૨પૂજયિष્યતિ માનવઃ ॥૨૨॥

રાક્ષસેભ્યઃ પિશ્ચાચેભ્યો ભયં તસ્ય ન જાયતે ।

પ્રાપ્નુયાત્પરમાં સિદ્ધિં માનવો નાત્ર સંગ્રયઃ ॥૨૩॥

इतिश्रीस्कान्दे म. ए सं. स. प्र. प्र. कंटकशोपिणीमाहात्म्य-
वर्णनं नाम सप्तदशोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३१॥

હે દેવિ ! તમોએ કંટકરૂપ દેત્યોનું શોપણ કયું માટે
આજથી તમારું નામ અહિં સદા “કંટકશોપિણી” થાઓ. ૨૧

મહાદેવજી બોલ્યા :—

“એમ થશે” એમ કહીને તે દેવી ત્યારે અંતર-
ધ્યાન થયાં. જે મનુષ્ય અષ્ટમી અથવા નવમીને દિવસે તે
દેવીની પૂજા કરશે તેને રાક્ષસોથી અને પિશાચોથી ભય
નહિ થાય. અને તે મનુષ્ય પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે એમાં
‘સંશય નથી.’ ૨૨-૨૩

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં કંટકશોપિણી માહાત્મ્ય
નામનો ૩૧૭ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. શોપિતા દૈત્યા એન કંટકશોપિણી ૬. પૂજયેષ્વસ્તુ માનવઃ

॥ અધ્યાય ૩૧૮ ॥

દેવર ડવાત

તસ્યાથ પૂર્વાદિગ્ભાગે નાતિદૂરે વ્યવસ્થિતમ્ ।

લિંગં મહાપ્રભાવં હિ સર્વપાતકનાશનમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મેશ્વરેતિનામૌઢયં બ્રાહ્મણૈશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

ઋષિતોયાજલે સ્નાત્વા તલ્લિંગં યઃ પ્રપૂજયેત્ ॥ ૨ ॥

સ ભવેદ્દેવદિદિમો જાઢયભાવવિવર્જિતઃ ।

इति श्री स्कान्दे म० प० सं० स० प्र० प्र०, ब्रह्मेश्वरमाहात्म्य-
वर्णनं नामाष्टादशोत्तरविंशततमोऽध्यायः ॥३१८॥

બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા :—

“ તે કંટકશોષિણી દેવીથી પૂર્વ દિશામાં પાસેજ “બ્રહ્મેશ્વર” એવા નામનું પ્રાણજ્યોત્ષ્ણે જેની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે એવું સર્વ પાતકને નાશ કરનારું મહાપ્રભાવશાળી લિંગ છે. ઋષિતોયાના જળમાં સ્નાન કરીને તે લિંગની જે પ્રાણજ્ય પૂજા કરે તે મૂઢપણાથી રહિત થઈને વેદને જાણનારો થાય છે.” રહે

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં બ્રહ્મેશ્વરમાહાત્મ્ય નામનો ૩૧૮ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૧૯ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ હ્યન્નતસ્થાનમુત્તમમ્ ।^૧

તસ્યૈવોત્તરાદિગ્ભાગ^૨ ઋષિતોયા તદે શુભે ॥ ૧ ॥

લિઙ્ગં મહાપ્રભાવં હિ સર્વપાતકનાશનમ્ ।

બ્રહ્મેશ્વરોતિ નામેદ બ્રાહ્મણૈશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥*

एतत्स्थानं महादेवि विप्रैभ्यः^૩ प्राददां वलात् ।

* सर्वसीमासमायुक्तं चण्डीगणसुराक्षितम् ॥ ૨ ॥

ઉત્તમ સ્થાન (ઉના) નું માહાત્મ્ય અને ઉનેવાળ
બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન.

મહાદેવજી બોલ્યા :—

“હે મહાદેવિ ! ત્યાર પછી ઉત્તમ “ઉત્તમસ્થાન” તરફ જવું. (દેવકુલ) દેવવાહાં થી ઉત્તર ભાગમાં જે ગાઉ દૂર “ઉત્તમસ્થાન” એ નામનું સ્થળ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ છે. તનીજ ઉત્તર દિશા તરફ ઋષિતોયાના પવિત્ર તટ ઉપર બ્રાહ્મણોથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલું સર્વ પાતકને નષ્ટ કરનાર મહાપ્રભાવવાળું “બ્રહ્મેશ્વર” નામનું લિંગ છે. હે મહાદેવિ ! ચંડીગણોથી રક્ષાયેલું આરેય સીમા (હઠ)થી યુક્ત એવું આ (ઉના) સ્થાન મેં બ્રાહ્મણોને આપ્યું છે. ૧-૨

૧. અપોત્તરે દેવકુલાન્ તન્ન ગચ્ચતિમાત્રતઃ ૨ મે નાતિવૃદ્ધે વ્યવસ્થિતમ્
ઉત્તમસ્થાનમિતિ ચ પ્રખ્યાતં શરણીતકે આ શ્લોક વેગે પ્રતમાં ૩૨૯
માં અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક છે અને લખ્યોનો પ્રતમાં નથી. અર્થ
અર્થ અનુકૂળ આવડાથી લખ્યો છે. ‘હ’ આ શ્લોક વેગે માં નથી
૩. પ્રવર્તી શ્લોક છે. અર્થ સીમા

દેવ્યુવાચ.

કયમુન્નતનામાસ્ય વભૂવ સુરસત્તમ ।

કયં ત્વયા વલાદત્તં કિયત્સીમાસમન્વિતમ્ ॥ ૩ ॥

પતત્સર્વે મમાવક્ષ્ય સંક્ષેપાન્નાતિવિસ્તરાત્ ।

ઈશ્વર ઉવાચ

શ્રુણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ કથાં પાપપ્રણાશિનીમ્ ॥ ૪ ॥

યાં શ્રુત્વા યાનવો દેવિ મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ।

પતત્સર્વે પુરા પ્રોક્તં સ્થાનસંકેતકારણમ્ ॥ ૫ ॥

તૃતીયે વ્રહ્મણઃ કુંડે સૃષ્ટિસંક્ષેપસૂચકે ।

તથાપિ તે પ્રવક્ષ્યામિ સંક્ષેપાચ્છણું પાર્વતિ ॥ ૬ ॥

દેવી બોલ્યાં :—“હે સુરશ્રેષ્ઠ ! આ સ્થળનું નામ “ઉન્નત” થાથી થયું ? કેટલી સીમાવાળું તે સ્થાન બળાત્કારે તમે શા માટે આપ્યું ? ઓ, તે સર્વ મને સંક્ષેપથી કહો—અતિ વિસ્તારથી નહિ.”

મહાદેવજી બોલ્યાં :—હે દેવિ ! પ્રાપ્તને નષ્ટ કરનારી કથા હું કહું છું તે તમે સાંભળો, કે જેને સાંભળીને મનુષ્ય સર્વ પાતકમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સર્વ—સ્થાનના સંકેતનું કારણ પહેલાં—સૃષ્ટિના સંક્ષેપને સૂચવનાર તૃતીય વ્રહ્માના ખંડમાં કહ્યું છે, તથાપિ હું પાર્વતિ ! સંક્ષેપથી કહું છું તે સાંભળો. ૪-૬,

૧, સમાવક્ષ્ય ૨, કિરિચરે ૩, તત્તે

ઉન્નામિતં પુનસ્તત્ર યત્ર લિંગં મહોદયે ।

તદુન્નતમિતિ પ્રોક્તં સ્થાનં સ્થાનવતાં વરમ્ ॥ ૭ ॥

યત્રોન્નતા દ્વિજાઘ્યાણાં શક્તિલિંગનિપાતને *

અથવા ચોન્નતં દ્વારં પૂર્વ પ્રામૌસિકસ્ય વૈ ।

^૩તદુન્નતમિતિ પ્રોક્તં સ્થાનં સ્થાનવતાં વરમ્ ॥ ૮ ॥

^૪વિદ્યાયા તપસા ચૈવ યત્રોત્કૃષ્ટા મહર્ષયઃ ।

^૫તદુન્નતમિતિ પ્રોક્તં સ્થાનં સ્થાનવતાં વરમ્ ॥ ૯ ॥

જે “ મહોદય તીર્થ ” માં ફરીથી લિંગને ઉન્નમિત (ઉચ્ચ) કર્યું હતું તે-સર્વ સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ-સ્થાન “ ઉન્નત ” એમ કહ્યું છે. ૭,

જ્યાં શ્રેષ્ઠ પ્રાકાશોની શક્તિ લિંગનું પતન કરવામાં ઉત્પન્ન થઇ હતી, અથવા પ્રભાસક્ષેત્રનું જે શ્રેષ્ઠ-પૂર્વ-દ્વાર છે તે-સર્વસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન “ ઉન્નત ” એ નામે કહ્યું છે. ૮.

જ્યાં વિદ્યાથી અને તપથી પ્રાકાશો ઉત્કૃષ્ટ છે તે-સર્વ સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન-“ઉન્નત” એમ કહેવાયું છે. ૯.

૧. ૫મું છ આ કડી વેં માં નથી. ૨. આ કડી ચંદ્રમાં નથી. ૩. સ્થાને.

‘યદા દેવકુલે વિમા મૂલચંડીશસંજ્ઞકમ્ ।

પ્રસાદ્ય ચ મહાદેવં પુનઃ પ્રાપ્તા મહોદયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પષ્ટિવર્ષસદ્સ્રાણિ તપસ્તેપુર્મહર્ષયઃ ।

ધ્યાયમાના મહેશાનમનાદિનિધનં પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તેષુ ચૈ તપ્યમાનેષુ કોટિસંખ્યેષુ પાર્વતિ ।

ઋપિતોયાતટે રમ્યે પવિત્રે પાપનાશને ॥ ૧૨ ॥

ભિક્ષુર્ભૂત્વા ગતથ્વાહં પુનસ્તત્રૈવ ભામિનિ ।

ત્રિકાલદર્શિભિસ્તત્ર દોષરાગવિવર્જિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

તપસ્વિભિસ્તદા સર્વેર્લક્ષિતોઽહં *વરાનને ।

દ્રષ્ટમાત્રસ્તદા વિમૈર્વિરરામ મહેશ્વરઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્યારે બ્રાહ્મણો દેવકુલ (દેલવાડા) માં “મૂલચંડીશ” નામના મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને ફરીથી મહોદય તીર્થમાં આવ્યા ત્યારે તે મહર્ષિઓએ આદિ અંત વિનાના પરમમહેશ્વરનું ધ્યાન કરતાં સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. હે પાર્વતિ ! ઋપિતોયાના સુંદર, પવિત્ર અને પાપનાશક તટ ઉપર કરોડોની સંખ્યામાં જ્યારે તેઓએ તપ કર્યું ત્યારે હે ભામિની ! ભિક્ષુનું રૂપ ધારણ કરીને ફરીથી હું ત્યાં ગયો. હે વરાનને ! ત્રિકાલદર્શી, રાગ દોષથી રહિત એવાં તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ અને તપસ્વીઓએ મને જોતાંદેં તજ ઓળખ્યો, ત્યારે મહેશ્વર ત્યાં વિરામ પામ્યા ૧૦-૧૪.

૧. સ્થાને ૨. જિફે. ૩. રાગરોષ ૪. તપસ્વિભિઃ (બ્રાહ્મણોત્પતિસાત્ત્વજઃ)

ક યાસિ વિદિતો દેવ ઇત્યુક્ત્વાનુયેયુર્દ્વિજાઃ ।

યાવદાયાન્તિ મુનય ઈશેશેતિ પ્રભાપક્ષાઃ ॥ ૧૫ ॥

ધાવમાનાઃ સ્વતપસા ઘોતયન્તો દિશો દશ ।

લિङ્ગમેવ પ્રપશ્યન્તિ ન પશ્યન્તિ મહેશ્વરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૫ યે યે ચ દદૃશુર્લિङ્ગં મૂઠ્ઠચંદોશસંઝ્ઞકમ્ ।

તદા ચ^૧ મુનયઃ સર્વે^૨ સદેહાઃ સ્વર્ગમાપયુઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૬ યદા ત્રિવિષ્ટપં વ્યાસં દ્રષ્ટું ચૈ^૩ શતયજ્વના ।

આયાન્તિ ચ તયૈવાન્યે મુનયસ્તપસોઽઽવલાઃ ॥ ૧૮ ॥

“હે દેવ! તમે કયાં જાઓ છો? અમોએ તમોને જોળખ્યા છે” એમ કહીને બ્રાહ્મણો પાછળ ચાલ્યા. “હે ઇશ હે ઇશ” એમ બોલતા, દોડતા, અને પોતાના તપથી દશ દિશાને ઉજ્જવલ કરતા તે મુનિઓ જ્યારે મારી પાછળ આવ્યા ત્યારે તેઓને લિંગનાંજ દર્શન થયાં. મહેશ્વર ન દેખાયા. ૧૫-૧૬.

ત્યારે “મૂઠ્ઠચંદીશ” નામનાં તે લિંગનાં જે જે મુનીઓએ દર્શન કર્યાં તેઓ સર્વે સદેહે સ્વર્ગમાં ગયા ૧૭.

જ્યારે તે મુનિઓથી સ્વર્ગ વ્યાપ્ત થયું છે એમ ધન્દ્રે જોયું અને તપથી ઉજ્જવલ એવા ખીબ મુનિઓ પણ

૧. તે. ૨. ઈષ ઈશેતિ માપક્ષાઃ ૩. યદૈવ (મા. મા.)-
૪. શિ ૫. તે. ૬. શરીરૈઃ ૭. તથા. ૮. દેવિ મહાદિવૈઃ

અતદન્તરમાસાચ સમાગત્ય મહીતલે ।

લિङ્ગમાચ્છાદયમાસ ^૧વજ્રેગૈવ સત્ક્રતુઃ ॥ ૧૯ ॥

અષ્ટાદશસહસ્રાણિ મુનીનામૃદ્ધૃરેતસામ્ ।

સ્થિનાનિ ન તુ ^૨પશ્યંતિ લિङ્ગમેતદનુત્તમમ્ ॥ ૨૦ ॥

^૩શક્રસ્તુ સહસા દૃષ્ટો વજ્રેગૈવ સપન્વિતઃ ।

યાવદ્વદંતિ શાપં તે તાવન્નષ્ટઃ પુરંદરઃ ॥ ૨૧ ॥

^૪દૃષ્ટા તાન્ કોપસંયુક્તાન્ મગવાંસ્ત્રિપુરાંતકઃ ।

^૫ઉવાચ સાન્ત્વયન્ દેવો વાચા મધુરયા ^૬મુનીન્ ॥૨૨॥

આવે છે (એમ બાણ્યું) ત્યારે તે વળતે ઇન્દ્રે પૃથ્વી ઉપર આવીને વજ્રથી લિંગને 'ઢાંકી દીધું'. ૧૮-૧૯

ત્યાં (ખીન્ન) ઉર્ધ્વરેતા-પ્રવ્રચારી એવા અઢાર હજાર મુનિઓ હતા પરંતુ તે ઉત્તમ લિંગને ન ભેદ શક્યા. ૨૦.

(ત્યાર પછી) અચાનક વજ્રસહિત ઇન્દ્ર દેખાયો અને જ્યાં તે મુનિઓ-શાપ દેવા બાધ છે ત્યાં ઇન્દ્ર અદૃષ્ટ થયો. ૨૧

તેઓને કોપયુક્ત થયેલા ભેદને ત્રિપુરામુરનો નાશ કરનાર લગવાન્ શંકરે મધુર વાણીથી આશ્વાસન આપતાં તે મુનિઓ પ્રત્યે કહ્યું કે:-૨૨

૧. વજ્રેગૈવ { મા૦ મા૦ } ૨. શપ્તયન્ વૈ ૩. સત્ક્રતુસ્ત્વં
સહસા દ્રષ્ટો વજ્રેણ સંયુતઃ {મા૦} ૪. દિશન્તિ ૫. દૃવાન્ ૬. મગવાન્
સાન્ત્વયમાસ ૭. દ્વિજાન્ {મા૦}

કથં ચિન્તા દ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ સદા શાન્તિવરાયણાઃ ।

પ્રસન્નવદના ભૂત્વા ^૧શ્રૂયતાં વચનં મમ ॥ ૨૩ ॥

ભવાદ્વિજ્ઞાનિમંયુક્તૈઃ સ્વર્ગઃ કિં મન્યતે વહુ ।

^૨યત્રૈકે વસવઃ પ્રોક્તા આદિત્યાશ્ચ તથાપરે ॥ ૨૪ ॥

^૩રુદ્રસંજ્ઞાસ્તથા ચૈકે શશ્વિનાવપિ ચાપરૌ ।

एतेषामपि कथिदेक इन्द्रः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

^૪સ્વપુણ્યસંરૂપયા પ્રાપ્તે યસ્માદ્વિભ્રમ્યતે ^૫નરૈઃ ।

एवं दुःखसमायुक्तः स्वर्गो ^૬નૈવેષ્યતે યુયૈઃ ॥ ૨૬ ॥

“હું શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તશોભા । અદા શાન્તિમાં પરાયણ રહેનારા તમે શા માટે દુઃખી થાઓ છો ? પ્રસન્ન વદનવાળા યદ્યપિ તમે માફ વચન સાંભળો. ૨૩.

જાની ઓવા તમે સ્વર્ગને શા માટે વધારે ઉત્તમ માનો છો ? જ્યાં કેટલાક વસુઓ કહેવાયા છે. કેટલાક આદિત્યો, કેટલાક રુદ્રો, અને બીજા બે અશ્વિની કુમાર કહેવાયા છે. તેઓનો સ્વામી કોઈ એક ઇન્દ્ર કહેવાયો છે ૨૫.

જે સ્વર્ગથી મનુષ્યો પોતાના પુણ્યનો ફાયદા થતાં નાંચે પડે છે આવી રીતના દુઃખવાળા સ્વર્ગની-પંડિતો ઠગછા કરતા નથી. ૨૬.

૧. શ્રુગુહ્યં ૨ અષ્ટૈ ૩. આ કડી લં પ્રમાં નથી.
 ૪. સ્વપુણ્યસંભવે પ્રાપ્તે (માં માં) સ્વપુણ્યસ્વ. ક્ષયે ૫. નરઃ
 ૬. નૈવેષ્યતે (માં માં)

‘અતસ્માત્ કારણાદિપ્રા’ કુરુ ય વચન મમ ।

‘શૃદ્ધીધ્વ નગર રમ્ય નિવાસાય મહાપ્રથમ્ ॥ ૨૭ ॥

હૃયન્તામાગ્નિહોત્રાણિ દેવતાઃ સર્વદા દ્વિજાઃ ।

‘૨૬’જ્યતા વિવિધૈર્યાગૈઃ ક્રિયનાં ‘૫’પિતૃપૂજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

આતિવ્ય ક્રિયતા નિત્ય વેદાભ્યાસસ્તથૈવ હિ ।

एव ‘૬’હિ ‘૬’કુર્વતા નિત્ય ‘૭’વિના જ્ઞાનમ્ સર્વયૈ ॥ ૨૯ ॥

પ્રસાદાન્મમ વિમેન્દ્રાઃ ‘પ્રાન્તે મુક્તિર્ભવિષ્યતિ ।

૯ અપ્ય કુરુ

૧૦

અસમર્થાં પરિત્રાણે જિતાહારાસ્તપોન્વિતાઃ । ૩૦ ॥

નગરેણેહ કિં કુર્મસ્તવ ભક્તિમભીષ્મવઃ ।

હે બ્રાહ્મણો! આ કાન્ધર્થી મારૂ વચન માનો રહેવા માટે મહાપ્રભાનનાણુ સુદર એક નગર તથા ૨૭

હે દ્વિજો! આશ્રિતો કરો, નિતર દેવતાઓને વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોથી પૂજો અને પિતૃપૂજન કરો ૨૮

નિત્ય અતિયિ સત્કાર તથા વેદાભ્યાસ કરો આવી રીતે નિત્ય કૃત્વાથી વિદ્યા અને જ્ઞાનના સમયથી મારી કૃપાથી હે વિમેન્દ્રો! અન્તે તમોને મુક્તિ મળશે ”

અધિઓ બોલ્યા - ‘રક્ષણ કરવામા અસમર્થ, હતાહારી, તપવાળા, અને માત્ર તમારી ભક્તિની ઇચ્છાવાળા એવા અમોને નગરનું શું પ્રયોજન છે ?’ ૨૯-૩૦૩

૧ શૃદ્ધીધ્વ ૨ યજન્તા પ્રા० મા० ૩ યજ્ઞ ૪ ચાપિ પૂજનમ્ ૫. વૈ ૬ કુરતા (પ્રા०) ૭ વિદ્યા ૮ અન્તે ૯ વિપ્રા (પ્રા०) ૧૦ તપસ્વિન

અષ્ટયોજનવિસ્તીર્ણ આયામવ્યાસતસ્તથા ।

નગ્નો ભૂત્વા હરો યત્ર દેશે ભ્રાન્તો યદ્દૃષ્ટયા ॥ ૪૭ ॥

તં નગ્નદરમિત્યાહુર્દેશ પુણ્યતમં જનાઃ ।

પૂર્વે તુ ^૧શાંકરી ચાઽઽર્યા પશ્ચિમે ન્યંકુમત્યપિ ॥ ૪૮ ॥

ઉત્તરે ^૨કનકનન્દા દક્ષિણે સાગરાવધિઃ ।

પ્રતદંતરમાસાઘ્ય દેશો નગ્નદરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૯ ॥

અષ્ટયોજનમાનેન દ્વાયામ્વ્યાસતસ્તથા ।

પ્રોક્તોઽય સકલો દેશ ઉન્નતેન સમં મયા ॥ ૫૦ ॥

અને તે લખાઈ પહોળાઈમાં આઠ યોજનના (૩૨ ગાઉ) વિસ્તારવાળો છે. જ્યાં પોતાની ઇચ્છાથી મહાદેવજી નમ્ર થઈને ઈર્ષ્યા હતા તે મહાપવિત્ર દેશને લોકો “નગ્નહર” (નાથેર) એ નામે ઓળખે છે. પૂર્વ ભાગમાં પૂજ્ય શંકરા નદી છે. પશ્ચિમમાં ન્યંકુમતિ, (શિંગવડો) ઉત્તરમાં કનકનદા નદી અને દક્ષિણમાં સમુદ્ર સુધીનો દેશ—તે ચાર સ્થળોની વચ્ચેનો દેશ “નગ્નહર” (નાથેર) કહેવાયો છે ૪૭-૪૯.

લખાઈ પહોળાઈથી આઠ યોજન (૩૨ ગાઉના) માપે આ સર્વ દેશ ઉન્નત “ઉના”—સાથે કહ્યો છે. ૫૦.

૧ શંકરાચાર્ય । શંકરાચાર્ય ચ (બ્રા०) ૨ સ્વર્ણનદા સ્યાત્

ગૃહ્યતાં નગરં શ્રેષ્ઠં પ્રસીદધ્વં દ્વિજોત્તમાઃ ।

અત્ર યુક્તિશ્ચ મુક્તિશ્ચ ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૧ ॥

ઇત્યુક્તાસ્તે તદા સર્વે વિપ્રા ઋતુર્મહેશ્વરમ્ ।

વિપ્રા ઋતુઃ

ईश्वराज्ञा वृथा कर्तुं न शक्या परमात्मनः ॥ ५२ ॥

तपोग्निहोत्रनिष्ठानां वेदाध्ययनशालिनाम् ।

अस्माकं रक्षिता कोऽस्ति कलिकाळेऽत्र दारुणे ॥ ५३ ॥

को दाताऽऽरोग्यदः कथं को वै मुक्तिं प्रदास्यति ।

હે દ્વિજોત્તમો ! આ શ્રેષ્ઠ નગરને શ્રદ્ધા કરે અને પ્રસન્ન થાઓ. અહિં તમોને લોગ અને મોક્ષ બંને મળશે એમાં સંશય નથી. ૫૧.

આવી રીતે મહાદેવજીએ કહ્યું ત્યારે સર્વે પ્રાદ્યલો મહાદેવજી પ્રત્યે બોલ્યા. પ્રાદ્યલો કહે છે. :—“(જોકે અમે) પરમાત્મા એવા તમો મહાદેવજી તેમની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘી શકીએ એમ નથી. (છતાં) તપમાં અને અગ્નિહોત્રમાંજ પ્રીતિવાળા અને વેદાધ્યયનથી શોભતા એવા જે અમે તેનો આ લયંકર કળીકાળમાં રક્ષક કોણ છે ? અમોને કોણ (દ્રવ્યાદિક) આપશે ? અમારું આરોગ્ય કોણ બળાવશે ? તથા અમોને મુક્તિ કોણ આપશે ?” ૫૨-૫૩.

સૂત ડવાચ

ઁવં તેભ્યો હિ નગરં દત્વા દેવો મહેશ્વરઃ ॥ ૬૨ ॥
 દદર્શ વિશ્વકર્માણં પ્રાક્તલિં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।

વિશ્વકર્મોવાચ

વિલોચયતાં મહાદેવ નગરં ^૧નગરાપમમ્ ॥ ૬૩ ॥

સૌવર્ણસ્થેલમારુહ્ય નિર્મિતં ત્વત્પ્રસાદતઃ ।

વિશ્વકર્મવચઃ શ્રુત્વા ભગવાંસ્ત્રિપુરાન્તરુઃ ॥ ૬૪ ॥

^૨સમારોહ સ્થલકં સહ, સર્વેર્મદર્પિભિઃ ।

^૩નગરં વિલોકયામાસ રમ્ય ^૪પ્રાકારમંડિતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સુતજી ઓલ્યાઃ—“મહાદેવજીએ તેઓને નગર આપ્યા પછી પોતાની સામે હાથ જોડી ઉભેલા વિશ્વકર્માને જોયા.”

વિશ્વકર્મા ઓલ્યાઃ—“હે મહાદેવજી ! તમારી કૃપાથી મેં આ નગરોમાં ઉત્તમ એવાં સુંદર નગરનું નિર્માણ કર્યું છે તો આપ સુવર્ણના ચઢાણવાળા સ્થળ ઉપર ચઢીને નિરીક્ષણ કરો. આવું વિશ્વકર્માનું વચન સાંભળીને ત્રિપુરાન્તક ભગવાન્ શંકર સર્વ મહર્ષિઓ સહિત તે સ્થળ ઉપર યથા ઝાને કીલ્લાવાળું તે રમ્ય નગર જોયું ૬૨-૬૫.

૧ નગરોત્તમમ્. ૨ જી. ૩ વમાસોહ. ૪ પુરં (પ્રા०) ૬ મુનિગણેઃ સહ (પ્રા०)

ઋષયસ્તુ પુત્રુઃ સર્વે ^૧તત્રસ્યં ત્રિપુરાન્તકમ્ ।

તાનુવાચ મહાદેવો વૃણુધ્વં વરમુત્તમમ્ ॥ ૬૬ ॥

ઋષયઃ ૪ ઋતુઃ

યદિ તુષ્ટો મહાદેવ સ્થલકેશ્વરનામમૃત્ ।

^૨અવલોકયંથ નગરં સદાં તિષ્ઠ સ્થલે હર ॥ ૬૭ ॥

^૩ઇત્યુક્તસ્તૈસ્તદા દેવઃ સ્થલકેઽસ્મિન્ સદા સ્થિતઃ ।

કૃતે રત્નમયં દેવિ ત્રેતા ાં ચ હિરણ્મયમ્ ॥ ૬૮ ॥

રૌપ્યં ચ દ્વાપરે પ્રોક્તં સ્થલમશ્વમયં કલૌ ।

एवं तत्र स्थितो देवः स्थलकेश्वरनामतः ॥ ६९ ॥

ત્યાં રહેલા મહાદેવજીની સર્વે ઋષિઓએ સ્તુતિ કરી અને તેઓ પ્રત્યે મહાદેવજી બોલ્યા કે:—“ઉત્તમ વરદાન માગો.” ૬૬.

ઋષિઓ બોલ્યા:—“હિ મહાદેવ ! હે હર ! જો આપ પ્રસન્ન થયા, હો તો “સ્થલકેશ્વર” નામ ધારણ કરીને નગરની સંભાળ લેતાં, સદા અહિં નિવાસ કરો. ૬૭.

એવી રીતે જ્યારે તે ઋષિઓએ કહ્યું ત્યારે મહાદેવજી આ સ્થળમાં સદા રહ્યા હે દેવિ સતયુગમાં આ સ્થલક રત્નમય હતું. ત્રેતામાં સોનાનું, તથા દ્વાપરમાં રૂપાનું હતું અને કળિયુગમાં પત્થરનું સ્થળ છે. આવી રીતે, “સ્થલકેશ્વર” નામ ધારણ કરીને ત્યાં મહાદેવજી રહ્યા છે. ૬૮-૬૯.

૧ સ્વર્ગસ્થ. (મા૦) ૨ આલોકયંસ્તન્નગરં. ૩ તયેત્યુક્ત્યા । ઇત્યુક્તો અપવાદ્મમ્ (મા૦) ૪ ઝનેવાલા ઋતુઃ (મા૦ મા૦).

૧સદા પૂજ્યો મહાદેવ ઉન્નતસ્થાનવાસિભિઃ ।

માઘે માસિ ચતુર્દશ્યાં વિગ્રેપસ્તત્ર જાગરે ॥ ૭૦ ॥

હત્યેતત્કથિત દેવિ હુન્નતસ્ય ૨મહાદયમ્ ।

શ્રુતં પાપહરં નૃણાં સર્વકામફલપદમ્ ॥ ૭૧ ॥

હતિ શ્રીમદ્ધાન્દે મ૦ ૫૦ સં૦ સ૦ પ્ર૦ પ્ર૦ પ્ર૦; ઉપતસ્થાનનાહાત્મ્ય-
વર્ણનં નામકોનવિગત્યુત્તરગ્રિહતતમોઽધ્યાયઃ ॥૩૧૧॥

ઉન્નત સ્થાન (ઉના) માં રહેનારા સર્વેએ તે મહાદે-
વશ્રીને પૂજવા ભેધએ. માઘ માસમાં (વદી) ચતુર્દશીને દિવસે
ત્યાં જાગરણ કરવાથી વિશેષ (લાભ થાય) છે. ૭૦.

હે દેવિ ! એ પ્રમાણે ઉન્નત સ્થળ (ઉના) ઠું
માહાત્મ્ય તમને કહી સંભળાવ્યું કે જે સાંભળ્યું હોય તો :
માણસોના પાપને નષ્ટ કરનાર તથા સર્વે ઇચ્છા પ્રમાણે
ફળ દેનાર છે. ૭૧.

એવી રીતે શ્રીરત્ન પુરાણ પ્રભાસખંડમાં ઉન્નતસ્થાન માહાત્મ્ય
વર્ણન નામનો ૩૧૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ,

૧ પૂજિતશ્ચ સદાન્વેશ્ય હુન્નતશ્ચેન્નવાસિભિ (દ્વા૦) ૨ મહાદયમ્ (દ્વા૦)

॥ અધ્યાય ૩૨૦ ॥

॥ શ્રીમદ્ ઈશ્વર ઉવાચ ॥

તસ્માર્ચં પૂર્વાદિગ્ભાગે કિન્ચિદાગ્નેયસંસ્થિતમ્ ।
 લિઙ્ગદ્વયં મહાપુણ્યં વિશ્વકર્મપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥
 યદા વૈ નગરં કર્તું ત્વષ્ટા તત્ર સમાગતઃ ।
 પ્રતિષ્ઠાપ્ય મહાદેવં નગરં કૃતવાંસ્તતઃ ॥ ૨ ॥
 કૃત્વા ચ નગરં રમ્યં લિઙ્ગસ્પાસ્ય પ્રભાવતઃ ।
 પુનઃ પ્રતિષ્ઠિતં લિઙ્ગં તેનૈવ વિશ્વકર્મણા ॥ ૩ ॥

લિંગદ્વયનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા:—“તે સ્થલકેશ્વરની પૂર્વ દિશામાં કાંમક અગ્નિ કોણે તરફ-વિશ્વકર્માએ પ્રતિષ્ઠા કરેલાં એ મહાપવિત્ર લિંગ છે. ૧.

બ્યારે વિશ્વકર્મા નગર કરવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરીને પછી (તેમણે) નગર કર્યું હતું. ૨.

આ લિંગના પ્રભાવથી સુંદર નગર બનાવીને પછી તે વિશ્વકર્માએજ ફરીથી (બીજા) લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ૩.

કર્માદૌ કર્મણશ્ચાન્તે ^૧યાત્રોદ્વાદગૃહાદિકે ।

લિંગદ્વયં પૂજયિત્વા સિદ્ધિમાપ્નોતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૪ ॥

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ^૨ગન્ધામૃતરસોદકૈઃ ॥

નૈવેચૈર્વિવિધૈર્દેવિ લિંગયુગ્મં પ્રપૂજયેત્ ॥ ૫ ॥

इति श्रीलङ्कान्दे म. ए. सं. स. प्र प्र. प्र. उन्नतस्थानमाहात्म्ये-
लिङ्गद्वयमाहात्म्यवर्णनं नाम विंशोत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३२०॥

યાત્રા, વિવાહ તથા ગૃહારંભ આદિ કાર્યક્રમના
આદિમાં અને અંતમાં આ બે લિંગ પૂજવાથી માણસ
તત્ક્ષણ સિદ્ધિ પામે છે. ૪.

મોટે સર્વ પ્રયત્નથી ગંધ, અમૃતરસ (પંચામૃતરસ)
અને જળથી તથા વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્યોથી હે દેવિ ! તે
બંને લિંગનું પૂજન કરવું.” ૫.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં ‘લિંગદ્વયમાહાત્મ્ય’
વર્ણન નામનો ૩૨૦ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૧ ॥

દેવર ઉવાચ

અથ તે કીર્તયિષ્યામિ રઘ્યં સ્થાનમુત્તમમ્ ।
 સર્વપાપહરં નૃણામુન્નતસ્થાનવાસિનામ્ ॥ ૧ ॥
 ૧ શ્રેષ્ઠદેવસ્ય માહાત્મ્યં વ્રત્તણોઽન્યતઃજન્મનઃ ।
 ઉન્નતસ્થાનસંસ્થસ્ય દેવસ્ય ચાલરુપિણઃ ॥ ૨ ॥
 યમ્ય દર્શનનાત્રેણ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ।

દેવ્યુવાચ,

ચાલરૂપીતિ ૧ યત્પ્રોક્તમુન્નતં તત્કથં વદ ॥ ૩ ॥

ઉન્નત (ઉના) સ્થાનમાં બ્રહ્માનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા :—“હવે હું તમને ઉન્નત સ્થાનમાં રહેવાવાળાં મનુષ્યોનાં સર્વ પાપને નાશ કરનાર, શુભ અને ઉત્તમ જે સ્થાન છે તે કહું છું. ૧.

(તેમ) બ્રહ્મરૂપ, અપ્રકટ છે જન્મ જેનો એવા બાલરૂપી, અને ઉન્નત સ્થાનમાં રહેલા તે શ્રેષ્ઠ દેવ (બાલરૂપી બ્રહ્મા)નું માહાત્મ્ય (પણ) કહીશ. ૨.

જેના દર્શન માત્રથી સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે. ”

દેવી બોલ્યાં કે :—“બાલરૂપી ” એવી રીતે જે નામ કહું તે “ઉન્નત” (શ્રેષ્ઠ) કેવી રીતે છે તે કહે ?” ૩.

સ્થાનેષ્વન્યેષુ સર્વત્ર વૃદ્ધરૂપી પિતામહઃ ।

કાસ્મિન્સ્થાને સ્થિતસ્તત્ર કિમર્થં તત્ર ^૧વાગતઃ ॥ ૪ ॥

કથં સ પૂજ્યો વિમેન્દ્રૈસ્તિર્થૌ કસ્પાં કમાદ્વદ ।

દેશ્વર ઉવાચ

હપિતોયાપશ્ચિમે તુ ^૩દેશાન્યાં સ્થલકેશ્વરાત્ ॥ ૫ ॥

વ્રત્તપ્તઃ પરમં સ્થાનં વ્રત્તલોક દ્વાપરઃ ।

વ્રત્તમા વિષ્ણુશ્ચ રુદ્રશ્ચ પૂજ્યાઃ પ્રામાસિનં સદા ॥ ૬ ॥

વ્રત્તમાગે સ્થિતો વ્રત્તમા કપિતોયાતટે શુભે ।

રુદ્રમાગેઽપ્રિતીર્થે ચ પૂજ્યો રુદ્રઃ સનાતનઃ ॥ ૭ ॥

(કારણકે) અન્યત્ર સર્વ સ્થળે પિતામહ વૃદ્ધરૂપે (રહ્યા છે), અને ત્યાં કયા સ્થાનમાં રહ્યા છે? અને ત્યાં શા માટે આવી છે? અને બ્રહ્મલોકોએ કેવી રીતે તેમની પૂજા કરવી? તથા કઈ તિથિએ? તે બધું કમથી કહો. ”

મહાદેવજી બોલ્યા:—“કપિતોયા” ના પશ્ચિમ ભાગમાં અને “સ્થલકેશ્વર”ના દશાનકોણમાં—બાણે બીજો બ્રહ્મલોક હોય એવું બ્રહ્માનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સર્વદા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર પૂજ્ય છે. ૪-૬.

“કપિતોયા” ના શુભ તટ ઉપર બ્રહ્મભાગમાં બ્રહ્મા બીરાજે છે, અશિવીયોમાં રુદ્રભાગમાં પૂજ્ય અને

ગિરૌ રૈવતકે રમ્યે પૂજ્યો દામોદરો હરિઃ ।

સોમેન પ્રાર્થિતો દેવો વાલરૂપી પિતામહઃ ॥ ૮ ॥

આગતઆઘૃત્વસ્તુ ^૧હુન્નતે સ્થાન ઉત્તમે ।

દૃષ્ટ્વા બ્રહ્મા ^૨દ્વિજાઙ્ઘ્રેષ્ઠાંસ્તત્ર સ્થાને સ્થિતો વિશ્વઃ ॥૯॥

નાસ્તિ બ્રહ્મસમો દેવો નાસ્તિ બ્રહ્મસમો ગુરુઃ ।

નાસ્તિ બ્રહ્મસમં જ્ઞાનં નાસ્તિ બ્રહ્મસમં તપઃ ॥ ૧૦ ॥

તાવદ્ભવંતિ સંસારે દુઃસ્વશોકર્મૈર્વાપ્નુતાઃ ।

ન ^૩ભવંતિ સુરઙ્ગેષ્ઠે યાવદ્ભક્તાઃ પિતામહે ॥ ૧૧ ॥

સનાતન રુદ્ર બીરાજે છે અને સુંદર ગિરનાર પર્વત પર પૂજ્ય દામોદર હરિભગવાન્ બિરાજે છે. ચન્દ્રમાએ જ્યારે બાલરૂપી પિતામહની પ્રાર્થના કરી હતી ત્યારે આઠ વર્ષના તે અહિં ઉત્તમ સ્થાનમાં આવ્યા હતા અને વ્યાપક એવા પ્રહ્લાએ શ્રેષ્ઠ દ્વિજોને જોઈને ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. ૭-૯.

પ્રહ્લા સમાન કોઈ દેવ નથી, પ્રહ્લા સમાન શુરુ નથી, પ્રહ્લા સમાન જ્ઞાન નથી તથા પ્રહ્લા સમાન તપ નથી ૧૦.

જ્યાં સુધી મનુષ્યો દેવતાઓમાં ઉત્તમ એવા પ્રહ્લામાં ભક્તિમાનુ યતાં નથી ત્યાં સુધી દુઃખ, શોક અને ભયથી વિહ્વલ થઈને સંસારમાં જમણુ કર્યા કરે છે. ૧૧

૧, (દ્વિતીયા વિમર્શિ) ૨. દ્વિજ ૩. અથ ૪. ભવંતિ ઇત્યર્થે

યાવદ્ભક્તયા પિતામહમ્ ॥

સમાસવતં યથા ચિત્તં જંતોર્વિપયગોચરે ।

૧યથેવં બ્રહ્મણિ ન્યસ્તં કો ન મુચ્યેત વંચનાત્ ॥૧૨॥

પરમાયુઃ સ્મૃતો બ્રહ્મા પરાર્થ તસ્ય ચૈ ગતમ્ ।

ઉન્નતસ્થાનસંસ્થસ્ય દ્વિતીયં ભવિતાઽધુના ॥ ૧૩ ॥

યદાસાવુન્નતે સ્થાને ૩બ્રહ્મલોકાત્ પિતામહઃ ।

ભાગતશ્ચાપ્તર્ષસ્તુ ૪વાલરૂપી તદોચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

સ્થાનત્વન્યેષુ વિમાણાં વૃદ્ધરૂપી પિતામહઃ ।

યુક્ત તદુન્નતસ્થાન ૫સદા ચ બ્રહ્મણઃ પ્રિયમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણિઓનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જેવું આસક્ત હોય છે તેવું જો પ્રજ્ઞામાં લાગેલું હોય તો સંસારના બંધનથી કેાણ મુક્ત ન થાય ? ૧૨.

પ્રજ્ઞા મોટા આયુષ્ય વાળા છે, તેમનું પ્રથમ પરાર્થ (પૂર્વાર્થ) આયુષ્ય ગયું છે. અને હવે બીજું ઉન્નતસ્થાનમાં રહેતાં રહેતાં જશે. ૧૩.

પિતામહ જ્યારે ઉન્નત સ્થાનમાં પ્રજ્ઞા લોકથી અષ્ટ વર્ષનાં આબ્યા ત્યારના “બાલરૂપી” એમ કહેવાય છે. ૧૪.

પ્રાણિઓનાં અન્ય સ્થાનોમાં પિતામહ “વૃદ્ધરૂપી” કહેવાય છે. અને તેથી ઉન્નત સ્થાન ઉત્તમ તે પ્રજ્ઞાને સદા પ્રિય છે. ૧૫.

૧. યથેતદ્ બ્રહ્મણા ન્યસ્તં ૨. ચો ૩. બ્રહ્મા લોકપિતામહઃ ૪. અદિતી
અન્નતસ્થાન મુખી લ૦ માં નથી ૫. તથા.

સ્નાત્વા ચ વિધિવત્પૂર્વં ब्रह्मकुण्डे नरोत्तमः ।

पूजयेत्पुष्पधूपार्घ्यैर्ब्रह्माणं बालरूपिणम् ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीस्कान्दे म. ए. सं. स. प्र. प्र. उन्नतस्थाने ब्रह्ममाहात्म्य-
वर्णनं नामैकविंशत्युत्तरप्रज्ञाततमोऽध्यायः ॥३२१॥

ઉત્તમ માણસે પહેલાં બ્રહ્મકુંડમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન વર્ણન
કરીને બાલરૂપી બ્રહ્માનું પુષ્પધૂપાર્દ્રિથી પૂજન કરવું.” ૧૬.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં ઉન્નત (ઉના)
સ્થાનમાં ‘બ્રહ્મા-માહાત્મ્ય’ નામનો ૩૨૧ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૨ ॥

દેવર ઉવાચ

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ તસ્ય દક્ષિણસૈસ્થિનમ્ ।

દુર્ગાદિત્યેતિનામાનં સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ॥ ૧ ॥

યદા દુઃસ્વપ્નપ્રાપ્તા દુર્ગા દુઃસ્વપ્નનાશિનો ।

સૂર્યમારાધયામાસ તદા દુઃસ્વપ્નૈત્તયે ॥ ૨ ॥

તતઃ કાલેન બહુના તસ્માસ્તુષ્ઠો દિવાકરઃ ।

ઉવાચ મધુરં વાક્યં દુર્ગા દેવો^૧ મહાપ્રભામ્ ॥ ૩ ॥

દુર્ગાદિત્ય સૂર્યનું મહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા :—“હે મહાદેવિ ! ત્યારપછી તે બાલપ્રદાની દક્ષિણમાં રહેલા સર્વ પાપોને નષ્ટ કરનાર “દુર્ગાદિત્ય” નામના સૂર્ય છે ત્યાં જવું. ૧.

જ્યારે દુઃખનો નાશ કરનારાં દુર્ગાજી દુઃખને પ્રાપ્ત થયાં ત્યારે દુઃખને નષ્ટ કરવા સાડે તેમણે સૂર્યની આરાધના કરી. ૨.

ત્યારપછી લાંબે વખતે સૂર્યદેવ તેમને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે મહા કાંતિવાળાં દુર્ગાજીને આ પ્રમાણે મધુર વાક્ય કહ્યું : ૩.

ચરં વરય દેવેશિ તપસા તુષ્ટવાનહમ્ ।

દુર્ગોવાચ:-

યદિ તુષ્ટો દિવાનાથ દુઃસ્વસંઘં વિનાશય ॥ ૪ ॥

સૂર્ય ઉવાચ:-

અચિરેણૈવ કાલેન ભગવાંસ્ત્રિપુરાંતકઃ ।

સંપ્રાપ્સ્યત્પુત્રમં લિંગમુન્નતે સ્થાન ઉત્તમે ॥ ૫ ॥

દુર્ગાદિત્યેતિ મે નામ ઇદં દેવિ ભવિષ્યતિ ।

एवमुक्त्वा महादेवि ²तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ६ ॥

“હે દેવેશિ ! હું તપથી પ્રસન્ન થયો છું માટે
વરદાન માગો.”

દુર્ગા બોલ્યાં:-“હે દિવાનાથ(સૂર્ય) ! જો (તમે)પ્રસન્ન થયા
હો તો મારા દુઃખના સમૂહનો નાશ કરો. (શુ. પ્ર. ખંડમાં)
(મને શંકરના વિયોગનું દુઃખ છે તેનું નિવારણ કરો.)” ૪.

સૂર્ય બોલ્યા :—“આ ઉત્તમ ઉન્નત સ્થાનમાં ચેઠા
જ સમયમાં ભગવાન્ ત્રિપુરાંતક (શિવજી) ઉત્તમ લિંગને
પ્રાપ્ત થશે. ૫.

હે દેવિ ! અહિં મારું નામ “દુર્ગાદિત્ય ” એવું થશે.”
એમ કહીને હે મહાદેવિ ! સૂર્ય ત્યાંજ અંતર્ધાન થયા. ૬.

સમ્પ્રમ્યા રવિવારેણ દુર્ગાદિત્યં પ્રપૂજયેત્ ।

તસ્ય દુઃસ્થાનિ સર્વાણિ કુષ્ટાણિ વિવિધાણિ ચ ।

વિલયં યાન્તિ દેવેશિ દુર્ગાદિત્યપ્રપૂજનાત્ ॥ ૭ ॥

હતિધી સ્કાન્દે મ૦ ૫૦ સં૦ સ૦ પ્ર૦ પ્ર૦ પ્ર૦, દુર્ગાદિત્યમાહાત્મ્ય-
વર્ણનં નામ દ્વાર્વિંશત્યુત્તરત્રિચત્તત્તમોઽધ્યાયઃ ॥૩૨૨॥

હે દેવેશિ ! સમ્પ્રમી અને રવિવારને દિવસે જે (મનુષ્ય)
દુર્ગાદિત્યને પૂજે છે તેનાં સર્વ દુઃખો અને અનેક પ્રકારના
કેદો દુર્ગાદિત્યના પૂજનથી નાશ પામે છે.” ૭.

એવી રીતે શ્રી ર્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં “દુર્ગાદિત્ય-
મૂર્તિમાહાત્મ્ય વર્ણન” નામનો ૩૨૨ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૩ ॥

ઈશ્વર ઉવાચ

તતઃ પદ્યેન્મહાદેવિ તસ્ય દક્ષિણતઃ સ્થિતમ્ ।

^૧ક્ષેમેશ્વરેતિ વિખ્યાતમૃપિતોયાત્લટે સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

^૨મૃતીશ્વરેતિ નામાસ્ય પૂર્વ ^૩ચ પરિકીર્તિતમ્ ।

^૪ક્ષેમેશેતિ કલ્પૌ દેનિ તસ્ય નામ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨ ॥

તં દૃષ્ટ્વા પૂજાયિત્વા ચ મુક્તઃ સ્પાત્સર્વકલિવપૈઃ ॥૩॥

इति श्रील्लाङ्गे म० पू० सं० स० प्र० प्र० प्र०, क्षेमेस्वरमाहात्म्य-
वर्णनं नाम त्रयोविंशत्युत्तरविंशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

ક્ષેમેશ્વર મહાદેવનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા:—“હે મહાદેવિ ! ત્યાર પછી તે દુર્ગાદિત્યની દક્ષિણ દિશા તરફ ઋપિતોયાના પવિત્ર કિનારા પર રહેલા “ક્ષેમેશ્વર” (સોમેશ્વર) એ નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા દેવનું દર્શન કરવું. ૧.

પહેલાં તેમનું “મૃતીશ્વર” એવું નામ હતું અને કલિયુગમાં હે દેવિ ! તેમનું નામ “ક્ષેમેશ” (સોમેશ) એવું થયું છે. ૨.

તેમનું દર્શન અને પૂજન કરીને મનુષ્ય સર્વ પાતકોમાંથી મુક્ત થાય છે.” ૩.

એવી રીતે શ્રી રકંદ્યુરાણના પ્રભાસખંડમાં “ક્ષેમેશ્વર-
માહાત્મ્ય વર્ણન” નામનો ૩૨૩ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. સોમેશ્વરેતિનામાનં. ૨. મૃતેશ્વરેતિ ૩. ચે ૪. સોમેશેતિ.

॥ અધ્યાય ૩૨૪ ॥

દેશ્વર ડવાચ.—

તસ્માદુત્તરદિગ્ભાગે કિંચિદ્વાયન્યમાશ્રિતમ્ ।

વિનાયકં 'મપદ્યેચ્ચ સર્વસિદ્ધિપદાયકમ્ ॥ ૧ ॥

યોઽસૌ દૈવિ મયાહ્યાતઃ સત્વા મે ધનદઃ પુરા ।

ગણનાથસ્વરૂપેણ નિર્ધીનાં પરિપાલકઃ ॥ ૨ ॥

ગણુનાથમાહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા:—“તે હોમેશ્વર મહાદેવની ઉત્તર દિશામાં કાંઇક વાયવ્યમાં રહેલા, સર્વ સિદ્ધિને દેવાવાળા “વિનાયક” દેવનું દર્શન કરવું. ૧.

હે દેવિ! જે આ વિનાયક દેવ મેં કહ્યા કે જે ગણુનાથ સ્વરૂપમાં નિધિના રક્ષક કુળેર છે તે પહેલાંના મારા મિત્ર છે. જે પ્રજાસમાં ધનદ નામે રહેલા છે તે અહિં ‘ગણુનાથ’ નામે રહેલા છે. ૨.

૧. મહાદેવિ ૨. દેવો.

લોકાનાં સિદ્ધિદાનાર્થમસ્મિન્સ્થાને સ્થિતઃ પ્રિયે ।
 ચતુર્થ્યાં ભૌપવારેણ મહુપભોજ્યૈઃ સમોદકૈઃ ॥ ૩ ॥
 પૂજયેદ્વિધિવદેવિ તસ્ય સિદ્ધિર્મવેદ્ભુવમ્ ॥૪॥

इति श्रील्लकान्दे म० ६० सं०, स० प्र० प्र० प्र० गणनाथमाहात्म्य-
 वर्णनं नाम चतुर्विंशत्युत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

હે પ્રિયે ! લોકોને સિદ્ધિ આપવા માટે તે આ
 સ્થાનમાં રહ્યા છે. હે દેવિ ! ચતુર્થી અને મંગળવારને
 દિવસે લાડવા સહિત ભક્ત્ય અને ભોજ્ય પદાર્થોથી વિધિપૂર્વક
 જે તેનું પૂજન કરે છે તેને જરૂર સિદ્ધિ મળે છે.” ૩-૪.

એવી રીતે શ્રી રકંદપુરાણના પ્રજ્ઞાસખંડમાં “ગણનાથ—
 માહાત્મ્ય વર્ણન” નામનો ૩૨૪ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૫ ॥

ઈશ્વર ડવાચ

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ વિનાયકમનુત્તમમ્ ।

ઋપિતોયાતટે રમ્યે સર્વવિઘ્નનિવારણમ્ ॥ ૧ ॥

યોઽસૌ ^૨દેવગણાધ્યક્ષઃ ^૩સાક્ષાત્ ત્રિપુરાન્તરઃ ।^૪ગજરૂપં સમાશ્રિત્ય હુન્નતે ^૫જગતિ સ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

પ્રામાસિકે મહાક્ષેત્રે ગણાનાં કોટિભિર્વૃતઃ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નન યાત્રાનિર્વિઘ્નઠેતવે ॥ ૩ ॥

ઉન્નત સ્વામીનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા :—“હે મહાદેવિ ! ત્યાર પછી
ઋપિતોયાના રમ્ય કિનારા ઉપર સર્વ વિઘ્નોને દૂર કરનારા
ઉત્તમોત્તમ “વિનાયક” દેવ છે ત્યાં જવું. ૧.

જે આ દેવગણોના અધ્યક્ષ અને સાક્ષાત્ ત્રિપુરાંરિ
મહાદેવજી છે તે ગજરૂપ ધરીને જગતમાં “ઉન્નત”
સ્થાનમાં રહ્યા છે. ૨.

તથા પ્રભાસ મહાક્ષેત્રમાં કરોડો ગણોથી (તે) વિટાયલા
છે. માટે યાત્રા નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણ થાય તે હેતુથી સર્વ

૧. વિહારણં ૨. દેવો ૩. સ સાક્ષાત્ ૪. યાજ ૫. સ્થાનકે

આરાધ્યો ગણનાથઃ ^૧પુષ્પધૂપાદિભિઃ સદા ।

ચતુર્થ્યાં ચ ^૨ચતુર્થ્યાં ચ સર્વૈર્નગરવાસિભિઃ ॥

^૩તાસ્મિન્મહોત્સવઃ કાર્યો ^૪રાષ્ટ્રક્ષેમાર્થસિદ્ધયે ॥૪॥

इति श्री रुद्रा० म० पृ० सं० स० प्र० प्र० प्र० उन्नतस्वामिमाहात्म्य-
वर्णनं नाम पंचविंशत्युत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

પ્રયત્ને સર્વદા પૂષ્પ-ધૂપ ઇત્યાદિ સામગ્રિ વડે તે ગણનાથ આરાધન કરવા યોગ્ય છે. અને હરેક નગરવાસિઓએ ચતુર્થીએ-ચતુર્થીએ-દેશનાં કુશળ માટે તે સ્થાને યાત્રાનો મહોત્સવ કરવો.” ૩-૪.

એવી રીતે શ્રી સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં “ઉન્નતસ્વામી-
માહાત્મ્ય વર્ણન” નામનો ૩૨૫ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. ગન્ધપુષ્પાદિભિઃ ૨. મહાદેવિ ૩. યાત્રા ૪. યોગ

॥ અધ્યાય ૩૨૬ ॥

કૃષ્ણ ઉવાચ

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ તમ્યૈવોત્તરતઃ સ્થિતમ્ ।
 મહાકાલેશ્વરં દેવં સર્વરક્ષાકરં ^૨પરમ્ ॥ ૧ ॥
 અધિષ્ઠાતા પુરસ્પાસ્ય ભૈરવો રુદ્રરૂપધૃક્ ।
 દર્શે ચ પૂર્ણિમાયાં ચ ^૩મહાપૂજાં પ્રકારયેત્ ॥૨॥
 મહોદયે નરઃ સ્નાત્વા મહાકાલં પ્રપશ્યતિ ।
 ધનાઢ્યો જાંયતે લોકે સપ્તજન્મસદ્વ્રતકમ્ ॥ ૩ ॥

इति भीष्कान्दे म० प० सं०. स० प्र० प्र० प्र०, महाकाल-
 माहात्म्यवर्णनं नाम षड्विंशत्युत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

મહાકાલેશ્વરનું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા :—“હે મહાદેવિ! પછી તે
 વિનાયકના જ ઉત્તર ભાગમાં તેજ નગરમાં સર્વની રક્ષા
 કરનાર શ્રેષ્ઠ “મહાકાલેશ્વર” દેવ પ્રત્યે જવું. ૧.

આ પુરનો અધિષ્ઠાતા રુદ્રરૂપ ધરનાર ભૈરવ છે. અમા-
 વાસ્થાને દિવસે અને પૂર્ણિમાને દિવસે જે માણસ (તેમની)
 મહાપૂજા કરાવે અથવા કરે અને મહોદયતીર્થમાં સ્નાન
 કરીને મહાકાલનું દર્શન કરે તે સાત હજાર જન્મ મુક્તિ
 લોકમાં ધનાઢ્ય (પૈસાદાર) થાય છે.” ૨-૩.

એવી રીતે શ્રી રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં “મહાકાલ-
 માહાત્મ્ય વળુને” નામનો ૩૨૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. ચરારોદ્ધ ૨. પુરે ૩. સ્પાં.

॥ અધ્યાય ૩૨૭ ॥

ईश्वर उवाच

ततो महोदयं गच्छेत्तस्मादीशानसंस्थितम् ।

विधिना तत्र यः स्नाति तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ १ ॥

प्रतिग्रहकृतादोषान्न भयं तस्य विद्यते ।

महोदयं महानन्ददायकं च द्विजन्मनाम् ॥ २ ॥

• प्रतिग्रहमसक्तानાં વિષયાસક્તચેતસામ્ ।

• તપામપિ દર્દેન્મુક્તિં તેન રુચાતં મહોદયમ્ ॥ ૩ ॥

મહોદય (મોદેશ્વર) તીર્થનું મહાત્મ્ય.

મહાદેવજી જોડ્યા:—“ત્યારપછી તે મહાકાલેશ્વરથી ઇશાન કોણમાં રહેલ મહોદય તીર્થમાં જવું. ત્યાં જે પુરુષ વિધિથી સ્નાન કરે તથા પિતૃનું અને દેવતાઓનું તર્પણ કરે તેને દાન લેવાના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય રહેતો નથી. એ મહોદય તીર્થ પ્રાણીઓને મહા આનંદદાયક છે ૧-૨.

જેઓ દાન લેવામાં આસક્ત છે તથા જેઓ વિષયોમાં આસક્તિવાળા છે તે પ્રાણીઓને પણ તે તીર્થ મુક્તિ આપે છે આથી તેનું નામ “મહોદય” એવું છે. ૩.

તસ્ય^૧ વૈ રક્ષણાર્થાય મહાકાલસ્ય ચોત્તરે ।

નિયુક્તાથ મહાદેવિ માતરસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥ ૪ ॥

તસ્મિન્ સ્નાત્વા નરઃ પૂર્વ માતૃસ્તાથ પ્રપૂજયેત્ ।

અર્ધાઘ્રિયમ્ મહોદયમહોદયમ્ ॥ ૫ ॥

સર્વપાપહરં નૃણામભિષેકાચ મુક્તિદમ્ ।

અર્ધઋણે^૨ ચ તત્તીર્થે સપંતાત્પરિમંદલમ્ ॥ ૬ ॥

અન્નમધ્યં મહાસારં સદૈવ મુનિવલ્લભમ્ ॥ ૭ ॥

इति श्रीलङ्कान्दे म०, ए० सं०, ल० प्र०, प्र०, प्र०, महोदय
माहात्म्यवर्णनं नाम सप्तमिष्टतुत्तराश्रिततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥

તે (તીર્થ)ના રક્ષણ માટે “મહાકાલ” ની ઉત્તર દિશામાં હે મહાદેવિ ! મેં નિયુક્ત કરેલી માતાઓ ત્યાં રહી છે ત્યાં મહોદય તીર્થમાં પહેલાં સ્નાન કરીને મનુષ્ય તે માતાઓનું પૂજન કરવું. એવી રીતે હે દેવિ ! મેં મહોદય તીર્થનું માહાત્મ્ય કહ્યું. ૪-૫.

તે સ્થાન માણસોના સર્વ પાપને નષ્ટ કરતાઈ છે તથા સ્નાન કરવાથી મુક્તિ આપતાઈ છે. તથા આરેય તરફથી અર્ધા ગાઉના વિસ્તારવાળું છે. ૬.

મહોદય તીર્થનો મધ્ય ભાગ મહાન સારાંશવાળો છે તથા સર્વદા મુનિઓને પણ વહાલો છે.” ૭.

એવી રીતે શ્રી રુદ્રપુરાણના પ્રલાસખંડમાં “મહોદય- (મોદેશ્વર) તીર્થમાહાત્મ્ય વર્ણન” નામનો ૩૨૭ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૮ ॥

૧. દેશર ડવાવ ॥

સસાદ્વાયવ્યદિગ્ભાગે સ્થિતં પાપમણાશનમ્ ।

સંગમેશ્વરનોમાઢ્યમૃપયો યત્ર સંગતાઃ ॥ ૧ ॥

તસ્યૈવ પૂર્વદિગ્ભાગે કુણ્ડિકા પાંપનાશિની ।

વડવાનલસંયુક્તા યત્ર યાતા સરસ્વતી ॥ ૨ ॥

કુણ્ડિકાયાં નરઃ સ્નાત્વા સંગમેશ્વરમર્ચયેત્ ।

તસ્ય જન્મનહસ્યાણિ લક્ષ્મ્યા પુત્રૈઃ પ્રિયૈઃ સદ્ ॥ ૩ ॥

“સંગમેશ્વર” (મોઢા મહાદેવ)નું માહાત્મ્ય.

મહાકેવળ જોડ્યાઃ— “તે મહાદેવ તીર્થથી વાયવ્ય કોણમાં પાપને નષ્ટ કરનાર “સંગમેશ્વર” નામનું લિંગ છે કે જ્યાં પ્રાચિણી એકઠા થયા હતા. ૧.

તના જ પૂર્વ ભાગમાં પાપને નષ્ટ કરનારી કુંડિકા છે કે જ્યાં વડવાનલથી યુક્ત સરસ્વતી ગયાં હતા. ૨.

હે મહાદેવ! તે કુંડિકામાં જે માણસ સ્નાન કરીને “સંગમેશ્વર” નું પૂજન કરે છે, તેને હજારો વર્ષે મુખી લક્ષ્મીનો, પુત્રોનો અને પ્રિયજનોનો ક્યારેય પણ વિયોગ

અસંગમં^૧ મહાદેવિ ન કદાચિત્પ્રજાયતે ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વેરાજન્મમરણાન્તિકૈઃ ॥ ૪ ॥

इति श्रीस्कान्दे म०, ए०, सं०, स० प्र०, प्र०, प्र०, संगमेश्वर-
माहात्म्यवर्णनं नामाष्टाविंशत्युत्तरत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३२८॥

થતો નથી તથા તે જન્મથી મરણ પર્યંતનાં સર્વ પાપથી
મુક્ત થાય છે ” ૩-૪

એવી રીતે શ્રી રૂકમણીના પ્રભાસખંડમાં “સંગમેશ્વર-
માહાત્મ્ય વાર્તા” નામનો ૩૨૮ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ અધ્યાય ૩૨૯ ॥

૧૬મ્બર ડવાચ

અયોત્તરે દેવકુલાત્તત્ર ગન્યૂતિમાત્રતઃ ।

ઉત્તમસ્થાનમિતિ ચ પ્રખ્યાતં ધરણીતલે ॥ ૧ ॥

તસ્યોત્તરે તુ દિગ્ભાગે ધનુર્દ્વાદશકાન્તરે ।

ઉન્નતો વિઘ્નરાજસ્તુ સર્વપ્રન્યૂહનાશનઃ ॥ ૨ ॥

ચતુર્ધ્યાં પૂજિતઃ સમ્યક્ સુગન્ધૈઃ ફલમોદકૈઃ ।

દદાતિ વાંછિતાન્ કામાસ્ત્રિલોક્યે વિજયી ભવેત્ ॥૩॥

૧. ઇતિ શ્રીસ્કાન્દે મ૦, ૫૦ સ૦, સ૦, પ્ર૦, પ્ર૦ પ્ર૦, ઉન્નત-
વિનાયકમાહાત્મ્યવર્ણન નામકોત્તરિતદુત્તરત્રિશતત્તમોઽધ્યાય ॥૩૨૯॥

ઉન્નત વિનાયકતું માહાત્મ્ય.

મહાદેવજી બોલ્યા.—“પછી દેવકુલથી ઉત્તર દિશામાં
ત્યાં જે ગાઉ ઉપર “ઉત્તમસ્થાન” એ નામનું સ્થળ
ધરણીતલ ઉપર પ્રસિદ્ધ છે ૧

તેની ઉત્તર દિશામાં ગાર ધનુષ્ ઉપર સર્વ વિઘ્નને
નષ્ટ કરનાર “ઉન્નત વિઘ્નરાજ” છે ૨

સુગન્ધવાળા ફૂળો અને મોઢકથી સારી રીતે પૂજા
કરાયેલા તે ઇચ્છિત ફળોને આપે છે અને તે માણસ
ત્રિલોકમાં વિજય મેળવે છે ૩

એવી રીતે શ્રી સ્વદ્વિપરાણના પ્રભાસખંડમાં “ઉન્નતવિનાયક-
માહાત્મ્યવર્ણન” નામનો ૩૨૯ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ

गंगाध्यानम्

हृत्पद्मां पुष्प स्रग् गंगाधनुः नीचिनी स्तुतिथी ध्यान करुणः

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च सर्वोदयनशोभिताम् ।

रत्नकुण्डलितान्भोजवरदाभयमत्कराम् ॥ १ ॥

श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।

एवं ध्यायेत्सुसौम्यां च चन्द्रायुतसप्तप्रभाम् ॥ २ ॥

चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।

सुप्रसन्नां च वरदां कलणार्द्रां निरन्तरम् ॥ ३ ॥

सुधाप्लावितभूषणां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ।

त्रैलोक्यपूजितां गंगां सर्वदेवैरधिष्ठिताम् ॥ ४ ॥

दिव्यरत्नविभूषां च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।

ध्यात्वा जलेऽथ मंत्रेण कुर्यादर्चां च भक्तितः ॥ ५ ॥

ॐ भगवति हिलि हिलि मिलि मिलि गंगे मां पावय पावय

स्वाहा । इति पुष्पाञ्जलिं गंगादे निवेदयेत् ॥ एव धीर्गंगाया

ध्यानाचने विधाय पश्चाज्जलमध्ये स्थित्वा स्नानसकलपं कुर्यात् ।

श्रीवी रीते गंगाधनुः ध्यान करी गंगाभां पुष्प

पधरावी गंगाजलभां उवा रही नीचे मुञ्च्य संकल्प करवे।

अथेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा

— ममैतज्जन्मजन्मान्तरसमुद्भूतदशविधपापक्षयद्वारा श्री—

परमेश्वरप्रीत्यर्थं दशहरापर्वानिमित्तं गंगास्नानमहं करिष्ये ।

સ્નાત્વા જલમધ્યે સ્થિત્વા પશ્ચાત્ પાઠસંકલ્પં કુર્યાત્—
અઘેત્યાદિ જ્યેષ્ઠમાસે સિતે પક્ષે પ્રતિપદમારભ્ય દશમીપર્યન્તં
દશવારમેકોત્તરવૃદ્ધ્યા વા સર્વપાપક્ષયાર્થં ગંગાસ્તોત્રજપમહં
કારિણ્યે इति સંકલ્પ્યાધઃ સ્થિતં સ્તોત્રં પઠેત્ । (અથવા
બ્રાહ્મણદ્વારા શ્રુણુયાત્) ।

ઉપરનો સ્નાનનો અને ગંગાસ્તોત્રના પાઠનો સંકલ્પ
જ્યેષ્ઠ સુદી ૧ થી ૧૦ સુધી ગંગા દશહરાના પર્વ સ્નાન
માટેના છે, તે સિવાયના દિવસના સંકલ્પમાં ગંગાસ્નાનમહં
કારિણ્યે એટલું જ બોલવું.

(ગંગા) દશહરાસ્તોત્રમ્ ।

ईश्वर उवाच

ॐ नमः शिवायै गंगायै शिवदायै नमो नमः ।

नमस्ते विष्णुरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै ते नमो नमः ।

सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥ २ ॥

सर्वत्र सर्वव्याधीनां भिषक्स्थैष्ठ્યै नमोऽस्तु ते ।

स्थास्तુજન્મસંભૂતવિપદાશ્ચ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૩ ॥

સંસારવિષનાશિન્યૈ જીવનાયૈ નમોઽસ્તુ તે ।

તાપત્રિતયસંહર્ત્ર્યૈ પ્રાણેશ્યૈ તે નમો નમઃ ॥ ૪ ॥

शान्तिसंतानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्तये ।
 सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्तये ॥ ५ ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमो नमः ।
 भोगोपभोगदायिन्यै भोगवर्त्यै नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥
 मंदाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः ।
 नमस्त्रैलोक्यभूषायै त्रिपयायै नमो नमः ॥ ७ ॥
 नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै क्षमावत्यै नमो नमः ।
 त्रिहुताशनसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ ८ ॥
 नंदायै लिङ्गधारिण्यै सुधाधारात्मने नमः ।
 नमस्ते विश्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ ९ ॥
 चूड्यै ते नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमोऽस्तु ते ।
 नमस्ते विश्वमित्रायै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ १० ॥
 पृथ्व्यै शिवामृतायै च सृष्ट्यायै नमो नमः ।
 परापरशताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ॥ ११ ॥
 पाञ्चजालनिकृन्तिन्यै अभिन्नायै नमोऽस्तु ते ।
 शान्तायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ १२ ॥
 उक्षायै सुखजग्न्यै च संजीविन्यै नमोऽस्तु ते ।
 अक्षिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ १३ ॥

मणतार्तिप्रभञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते ।
 सर्वापत्प्रतिपक्षायै मंगलायै नमो नमः ॥ १४ ॥
 शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ।
 सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोस्तु ते ॥ १५ ॥
 निर्लेपायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः ।
 परापरपरायै च गंगे निर्वाणदायिनि ॥ १६ ॥
 गंगे ममाग्रतो भूषा गंगे मे तिष्ठ पृष्ठतः ।
 गंगे मे पार्श्वयोरोधि गंगे त्वय्यस्तु मे स्थातिः ॥ १७ ॥
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वलिङ्गगते शिवे ।
 त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं पुमान् पर एव हि ॥
 गंगे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ॥ १८ ॥
 य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाच्छृद्धयाऽपि यः ॥
 दशभिर्मुच्यते पापैः कायवाक्चित्तसंभवैः ॥ १९ ॥
 रोगस्यो रोगतो मुच्येद्विपद्भ्यश्च विपद्युतः ।
 मुच्यते बन्धनाद्बद्धो भीतो भीतेः प्रमुच्यते ॥ २० ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ।
 दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रोपरिवीजितः ॥ २१ ॥

१ गृहेऽपि लिखितं यस्य सदा तिष्ठति धारितम् ।
 नाग्निचौरभयं तस्य- २ न सर्पादिभयं क्वचित् ॥ २२ ॥
 ज्येष्ठमासे सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
 संहरेत् त्रिविधं पापं बुधवारिण भंयुता ॥ २३ ॥
 तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः ।
 यः पठेदशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥ २४ ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं संप्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥
 यथा गौरी तथा गंगा तस्माद्गौर्यास्तु पूजने ।
 यो विधिर्विहितः सम्यक् सोऽपि गंगाप्रपूजने ॥ २६ ॥
 ३ यथाऽहं त्वं तथा विष्णो यथा त्वं तु तथा ब्रुमा ।
 उमा यथा तथा गंगा चतूरूपं न भिद्यते ॥ २७ ॥
 विष्णुरुद्रान्तरं चैव श्रीगौर्योऽन्तरं तथा ।
 गंगागौर्यन्तरं चैव यो ब्रूते मूढधीस्तु सः ॥ २८ ॥

इति श्री स्कन्दपुराणे काशीखण्डे (गंगा) दशहरास्तोत्रं समाप्तम् ॥

-
१. इमं स्तव्यं गृहे यस्तु लेखयित्वा त्रिनिक्षिपेत्.
 २. पापेभ्यो हि भयं नहि.
 ३. यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा लक्ष्मीस्तथा ब्रुमा.

मत्तराज्यां काशीण्डमांता दशहरा स्तोत्रमां उपरना
२८ श्लोको अने नीचेना श्लोको मणी कुले ३८ श्लोको
सम्प्रा छे

दश पापानि

रौरवाद्विषु घारेषु नरकेषु पतत्यथः ॥ २९ ॥

अदत्तानामुपादानं हिमा चैवानिधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिनिधं स्मृतम् ॥ ३० ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वतः ।

असंबद्धमलापश्च बाहुमयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च मानसं विविधं स्मृतम् ॥ ३२ ॥

एतानि दशपापानि हर त्वमथ जाह्नवि ।

दशपापहरा यस्मात् तस्माद्दशहरा स्मृता ॥ ३३ ॥

एतैर्दशविधैः पापैः क्रोटिजन्मसङ्गद्भवैः ।

मुच्यते नम्र संदेहः सत्यं सत्यं गदाधरः ॥ ३४ ॥

दशप्रिश्च्छतान् सर्वान् पितृनथ पितामहान् ।

उद्धरत्येवं संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ ३५ ॥

—गंगांपूजनमंत्रो यथा—

ॐ नमो भगवत्यै दशपापहरायै गंगायै नारायण्यै देवत्यै शिवायै
रक्षायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥

—:अथ दश योगाः—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
 गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
 दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

—गंगास्वरूपं यथा—

सितमकरनिपण्णां शुभ्रवस्त्रां त्रिनेत्रां
 करधृतकलशोद्यत्सोत्पलार्घ्यमिष्टाम् ।
 विपिहरिहररूपां सिन्दुकोटीरज्जुष्टां
 कलितसितदुकूलं जाह्नवीं तां नमामि ॥ ३७ ॥
 आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं
 पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् ।
 भूयः शंभुजटाविभूषणमणिर्जहोर्महर्षेरियं
 कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥३८॥

(इति काशीखण्डे दशहरास्तोत्रं संपूर्णम्)

गंगाजन्म-दशहराऽर्थव्याख्या च—

दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठमासे बुधेऽहनि ।
 अवतीर्णा यतः स्वर्गादस्तर्षे च सरिद्वरा ॥
 हरते दशपापानि तस्मादशहरा स्मृता ॥

} वाराहपुरा

જ્યેષ્ઠપ્રતિપદારમ્બ્ય દશમીપર્યન્તં ગંગાસ્નાનફલમ્—(સ્કાન્દે)÷

જ્યેષ્ઠે માસિ સિતે પક્ષે પ્રાપ્ય પ્રતિપદં તિથિમ્ ।

આશુકૃપક્ષદશર્મી પ્રતિજન્માધમુત્સૃજેત્ ॥

एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नार्या नरोत्तमः ॥

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्याद्भૈંસ્તિલોદરમ્ ।

મુચ્યતે દશભિઃ પાપૈઃ મુમહાપાત કોપમૈઃ ॥

જ્યેષ્ઠશુક્રદશમ્યાં તુ ભવેદ્ભૌમદિનં યદિ । (યોગાન્તરફલમ્)

જ્ઞેયા ઇસ્તદ્ધૈંસંયુક્તા સર્વપાપહરા તિથિઃ ॥

ઉપરનાં ગંગાદશહરા, ગંગાજન્મ, ગંગાસ્નાન વિગ્રહો એવા અર્થે અને તેના વિધિ બ્રાહ્મણદ્વારા શ્રવણ કરવો.

॥ અથ શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ ॥

શ્રી યમુનાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. ૧, આધિભૌતિક-જલરૂપે, ૨, આધ્યાત્મિક-માહાત્મ્ય રૂપે અને ૩, આધિદૈવિક-ચિત્રમાં કમળની માળા લઈ બિરાજે છે તે સ્વરૂપ છે.

નમામિ યમુનામહં સકલસિદ્ધિદેતું મુદા ।

મુરારિપદપંકજસ્ફુરદમંદરેણૂત્કટામ્ ॥

તટસ્થનવકાનનપ્રકટમોદપુષ્પામ્બુના ।

મુરામુરમુપૂજિતસ્મરપિતૃઃ પ્રિય વિભ્રતીમ્ ॥ ૧ ॥

સકલઅલૌકિક સિદ્ધિઓના કારણરૂપ, મુરારિના ચરણ-
કમળની અમંદ (જળ સમૂહથી વધારે) ઘણી રજ જેમાં
છે એવાં, પ્રભુનું સ્મરણ ધાય એવી શોભાને ધારણ કરનાર
હોવાથી, તટમાં રહેનાર નવીન વનમાંના પ્રકટ મુગંધયુક્ત
હર્ષથી ફળસહિત જલવડે, મુર, (દીનતા ભાવ વાળા)
અને અમુર (માન ભાવવાળા) ભકતોએ, સારી રીતે પૂજા
કરાયેલાં એવાં, શ્રી યમુનાજીને હું હર્ષથી નમું છું. ૧.

(આ શ્લોકમાં ૭ વિશેષણો આપી શ્રીયમુનાજીનો
આવિર્ભાવ બતાવ્યો છે.)

કલિંદાગેરિમસ્તે પતદ્વંદૂરોજ્જ્વલા ।

વિલાસગમનોલ્લસત્પ્રકટગંદૈલોચના ॥

સમોપગતિદંતુરા સપથિરુદ્ધોલ્લોચમા ।

મુકુન્દરતિવર્ધિની જયતિ પદ્મવંશોઃ સુતા ॥ ૨ ॥

(સૂર્યમંડળમાં જે ન.રાયણ સ્વરૂપ છે, તેના આનં-
દાત્મક હૃદયથી દ્રવીભૂત રસાત્મક પ્રકટ થયેલાં શ્રી યમુનાજી
તે સૂર્યમંડળથી) કલિંદાગેરિ ઉપર પડવાથી તીવ્ર પૂરથી
ઉજ્જ્વળ દેખાતાં, વિલાસગતિરૂપ મુશોભિત અને પ્રકટ
ગંડૈલોચના વડે ઉંચાં દેખાતાં, શબ્દસહિત પ્રવાહની ગતિથી
હરિયાનાં મોજાંની પેડે ચડતા ઉતરતા વિવિધ વિકારવાળાં,
ઉત્તમ દોલામાં બાણે સારી રીતે આરોહણ કરાયેલાં હોય

નહિં શુ ? એવાં ગિરાજમાન, મુકુન્દ (મોક્ષદાતા શ્રીકૃષ્ણ)ની પ્રીતિ લક્ષ્મી પ્રત્યે વધારનારાં, તથા લક્ષ્મીની પ્રીતિ મુકુન્દમાં વધારનારાં એવા પદ્માના લાઇ જે સૂર્ય તેમનાં મુતા શ્રી યમુનાજી સર્વ શ્રેષ્ઠતાથી ગિરાજે છે. ૨.

(શ્રી યમુનાજી પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા પછીનાં પાંચ વિશેષણ આપ્યાં છે.)

ધ્રુવં ધ્રુવનપાવનીમધિગતામનેકસ્વનૈઃ ।

મિપાભિરિવ સેવિતાં શૃંગમયૂરહંસાદિભિઃ ॥

તરંગધ્વજકંકણમરુટમુક્તિકાચાલુકા ।

નિતમ્બતટસુન્દરીં નમત્ કૃષ્ણતુરંગમિથામ્ ॥ ૩ ॥

જગત્માં સ્વજનને પાવન કરનારાં, પૃથ્વી ઉપર પધારેલાં, પ્રિય શ્રી ગોપીજનોએ (શ્રી યમુનાજી) સેવન કરેલ છે, તેની પેઠે અનેક સ્વર વડે, શુક, મયૂર અને હંસોવડે સેવાયેલાં, તરંગરૂપી શ્રી હસ્તમાં પહેરેલ કંકણના મધ્યમાં જણાતા મોતીરૂપી વેણુયુક્ત, નિતમરૂપી તટવાળાં સુંદરી, અને શ્રી કૃષ્ણનાં ચોથાં પ્રિયા (વહાલાં) શ્રી યમુનાજીને હે ભક્તો ! તમે નમો. ૩.

(આ શ્લોકમાં શ્રી યમુનાજીને સંબોધનથી સાત વિશેષણ આપેલાં છે.)

અનંતગુણભૂષિતે શિવચિરંચિદેવસ્તુતે ।

ઘનઘનનિભે સદા ધ્રુવપરાશરામીષ્ટદે ॥

વિશુદ્ધમથુરાતટે સકલગોપગોપીવૃત્તે ।

કૃપાજલધિસંશ્રિતે મમ મનઃ સુખં ભાવય ॥ ૪ ॥

અનંત ગુણોથી શોભાયમાન, શિવપ્રભાદિ દેવ વડે સ્તુતિ કરાયેલાં, ગાઢ મેઘના સરખી કાન્તિવાળાં, ધ્રુવ અને પરાશરને સદા ઇચ્છિત કૃળ આપનારાં, વિશુદ્ધ મથુરાથી જેમના તટ ઉપર આવેલાં છે એવાં, સકલ ગોપ અને ગોપીથી વિંટાયેલાં, કૃપાજલધિ જે શ્રીકૃષ્ણ તેમનો આશ્રય કરીને રહેલાં હે શ્રી યમુનાજી ! મારા મનના સુખને વિચારો. ૪.

(સર્વથી શ્રી યમુનાજીની શ્રેષ્ઠતા નીચેના શ્લોકથી બતાવાય છે).

યયા ચરણપદ્મજા મુરરિપોઃ પ્રિયંભાવુકા ।

સમાગમનતોઽભવત્ સજલસિદ્ધિદા, સેવનામ્ ॥

તયા સદશતામિયાત્ કમલજા સપત્નીવ યત્ ।

હરિપ્રિયકલિંદયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ ॥ ૫ ॥

જેની સાથે સમાગમ થવાથી શ્રીહાકોરજીના ચરણ-કમળમાંથી પ્રગટ થયેલાં શ્રીગંગાજી મુરારિના પ્રિય ભાવવાળાં થયાં, અને જે, પોતાની સેવા કરનારને સકળ સિદ્ધિ આપનારાં થયાં, તે શ્રી યમુનાજીની સાથે ધરાબરી કાલ પામે ? જે ધરાબરી પામે તો સપત્ની (શોક્ય) શ્રીલક્ષ્મીજીજી કાંઈક પામે. તો એવાં હરિને પ્રિય અને ભક્તોના કલેશને ખંડન કરનારાં શ્રી યમુનાજી મારા મનમાં હંમેશા બીરાજો. ૫

નમોઽસ્તુ યમુને સદા તવ ચરિત્રપત્પદ્મનમ્ ।

ન જાતુ યમયાનના ભવતિ તે પયઃપાનતઃ ॥

યમોઽપિ ભગિનીમૃતાન્ કથમ્ હંતિ દુષ્ટાનપિ ।

પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥ ૬ ॥

હે યમુનાજી ! તમને સદા નમન હો ! આપનું ચરિત્ર અતિ અદ્ભુત છે, તમારાં પય (જળ) પાનથી યમ સંગ્રામી દુઃખ દ્વારા પણ થતું નથી, યમ પણ લાલેજ દુષ્ટ છતાં પણ તેને અરે શું મારે છે ? ના, જે પ્રમાણે ગોપીજનો તમારા સેવનથી હરિને પ્રિય થયાં છે તે પ્રમાણે તમારા સેવનથી જીવ હરિને પ્રિય થાય છે. ૬.

મમાસ્તુ તવ સંનિધૌ તનુનવત્વમેતાવતા ।

ન દુર્લભતમા રતિઃ મુરરિપૌ મુકુન્દપ્રિયે ॥

અતોઽસ્તુ તવ લાલના સુરધુની પરં સંગમાત્ ।

તવૈવ મુવિ કીર્તિતા ન તુ કદાપિ પુષ્ટિસ્થિતૈઃ ॥ ૭ ॥

હે મુકુન્દપ્રિયે ! આપની સમીપમાં મારા શરીરનું નવાપણું હો. (સેવોપયોગી નવીન દેહ થાઓ) એટલાથી મુરારિમાં પ્રીતિ થવી અતિ દુર્લભ નથી. એ પ્રમાણે આપનું મારા પ્રત્યે લાલન હો, 'શ્રોગંગાજી પણ કેવળ આપના જ સંગમથી પૃથ્વીમાં વળણાએલાં છે, પણ આપના વિના એકલાં વળણેલાં નથી, તેમાં પણ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ)'

માર્ગમાં રહેલા જીવોએ તો આપના વિના એકલાં શ્રી ગંગાજીને પણ ક્યારે પણ વખાણેલાં નથી. ૭.

સ્તુતિં તવ કરોતિ કઃ કમલજાસપત્નિ મિયે ।

દરેપદનુસેવયા ભવતિ સૌખ્યમામોક્ષનઃ ॥

ઇયં તવ કથાચિકા સકલગોપિકાસંગમ- ।

સ્મરશ્રમજલાણુભિઃ સકલગાત્રજૈઃ સંગમઃ ॥ ૮ ॥

હે લક્ષ્મીજીનાં શોક્ય ! હે પ્રિયે (શ્રી ચમુનાજી) ! તમારી સ્તુતિ કોણ કરે છે-કરી શકે છે ? કોઈ કરી શકતું નથી. શ્રીલક્ષ્મીજી અને શ્રીચમુનાજીની સેવા કરવાના ફળની સરખામણી કરાય છે કે, શ્રીલક્ષ્મીજીનું પ્રભુની સાથે સેવન વડે મોક્ષપર્યંત સુખ થાય છે, પરંતુ તમારી સેવાથી તો સર્વ શ્રીઅંગથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં સર્વ ગોપીજનના સમાગમથી થયેલા જે શ્રમજ્વલનાં જિન્દુઓ તેમની સાથે સમાગમ થાય છે, કારણકે શ્રીલક્ષ્મીજીને તો પોતાના પતિને પૂર્ણ લાવ છે અને હે શ્રીચમુનાજી ! તમોને પતિલાવ એટલે માલિકના સુખનોજ નિર્વિકાર નિર્ગુણાત્મક લાવ છે આ તમારી કથા અધિક છે ૮

તવાષ્ટકમિદં મુદા સુરમુતે સદા યઃ પઠેત્ ।

સમસ્તદુરિતક્ષયો ભવતિ વૈ મુકુન્દે રતિઃ ॥

તયા સકલસિદ્ધયો મુરરિપુષ્પ સંતુષ્યતિ ।

સ્વભાવાવિજયો ભવેદ્ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ ॥ ૯ ॥

હે સૂર્યનાં પુત્રિ ! આપનાં આ અષ્ટકનો જે પાઠ કરે
 છે તેનાં જઘાં પાપોનો નાશ થાય છે. મુકુન્દમા પ્રીતિ થાય
 છે, તે પ્રીતિવડે સકલ અઘોરિક સિદ્ધિ થાય છે, મુરારિ
 સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે અને છેવટ સ્વભાવનો વિજય
 થાય છે અને અનુક્રમે શ્રીપ્રભુમાં પ્રેમરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.
 એ પ્રમાણે શ્રીહરિના વહાલા શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી
 વલ્લભાચાર્યજી કહે છે ૯.

इति श्रीमद्भक्तभाचार्यविरचितं श्रौतमुनाष्टकं

॥ सम्पूर्णम् ॥

તીર્થરાજ ગુપ્તપ્રયાગનું વેદાદિમાં માહાત્મ્ય

શ્રુતિઃ પ્રમાણં સ્મૃતયઃ પ્રમાણં પુરાણમપ્યત્ર પરં પ્રમાણમ્ ।
યત્રાસ્તિ ગંગા યમુના પ્રમાણં, 'ગુપ્તપ્રયાગો જયતિ પ્રભાસે ॥

પદ્મપુરાણ.

પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં ગુપ્તપ્રયાગ નામે જે તીર્થ છે તેમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને જ્ઞાસ કરીને પુરાણ પણ પ્રમાણ છે અને તેના પ્રત્યક્ષ સાક્ષીરૂપ ગંગા અને યમુનાદિ આજ પણ પ્રમાણરૂપ જીગજે છે તે “ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થ” જ્ય પામે છે.

દર્શનાત્ સ્પર્શનાત્ સ્નાનાદ્ ગંગાયમુનમંગલે ।

નિષ્પાપા જાયતે મર્ત્યઃ સેવનાત્ સ્મરણાદપિ ॥

(મત્સ્ય પુરાણ)

ગંગા યમુનાના સંગમમાં સ્નાન કરવાથી, દર્શનથી, સ્પર્શથી, સેવનથી અને સ્મરણથી પણ મનુષ્ય નિષ્પાપ થાય છે.

યત્રાપ્લુતાનાં ન યમો નિયન્તા, યત્રાસ્થિતાનાં સુગતિપ્રદાતા ।

યત્રાશ્રિતાનામમૃતપ્રદાતા, સ ગુપ્તતીર્થો જયતિ પ્રયાગઃ ॥

ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં સ્નાન કરનારને યમ વશ કરી શકતો નથી, જેમાં વાસ કરનારને જે સુગતિ આપે છે. અને જેનો આશ્રય કરનારને જે મોક્ષફલ આપે છે તે ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થ જ્ય પામે છે.

૧. ■ ગુપ્તતીર્થો જયતિ પ્રયાગઃ । એવું પણ પાડાન્તર છે.

ગુપ્તપ્રયાગતીર્થસ્ય દર્શનાત્ કીર્તનાદપિ ।

મૃત્તિકાલંબનાદ્વાપિ નરઃ પાપાત્ પ્રમુચ્યતે ॥

શુપ્તપ્રયાગ તીર્થના દર્શનથી, તેનું નામ લેવાથી કે તેની મૃત્તિકાના લેપનથી મનુષ્ય તરનજ પાપોથી છટી જાય છે.

ब्रह्मचारी वसन्मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।

गंगायमुनयोश्चैव संगमे स्नानमाचरेत् ॥

બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી જે પ્રાણી ૧ મહીનો આ તીર્થમાં વાસ કરી પિતૃઓ અને દેવોનું તર્પણ કરે છે તથા હંમેશાં ગંગા યમુનામાં અને તેના સંગમમાં સ્નાન કરે છે તેના પિતૃઓ અને પોતે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. આવી રીતે હમ મે ભંમે યમુને ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં અને પુરાણાદિમાં શુપ્તપ્રયાગ તીર્થનું અને ગંગા, યમુના, પ્રયાગરાજ આદિનું માહાત્મ્ય ઘણુંએ વર્ણવ્યું છે, અને તેના ફલનો પણ આસ્તિક જનોજ લાભ લઈ શકે છે.

મકરના સૂર્યમાં પ્રયાગસ્નાનનું માહાત્મ્ય.

मकरस्थे रवौ माघे प्रयागं मानवाद्गया ।

प्रार्थयन्ति दिविस्थाश्च किं पुनर्मानवा भुवि ॥

तिस्रः कोटयोर्द्धकोटी च प्रयागे गुप्तसंज्ञके ।

સ્નાત્વા પીત્વા ચ સ્પૃષ્ટ્વા ચ મહાપાપં વ્યપોહતિ ॥

સ્નાત્વા જન્મસહસ્રાણિ પીત્વા જન્મશતાનિ ચ ।

ગુપ્તર્તીર્યે નરઃ સ્પૃષ્ટ્વા નાશયેચાસ્ય જન્મનઃ ॥

મકર રાશિના સૂર્યમાં માઘ માસમાં આ શુભ પ્રયાગ તીર્થમાં સ્વર્ગસ્થ દેવો પણ આવવાની પ્રાર્થના કરે છે તો પછી 'પૃથ્વીના મનુષ્યો પ્રાર્થના કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય કહેવાય ?

આ શુભ પ્રયાગ તીર્થમાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થીનો વાસ છે, તેમાં સ્નાન અને જલપાન તથા સ્પર્શ કરવાથી મહા પાપોનો નાશ થાય છે. સ્નાનથી હજાર જન્મોનાં, જલપાનથી સો જન્મોનાં અને સ્પર્શ-આચમનથી આ જન્મનાં પાપોનો નાશ કરે છે.

યાનિ કાનિ ચ તીર્થાનિ પ્રભાસે સન્તિ ભામિનિ ।

તેભ્યોઽતિવલ્લભં તીર્થં સર્વપાપમણાશનમ્ ॥

સ્કંદ પુરાણ.

શંકર પાર્વતી પ્રત્યે કહે છે કે હે ભામિનિ ! પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જે જે તીર્થો છે તે સર્વથી મને અત્યંત પ્રિય અને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરનાર આ શુભપ્રયાગ તીર્થ છે.

एवं यः कुरुते यात्रां तस्य फलमनन्तकम् ।

एवं गुप्तप्रयागस्य माहात्म्यं कथितं तव ॥

यस्य श्रवणमात्रेण नरो याति परं पदम् ।

એવી રીતે આ ગુપ્તપ્રયાગનું માહાત્મ્ય મેં તમને કહ્યું, જે તેની વિધિપૂર્વક યાત્રા કરે છે તેને અતન્ત ફલ પ્રાપ્ત છે અને તેના માહાત્મ્યને સાંભળવાથી મનુષ્ય પરમપદને પામે છે.

ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં પૌરાણિક પ્રાચીન સ્થળો,

જેના મુખ્ય સ્થળો આ છે ૧-ચેપથાથી ભગવાનનું મંદિર ૨-ગંગા, યમુના અને ગુપ્ત સરસ્વતીના કુંડો, ૩-સંગાલેશ્વર ગદાદેવનું દેવળ, ૪-ત્રિવેણી સંગમ કુંડ, ૫-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના કુંડો, ૬-માતૃકાઓનું મંદિર, ૭-સિદ્ધેશ્વર ગદાદેવનું મંદિર, ૮-ગધવેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, ૯ ઉત્તરેશ્વર કે ઉગ્રેશ્વર, વૃદ્ધ બ્રહ્મા, તપેશ્વર, રત્નેશ્વર, અને બીજાં ઓનું ગણ વિસ્તાર પૂર્વક સ્કંદ પુરાણાદિમાં માહાત્મ્ય છે, તે ગંગા કાંચે સ્થળે કેટલા ધનુષ ક્રોનાથી છેડાં અને કંઈ દિશામાં હતા અને છે તેનું સંવિસ્તર વર્ણન, રેનાન, દાન, વન, જપ તથા દર્શનાદિના માહાત્મ્યો ક્ષેત્રફલ સારે પુરાણોના ગણવ્યાં છે, તેમજ વ્રતોત્સવ-મેળા ભરવા-ઉજવવાની નિધિઓ, ધનોનો વિધિ, અમત્કાર, કથાઓ વગેરેનું વર્ણન છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનમાં ૪-૫ સ્થળે જાણેલાં મૂળ સ્કંદપુરાણના પ્રશાસન ખંડમાં તથા તેનાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી ભાષાન્તરમાં મળી આવે છે. જેઓ પુરાણોને અપગોળા માનતા હોય અને પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ

માનતા હોય તેમને નેપાલ રાજ્યની લાયબ્રેરીમાં ઇ. સન ૭ મી સદીમાં (આજથી ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં) લખાયેલી સ્કંદપુરાણની પોથી જોઇને તેની પ્રાચીનતાની ખાત્રી કરી લેવી ઘટે છે, નારદપુરાણની અન્દર સ્કંદપુરાણ પ્રભાસ પાંડની શ્લોકગદ્ય અનુક્રમણિકામાં પણ—

ઋષિતોયાકથા પુણ્યા સંકાલેશ્વરકીર્તનમ્ ।

નારદાદિત્યકથનં નારાયણનિરૂપણમ્ ॥

ઋષિતોયા (મધુન્દી) નદીની પવિત્ર કથા, સંકાલેશ્વર-સંગાલેશ્વર-ગુપ્ત પ્રયાગ તીર્થનું માહાત્મ્ય, નારદાદિત્ય અને નારાયણનું માહાત્મ્ય ઇ. માં ગુપ્તપ્રયાગદિનાં નામે છે, વિશેષ વર્ણન પૌરાણિક ઐતિહાસિક માર્કંડેયના આ પુસ્તકના ઉના વિભાગમાં મેં સચિત્તર દર્શાવ્યું છે.

ઇ. સ. ૧૩૦૦ લગભગ કે જ્યાં સુધી ઉના દેલવાડા વગેરે નગ્નહર-નાથેરના પ્રદેશમાં ઉનેવાળા બ્રાહ્મણોનું ગણ્ય હતું ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણો આવળુ મુદ્દી ૧૫ ના દિને આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં જનોઇ બદલવા જતા એમ ઇતિહાસનાં અનેક પુસ્તકો સાક્ષી પુરે છે તેમજ આ તીર્થ સમગ્ર હિન્દુઓનું પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે એમ હાલના જુનાગઢ રાજ્યનાં દક્ષિણ તથા બીજાં પુસ્તકો પણ સાક્ષી પૂરે છે. જે અન્યત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું છે. આ ગુપ્તપ્રયાગ

તીર્થમાં દરવપે ધ્રાવણની અમાસે પિતૃમહોત્સવ નિમિત્તે મોટો મેળો ભરાય છે તેવીજ રીતે એકાદશી, મહોદયપર્વ અને ગ્રહજ્વાદિ નિમિત્તે અસંખ્ય લોકો આવી સ્નાન, દાન, દર્શનાદિ કરી પાવન થાય છે અને પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરે છે, ઉત્તરક્રિયા, નારાયણભક્તિ વગેરે પિતૃકાર્યો કરવા અને શળદાહ માટે લોકો દૂર દૂરથી અહીં આવે છે.

સંગાલેશ્વર ક્ષેત્રમાં કહેવાતી ઝઘડાવાળી જગ્યાએ ક્ષેત્રાધિપતિ સંગાલેશ્વર મહાદેવનું દેવળ.

પ્રભાસ ખંડના ૩૦૦ મા અધ્યાયમાં આ પુસ્તકના પૃ ૧૫ માં સંગાલેશ્વર ક્ષેત્રનું સવિસ્તર માહાત્મ્ય છે. પુરાણોમાં તેના સંગાલેશ્વર, સુગાલેશ્વર, સકાલેશ્વર, સંહરીશ્વર વગેરે નામે અનેક પાઠાન્તરમાં મળી આવે છે આ સ્થળ ગુપ્ત પ્રયાગમાં બિરાજતા માધવ ભગવાનના ઉત્તર ભાગમાં કાંઈક વાયવ્ય દિશામાં ઋષિતોયાથી પશ્ચિમભાગમાં એ માઈલ છેટે છે એમ લખ્યું છે આ સંગાલેશ્વર ક્ષેત્ર ચોરંગ ચોરસ અર્ધા ગાઉના મંડલવાળું છે—જયંજ્ઞાતવ તત્ ક્ષેત્રં સમન્તાત્ પરિમંદલમ્ । આ ક્ષેત્રમાં તેના અધિષ્ઠાતા દેવ સંગાલેશ્વર મહાદેવનું દેવોએ સ્થાપેલું શિવલિંગવાળું દેવળ છે. અ. ૩૦૪ માં લખ્યું છે કે—

તતો ગચ્છન્મહાદેવિ ગંગાં ત્રિપથગામિનીમ્ ।

સંગાલેશ્વાદયૈશાન્યાં ધનુષાં સપ્તકે સ્થિતામ્ ॥૧૫

અર્થ-તે પછી સંગાલેશ્વર મહાદેવશી ઇશાન કોણમાં
સાતધનુષ (૨૮ હાથ) ઉપ- ત્રિપવનામિની-ગંગાજની
સમીપમાં જુ ૧

આ પ્રબળ પ્રમાણથી ગંગાજના કુડથી આજે પણ
૨૮ હાથ ડંટે જેને આજે ઝરગવાળી ગધ ઠરેલી જગ્યા
કહે છે તે સ્થળે સંગાલેશ્વર ક્ષેત્રાધિપતિ મહાદેવનું મોટું
દેવળ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે, યવન બાદશાહીઓના
આક્રમણોમાં આ દેવળ નષ્ટ થવાથી ઉજ્જડ દશામાં તેના
ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ તેની અન્દ-
રના એક જૂના ચપત ૧૮૩૮ ના ગિલાલેખ પરથી જણાય છે,
પૂર્વે આ સ્થળે મોટું દેવળ હોવાની નિશાનીઓ આજે
પણ તેની માફી પૂરે છે, જેવી કે આ દેવળના ચણતરમાં
અંકેકજ પરચરના લાળા સ્થલો, તથા તેની આબુ બાબુમાં
પડેલા ૪ ખુણાવાળા ગૌરાણિક કારીગરીવાળા મોટા મોટા
સ્થલોની ઉપરના ટેકાના પત્થરો, તથા દેવળના અન્દરના
ભાગમાંના સ્થલો ઉપરની શિલાઓ અને આબુબાબુનું
નકસી ઝામ જેતાં ત્યાં બુનું હિન્દુ મંદિર હોય એમ એક
તટસ્થ માણસ પણ જેતા વેતજ કહી શકે તેમ છે આમાં
વિશેષ સાબીતી એ છે કે તેનું પૂર્વાભિમુખે દાર છે કે
જે હિન્દુ દેવળોમાંજ હોય છે, જોકે મોટા મહાદેવ (સંગ-
મેશ્વર) શુભ પ્રયાગમાંના માધવ ભગવાન, સિદ્ધેશ્વર.

મહાદેવાદિનાં દ્વારો કોઈ કોઈ ઠેકાણે પશ્ચિમભાસિમુખ જણાય.
અથવા કાઠીયાવાડમાં કોઈ દેવસ્થળોના શિખરાદિના ઘાટો જો
કયાંય અન્યાકારે કે વિદિશામાં જણાય તો તેમાં યવનોના
ઉપદ્રવનું ભયજ મુખ્ય કારણ માનવું. વિધર્મિઓએ હિન્દુઓનાં
અનેક દેવસ્થળોનો નાશ કર્યા છતાં તે સ્થળોનાં નામોનો
કોઈ પણ બુદ્ધી રાજ નાશ કરી શક્યો નથી તેના અનેક
દાખલા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આપી શકાય તેમ છે. આ
સગાલેશ્વરના દેવળના પાછલા ભાગમાં પશ્ચિમભાસિમુખે જે
કોઠા જેવા ભાગ છે તે મંદિરના જૂના ભાગથી બુદ્ધોજ
તરી આવતો હોય પાછળથી બાંધાયેલો હોય તેમ સહેજે
તટસ્થ જોનારને જણાયા વિના રહેશે નહીં; કારણ કે બાકીનું
દેવળનું નકસીદાર બાંધકામ હિન્દુ દેવળનું જ છે એમ
સ્પષ્ટ જણાય છે જ્યારે પાછળના કોઠાના ભાગમાં અધિ
નકસીવાળા હિન્દુ દેવળનાજ બાંડિત આસરે ૩ હાથના
સ્તંભો હોઈ તેની ઉપર નવુંજ કોઠાનું ચણતર જણાઈ આવે
છે કારણ કે પાછળના બંને સ્તંભોમાં આખો પૂરો એકે
સ્થંભ નથી, જ્યારે બીજી તરફના ૫-૬ સ્તંભો, તેની
ઉપરની નકસીવાળી પાટો અને ચાર ગુણીઆ ટેકા દેવાના
નકસીવાળા પત્થરોમાં હિન્દુ દેવળની નકસીઓ છે, જેવી કે
પૂર્વ પશ્ચિમના નકસીવાળા બે પત્થરો ઉપરની એક આડી
પાટ અને નીચે ત્રિશૂલ વગેરે હિન્દુનિશાનો કોરેલાં છે, તે પછીના
તેવાજ બે સ્તંભોની ઉપરની છતના નકસીવાળા એક

પત્થરમાં હિન્દુચંત્રનું કોતરકામ છે દક્ષિણ દિશાની ૧ ભીતમાંથી પડી ગયેલા અને પાછળથી ભીતમાં ચણી લીધેલા નીચેના એક પત્થરમાં ગોળ યત્ર જોવામાં આવે છે પશ્ચિમમાં સંવત ૧૮૩૮ ની સાલનો શિલાલેખ છે, બધા સ્તંભો અકેક પત્થરના છે. આ બધા સ્તંભો અને તેની ઉપરના ટેકાના ૪ ખુણીઆ પત્થરો અને તેમાંની નકસી હિન્દુઓના બીજા દેવળોના જેવી છે, આ સ્તંભો અને તેની ઉપરથી કેટલીએક પાટોના પત્થરોથી પાછળના કામના પત્થરોનું કામ શુદ્ધ તરી વળે છે, આવા સ્તંભો હિન્દુ દેવળોના જ હોય છે અને તેનું શિલ્પકામ પણ હજારો વર્ષોનું હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે, જ્યારે પાછળના કોઠાના ભાગના બીજા પત્થરોનું ચણતર પાછળથી નવું કરેલું સાફ દેખાઈ આવે છે. આમ આ દેવળનું ફરતું સ્વરૂપ જોતાં પુરાણોમાં વર્ણવેલું શ્રેત્રાધિપતિ સંગાલેશ્વરનું મોટું દેવળ આ સ્થળે હતું એમ “ગગાકુંડથી ૨૮ હાથ છેટે સંગાલેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે” એવા ઉપર દર્શાવેલા તેના માહાત્મ્યમાં વર્ણવેલા માપથી સાફ જણાય છે, તેમ પૂર્વમાં ચણીને બધ કરેલો દરવાજો તે સ્થળે હિન્દુઓનું પૂર્વાભિમુખ મોટું દેવળ હોવાની સાક્ષી પૂરે છે હિન્દુઓના ગૌરાણિક પ્રાચીન તીર્થસ્થળોમાં કુડોને કાંઠે હિન્દુમંદિરો સિવાય બીજા શું હોઈ શકે ? વધુમાં આ સંગાલેશ્વરના પ્રાચીન દેવળના દરેક સ્તંભોમાં સાંકળે બાંધેલા ઘટો તેના નકસીકામમાં સાફ જણાય છે પશ્ચિમદિશાની ભીતમાં

નીચે અને જમીનની ઉપર ચણતરમાં ચાર હાથના સ્તંભ ઉપરની પાટલીનો પથ્થર પડી ગયા પછી ચણતરમાં લીધેલો તેમાં સૂચના આકારના ગોળ ચંદ્ર નક્ષત્રીમા જણાય છે એના જેવી બીજી પણ કેટલીક હિન્દુ કારીગરીની નકશી અંદરના ભાગ માના સ્તંભો ઉપરની પાટોમાં છે, એક તરફ પાછળથી બધાયેલો પાછળનો કોઠાનો ભાગ જુના અર્ધા સ્તંભો ઉપર નવું ચણતર કરી બનાવ્યો છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે જ્યારે બીજા સ્તંભ ભાગ હિન્દુઓનાં દેવળની નક્ષત્રીનાજો હોય તે સ્તંભ મંગલેશ્વરનું પ્રાચીન પુરાણોક્ત દેવળ હતું અને છે એમ તે પુરાણોના પ્રબલ પ્રમાણથી માનીત થઈ શકે છે, આ હિન્દુનું જુનું દેવળ જ છે એ વિષયમાં વધુ ખાત્રી કરવા માટે તે સ્થળનું જોદકામ કરી શોધખોળ કરતાં વધુ સાબીતીઓ મળી શકે એમ માફ નમ્ર માનવું છે

એક સાધારણ બુદ્ધિથી પણ સમજી શકાય તેવું છે કે સંગાલેશ્વર મહાદેવની નજીકમાં કગર કે અન્ય સ્થળ હોવું એ કદપનાથી પણ પર છે. સાધુ સન્યાસીની સમાધાને કગર કહેવી અને હિન્દુના પ્રાચીન સંગાલેશ્વરના દેવળને મસોદ કહેવી એ ખરેખર હિન્દુઓના પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવળોના હક્ક ઉપર આક્રમણજ કહી શકાય! આ સંગાલેશ્વરનું દેવળ કોઈ વખતે કોઈ દુષ્ટે તોડી નાખ્યા પછીથી તે ઉજડ સ્થળ ધર્મશાળા તરીકે વપરાતું હોય તેમ સં. ૧૮૩૮ ની સાલના

તેની અંદરના શિલાલેખથી જણાય છે તેમજ તેની આબુ-
ખાબુમાં સન્યાસી-સાધુઓના સમાધિસ્થાનો, પ્રયાગરાજ
તીર્થના પવિત્ર કુડો અને શંકરની દહેરીઓ તથા ખુડ્દી
જગ્યામાં શંકરના લિંગો અને કૈલાસવાસી થયેલા બ્રહ્મચારી
ઓના સમાધિસ્થાનો વગેરે છે આવાં પવિત્ર સ્થળોમા અન્ય-
ધર્મીઓનું કોઇ સ્થાન હોવાનું કહેવું તે કઠિનતાથી પણ પર છે.

એક તટસ્થ કેપ્ટન ટીન્લી સાહેબ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
કહે છે કે “આ પત્થરો સ્પષ્ટરીતે હિન્દુ દેવાલયના છે”
મુસ્લીમ શાસ્ત્રમાં, કોઇ જૂના ઇતિહાસમાં કે જુનાગઢ
રાજ્યના જુના ચોપડામાં આ સ્થળે મસજિદ કે કબર હોવાનો
ઉલ્લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી ખરી રીતે જુનાગઢ
રાજ્યમાં હરકોઇ નાનાં મોટાં હિન્દુ મુસલમાન તીર્થો, દેવ
સ્થળો કે કબરાદિનું દફતર રહે છે દરેકને પાંચ ડોરીથી
માંડી ૧૨-૧૨ ગામો સુધી દીવેલીઆં ઇનામો છે અને તે
પ્રમાણે તે કાયમ અપાયાજ કરે છે જેમાં આ કહેવાની
કબર કે મસજિદનું નામ જુનાગઢના દફતરે નથી અને તેને
કંઈ મળતું પણ નથી જ્યારે બીજા સ્થળોના અર્જી સ્થાનોને
આજે પણ તેવાં ઇનામો મળે છે.

જ્યારે આ આખા તીર્થસ્થળનું ધોરણસરનું સેન્ટ્રલમેન્ટ
કરી હજુર નંબર ૯૮૧/૫૫ સનન્દ નંબર ૮૦૩ તા. ૩૦
અક્ટોબર ૧૮૯૯ થી એક લેખ આ જગ્યાના કે. બ્રહ્મચારીને

સોંપ્યો છે, તેમાં આખી જગ્યાને હિન્દુની જગ્યા ગણવામાં આવી છે તેની સંપૂર્ણ માલોફી અને વહીવટ પ્રદાયારીને સોંપ્યો છે તેમાં મુસ્લોમ શાઈઓનો કંઈ હક્ક હોવાનું જણાઈ રહ્યું નથી. આ લેખમાં સદગત નવાત સાહેબ રમુક-ખાનનું મહોરછાપ છે. અને તેને આધારે આ તીર્થનો વહીવટ અને ઉપસોગ આ તીર્થના પ્રદાયારી અત્યારે કરે છે.

ઉના દેલવાડામાં આજ સુધી નોકરી કરી ગયેલા અને તેમાંના કેટલાએક અત્યારે રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ભોગવે છે તેમાંના મી. માનસીંગ મંગળજી, મી. મહાસુખરાય, મી. સીકવેરા વગેરેએ ચોકખી જુગાની આપી હતી કે ત્યાં કોઈ પીર હતા નહીં. મુસ્લીમભાઈઓએ ત્યાં કોઈ દીવસ જલ્લો કર્યો નથી, વધારામાં રાજ્યના દક્ષતરે રહેલાં નીચે મુજબ કરારનામાં પણ સાક્ષી પૂરે છે. હુકમાં આ સઘળી ખીત તકરારી જમીનનો કબજો ભોગવટો સુસપ્રયાગ તીર્થના મહાન્ત નો આજ પરાપૂર્વથી છે, અને સને ૧૮૯૮ ની સાલમાં નાં નવાત સાહેબ શ્રી. મહોળતખાનનું પણ એ જમીન આ તીર્થની છે એમ સ્વીકારી તેનો લેખ કરી આપ્યો છે, જે નીચે મુજબ છે:—

૧ પોલીસ ફેન્ડદારનો પગાર વરાડ.

૨ દેશાણુ તમાકુનું વાવેતર થાય તે ઉપર ઉચકાની લેવાની રકમ.

૩ આ જમીન ઉપર શાંતી વેરો લેવાયાનો દાખલો પહીવટદાર તરફથી રજુ થયો નથી વલી અમથી વેરો લખાએલો છે તે મુજબ ધારાસર લખાશે

૪ આ જમીનની ઉત્પત્તીનું વેચાણ થાય તો તે ઉપર જગત લેવાનો હક સ્વસ્થાનનો છે તે કાયમ રહેશે

૫ આ જમીનનો પહીવટ કરનાર હુ મેથાં ફકડ લગોટ બંધ હોવો જાઈએ

૬ આ ઠરાવમાં ઉપર લખેલી ગાબત સીવાય એલીએશનની સાર્વજનીક સ્થળી કલમો આ જમીન સબધે લાગુ થશે

ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવે છે તેની કબુલાત બદલ બન્ને પક્ષની આ નીચે સહી કરવામાં આવી છે આ ઠરાવ રાજ્ય પ્રકરણી કોર્ટ માર્ફત એલીએશન એપ્રીસમાં નોંધાવી ચોગ્ય સ્થળે દાખલ રાખવા ત્યાં આ ઠરાવ પ્રમાણે નવેસરથી પરવાનો લખાવી આપવા મહેરબાન દીવાન

સાહેબ તરફ મોકલવો સં. ૧૯૫૪ ના બાદરવા વદ ૮ સપ્ટેમ્બર
સં. ૧૮૬૮.

શ્રી. ઉના,

મહોદર

આ મહોદર વજર બાવદીનભાઈ હારામભાઈની છે.
સહી પરચોતભરાય સુંદરજી ઝાંઝા નાયબ દીવાન.
બ્રહ્મચારી હરચેતનજીની સહી દા. ચેક ભગવાનદાસ
પ્રાગજી તે મેન્તજીના રૂબરૂ કહેવાથી

આ નીસાની બ્રહ્મચારી હરચેતનજીએ કરી છે દ.
ભગવાનદાસ પ્રાગજી, તે હરચેતનના રૂબરૂ કહેવાથી.

કેશ નં. ૫૪૨ ના આજની તારીખના ઇચ્છે પ્રોત્તી
ડીંગ અન્વર, આ ધરમેલેનું સમાધાન મંજુર કરવામાં આવ્યું
તા. ૩ માર્ચ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૮.

અસલ સાથે મેળવ્યું ૬-૧૦-૬૬ વલ્લભરાય બાદશરાય
નકલ ઉપરથી નકલ મેલવી ભાઈલાલ ઉમેદભાઈ, તા.
૨-૧૧-૬૮ બજાભાઈ મણીશંકર, કોર્ટ મુલકી અધીકારી.

સહી

બહેચરદાસ ખીહારીદાસ
ઇન્ચાર્જ એ. સે. ઓ.

એ. નં. ખાતું

માર ઢાપ

રમુલ ખાનજી

હવુર નં. ૬૮૫
૫૫

સોરઠ સરદારના નવાજ સાહેબ શ્રી રમુલખાનજી બાપી બહાદુર તરફથી ઈ મ ૧૮૯૭ ની સાલમા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી બાર ખલી જમીન બાબતનાં ધાગા યાને એલીએજેશન સેટલમેન્ટ રૂસ્સ એ નામથી ઓળખાતા નિયમોની રૂએ આ સનંદ નરસોગજી મંદીર પ્રાગરાજ જગો હા બ્રહ્મચારી હરચેતન તે નીચેના કોઠામાં દર્શાવેલ ધર્મોદા યાને ખેગતી જમીન બાબતમાં આપવામાં આવે છે. આ કોઠામા જણાવેલી ધર્મોદા યાને ખેગતી જમીનનો વહીવટ મજૂર બ્રહ્મચારી હરચેતન—તથા રીતમજ નીમવામાં આવેલા તેના કાયદા શીર પાછળ આવનાર પાસે બારખલી જમીન બાબતના ધારાના તમામ કરાવો તથા સરતો પાળવાની સગને રાખવામાં આવશે.

ધર્મોદા યાને ખેગતી જમાનુ નામ અને તેનો હાલનો વહીવટ ચલાવનાર.	ધર્મોદા યાને ખેગતનો પ્રકાર	મહાલ માપ	માપણી યાને સર્વે નંબર	ક્ષેત્રફળ
પ્રાગરાજની તીર્થમાં આવેલા જગોના પુજારી બ્રહ્મચારી હરચેતન	દેવાર્પણ ધર્મોદા	ઉના (દેલવાડા)	૩૫૮ ૩૫૯	૨ ૨૩ ૧૧ ૪

માફ કરેલી બાબત

પ્રસંગોપાત નજરાણા

પોલીસ ફેજદાર વરાડ.

ગાદી ૮-૧૩-૦

દેશી તમાકુ ઉપર લેવાતી

સાદી ૦-૧૩-૦

ઉચકાની બાબત

લાતી ૦-૧૩-૦

સ્વારી ૦-૧૩-૦

જગત ગામના ધારણા પ્રમાણે જમીનની ઉપખ ઉપર લેવાશે. નવાં વહીવટ કરનારાની નિમણૂક વખતે રા. ૪) નજરાણાના લેવાશે આ જગોના વહીવટ કરનારે લગોટખંધ રહેકું જોઈશે.

તવાળ સરકારનો રૂકો.

શ્રી સરકાર તવાળ શ્રી મહાબતખાનજી બહાદુર
બાબી જોગ,

શેઠ રામજી પારાવીર તથા કાશી પ્રેમ કશમે ઉના
દેલવાડા વીગેરેના મહાજન સમસ્ત જત તમારે નેનાઓની
સળધી મુસલમાન વીગેરેને માંહોંમાંહે દેવધર્મ બાબત
ઘણો પ્રીશાદ થયો તે ઉપર તમે ઉદાશ થઈ રીસામણા
તરીકે બહાર નીકળ્યા તે અને ઉચાલા સહીત બવાલુ
કરતાં સરકારે નમને મનાવી પાછા રાખ્યા છે તે ખાતર
જમે રાખીને આબાદ રહેજો. તકરાર તમારા દેવધર્મની
મરજદા રાખવા સદા મન પ્રમાણે બદોળસ્ત કરોં છો. તે
નીચે લખી કલમખંધી મુજબ અમલમાં આવશે.

૧ નાહાનો મોઠો જીવ તમારી નજરે ચડો
મરે નહીં તે હંમેશાં તમે મુકાવતા છે તે પ્રમાણે
તમે મુકાવજો તેમાં કોઈ મુસલમાન અવલાધએ
શીરજોરી કરશે તો તમારી વાજબી કુમક કરી
મુકાવી તમને સોંપવામાં આવશે. નવી થાશે નહીં
જુની લેવાશે નહીં.

૨ હીન્દુ ત્યા મુસલમાન મળી જણુ જે હીન્દુ મુસલમાન ફકીરને ચીઠ્ઠી કરવી. જેનાથી વધારે તે દીવસ કરવી નહી તે દસ્તુરેથી જેમાં માંગે તે દરમ્યાન હીન્દુની જમાત તેા અતીત વેરાગી માંગણુ ને મુસલમાન લોક આપે નહીં. તેા તમે પણ મુસલમાન ફકીરને તે દેશોમાં.

૩ મુસલમાન તથા મેમણુ સંબંધી પાસે તમારું લેણું હશે ને તમારી પાસે તેનું લેણું હશે તે એકબીજાની મલતર પ્રમાણે સરકારથી કુમક કરી વાજળી અપાવામાં આવશે

૪ હવેથી એ પ્રમાણે કશાખાતી સેદ ફકીર વિગેરે મુસલમાન લોક તમારા ઉપર હુલ્લહ શ્રીતુર કરશે તેા તે વાતનો તપાસ કરી વાજળી તમારી કુમક કરવામાં આવશે.

૫ જુના જમાદારમાં તમારી બાંધરી હશે તે કઢાવી નવા જમાદારમાં નખાવી દેવામાં આવશે.

શદર રૂકો અમલમાં આવશે કશી વાતે તમારી રજુમાં ખલલ પહોંચશે નહીં તે વાતમાં કોલ સરકારથીનો છે તથા બાધર જમાદાર હામદખીન ઉમર ત્યા જમાદાર મારકવી. મુશા જોડીઆને આપ્યા છે.

ચા. ૧૯૦૮ મહા વડી ૭ ની તા. ૨૨ કા. ૪૫

દા. પંચનીવતી બાન શ્રીમહમદખાનજી શહી.

સરકાર મહાર.

૧૬૪ સુધીની હકીકત વાંચ્યા પછી સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેવું છે કે આ ગુપ્ત પ્રયાગ તીર્થ હિન્દુ માલેકીનું છે.

૧. સુસલમાનોમાં જેમ કબરો થાય છે તેમ હિન્દુ ઝોમાં બાવા-સાધુ સન્યાસીઓ સમાધી લેય છે એ સમાધી સમાતને નામે ઓળખાય છે તેનો કોઈ આકાર પણ કબર જેવો હોય છે

૨. જૂનાગઢ રાજ્યમાં જ્યાં ઉરસ કે મેળાઓ જે ખાસ અગત્યના હોય છે તેની દફતરમાં નોંધ રહે છે અને ત્યારે ત્યાં પોલીસ બંદોસ્ત રહે છે અને તેની નોંધ પોલીસ અમલદારની ડાયરીમાં અને સરકારી દફતરમાં રહે છે, મુસ્લીમ બાઇઓ તરફથી આ ગુપ્તપ્રયાગમાં ઉરસ ભરાયાનો કે ભરાતો હોવાનો રાજ્યના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ અને પોલીસ દફતરે પણ તેનો દાખલો હોવો જોઈએ.

૩. તકરારી જગ્યા સુનંદની રૂએ મહન્તને બીન તકરારે સોંપાયેલી છે તેનો કબજો લોગવટો મહન્તનો છે એમ રાજ્યના દફતરે છે.

૪. અહીં મૂળ સર્વે યદ્ય અને બહેરનામાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે પણ કોઈ મુસ્લીમબાઇએ પોતાનો કોઈ પણ હક્ક કબર સખધીનો કે બીજો કોઈ હક્ક હોવાનું બહેર કર્યું નથી.

૫. નાંખરોના નકશા વગેરેમાં પણ કળરો બતાવી નથી.

૬. એલીએનેશનની તપાસ વખતે પણ મુસ્લીમભાઈ ઓએ ત્યાં કળરો હોવાની અથવા તે સંબંધમાં પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક હોવાની જાહેરાત કરી નથી.

૭. સર્વે દફતરો તથા એલીએનેશનની સનન્દમાં જમીન બીન તકરારી જાહેર થયા પછી ઇ. ૧૯૨૯ સુધી કોઈ જાતનો દર દાવો મુસ્લીમભાઈઓએ કર્યો નથી.

૮. કહેવાતી કળરવાળા ચોકમાં હિન્દુમંદિરાદીના અવં શેપોના નિશાનો ઠેઠ ઠેર પડ્યા છે અને એજ ચોકમાં વટ સાવિત્રીનાં વૃત્ત કરનારી હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેઠ મુત્તી ૧૫ ના દીને જે વડના ઝાડની પૂજા કરે છે તે વડનું પ્રાચીન સમયનું મોઢું ઝાડ આવેલું છે.

૯. એજ ચોકમાં ગ્રાવણી અમાસનો હિન્દુઓનો મોટો મેળો ભરાય છે આ મેળામાં હજારો માણસો આવે છે અને દુકાનો મંડાય છે તે સર્વે જાણે છે પણ ત્યાં મુસ્લીમ ઉરસ થતો હોવાનું કોઈ કહેતું નથી. જો કે આજે ઉરસનો સવાલ રહ્યો નથી પરંતુ આ બીના ક્ષત દલીલ ખાતર લખી છે.

૧૦. હિન્દુઓના હજારો વર્ષના પ્રાચીન પુરાણ પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થળમાં મુસ્લીમ શળને દાટવા દેવામાં આવે છે કોઈ મુસ્લીમ દટાવા ઈચ્છા કરે અને હિન્દુઓ દફન

કરવા દેયુ એ અસંભવીત છે અને ઇતીહાસ પુષ્ટ તેની સાક્ષી પુરેતો નથી અને ત્યાં ઉરસ ભરાયા સખધી પણ કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવો છે નહીં.

૧૧. આટલું લખાણ કેવલ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કર્યું છે તેમાં રાગદ્વેષને સ્થાન નજ હોય તેમ છતાં કયાંય ભુલ થતી હોય તો વાચક મને ક્ષન્તવ્ય લેખશે.

૧૨. ઈ સ. ૧૩૦૦ની આસપાસ સુધી ઉના દેલવાડામાં અને આબુખાબુમાં નાથેર પ્રદેશમાં ઉનેવાળોનું રાજ્ય હતું એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે કે જેનું વર્ણન આ પુસ્તકના ઉત્તર દુર્ગ (ઉના) વિભાગમાં મેં દર્શાવ્યું છે તે વખતે આ ગુપ્તપ્રયાગમાં બળેવને દીવસે ઉનેવાળાં પ્રાક્ષણો જનોઈ બદલવા આવતા અને વેળલવાળાએ ત્યાં તે પ્રાક્ષણોની કતલ ચલાવી બધું રાજ્ય લઈલીધું વગેરેનો ઇતિહાસ કર્નલ વોટસનનો “કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહ” “સૈરાઈ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” ભાગ ૧ લો. “બોમ્બે ગેઝેટીયર” “સૌરાષ્ટ્રી તવારીખ” “ખીરમનો પાદશાહ” વગેરે ઘણાએ ઐતિહાસિક શ્રેયોમાં છે જેમાં ઉનેવાળો અને ગુપ્ત પ્રયાગને લગતી ઘણી વિગતો ભરી છે, વધુ વિગત સુરતથી પ્રસિદ્ધ થતા “ઉનેવાળ બંધુ”ની ૧૧ વર્ષની કાંઈલોના તથા અમદાવાદની “ઉનેવાળ સેવાસમાજ પત્રિકા”ના મારા લેખોમાં અને મહારા નામે “ઉ. સે. સમાજ”ના અમદાવાદથી પ્રગટ થયેલા “ઉનેવાળ શાંતિનો ઇતિહાસ”માં જોવાથી જણાયે,

૧૩. જૈન ધર્મનાં અભ્યાસી જર્મની વિદુષી બાઈ મીસ સુભદ્રા-
એ પણ આ રમાગ્રીય તીર્થસ્થાનની પ્રાચીનતા જણાવેલી અને
તોણીએ શુભ પ્રયાગાદિના લીધેલા કેટલાક ફોટાઓ પણ મને
મોકલી આપ્યા છે. આ શુભપ્રયાગના કુડો, લેભા ગામનું
તલાવ, વરસિંગપુરની વાવ, ઉનાનું તલાવ વગેરેનાં ઘણાં
બાંધકામો ઉનેવાળોએ કરાવેલા છે એમ ઉનેવાળોનાં બારોટાના
ચોપડાઓ કહે છે

૧૪ તકરાળી ધર્મશાળાની ચારે બાજુ સન્યાસીઓ
અને મહાનાના સમાધિસ્થાનો અને શંકરની દેરીઓ, છુટાં
શિવલિંગો તથા પવિત્ર કુડો છે, આવા પવિત્ર હિંદુસ્થળોમાં
મસ્જિદ કે કબર હોવી અસંભવીત છે, આ જગ્યામાં સં.
૧૯૪૯ ના ઝગડા વખતે પણ ત્યાં કબર બે હતાં તેને
ઉદ્ભેજ કરાયો હતો; બે કે ઈ. ૧૯૨૯માં તે સંબંધી ઝગડો
થયા પછી તેને કબરનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. તેમણે
મારે વધુ લખવાનું નથી તે છતાં આટલું લખાણ કરવાનો
હેતુ એટલોજ છે કે આ પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન તીર્થસ્થળ
હબારે વર્ષથી હિંદુઓનું જ છે અને આજે પણ તે ત્યાંનાં પ્રજા-
ચારીના નામે છે તેમાં વિધર્મીઓના સ્થાનો હોવાં એ અસંભ-
વિત છે તેમ છતાં કેાઈ ભાઈઓ ત્યાં પોતાનું સ્થાન હોવાનો
પોકલ દાવો કરે તો તેને કેાઈ રોકી શકતું નથી પરંતુ તેમાં
પ્રાચીન ઐતિહાસિક અને રાજ્ય દફતરના મુદાસરના
આધારો અવસ્ય હોવા બોધ્યો, અને તેથી તેમણે સપ્રમાણ

પુરવાર કરવું બોધ્યો, આજે તો ઐતિહાસિક શોધ જોળનેદ જમાનો છે. અને મેં તેને મારી સ્વરૂપ બુદ્ધિથી પાંચાણિક ઐતિહાસિક અને આધુનિક પ્રમાણોથી અને હિંદુ તરીકેના અભિમાનથી દર્શાવવા આ સ્વરૂપ પ્રયાસ કર્યો છે. અને તેમ કરવાનો સર્વને હુલ્લ હોવો બોધ્યો તેમાં કોઈ ભાઈ મારી ઉપર અન્યથાભાવ ન માને એવી મહારી નમ્ર પ્રાર્થના છે આ લખાણ કોઈનો હુલ્લ ડુખાડવા કે ખોટી ટીકાના આશયથી લખ્યું છે એમ કોઈ ન માને એવી પુનઃવિનાન્ત છે.

ગુપ્તપ્રયાગ માટે રાજકોટ મ્યુઝીયમનો રિપોર્ટ.

વૉટસન મ્યુઝીયમ ઓફ એન્ટીકવીટીઝ રાજકોટના વાર્ષિક રિપોર્ટ સને ૧૯૦૬-૭ ના પૃ. ૩૯ તથા ૪૦ માં લખ્યું છે કે—“ઉનેથી નૈરુતમાં ૧ ગાઉ આ સ્થળ (ગુપ્તપ્રયાગ) પ્રસિદ્ધ છે. તે દેલવાડેથી ૧ ગાઉ છે. ત્યાં જમીને લેખ ૫ છાખ્યા તથા જગોતું માપ કર્યું. ખીજા ૮ લેખો નવા છે તે ઉપેક્ષિત કર્યા, છાપેલામાં ૧ તકરારી ધર્મશાળાનો છે તે સ્થળ કુંડના ઉ. માં. વા. ને લગતું છે. હિન્દુઓ કહે છે કે અમારી ધર્મશાળા છે અને મુસલમાનો કહે છે કે અમારી મસીદ છે. એ તકરારને લીધેજ તેનું ખાર ચણેલું રાખ્યું છે. અમે પરવાનગી લઈ અન્દર ઉતરી લેખ છાપી લીધો, લેખ ઉપરથી અને તેની રચના ઉપરથી તકરાર યાવ એવું છે ખરું, કહી કોઈ ધાર્મિકે બને તરફ અભાવવામાં

અને બનાવ્યા હોય તે, પણ સંભવ છે. તથાપ ઘણું પ્રમાણે હિન્દુ તરફ ઢળે છે.

૧. બનાવનાર હિન્દુવાણીઓ મૂળજી રૂગનાથ દીવનો છે. એમ લેખની છેલ્લી પાંક્તમાં લખ્યું છે.

૨. હિન્દુતીર્થના કાંઠેજ નજીકમાં મસજીદનો સંભવ નહી.

૩. એ મકાનને દ. ભીતને બહારને ભાગે કુંડને કાંઠે રાયણના થડમાં દીવાલના પથ્થરમાં કોરેલા ૭ ઉભા લીંટા છે જેને વસોધ્ધારા કહેવામાં આવે છે.

૪ પીલરો, કુંભી, દાદા, તથા સામીભીતે કોઈ દેવળનો બારોતરનો ભાગ ચણેલો છે. બીજી બાજુના પ્રમાણમાં અન્દર સામી ભીતે કમાનો તથા પાશ્વમભીતની ખડાર પીલર (મુસલ્લી) છે પણ તે નવા જેવા લાગે છે. આ મકાનની ખડાર પણ ઉ. માં જૂના મકાનના પથ્થરો પડ્યા છે."

આ રિપોર્ટના પૃ. ૬૬ માં લખ્યું છે કે "શુક્લપ્રયાગની નોંધમાં ૪ લેખો હતા, ૨ નવા મળ્યાનું છે." વો. મ્યુ. ના "એ" ના સંગૃહીત લીસ્ટ પૃ. ૭૩ માં નં. ૩૦૭ માં લખ્યું છે કે "શુક્લ પ્રયાગના ઉપરનો લેખ બીજા સં. ૧૮૩૮ નો અને નં. ૩૦૮ માં "શુક્લ પ્રયાગ ઉપરનો લેખ ૧ લો. સં. ૧૮૩૫ માં કથા વંચાવી. તેનો. નં. ૩૦૬ માં શુક્લ-પ્રયાગમાં ગુંગાકુંડમાં મૂર્તિ નીચેનો સં. ૧૧૬૨ નો, તથા નં.

૩૧૨ મા પ્રાગરાયનો લેખ સ ૧૮૯૬ નો, તથા
 ન ૩૧૩ મા ગુપ્તપ્રયાગમાં સ ૧૮૯૭ મા ગંઢદેવજીનું
 મદિ-ખનાવ્યાનો લેખ છે, સને ૧૯૦૬-૭ ના રિપોર્ટના
 પૃ ૭૮ મા ન ૩૦ મા ગુપ્ત પ્રયાગની દીવવાજાની ધર્મ-
 શાળાનો શિલાલેખ ૨ા કુટ લાખો, ૧ા ખંડો, ૧૬ લેનનો
 છે, ૧ લેનમા ૨૦ અક્ષર, શાસ્ત્રી લીપી, શાસ્ત્રી ભાષા, જૂનો
 મ ૧૮૩૫ નો દીવના પોરવાડ મૂળજી રૂઘનાથજી એ ધર્મશાળા
 વગેરે ઋતુ, સમાપ્ત ૧૮૪૫ માં, તે પછી તેજ પૃષ્ઠમાં
 ન ૩૧ મા તકતારી ધર્મશાળાનો લેખ (લો ૨) ૫ા
 આડો ૧) ૨ા જમીનથી ઉચે ૩ા, આરસપત્થર, રગપીળો
 ૨) ૬ા લાખો, ૧) ૧ ખંડો, લેન ૧૭, ૧ લેનમા અક્ષર ૧૨,
 લીપિ ગુજરાતી, ભાષા ગુજરાતી, નવો, સ. ૧૮૩૮ નો જે
 કટકે છે, લેન ૧૦ સુધી પહેલો કટકે ઉપડતા અક્ષરનો છે.

ન ૩૨ મા ગંગાકુડનો ૧ ઉલો, ૦) ૨ આડો, ૧
 ૨ા જમીનથી ઉચે ૩ા, આરસપત્થર, રગ પીળો, ૨) ૬ા
 લાખો, ૧) ૧ ખંડો, લેન ૧૭, ૧ લેનમા અક્ષર ૧૨, લીપિ
 ગુજરાતી, ભાષા ગુજરાતી, નવો, સ. ૧૮૩૮ નો જે કટકે
 છે, લેન ૧૦ સુધી પહેલો કટકે ઉપડતા અક્ષરનો છે.

ન ૩૨ મા ગંગાકુડનો ૧ ઉલો, ૦) ૨ આડો, ૧
 લાખો, ૦) ૨ા ખંડો, જે લેન, ૧ લેનમાં ૧૩ અક્ષર,
 લીપિશાસ્ત્રી, ભાષાશાસ્ત્રી, સ. ૧૨૬૮ નો જૂનો ગોખલામાં

મૂર્તિની બેસણીમાં છે. ઉપર નં. ૩૦૯ માં આ લેખની નીચે સં. ૧૧૬૨ નો લખ્યો છે, પણ આ મૂર્તિનો લેખ નહોતો છે એમાં શંકા નથી.”

ખીલું એ છે કે શુભપ્રયાગની જૂની ધર્મશાળાના સંવત ૧૮૩૮ ના લેખમાં દીવના મુળશુ રૂમનાથનું નામ છે. તેથી આ જગ્યા હિન્દુની છે. જો મુસ્લીમ જગ્યા હોય તો તેમાં હીજરીસાલ અને મુસ્લીમનું નામ હોવું જોઈએ, પણ તેમ ન હોવાથી આ ત્ર્યજે મોટું સંગલેશ્વરનું દેવાલય હતું અને તેનો પાછળથી ગાદશાહી રાજ્યમાં નાશ થવાથી પાછળથી ધર્મશાળા તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો અને તેજીથી થતાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો તેમાં તે શિલાલેખ છે. અગાઉ આ ધર્મશાળામાં પ્રાણજ્ઞો ચોર્યાસી વખતે રમોઈ કરી લોજન કરતા હતા એમ વડીલો કહેતા હતા, ખરી રીતે આ ધર્મશાળાના છત, નકસી, આકારો વગેરે હિન્દુ મંદિરનાજ છે. એમ ઉપરના સ્પષ્ટ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

“ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થની પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક
પ્રાચીનતા અને તે સ્થળે નારાયણમસિ
નીલોદ્દાહાદિ કરવાનું ફત્ત:—

પૌરાણિક દ્રષ્ટિથી આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થ ઘણું પ્રાચીન
છે જેને માટે લખનો, કાશી, કલકત્તા, જૂનાગઢ. મુંબઇ
વગેરેમાં છપાયેલી સ્કંદપુરાણની પ્રતિઓ સાક્ષીરૂપ છે. જ્યારે
દેવ દાડવનમાં દેવ સ્થળ આગળ ઋષિઓના શાપથી શિવના
લિંગનું પતન થયું ત્યારે બ્રહ્મા, વૃષભ, વગેરે દેવો અને
તીર્થો સહિત પ્રયાગરાજ ગુપ્તરૂપે આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં
પધાર્યા હતા, અને તે સમયથી આ તીર્થમાં ઘણા તીર્થો
અને દેવોનો વાસ છે એમ પુરાણોના પ્રમાણોથી તથા
પ્રાચીન પરંપરાથી ભાવિક ભકતોનું શ્રદ્ધા પૂર્વક માનવું છે.
આ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી અનેક પાપોનો નાશ થાય છે,
એક માસ નિયમ પૂર્વક સ્નાન કરવાથી કેટલી જન્મોનું પાપ નાશ
પામે છે. પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થ વધારે ઉત્તમ ગણાય
છે. અને તે શંકરને ઘણું બહાલું છે, આ તીર્થમાં જેનાં
નિમિત્તે વૃષોત્સર્ગ (નીલોદ્દાહ) નારાયણભવિ, એકલવિંદ
અને એવાંજ નીલનં શ્રાદ્ધો થાય છે તેની મુકિત થાય છે,
આ તીર્થમાં મેષ, કન્યા, ધન, કુંભ અને મકરરાશિના
સૂર્યમાં, તથા સૂર્ય ચન્દ્રના શ્રદ્ધામાં, કપિલાષઠિ, એકાદશી
સોમવતી અમાવાસ્યા, વૈશાખ, વ્યતિપાત, પુર્ણિમા અને

બીજાં પવોએ આવીને જે મનુષ્ય સ્નાન દેવપૂજા કરી પિંડદાન, તર્પણ અને પ્રાશ્ન લોજનાદિ કરે કરાવે છે તેના પિતૃઓને કરોડો વર્ષ સુધી અનન્ત તૃપ્તિ થાય છે, અને અવગતિક જીવ પિશાચાદિ યોગિમાંથી મુક્ત થાય છે. તેમજ અ. ૨૯૭ ઇત્યાદિમાં આપેલું આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થનું માહાત્મ્ય જે સાંભળે છે અને પ્રાશ્નની પૂજા કરી ગૌદાન, પૃથ્વીદાન, સોનું, વસ્ત્ર, દક્ષિણાદિ વિધિપૂર્વક આપે છે તેને રાજસૂય યજ્ઞનું ફલ મળે છે. યજ્ઞયાગાદિ કરવાથી દેવો પ્રસન્ન થઈ મનઃકામુનઃ પૂર્ણ કરે છે, શ્રાદ્ધ વળતે આ તીર્થ માહાત્મ્યનો પાઠ કરવાથી વંશવૃદ્ધિ થાય છે, લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે અને છેલ્લે મોક્ષ થાય છે આ તીર્થની અન્દર અનેક ધર્માચાર્યોએ પધારીને તેને સનાથ કયું છે તેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપેલું છે.

ગુપ્તપ્રયાગની હદ.

આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થની હદ મારેનો ઓરસ ચોરસ વિસ્તાર નીચે મુજબ પરંપરાથી મનાતો આવ્યો છે. . .

૧-દક્ષિણમાં મહાપ્રભુજી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની બેઠક સુધી. ૨-ઉત્તરમાં ગંગાકુંડ, પછી ૨૦ ધનુષ સુધી, ૩-પશ્ચિમમાં શેખર ગામ રત્નેશ્વર મહાદેવના દેવળ સુધી અને ૪-પૂર્વમાં અંધવેશ્વરથી ૨૫ ધનુષ સુધીની કહેવાય છે.

આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થ કાઠીયાવાડ-સૌરાષ્ટ્ર દેશના જૂનાગઢ રાજ્યના ઉના પ્રગણાના તાળાના દેલવાડા ગામની હદમાં અને ઉના, દેલવાડા, અને પોર્ટુગિઝ દીવ એ ત્રણ ગામોની મધ્યમાં આવેલું છે. આ સ્થલ ત્યાંની વૃક્ષોની ઘટાઓથી, દેવમંદિરો અને સુંદર સુખસગવડવાળી ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ માટેની ધર્મશાળાઓ તથા નિર્મલ અને સજીવન જલવાળા કુડોથી અને આનુબાનુના શાન્તવાતાવરણથી ઘણું સુંદર દેખાય છે. મોટા દુષ્કાળો પડવા છતાં પણ આ તીર્થના કુડોનાં જલ સુકાતાં નથી અને હંમેશાં છતોછત્ત ભર્યા રહે છે, કુડોનાં પાણી સ્થિર અને મીઠાં છે, ચોમોસામાં યમુના કુડમાંથી મોટા પ્રમાણમાં જલનું પૂર બહારથી આવી દક્ષિણ પ્રવાહિ સમુદ્રમાં જઈને મળે છે. અહીં હિન્દુઓની શ્રમશાનભૂમિ છે. સંવત ૧૯૬૧ માં જૂનાગઢ સ્ટેટનું દેલવાડા રેલ્વે સ્ટેશન થવાથી સેંકડો યાત્રાળુઓ આ તીર્થને લાલ્લ લઈ પાવન થાય છે.

સંગાલેશ્વર ક્ષેત્રની હદ

ગુપ્ત પ્રયાગમાં આ સંગાલેશ્વર (નારદ પુરાણની સૂચિ મુજબ) સંગાલેશ્વર (લખનૌપ્રત) સંહરીશ્વર (ઉનેવાળ અવ્યુદય) સંગાલેશ્વર (વેંકટેશ્વર પ્રત) મહાદેવનું આ દેવળ માધવ ભગવાનથી ઉત્તરમાં કાંઈક વાયવ્ય કોણમાં અને ઋષિતોયા-

મધુન્દ્રી નદીના પશ્ચિમ ભાગમાં જે માઈલ ઉપર ગંગાજીના કુંડથી ૭ ધનુષ (૨૮ હાથ) છેટે છે, આ સંગાલેશ્વર ક્ષેત્ર—

અર્ધક્રોશં ચ તત્ક્ષેત્રં સમન્તાત્પરિમંદલમ્ ।

પ્રભાસખંડ અ. ૩૦૦ શ્લોક ૧૦

ચોરસ ચોરસ અર્ધા ગાઉના ઘેરાવામાં છે, આ ક્ષેત્રમાં અમાસને દિવસે સ્નાન કરી પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરનારના પિતૃઓ પ્રલય પર્યન્ત તૃપ્ત રહે છે તેમજ આ તીર્થ અવગતિક જીવોને પણ ગતિ દેનાર છે તેમજ નીલોદ્ધાહ, નારાયણ બલિ વગેરે કરવાથી અવશ્ય મુક્તિ દેનાર છે. આ સંગાલેશ્વરનું વિસ્તૃત માહાત્મ્ય આ પુસ્તકના અ. ૨૬૮ માં પૃ. ૧૫-૨૩ માં તથા અ. ૩૦૦ માં પૃ. ૨૬-૨૬ માં છે. આ ક્ષેત્રની હદ : પૂર્વમાં—પા ગાઉ ઉપર આ સંગાલેશ્વર (ગુપ્ત પ્રયાગ) ની પૂર્વે “તોગાપુર” નામે ભાડીયા તલાવની પાશ્વિમે એક ગામ હતું ત્યાં સુધી હદ છે. તે ગામનો નાશ થયો છે જેનાં ત્યાં હાલ પણ નિશાનો દેખાય છે હાલમાં ત્યાં એક સમડીનું ઝાડ છે. ત્યાં સુધી તેની હદ પરંપરાથી મનાતી આવી છે અને ત્યાં સુધીમાં આવી જનાર ઉનેવાળ પ્રાણીને ગુપ્તપ્રયાગમાં થયેલા શુભાશુભ કાર્યમાં નજેલો ગુપ્તપ્રયાગનો લોંચ ભાગનો લાગો આજ પણ મળે છે. ઉનેવાળોના રાજ્ય વખતે ઉનેવાળોનું અહીં આધિપત્ય હતું. અત્યારે પણ તીર્થપુરાહિત તરીકે

ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોજ પરંપરાથી મનાતા આવેલા હોઇને મનાય છે. ગુપ્તપ્રયાગની ઉત્તરમાં અરધા ગાઉ ઉપર મદનજીનું તલાવ છે, કહે છે કે ગુપ્ત પ્રયાગની ઉત્તરે ઠાઠીયાપર નામે એક ગામ હતું. આ નામમાં કંઈ ફરક જણાય છે. ટુંકમાં ગુપ્ત પ્રયાગની ચારે તરફનો ભાગ જ ગલ્લ ઝાડીવાળો લીલો છમ હોઈ લીલીનાથેરનું નામ સાર્થક કરી રહ્યો છે, આ પ્રદેશમાં ૫-૬ હાથ જમીન ખોદતાં પાણી નીકળે છે.

દક્ષિણમાં—પૂર્વે પા ગાઉ લગભગ છેટે શેખપુર નામે ગામ હતું ત્યાંસુધી તેની હદ મનાય છે. તેનો પશુ નાથ થઈ જતા હાલમાં તેનાં ખંડીયેરા અને રત્નેશ્વર નામે મહાદેવનું શિખર વિનાનું એક શિવાલય છે.

પશ્ચિમમાં—પા માઇલ સુધી તેની હદ મનાય છે, હાલમાં જ્યાં પાણીનો સાંકળો કરી વહેતો પ્રવાહ છે.

ઉત્તરમાં—પા માઇલ સુધી એટલે મદનજીના તલાવ સુધી આ ક્ષેત્રની હદ છે. નેક નામદાર નવાળ સાહેબે પશુ ચોક્કસ ચોરસ ચોરસ માપ કરી આપી ગોચર ધર્માદા તરીકે ઉપર લખ્યા મુજબની જમીન આપી છે, અને હાલમાં રહેલો શેઠ નથુ જીવનની વાવ સુધી ગુપ્ત પ્રયાગની જમ્યાનું માપ કરી પ્રયાગરાજ ક્ષેત્રમાં આપી લીધું છે.

પ્રુદાવિન્દ નવાળ સરકારના રાજ્યમાં આજ દિન સુધી હિન્દુ સુસ્ત્રીમ પ્રજા લાઇચારાથી વર્તતી આવી છે અને શ્રી સરકારને બંને આંખો સરખી હોઇ બંને પ્રજાના ધર્માદા સ્થાનોને મદદ કરતા આવ્યા છે. હિન્દુઓને પણ નેક લાગણીથી પોતાના બચ્ચાંની માફક પાળતા અને જોતા આવ્યા છે. અને ભવિષ્યમાં પણ તેવીજ લાગણી ધરાવતા રહે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

છેવટમાં કહેવાનું જે આ પ્રભાસ ક્ષેત્રની ભૂમિ દેવભૂમિ છે તેમાં નગ્નહર (નાઘેર) પ્રદેશનું શુક્લ પ્રયાગ તીર્થ પવિત્ર ધામ છે. આ સ્થળે તપ કરવાથી મનની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે. એથીજ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

बहूनि सन्ति तीर्थानि दिवि भूमौ रसातले ।

शुप्तप्रयागसदृशं न भूतं न भविष्यति ॥

સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં ઘણાં તીર્થો છે પણ “શુક્લ પ્રયાગ” જેવું તીર્થ થયું નથી અને થવાનું નથી:—

शुप्तप्रयागतीर्थाख्या क्षेत्रं सवार्थसाधकम् ।

सेवनाद्यस्य तीर्थस्य मुक्तिः करतले स्थिता ॥

ગુપ્ત પ્રયાગ તીર્થ નામનું ક્ષેત્ર સર્વે મનોરથ પૂર્ણ કરનારું છે. જેના સેવન કરવાથી મુક્તિ સત્વર મળે છે. આ તીર્થમાં ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ મહારાજ, શ્રી શંકરાચાર્યાદિ અનેક સન્ત મહાત્મા અને ધર્માચાર્યોએ આવી તીર્થને સનાય કર્યું છે.

ગુપ્ત પ્રયાગની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા.

“પીરમનો પાઠશાહ” નામક પુસ્તકના પૃ. ૧૭૩ થી “ગુપ્ત પ્રયાગમાં સતીઓનું અગ્નિસ્નાન” શીર્ષક આખું પ્રકરણ વાંચવા જેવું છે. તેનો સાર એ છે કે “ચોપાસ ગુફી રહેલી ઝાડીઓની વચ્ચેમાં ગિરના ગાઢ વનને આરે હિન્દુઓનું આ મનોહર પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. ધર્મના એ સ્થાનનું સૌરઠના ઇતિહાસમાં પણ નાનું કે નજીવું સ્થાન નથી. સાતમા સૈકામાં આરબોએ દેવપાટણ (દીવ) નો નાશ કર્યો ત્યારે ચાવડાઓએ અહીં (ગુપ્ત પ્રયાગમાં) આશ્રય મેળવી આરબોનો પરાજય કરી નવેસરથી પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. પંચાસરના ક્ષણભૂવી પરાજય પછી વનરાજ ચાવડાની બાલ્યવય પણ અહિંજ વ્યતીત થઈ હતી. ગુર્જર સેનાપતિ સૂરપાળ (વનરાજના મામા) ના બહારવટાં પણ અહિંજ નિવાસ સેવતાં હતાં અને અહીં (ગુપ્ત પ્રયાગમાં) જ આજે પણ પવિત્ર મનાતા વટવૃક્ષનીજ ડાળીમાં તેનું (સૂરપાળનું) શિર ભરાવાથી તેનો પ્રાણ ગયો હતો, મહામહ

ગીઝનવી સામે સંગ્રામ ખેલવા અને સોમનાથના રક્ષણ અર્થે દિલ્લી અને કનોજથી આવેલા અજયપાલ તુંવારના ઉતારા પણ અહિં (ગુપ્તપ્રયાગમાં) જ હતા, ઇતિહાસ અને પુરાણમાં અદ્વિતીય સ્થાન લોગવતા આ ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં ઉત્તતપુર (ઉના) નો અને ૧૬૦૦ ખ્રાઈસ્ટોનો વેજલ વાળના હાથે નાશ થતાં ઉનેવાળ ખ્રાઈસ્ટોની સોળસો સતીઓ અગ્નિમાં ળળી મરી હતી જેમાં ચન્દ્રરાજ-ચન્દ્રખળ રાજાની સ્ત્રી સુધીરાદેવી આગેવાન હતી, અને તે સતીઓના શાપથી વેજલને રક્તપિત કુટી નીકળ્યું હતું, અને છેલ્લે ફેટલાએ વાળઓનો નાશ થયો હતો. આજે પણ ગુપ્ત પ્રયાગમાં એ સોલસો સતીના અખોલ પાળીઆઓ ઉભા ઉભા એ સતીઓના ધર્મ પ્રેમની ચોક્કી કરે છે અને સાક્ષી પૂરે છે.”

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા “ત્રૈમાસિક,” પુસ્તક ૨ જી અંક ખીજો ઈ. ૧૯૩૭ પૂ. ૧૪ માં રા. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાનીના લેખમાં ઈ. સન ૮ મી સદીમાં દીવમાં આવડા વંશ હતો તે સંબંધી ઉપર લખેલી જીનાને ટેકો મળે છે. આઠમી સદીની પહેલી વીસીમાં દેવપદ્મનાં પરમાર કે આવડા વંશના રાજ્યની સ્થાપના થઈ હતી. આ વંશના સંસ્થાપક વચ્છરાજ પછી તેના પુત્ર વેણીરાજનું સમુદ્રના પ્રકોપથી મરણ નીપજતાં તેની ગર્ભવતી રાણી પંચાસરમાં આવી વચ્ચા પછી વણોદ સ્થળે વનરાજ નામક પુત્રનો જન્મ થયાની વાત જાણીતી છે.

રતનમાલોના કર્તા કૃષ્ણજીના મતાનુસાર પચાસરમાં જયશેખર કે જયરાજે ચાવડા વશની સ્થાપના કરી હતી. અને ત્યાર પછી ભુવડના આક્રમણ પ્રસંગે ગર્ભવતી રાણીના નાસી છુટવાનો ઉલ્લેખ છે, ઉપરના બંને મતાનુસાર વનરાજના જન્મ વિષે મતભેદ નથી, વિશેષ દીવના વિભાગમાં આ ગુપ્ત પ્રયાગ માહાત્મ્ય ના પુસ્તકમાં વાંચવું.

મૂળાજ સોલકી (ઈ સન્ ૬૪૨-૬૭૭) એ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાંથી યજ્ઞ પ્રસંગે બોલા યાથી હમરો પ્રાક્ષણો સિદ્ધપુરમાં આવ્યા હતા અને યજ્ઞને અન્ને મૂળરાજે જે જે પ્રાક્ષણોને જે ગામોનાં દાનો આપ્યાં હતા તેમાં શિહોર (સિદ્ધપુર) સમવાયના પ્રાક્ષણોને આપેલાં કાઠીયાવાડમાં શિહોરની આબુમાંથી કંટલાક ગામોની યાદીનું દાનાવલિ પત્ર વાંચવા જેવું છે અને તે “ઔદીચ પ્રકાશ” નામના પુસ્તકમાં મૂળશ્લોક સાથે ગુજરાતીમાં છપાયું છે તેમાં પૃષ્ઠ ૧૨૭ માં પાને ૩૧ માં ગામના દાનની યાદીમાં નીચે મુજબ ગુપ્ત પ્રયાગનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ મળે છે.

સ્વેદેન્મિતં “દેલવાદ” પ્રદેહિ

યજુર્વેદવિદ્ ગૌતમેભ્યોઽચ્યુતાદ્યમ્ ।

પ્રયાગાદિતીર્થાન્વિત પાઠકેભ્યઃ

સમાનાય ! નાનાદ્રુણ્યૈઃ સમેતમ્ ॥૨૨૦॥

હે ભૂમિનાથ મૂળરાજ ! (સિદ્ધારથી) નેરૂત્ય ખૂણામાં
૪૦ કોશ દૂર વસેલું વિષ્ણુમૂર્તિ શેપથાથી લગવાન અને
શુભ પ્રયાગાદિક તીર્થવાળું અને અનેક જાતના વૃક્ષોનાં
પુષ્પોવાળું “દેલવાડું” ગામ છે તે યજ્ઞુર્વેદી ગૌતમ ગોત્રી
પાઠક અવટકવાળા બ્રાહ્મણોને તુ દાનમાં આપ ॥૨૨૦॥
આ આખા પુસ્તકમાં ઉંનેવાળ બ્રાહ્મણ, ઉનાગામ, કનકેશ્વરી
કુલદેવી કે દુર્ગાદેવતાનું નામ નથી તેથી ઉનાગામનું દાન
મૂળરાજે કે મિહિરાજે આપ્યું નથી પરંતુ તે પ્રભાસખંડ અ
૩૧૯ માં લખ્યા પ્રમાણે શ્રીશંકરે વિશ્વકર્મા પાસે જનાવરાવી
ઉંનેનાળ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું છે એથી ઉંનેવાળો ઉત્તરમાંથી
આવેલા નથી પણ પ્રાચીન સમયથી ઉનામા રાજ્ય ઢરતા
હતા, પ્રાચીન સમયથી આ શુભપ્રયાગ તીર્થના તીર્થપુરોહીત
તરીકે ઉંનેવાળો જ ધાર્મિક લાગાઓ લતા આવ્યા છે અને
હાલ પણ લે છે

શ્રી ગંગાજી

સ ગાલેશ્વરથી ઇશાન કોણમાં ૨૮ હાથ ઉપર અને
શુભ પ્રયાગના ઉત્તર ભાગમાં નિર્મલ સજીવન પાણીનો
ગંગાજીનો કુડ છે તેના વાયવ્ય ખુણામાં ૬ ઇંચના વ્યા-
સવાળા ભાગમાંથી ગંગાજી પ્રગટ થયા છે આ કુડનું પાણી
૨ ગે સંકેત દેખાય છે, અને પ્રવાહ ચાલુ આવ્યાજ કરે છે
પાણી કદી પણ જગડતું નથી આ કુડમાં આજે પણ નજી
આખના માછલાઓ નજરે દેખાય છે તેમાં કેટલાકના નાકમાં

સોનાની વાળી અને નથડી કોણજો પહેરાવેલી જણાય છે. આ ગંગાજીના પાણીનું વહેણ તેની દક્ષિણ તરફના ગુપ્તપ્રયાગના બીન્ત ગધા કુંડોમાં જાય છે, આ કુંડોમાં અસ્પૃશ્યો સિવાય ચારે વર્ણના લોકોને સ્નાનની છુટ છે. અને સાબુ વગેરેથી નહાવા ધોવાની મના છે. ખરી રીતે તીર્થના જલમાં સાબુ વગેરેથી જલને મેલું અપવિત્ર કરવું તે પુણ્યને બદલે પાપ બોધાવતું છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગને સ્નાન માટે દક્ષિણ તરફ સ્મશાનના આરા પાસેના કુંડમાં નહાવાની ખાસ જગ્યા છે ત્યાં તેઓ છુટથી નાહી શકે છે. ગંગાજીમાં જેઠ સુદી ૧ થી ૧૦ સુધીના ગંગાદશહારાનું સ્નાન કરવા પુષ્કળ લોકો આવે છે અને વિધિ પૂર્વક (વિધિ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૩૪ થી છે) સ્નાન કરી પુરાણી પાસે ગંગા દશહારના સ્તોત્ર, ગંગાનું માહાત્મ્ય (આ પુસ્તકમાં પૃ. ૩૬ થી ૪૪ સુધી છે) તથા કથા ભક્તિભાવથી સાંભળે છે, ગંગાજીનું ફક્ત સ્મરણ પણ સેંકડો જન્મના પાપોનું નાશ કરનારું પતિત-પાવન છે. -ગંગાગંગેતિ યો મૂયાયોજનાનાં શતૈરપિ । મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો વિષ્ણુલોકં સ ગચ્છતિ સેંકડો ગાઉના છેટેથી ગંગા, ગંગા એવું જે ઉચ્ચારણ કરે છે તે સર્વ પાપોથી સુક્ત થઈ વિષ્ણુલોકમાં જાય છે.

આ ગંગાજીનો કુંડ પ્રયાગરાયના મુખ્ય મોટા કુંડની ઉત્તરમાં ૯ કમની ચોરસાઇનો છે, પગથીયાનાં મથાળા સુધી ૭) ૧૦ ઉંડા છે, તેમાં પાણી જે માથોડાં જેટલું છે,

આરા ૪ પગથીઆં ૮ના, ફરતાં પગથીઆં ૬ તેમાં ૪ પાણીમાં છે, આ કુંડમાં ઇશાનને લગતા ગોખલામાં રા + ગા ની દાઢીવાળી પુરુષની ખંડિત મૂર્તિ છે તેની બેસણીમાં સવત ૧૧૬૨ નો લેખ છે જેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર છે, તેમજ એક ગણેશની મૂર્તિની બેસણીમાં સવત ૭૬૮ નો લેખ છે, આ કુંડની દક્ષિણમાં ૫ કમની પ્હોળાઈ ૭ કમ લાંબા ૪ કુંડ છે અને તે બધાનો પ્રવાહ પ્રયાગના મુખ્ય કુંડમાં મળે છે ગંગા કુંડના ૮ ગોખલાઓમાં બીજી મૂર્તિઓ અને મહાદેવોનાં તિંગો છે, દક્ષિણ ગોખમાં પંચરક્તનું શિવલિંગ છે, બીજી ૧ શિવલિંગ પશ્ચિમ કાંઠાના ગોખમાં છે. બીજા ગોખલામાં દેવી ગણપતિ વગેરેની મૂર્તિઓ છે, આ ગંગાનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકમાં અં ૩૦૪ માં ૩૬ થી ૪૪ પાના મુધીમાં વિસ્તાર પૂર્વક છે, આ ગંગાજીના કીનારે મંડપ બનાવી નારાયણબલિ, નીલોદ્ધાહ, - એકલપિંડ, ત્રિપિંડિશ્રાદ્ધ, ભૂત, પ્રેત, નાગબલિ, અને ઉત્તરક્રિયાઓ નજીકના તથા અનેક ગાઉ દ્વરથી આવતા હિંદુઓ પરંપરાથી કરે છે, આ સ્થાન ઘણું રમણીય દેખાય છે.

યમુનાજી, સરસ્વતી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર અને
ત્રિસંગમ કુંડો,

ગંગાકુંડની દક્ષિણમાં ત્રણ કુંડો છે જેમાં પૂર્વ ભાગે

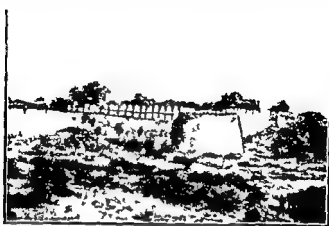
વિષ્ણુકુંડ, પશ્ચિમમાં બ્રહ્માકુંડ અને મધ્યમાં રૂદ્રકુંડ છે અને એ કુંડોમાંથી નીકળી ગંગાજી જ્યાં યમુનાજીને મળે છે તે ત્રિસંગમ કે ત્રિવેણી સંગમ નામે ૪ થો કુંડ છે, તેને ત્રિસંગમ તીર્થ કહ્યું છે અને તે ગંગાયમુના જાંતેના સૂક્ષ્મ અન્તરમાં ગુપ્ત સરસ્વતી વહે છે અને તેમાં તીર્થરાજ પ્રયાગનો સદૈવ નિવાસ છે, આ સ્થળે મકર રાશિના સૂર્યમાં માઘ માસમાં પ્રાતઃકાલે સ્નાન કરવાનું ઘણું માહાત્મ્ય છે. ત્રિસંગ નામનો કુંડ મોટો હોય પ્રયાગ રાયના કુંડના નામે કહેવાય છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશના કુંડો સંગાલેશ્વરની પૂર્વમાં છે તેને બ્રહ્માગયા, વિષ્ણુગયા અને રૂદ્રગયા નામે પણ કૈટલાક વૃદ્ધો કહે છે, પવન વિનાના શાન્ત જલમાં સૂર્યના પ્રકાશમાં ગંગાજીનો સફેદ, યમુનાજીનો કથામ અને સરસ્વતીના જલનો સહજ પીળો રંગ દેખાય છે તેમાં સ્નાનનું માહાત્મ્ય પ્રભાસ ખંડમાં વિસ્તારથી છે, યમુનાજીમાં કાર્તિક સુદી બાદ પીજને દિવસે સ્નાન કરવાથી ચમરાજના લયથી મુક્ત થવાય છે, યમુનાજીક (શ્રીમહાપ્રભુજીનું કરેલું) આ પુસ્તકમાં પૃ ૧૪૧-૧૪૭ માં વાંચવાથી યમુનાજીનો મહિમા વધુ સમજાશે, એક કહેવત છે કે ગંગા પાને યમુના સ્નાને, તાપી દર્શને અને નર્મદા ધ્યાનથી પાપોનો નાશ કરે છે યમુનાજીના કાંઠે નૈઋત્ય પુષ્પામાં લગવાનની બે ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

સરસ્વતીનું પાંચ જગ્યાએ વહેવું છે. ૧ પ્રયાગરાજના

ત્રિવેણી સંગમમાં, ૨ સિદ્ધપદ-સિદ્ધપુરમાં, ૩ પ્રભાસના
માધવ પ્રાચીમાં, ૪ શુભપ્રયાગમાં અને ૫ મું સંગમેશ્વર-
મોટા મહાદેવ (દેવવાડાથી પૂર્વ અર્ધા ગાઉ) આગળ પશ્ચિમ
ભાગમાં કુંડિકા નામે વડવાનલ યુક્ત સરસ્વતી તીર્થમાં છે.

માતૃકાઓ.

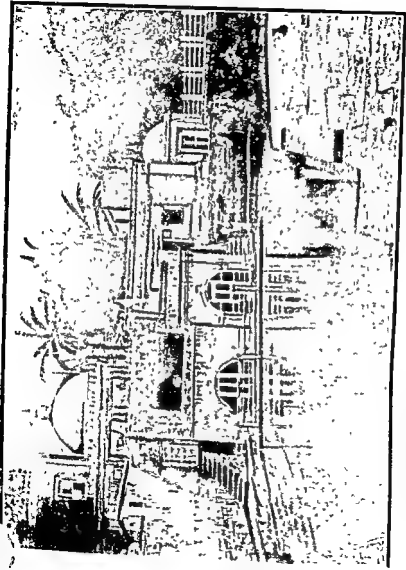
શુભપ્રયાગના કુંડો અને ગંગા યમુના તથા સરસ્વતી
અને તેમાં રહેલા દેવોની રક્ષા માટે શંકરે આ માતૃકાઓનું
સ્થાપન કર્યાનું માહાત્મ્ય છે, ભૂત પ્રેતાદીનો ભય નષ્ટ કરવા
તેમનું વહી ૧૪ ના દિને નૈવેદ્યાદિથી પૂજન કરવાનું લખ્યું છે
આ સપ્તમાતૃકાઓ યમુના કુંડના કિનારા ઉપર રાયજીના
ઝાડ પાસેની (તકરારી) ધર્મશાળાની દક્ષિણ ભીતમાં જડાએલાં
હાલ દેખાય છે આ માતૃકાની મૂર્તિઓ અસલમાં તેના મંદિરમાં
હોવી જોઈએ આંવી કેટલીએ મૂર્તિઓને પરધર્મિઓ હિન્દુ
ઓનાં મંદીરોને તોડી મૂર્તિઓને ભાંગી નાખ્યાં, જમીનમાં
દાટી દેતા અથવા દિવાલો કે કોટ કિલ્લાઓના ચણતરમાં બેડાલ
બનાવી ચણી લેતા, તકરારી ધર્મશાળામાં કોઈ વિધર્મિઓ
નું મકાન હોવું તદ્દન અસંભવિત છે કારણ કે તેનીજ દીવા
લમાં અખંડ મૂર્તિઓ ચણી લેવાય અને પરંપરાથી પૂજાય
તે અન્ય ધર્મિઓ સાંખી નજ લે, પુરાણમાં આ માતૃકા
ઓનું સુંદર માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

ધૂળકોટીયા તરફનો “ઉના” ના કિસ્સાનો એક ભાગ.

ઉનાનું ઐતિહાસિક મોટું તલાવ-ઉના
(“ઉનેવાળખન્ધુ” (સુરત) ના સૌજન્યથી)

પ્રયાગરાજનો કુંડ, શેષશાથી માધવ ભગવાનની બે દહેરીઓ, સિદ્ધેશ્વર અને શ્રી ગુસિંહના દેવળો, પૂલ અને દીવના કેસરઆમની તથા બ્રહ્મચારીની ધર્મશાળા.

પ્રયાગરાજનો કુંડ અને માધવ ભગવાન.

ગુપ્ત પ્રયાગરાજનો આ મુખ્ય કુંડ પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૧ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૯ કમે છે, પગથીઆં બે સળંગ ચારે બાજુમાં છે, પાણી સ્વચ્છ અને બેક માથોડાં છે, કુંડની પૂર્વમાં પ્રયાગરાયની નવી તથા જૂની એમ નાની નાની બે દેરીઓ છે તેમાં બે કુટનો શેષશાયીની જૂની તથા નવી મૂર્તિઓ છે તેને ઉપલે ભાગે ઇશાનમાં નરસિંહજીની જગો છે તેમાં ચોરડા મેડી વગેરે છે, તેની ઉત્તરે કદોઇની ધર્મશાળા આવી છે. જ્યાંથી વાયવ્યમાં ગંગાકુંડ વગેરે છે અને નૈઋત્યમાં (તકરારી) ધર્મશાળા આવ્યાં છે, નૃસિંહજીનો પૂર્વમાં પણ ધર્મશાળા છે, આ ઠેકાણે પ્રયાગ કુંડ ઉપરનો પૂલ છે જે દ્વારા દક્ષિણ વિભાગમાંથી ઉત્તર વિભાગમાં જવાય છે ત્યાં નવી અને મોટી ધર્મશાળા, બ્રહ્માજીનું મંદિર, સંગાલેશ્વર, નવદુર્ગા, મહાપ્રભુજીની બેઠક વગેરે ઘણાં અને સારાં ઠાઠવાળાં મકાનો છે.”

શેષશાયી માધવ ભગવાનનાં બે મંદિરો અને અક્ષય વડ.

સંગાલેશ્વરથી દક્ષિણમાં ઉપર લખેલી બે દેરીમાં શેષશાયીની નવી જૂની બે મૂર્તિઓ છે નવી દીવવાળાએ સ્થાપિત કરી છે, આ મૂર્તિઓ હાલ પ્રયાગરાજ નામે ઓળખાય છે કારણ કે તે પ્રયાગરાજના:

કુંડની પૂર્વમાં તેને કાંઠે છે, આ મૂર્તિ શેષનાગપર શયન કરેલી અને શંખ, ચક્ર તથા ગદાધારી છે અને લક્ષ્મી ચરણ ચાંપે છે, નાભી કમળમાં પ્રજ્ઞા છે, મૂર્તિ અને મંદિર પશ્ચિમાગિમુખે છે, પૂર્વે આ મંદીર પૂર્વાભિ-મુખે હોલું બેઠાં છે, મૂર્તિ બેઠાય લાંબી ૧૧ હાથ પહોળી છે, વિષ્ણુ કુંડમાં સ્નાન કરી ઉપવાસી તથા શ્રુતેન્દ્રિય રહી સુદી ૧૧ ના દિને પૂજન કરનાર વિષ્ણુ લોકમાં જાય છે. એમ પ્રજ્ઞાએ ગાયું છે, આ મંદિર શિખર ૧૫નાં હોલ ઉપર અગાશી છે, બારણાને બદલે નીચે બાળીવાળું છે, પ્રાચીન મૂર્તિવાળા મંદિરમાં મૂર્તિના ઉત્તર ભાગમાં પાસેજ એક જલાધારીવાળું મોટું અખંડ શિવલિંગ છે તેની પાસે એક હાથ ઉંચી ૪ બુદ્ધવાળી ભગવાનની એક મૂર્તિ છે બીજી એક મૂર્તિ પાંચ માતૃકાની ખંડિત છે, દક્ષિણ તરફ ખુણામાં નીચે એક પાર્વતીની જરાક ખંડિત મૂર્તિ છે, આજ મંદિરની પાસેના દક્ષિણ ભાગમાં દક્ષિણ તરફ મુખ કરીને સુતેલી જૂની મૂર્તિ જેવીજ કાળા સુંદર પત્થરની શેષશાયી ભગવાનની ૨૧ હાથ ઉપરની નવી મૂર્તિ છે આ જાનને મૂર્તિઓની દેરીઓ બેઠા બેઠા હોઈને જાનનેના ઉત્તર દક્ષિણ ભાગના છેડે ઉપર જવાના પગથીયાં છે, બાજુમાં બે હાથની ૧ જુદી દેવ મૂર્તિ છે, જુની શેષશાયીની દેરીના ઉપર વંડાના ભાગમાં ૧ પ્રાચીન અક્ષય વડ છે જે તેટલોજ નાનો ઘણું વર્ષોથી આજ

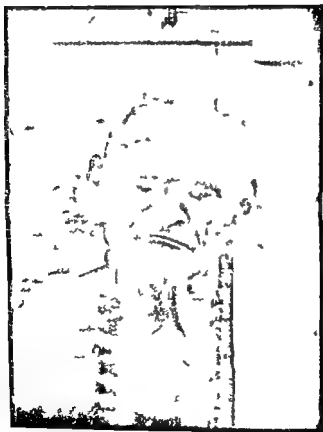

ધુળકોટીયા ક્ષેત્રપાલનું પ્રાચીન સ્થાન—ઉના.
 ("ઉનેવાળખંડુ" (સુરત) ના સૌજન્યથી)

શ્રીમહાકાલેશ્વરનું પુરાણ પ્રસિધ્ધ દેવળનું સંવત
 ૧૯૯૪ નું ચિત્ર—ઉના.

તા, મા અને ધનથી ગુમપ્રવાગનીયની રક્ષા કરનાર
મહાન્ત શ્રી. કે. બ્રહ્મચારી શ્રીહરચૈતન્ય મહારાજ.

વસ્ત્ર ૨૫ ૧૮૦૦, મુલ્ય ૨૫ ૧૯૮૪ ના આશરે સુધી ૮ ને લેખે

પણ જણાય છે. શેષશાયી ભગવાનની પશ્ચિમમાં કુંડના ઉત્તર કીનારે જલાધારી વાણું ખુલ્લું એક શિવલિંગ છે. પાસે સન્મુખ દક્ષિણમુખે નન્દીની મૂર્તિ છે. પહેલાં અહીં એક મોટું રાયણનું ઝાડ હતું. પ્રયાગરાજના કુંડના ઉપર ઉત્તરમાં સ્વામીનારાયણ મહારાજની જડેલી ચરણપાદુકા છે

ગુપ્તપ્રયાગના મહન્ત કે. 'બ્રહ્મચારી હરચેતનજી મહારાજનું' જીવન ચરિત્ર અને સેવાઓ.

બ્રહ્મચારી પૂર્વમાં ૨૩ ધનુષ છેટે શ્રીનૃસિંહની સુશોભિત મૂર્તિ છે, આ ગુપ્ત પ્રયાગમાં એક નૃસિંહેન્દ્ર સરસ્વતી નામે એક દંડી સન્ન્યાસી ઘણું વર્ષ પૂર્વે આવી ઘણું વર્ષ તપ કરી દુધનો આહાર કરીને રહેતા હતા, પોતે નૃસિંહ ભગવાનના ઉપાસક હતા અને નૃસિંહે તેમને દર્શન આપ્યાં હતાં અને તે સ્વામીજીએ મંદિર જાંધાવી નૃસિંહ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમના સમયમાં શેષપર ગામ આગાદ હતું. થોડા સમય પછી સ્વામીજીએ યોગે કરી શરીર છોડી દીધું. આ સ્વામીજીનું સમાધિ સ્થાન નૃસિંહ મંદિર સામેની જગ્યામાં છે. આ સ્વામી મહાન તપસ્વી અને ચમત્કારી હતા તે પછી આ સ્થાનમાં ઘણા સ્વામીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ યથા ગયા છે. તે પછીના નૈમિક બ્રહ્મચારી કે. હરચેતન્ય મહારાજ સંવત ૧૯૩૬ ની સાલમાં પધાર્યા

અને આ શુભપ્રયાગની ગાદીએ બેઠા હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૦૧ માં થયો હતો, તેઓ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના વતની હતા તેમજ ગોંડ બ્રાહ્મણ હોઈ મુરાદાબાદના ઈશાન ભાગમાં સેડાલી વસ્તી ગામના વતની હતા, પ્રયાગમાં આવ્યા પૂર્વે પ્રભાસ કોડીનાર વગેરેમાં હતા, કોડીનારમાં જનાઈનેન્દ્ર સરસ્વતી તેમના ગુરૂ હતા, જેની પાસેથી તેમણે દીક્ષા લીધેલી, તેમનો કૈલાસવાસ તા. ૫-૭-૧૯૩૮ સં. ૧૯૯૪ ના અષાઢ સુદી ૮ ને ભોમે ૬૪ વર્ષની વયે શુભપ્રયાગના પોતાના મઠમાં થયો છે, મહારાજશ્રીએ પોતાનું સમગ્ર જીવન શુભ પ્રયાગતીર્થની રક્ષા અને ગૌરક્ષામાં અર્પણ કર્યું હતું, તેઓ સાચા ધર્માત્મા, પુણ્યાત્મા, કયાળુ, સાદું જીવન ગુમરનાર, દર્શનીય, નૈઋતિક શ્રદ્ધાચારી અને આદર્શ મહાત્મા પુરુષ હતા, લોકો તેમને દેવની પેઠે પૂજતા, તેમના કૈલાસવાસ થયાના માનમાં મુંબઈ દેવવાડા વગેરેમાં બહાર શોક સભાઓ થયેલી, અને દેવવાડા વગેરેમાં હડતાલ પાળેલી, તેનો હેવાલ તેમની છપ્પી સાથે મુંબઈના અનેક પત્રોમાં પ્રગટ થયેલો છે. તેમની સેવાઓ ઘણી છે. તેઓ બ્રાહ્મણો, સાધુ, સંતો, સન્યાસીઓ, શ્રદ્ધાચારીઓ અને અતિથિ વગેરે ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખનારા હતા અને યોગ્યતાનુસાર ૨-૩ કે વધુ દિવસ તેમનો સત્કાર કરતા, તેમણે શુભ પ્રયાગમાં મહારુદ્ર યજ્ઞ, ગોશાળા, ધર્મશાળા, અને નૃસિંહ મંદિરનો જર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને શુભ પ્રયાગના દેવાલયો તથા કુડોપર

સારી દેખરેખ રાખતા હતા, હિન્દુ પ્રાણનો તેમની તરફ
 એક મહાત્મા જેવો પૂજ્યભાવ હતો, અને ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થની
 પ્રાણની જેમ પોતે રક્ષા કરતા, સં. ૧૯૫૪ માં તેમને એક
 ઝહેરી મોટા સાપે દંશ કરેલો તે વખતે પોતે નૃસિંહજીની
 સન્મુખ ૩ દિવસ સુધી સમાધિમાં રહેલા તેથી ઝેર ચડ્યું ન
 હતું અને ૪ થે દિવસે સર્પને મરેલો જોયો હતો, તેમને કંઈ
 પણ કષ્ટ થતાં ગંગાજીના કુંડમાં પાણીમાં કષ્ટ મુકત થતાં
 સુધી પડ્યા રહેતા હતા, તેમના ઉત્તરાધિકારી અને ગુરુભાઈ
 પ્ર. શંકર ચેતન મહારાજ પણ તેમના જેવા ધર્માભિમાની,
 પ્રામાણિક અને સજ્જન પુરૂષ છે અને ગુપ્ત પ્રયાગની તમામ
 જગ્યા સંવત ૧૯૮૪ ની સાલમાં પ્ર. હરચેતન મહારાજે પોતાની
 હયાતીમાં જ બ્રહ્મચારી શ્રીશંકર ચેતન મહારાજના નામે
 કરેલો છે અને હાલમાં તેઓ તેમની ગાદીએ છે, તેઓશ્રી તેમના
 પગલે ચાલી સારી દેખરેખ રાખી તીર્થાંત્રની રક્ષા કરી રહ્યા છે
 કે પ્ર. હરચેતન મહારાજે (તકશરી) ધર્મશાળા સળંઘમાં
 મને એમ કહેલું જે " હું સં. ૧૯૩૬ માં કોડીનારથી ગુપ્ત-
 પ્રયાગમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ધર્મશાળા હતી; ત્યાં ઢોરો
 બંધાતા અને બ્રાહ્મણોની ચોર્યાસીનાં જમણુ થતાં અને તેની
 અંદર તે વખતે રામભારથી અને ખુશાલભારથી નામે
 ગુંસાઇ બાવા રહેતા હતા અને તેઓ ગાયોનું રક્ષણ કરતા હતા.
 તેમનો કૈલાસવાસ થયા પછી તે ધર્મશાળાની બાબુમાં
 તેમણે સમાધી લીધી હતી. "

ગુપ્તપ્રયાગના નૃસિંહજી મંદિરનો શિલા લેખ

ૐ શ્રી ગૃંગેરીમઠો વિજયતે, શ્રી પ્રાગરાયમાં શ્રી નૃસિંહજીનું દેવળ તથા બળદેવજીની સામેનો મઠ તથા સિદ્ધેશ્વર મહાદેવથી ગંગાકુંડ સુધીનાં સર્વે મઠનો બંધાવનાર બ્રહ્મચારી હરચેતન જનાર્દન ઇન્દ્ર સરસ્વતી છે, સંવત ૧૯૪૬ ના અષાઢ સુદી ૧૫,

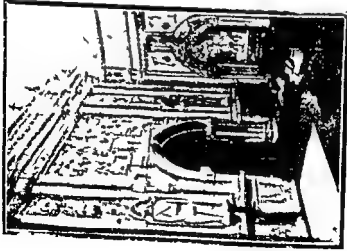
આ શિલાલેખ નૃસિંહમંદિરની બહાર પ્રવેશદ્વારના દરવાજાની ભીંતમાં ચોડેલો છે, આ નૃસિંહજીની મૂર્તિની બાજુમાં ગાદી ઉપર જૂનાં ઢંડ, કમંડલ અને પાદુકા છે. નૃસિંહજીની સામે તે મઠમાં થઈ ગયેલા સન્યાસીઓના સમાધિ સ્થાનો છે, નૃસિંહ ભગવાનને દેલવાડાના ઉનેવાળ પ્રાણજ્ઞો ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે અને શુભાશુભ પ્રસંગે નૃસિંહજી મંદિરને લાણુ કે ભાગ આજે પણ ચાલુ મળે છે, અને દેલવાડાના મહાજન તરફથી બલદેવજીને મળે છે.

ગુપ્તપ્રયાગમાં બલદેવજીના મંદિરનો શિલા લેખ

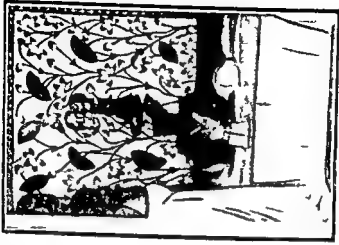
“મોદી જગજીવનદાસ કાળાની સ્ત્રીએ આ બલદેવજીનું મંદિર બંધાવીને પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૮૯૭ ના ફાગણ વદી ૪ ને ગુરુએને દિને બંધાવ્યું છે.”

પૂમતીને પ્રભુ, વિષ્ણુ અને મદ્રતા કુન્ડો અને ઉપર
શ્રીખજાદેવજીનું મંદીર—ગુપ્તપ્રયાગતીથ પૃ ૧૮૮

શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠ નો ખલા ॥ પ્રવેશ
દારનો ભાગ—પ્રમથાગનીય

શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠકનો અન્દરનો
ભાગ અને તે બેઠકના મુખ્યાલ દામોદર કાલીદાસ
પાડવા—પ્રમથાગનીય

આ શિલા લેખ મંદિરની બહાર જોસરીમાંના પૂર્વ-
 મુખના ગોખલામાં છે, મંદિરમાં બલદેવજીની સુંદર પ્રતિમા
 છે, મંદિરની ઉપર શિખર નથી, બલદેવજીના દાગીનામાં
 સોનાની સાંકળી, કડાં, કંદોરા વગેરે છે, વાર્ષિક ૨૧ મહુ
 તેલ દેલવાડા મહાજન તરફથી મળે છે. દેલવાડા મહાજનમાં
 બલદેવજીના નામે રૂ. ૭૦૦ છે. તેમજ દર વર્ષે ૧ તાકો
 જગન્નાથીનો તથા રૂ. ૧) નો ગુલાલ વસંતપાંચમે મહાજન
 અપાવે છે, બલદેવજીની સામે ચંગેરી મઠની શાખાનો ઉપમઠ
 સંવત ૧૯૫૫માં પાચો નાખી સં. ૧૯૫૬ માં બાંધકામ
 પૂર્ણ કર્યું. નૃસિંહજીની ઉપર તથા બાબુમાં તીર્થવાસીઓને
 ઉત્તરવાની જગ્યા નૃસિંહજીની છે તે અને આખું કંપાઉંડ
 રૂ. વીશ હજાર ખર્ચે પ્ર. હરચેતનજીએ બંધાવેલ છે. આ
 કંપાઉંડમાં ઉગમણા મોઢાની સમાધિ પાઠક દુર્ગાશંકર
 ઇશ્વરજીના સસરા ગોવિંદજી પંચોળીની છે અને તેના પુત્ર
 વિશ્વનાથે તે બંધાવી છે અને બીજી પાંચ સમાધિના ધુમટબંધ
 સ્થાનો અગાઉ આ મઠમાં થઈ ગયેલા સન્યાસીઓનાં છે,
 કહે છે કે અગાઉ નૃસિંહજીનો પાંચેક હજારનો દાગીનો
 હતો, અને બસો અઢીસો વર્ષના ત્યાના જૂના ચોપડા છે,
 બીજી બલદેવજીની સામે ૧ ધર્મશાળા છે તેમાંના લેખમાં
 લખ્યું છે કે: “ શ્રી ૧૧ આ ધર્મશાળા બ્રહ્મચારી હરચેતન
 મહારાજે પોતાનું દ્રવ્ય ખર્ચે બંધાવી છે. સંવત ૧૯૪૬
 ના ચૈત્ર સુદી ૨ સોમે, ”

ગુપ્તપ્રયાગની બીજી ધર્મશાળા અને તેના શિલાલેખો:-

કેસર બાઈની ધર્મશાળા.

ગ્રેપશાયી ભગવાનના મંદિરના પાછળના ભાગમાં નરસિંહજી મંદિરની લગોલગ તથા સિદ્ધેશ્વર મંદિરની ઉતરે એટલે કે બેઉની વચ્ચે પશ્ચિમમુખે ૧ ધર્મશાળા છે તેમાં નીચે મુજબ શિલાલેખ છે:—

“॥ ગણેશાય નમઃ શ્રી હીવમધ્યે શા. દેવજી આધવજીના બા (૧) શ્રી કેસરે શ્રીપ્રાગમધ્યે ધર્મશાળા બંધાવી છે તે શ્રી પ્રાગરાયને પ્રતાપે કરીને, સંવત ૧૮૬૬ ના વૈશાખ સુદી ૭ વાર શનિ, જે વાંચે તેને જે શ્રીકૃષ્ણ છે.”

આ ધર્મશાળામાં બે ચોરડા અને એક વાડો છે, ઉપર અગાસી છે. ધર્મશાળા નાની છે.

સિદ્ધેશ્વર કે સિદ્ધનાથનું મંદિર.

ઉપરની બાઈ કેસરની ધર્મશાળાથી દક્ષિણમાં પુરાણ-પ્રસિદ્ધ જૂનું પશ્ચિમાભિમુખે ધુમટનાળુ તથા જળીના બારણાવાળું સિદ્ધેશ્વર નામે મહાદેવનું જલાધારીવાળું શિવલિંગ છે. મંદિરમાં ગોખલામાં દક્ષિણ મુખે હનુમાનજીની

ખંડિત નાની ૧ મૂર્તિ છે. પાશ્વમ ગોળમાં ૩ ગણેશ મૂર્તિ તથા એક નાની પાર્વતીજીની મૂર્તિ છે. એક નન્દી છે. આ મંદિર સંગાલેશ્વરથી પૂર્વમાં છે. અને પ્રયાગરાજ ઉપરના મોટા પુલથી પૂર્વમાં ઉતરતાં સામે છે.

આ સિદ્ધેશ્વરની સિદ્ધગણોએ સ્થાપના કરી છે, પ્રયાગરાજમાં સ્નાન કરી સિદ્ધનાથનું પૂજન, શતરુદ્રિય, અધોરમત્ર, ગાયત્રી મંત્ર અથવા ત્ર્યંબક મંત્રનો જપ કરવાથી છ માસમાં સિદ્ધિ મળે છે, અને કાળી ચૈત્રસે એકજ રાત્રિ પૂજા કરી અધોર મંત્રનો જપ કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે. અહીં અવારનવાર અભિષેકો થયાજ કરે છે. તેનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકના પૃ. ૩૦-૩૨ માં અ. ૩૦૧ માં છે.

આ સિદ્ધેશ્વરની દક્ષિણમાં થોડે છેટે ૫૦ કદંબે સ્મશાન ઘાટ છે, તેમ સિદ્ધેશ્વરની સન્મુખ પશ્ચિમમાં અનંત્યજ્ઞેને નહાવા માટે ઘાટ બાંધેલો છે.

કેટલાંક શિવલિંગો.

જમનાજીના કુંડના ઉતરકાંઠે ખુદ્કી જમીનમાં ઉપર દેખાતું મોટું એક શિવલિંગ છે પાસે એક ખંડિત નન્દી છે તે લિંગથી ઉતરમાં આગરે ૨૫ કદંબ છેટે બીજું એક શિવલિંગ છે આ શિવલિંગો અઘડાવાળી ધર્મશાલાની પાછળના ભાગમાં છે. આનું માહાત્મ્ય પૃ. ૩૫ અ. ૩૦૩ માં છે આજી બાજીમાં બજારી વગેરેના ઝાડો છે.

દીવવાળાની મોટી ધર્મશાળા

તપેશ્વર અને નવા જાંદરવાળાની ધર્મશાળાની ઉત્તર તરફથી છેટ પ્રયાગરાજ અને યમુનાજીના કુડો સુધી મોટી અને જાડી જાતની ઉત્તમ સગવડવાળી દીવવાળાની મુંદર ધર્મશાળા છે. તેની જાડારની ભીંતમાં પૂર્વાભિમુખે નીચે મુજબ ૧ મોટો આરસનો શિલાલેખ છે:—

“શ્રી હરિવન્દે શ્રી પ્રભાસ ક્ષેત્રાન્તઃપાતી શ્રી ગુપ્તપ્રયાગ તીર્થમાં શ્રી દીવ જાંદરના રહીશ વણિક દશાપોરવાડ શા. મુજબ રૂગનાથે સંવત ૧૮૩૮ માં કુડો નવ તથા મહાદેવની દેરી, તથા ધર્મશાળા બે તથા અવાસ એક એ સર્વે મળી વિસ્તાર ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ કુટ ૩૬૦ અને પૂર્વ પાશ્ચિમ કુટ ૨૫૨ પહોળાઈ છે તે સર્વ સ્વદ્રવ્યથી જાંધાવેલ તે પછી તેના વંશજ શા. હરિચન્દ ભગવાનદાસે સંવત ૧૮૩૪ માં રૂ. ૩૫૦૦) ખર્ચી જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ તે પાછું જીર્ણ થતાં તેને પાડી સરકારશ્રીની પરવાનગી મેળવી નવેસરથી ધર્મશાળા અવાસ. દહેરી કુડો સંવત. ૧૮૬૦ ના આવજુ વહી ત્રીજને દિને મુહૂર્ત કરી તે કામમાં રૂ. ૧૬૦૦૦) નો ખર્ચ કરી તેના વંશજ શા. પ્રભુદાસ ભગવાનદાસના ત્રમટી શાહ વીઠલદાસ દામોદર તથા શા. પાનાચંદ મેઘજી શ્રી દીવના રહીસોએ જાત મહેનત કરી જાંધાવેલ છે

તે વિક્રમ સંવત ૧૯૬૨ ના માગશર સુદી ૫ ને શુકરે
વાસ્તુ કરી સર્વ હિન્દુસ્વધર્મીઓનાં ઉતારા માટે ખુલ્લા
મૂકયાં છે.”

ત્રરટી:- } શા. વિકલદાસ દામોદરદાસના ભગવત સ્મરણ વાંચવા,
શા. પાનાચંદ મેધજીના ભગવત સ્મરણ વાંચવા.
શા. નારાયણદાસ ભવાનીદાસ (સ્વર્ગવાસ સં. ૧૯૬૦)

દીવવાળાની આ ધર્મશાળા નીચે કેટલાંક દેવાલયો.

આ ધર્મશાળામાં નીચે પૂર્વાભિમુખે ધુમટખંધ દેરામાં
એક ખંડિત જલાધારીવાળું શિવલિંગ છે ઉપર ધર્મશાળા
છે, તેની પાછળ જીની, ચાર સુખ, ચાર હાથવાળી, ૧ પુરુષ
ઉંચી, ખંડિત ત્રણ હાથવાળી, ચરણમાં જે તરફ સુંદર
હંસોવાળી બ્રહ્માની મૂર્તિ છે, પશ્ચિમના ગોખલામાં ૧ પાર્વ-
તીની મૂર્તિ છે સવા મંડપમાં ૧ નંદી છે, આ મહાદેવને
કોઈક સંગલેશ્વર નામે કહે છે, આ ધર્મશાળાની પાછળના
ભાગમાં ધર્મશાળાની અંદર નીચે ઉત્તરાભિમુખે જાળીવાળી
અને ધુમટવાળી દેરીમાં બિચાણમાં એક પ્રાચીન જલાધારી
વાળું શિવલિંગ છે, પૂર્વની લીનમાં મંદીરની અંદર જે
પાહુકા જડેલી છે, નીચે એક ખંડિત નંદી છે, દક્ષિણભીતના
ગોખલામાં એક પાર્વતીની ખંડિત મૂર્તિ છે આ દેરી પણ
ધર્મશાળાની અંદર પાછલા ભાગમાં છે.

સતીની દેરી

ઉપરની ધર્મશાળાની આમે અને ચોરણદરવાજાની ધર્મશાળાના છેડે દક્ષિણભાગમાં થડમાં ધુમટળાંધ ઠાં ગોકા ડુંગરસીવાળા ઠકર દયાળજીના માતાજી સવત ૧૮૯૪ માગશર વદમાં સતી થયાં તેની દેરી છે તેમાં પાળીઆમાં કોતરેલી સતીની ઉભી મૂર્તિ છે.

ગંધર્વેશ્વર મહાદેવ.

ઉપરની ચોરણદરવાજાની ધર્મશાળાની પાછલા ભાગમાંજ ધર્મશાળામાંજ દક્ષિણાભિમુખના મંદિરમાં સતીની દેરીની ઉત્તરે ગંધર્વેશ્વરનામે પુરાણ પ્રસિદ્ધ જળાધારીવાળું મોટું શિવલિંગ છે, તેની ઉપર મુંદર અગાસીઢે આ દેરીનો દરવાજો અગાઉ પૂર્વાભિમુખે હોવો જોઈએ આવાં ઘણાં ગુનાં દેવોનાં મંદીરોનાં અસ્તવ્યસ્ત મુખે તેની ઉપર થયેલા વિધર્મીઓના આક્રમણોને આણારી છે.

પુરાણમાં આ ગંધર્વેશ્વરને ત્રિધર્મશ્વરથી ઉત્તરે ૨૦ હાથ છેડે કહ્યું છે તેને ગંધર્વોએ સ્થાપેલા છે. સ્નાન કરી તેનું પૂજન કરવાથી સર્વ કામના પૂરી થાય છે અને કંઠ સારો રહે છે. આનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકના પૃ. ૩૩ અ. ૩૦૨ માં છે, આ શિવલિંગ કાઢીને ધર્મશાળાનો એક દરવાજો કરવાની ઇચ્છા કરનારા અનેક કારીગરોને આડા પીશાળ છુટીપડેલા જેથી તેજ સ્થિતિમાં રાખી ઉપર દેરી બંધાવી દીધી છે.

નવાળંદરવાળાની ધર્મશાળા.

સતીની દેરીની સામે હાલ દેલવાડાનિવાસી નવાળંદરવાળા ની મોટી ધર્મશાળા છે તેના પ્રવેશદ્વારના ડેલા ઉપર નીચે મુજબનો શિલાલેખ છે:-

“આ એ ધર્મશાળા દેલવાડાના ગ્રહીશ ક્રીકાણી મહેતા રણછોડદાસ હંસરાજ તથા અમીદાસ હંસરાજ જ્ઞાતિ કપોળ વાણીઆએ પોતાનાં મરહુમ પિતાજી હંસરાજ રૂગનાથ તથા કાકા વાઘજી રૂગનાથ તથા માતૃશ્રી વજીળા તથા ભાઈ જીકાભાઈના સ્મરણાર્થે બંધાવી છે. સંવત ૧૯૭૩ ના મહા વદી ૧૦ શનીવાર તા ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

આ ધર્મશાળાની પશ્ચિમે રાંદલમાતાનું દહેરું છે દક્ષિણે મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. પૂર્વમાં ખુણા ઉપર તરુશ્વરનું દહેરું છે. ધર્મશાળામાં નૈઋત્ય ખુણામાં દેરીવાળું એકેશિર્વલિંગ છે. ધર્મશાળામાં ૧ રખેવાળ રહે છે તેમાં ગાદલાં ગોદડા અને વાસણોની તથા ઉતરવાની સારી સગવડ છે, અંદર એક કુવે છે, રચના અને દેખરેખ સારી છે અને ખર્ચ પણ સારો કર્યો છે. આ ધર્મશાળામાં સંવત ૧૯૬૧ ના વૈશાખ સુદી ૧૦ થી ૧૪ સુધી આ પુસ્તકના લેખક શાસ્ત્રી દેવાશંકર મેઘજી તરફથી એક તથા બીજો સંવત ૧૯૬૨ ના વૈશાખ સુદી ૧ થી ૬ સુધી ભટ વલ્લભરામ જગદીશ દેલવાડાવાળા તરફથી એમ બે મહાદ્રયાગો ઘણી ધામધુમથી વિધિપૂર્વક ચલા હતા

પોરબંદરવાળાની ધર્મશાળા

આ ધર્મશાળા દીવવાળાની ધર્મશાળાની સામે પશ્ચિમાભિમુખે છે, પોરબંદરવાળા કુરજી પ્રાગજીની વિધવા બાઈ પ્રેમકોરે સંવત ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ સુદી ૧૨ ને મોમવારે એ ધર્મશાળા પૂરી કય નો ભીંત ઉપર ઉતરાભિમુખે એક શિલાલેખ છે, આ ધર્મશાળા જૂની હોય છેટ સતીની દેરી સુધી લાંબી મોટી છે તેમાં પધારી પાગરણ અને ૩૦-૪૦ માણસની રસોઇ થાય તેવી સગવડ છે તેનો વહીવટ કરનાર દીવવાળા શેઠ રામચંદ જીવણદાસવાળા કરે છે, ચણામમરાનું સદામત ગમે તેટલાને માણસ દીઠ ૧ પાલીના આમરે અપાય છે.

બીજકેટલાએક દેવોની મૂર્તિવાળી દેરીઓ

ઉપરની ધર્મશાળાની પશ્ચિમ ભીંતની શરૂઆતથી ૧ લી શિખરબંધ દેરીમાં દક્ષિણાભિમુખની ૧ પુરુષ ઉંચી હનુમાનજીની એક મૂર્તિ છે. તેની પશ્ચિમાભિમુખે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી અઢી હાથ ઉંચી ઉભેલી એક માધવ ભગવાનની સુંદર મૂર્તિ છે, તેના ચરણને બેઉ પડખે બે જય વિજય જેવી નાની મૂર્તિઓ છે ફરતે પરિધિમાં આસરે ૧૨ મુર્તિઓ છે. હાથો ખાંડિત છે છતાં ઉપલા બે હાથમાં ગદા અને ચક્ર સ્પષ્ટ દેખાય છે, મૂર્તિમાં ગળા પાંસે બે

કટકા થયા છતાં ઉપર જોડેલી હોવાથી આખું સ્વરૂપ દેખાય છે તેના ચરણ પાંસે જમીનમાં છુટી પાડુકાઓ પધરાવેલી છે.

આ દેરીની દક્ષિણ દિશા તરફની ખીણ દેરીમાં એક હાથ ઉંચું ઝોંકારેશ્વરનું એક શિવલિંગ અને ખંડિત નન્દી છે દેરી ઉપર અગાશી છે તેની દક્ષિણમાં ૪ હાથ મુકીને અગાશી વાળી દેરીમાં ખંડિત શિવલિંગ અને ખંડિત નંદી છે અને ત્રણ એક ભગવાનના જેવી ખંડિત મૂર્તિ છે આ દેરીની દક્ષિણમાં ધર્મશાળાનો ભીંત આગળ ચરણ પાડુકા જોડેલી છે, આ ત્રણે દેરી પશ્ચિમાભિમુખે દીવની ધર્મશાળાની સામે છે. તે પછી પોરબંદરવાળાની ધર્મશાળાનો બાકીનો ભાગ છે આ ધર્મશાળામાં સંભાળ રાખનાર પમારદાર ડાહ્યાલાલ ગોાવન્દળ નામે સુપાત્ર બ્રાહ્મણ કુટુંબ સાથે હાલ રહે છે.

શ્રીતપેશ્વર મહાદેવ.

નરસિંહજીના ઉત્તર ભાગમાં ૧૦૦ હાથ છેટે નવાબંદર વાળાની ધર્મશાળાની પૂર્વમાં ખુણામાં પુર્વાભિમુખે ઉરગેશ્વરની પાસે ઉપરથી ખુટ્તું ચમત્કારિક તપેશ્વરનું જાળીવાળું ૧ દેવળ છે તેને શિખરબંધ દેવળ બાંધવા તેમની આગળ ઘણા ભક્ત લોકોએ જે ત્રણ વાર ચિઠ્ઠીઓ નાખેલી પણ નહ

આવેલો છે તેથી તેમની ઉપર સદાય શીતોષ્ણ રહ્યા કરે છે. અંદર ૧ મોઢું તપેશ્વરનું શિવલિંગ છે પામે એક ગંદિત મૂર્તિ છે. અને બહાર ગામથી ઘણા લોકો તેની માનતાએ આવે છે અહીં દીપદાન કરી આ મહાદેવનું પૂજન અને દર્શન કરવાથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે સનતકુમારોએ આ સ્થળે સુવર્ણકમળથી પૂજન કરી તપસ્વીઓને જ્ઞાન આપ્યું હતું. જ્ઞાનીઓને વિવિધી તેનું પૂજન કરવાથી ઉત્તમજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે.

**ગુપ્તપ્રયાગમાં રાંદલ માતાનું શિખરખંધ દેવળ તથા
બીજું કુશેશ્વરનું પ્રાચીન દેવળ.**

શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠકની સામે પશ્ચિમ ઉત્તર વચ્ચે શિખરખંધ દેવળમાં રાંદલ માતાની બેડા બેડ બે બહેનોનાં સ્વરૂપ એકજ પત્થર ઉપર છે. બાજુના પત્થરમાં ત્રિશૂલ છે બીજી તરફ માતાની અને ગણેશની મૂર્તિઓ જ. રાંદલના મંદીરની જમણી તરફ થડમાંજ લોંબરામાં ઉપર અગાસીવાળું કુશેશ્વર મહાદેવનું લિંગ છે, ગોખલામાં પાર્વતીજીની મૂર્તિ છે. આ બંને મંદીરો ઘણાં જૂનાં છે, પૂર્વે કુશેશ્વરનું દેવળ શિખરખંધ હોયું હોય. રાંદલનું દેવળ શિખરખંધ છે. ફરતી પ્રદક્ષિણા કરવાની જગ્યા છે આ બંને દેવળો નવાબપુરના ધર્મશાળાની પાછળ બરખાસ અડોઅડ છે.

આને કોઈ કુંડેશ્વરીનું દેવળ પર્ણ કહે છે. ત્યાંથી ચાર
ધનુષ છેટે પાછળના ભાગમાં શંખોદક નામે કુંડ છે તેને
કોઈ રાંદલ માતામાના કુંડ નામે કહે છે તેમાં સ્નાન કરી
આ રાંદલ માતાનું અને મહાદેવનું પૂજન કરનારના સર્વ
પાપોનો નાશ થાય છે માઘ સુદી ત્રીજે જે નરનારી વિધિ
પૂર્વક પૂજન કરે છે અને ગોરણી તથા હંપતીનું પૂજન કરી
સૌભાગ્ય ચિન્હો આપી જમાડે છે તેનું નેકું અખંડ રહે
અને તે સ્ત્રી પુરુષમાં નિત્ય સંપ રહે છે, આ રાંદલ માતાના
દેવળનો શુભોદાર સંવત ૧૯૬૩ની સોલમાં દીવવાળા શેઠ
વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ તથા શેઠ કલ્યાણચન્દ હીરાચંદે રૂ. ૧૫૦૦) આશરેનો ખર્ચ કરી કરાવ્યો છે પાછળ સુંદર
બગીચો બનાવ્યો છે અને ત્યાં એક કોઈ બ્રહ્મચારી પૂજ
કરે છે. હાલ તે જગ્યા અને દેવળ તદ્દન નવા જેવાં દેખાય છે.

ઉરગેશ્વર અથવા ઉત્તરેશ્વર મહાદેવ.

આ મહાદેવને ગંધર્વેશ્વરથી પશ્ચિમ ભાગમાં ૧૨ હાથ
છેટે લખ્યા છે તેનું શેપાદિ નંગોએ સ્થાપન કરેલું છે તેનું
પૂજન કરનારને મરણ સુધી ઝંકેર ચડતું નથી અને સુરો
પ્રસન્ન રહી તેને કરકના નથી, આ મહાદેવ ક્યાં છે તે
ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, ગંધર્વેશ્વરની બાજુમાં ક્યાંય હોવા
નોંધ્યો. તેનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકના ૫૮, ૩૫૫થી ૩૫૫ માં અ.
૩૦૩ માં છે મારું માનવું એવું છે કે મુદ્દ બ્રહ્માની મૂર્તિની
બાજુમાં ઉરગેશ્વરનું જે સ્થાન છે તે હોવું જોઈએ . . .

“ગુપ્તપ્રયાગમાં આવેલા વૃદ્ધ બ્રહ્માનું સ્થાન”

તતો ગચ્છેન્મહાદેવિ શ્રીવ્રહ્માણમનુત્તમમ્ ।

તસ્યૈવ પશ્ચિમે ભાગે નાતિદૂર વ્યવસ્થિતમ્ ॥

શંકર પાર્વતીને કહે છે કે હે દેવી ! તે ઉરગેશ્વરના પશ્ચિમ ભાગમાં થોડે છેટે રહેલા ઉત્તમોત્તમ દેવ બ્રહ્માની યાત્રા માટે જવું તે બ્રહ્માનું માહાત્મ્ય હું તમને કહું છું તે તમે એક ચિત્તથી શ્રવણ કરો, આ બ્રહ્માનું માહાત્મ્ય સાંભળવાથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે કેમકે બ્રહ્મા સમાન બીજો દેવ કે ગુરુ કોઈ નથી, બ્રહ્મા સમાન જ્ઞાન કે તપ નથી જ્યાં સુધી પિતામહ (બ્રહ્મા) ને વિષે ભક્તિ થઈ નહીં ત્યાં સુધી જગતમાં બ્રમણાજ કહેવાય છે.

પાર્વતી શંકરને પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! પ્રભાસ-ક્ષેત્રમાં એવા ઉત્તમ માહાત્મ્યવાળા બ્રહ્મા કઈ જગ્યાએ રહેલા છે. અને તે ક્યારે કયા કારણસર આવ્યા હતા અને તેમની કઈ તિથિએ પૂજા કરવી તે સઘળું આપ વિસ્તારથી કહો ત્યારે શંકર કહે છે કે હે દેવી ! ઉરગેશ્વરની પાસે અને સિધ્ધેશ્વરના પશ્ચિમ ભાગમાં બ્રહ્માનો જાણે બીજો બ્રહ્મા લોક હોયને ? એવું પરમ સ્થાન આ ક્ષેત્રના ગુપ્તપ્રયાગમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. અને ત્યાં બ્રહ્માજી વૃદ્ધ મૂર્તિરૂપે હાલ

પ્રત્યક્ષ બિરાજે છે, જ્યારે બ્રહ્માણ આઠ વર્ષના હતા ત્યારે આ પ્રભાસક્ષેત્રના બ્રહ્માભાગના ઉત્તરપુરમાં જઈને રહ્યા તે પછી શુભપ્રયાગમાં પધાર્યા અને તેણે સૃષ્ટિ રચના માટે શૃંગાલેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી ઘોર એવું તપ કર્યું અને તે તપ કરતાં બ્રહ્માના એંશી વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં, બ્રહ્મા તપના પ્રભાવથી સિદ્ધિને પામ્યા છે આવી રીતે પ્રભાસમાં રહેતા બ્રહ્માને લાખો વર્ષો થઈ ગયાં છે તેમની પૂજા કરી સાદાંગ પ્રણામ કરવા અને તે પછી મારા લિંગોની પૂજા કરવી આ બ્રહ્માણએ ચંદ્રમાના હાથથી પ્રથમ સોમનાથની સ્થાપના કરેલી છે તે દિવસ પ્રભાસક્ષેત્રમાં રહેતા બ્રહ્માનું એક પૂર્વાર્ધ (૫૦ વર્ષ) ગયું છે હાલ બીજા પરાર્ધ (૫૧ મા વર્ષ) ની પહેલી તિથિ ચાલે છે, યાત્રાના ફલેશ્ચુએ પ્રથમ બ્રહ્માની પૂજા કરીને પછી મારી પૂજા કરવી જે બ્રહ્માની પૂજા કરે છે તેણે મારી પૂજા કરી એમ માનું છું, જે તેનો દેષ કરે છે તેને મારો દેવી સમજવો, બ્રહ્માના પૂજનથી વિષ્ણુની અને મારી પૂજા થાય છે અને વિષ્ણુની પૂજાથી મારી પૂજા કરી કહેવાય છે તેમ મારી પૂજાથી વિષ્ણુની પૂજા કરી કહેવાય છે, રજોરૂપ બ્રહ્માનું, સત્વરૂપ વિષ્ણુનું અને તમોરૂપ મારું કહેવાય છે, વાયુ, બ્રહ્મા, અગ્નિ રૂદ્ર અને જળ એ વિષ્ણુનું રૂપ કહેવાય છે.

રાત્રિરૂપ વિષ્ણુ, દિવસનું રૂપ હું અને મધ્યાનું રૂપ વિધિ, ઉષ્ણકાળ રૂદ્ર, વર્ષાકાળ વિધિ, અને શીતકાળ વિષ્ણુ, દક્ષિણાગ્નિ રૂદ્ર, ગાર્હપત્ય વિષ્ણુ અને આહવનીય વિધિ એમ સર્વ વસ્તુમાં ત્રણ દેવો રહેલા છે, હું લિંગરૂપે ગહેલો છું, વિષ્ણુ ભગરૂપે અને ખીજ રૂપે વિધિ છે તેમ પંચમહાભૂતમાં પણ ત્રણે દેવો રહેલા છે, જેમ નાભિમધ્યમાં વિધિ, હૃદયનાંતરમાં વિષ્ણુ તેમ સર્વ ગ્રાણીઓના ચક્ષુની મધ્યમાં હું રહેલો છું, જે હું છું તેજ વિધિ છે અને જે પ્રજ્ઞા છે તેજ હું છું, અગ્નિરૂપ પ્રજ્ઞા છે, વિષ્ણુ ચન્દ્રમા રૂપ છે અને જે કાળ તે હું છું. પ્રજ્ઞા તેજ રૂપ, ભગવાન ભાસ્કર રૂપ, એમ શક્તિત્રય પણ તેજ ત્રણ દેવનું રૂપ છે, ઓંકાર છે તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. ગાયત્રી છે તે પરમ પ્રતિ રૂપ છે, અને જે ઓંકાર અને ગાયત્રીને જે જાણે છે તે મુક્તિને પામે છે, હે દેવી ! જે કોઈ અદ્વૈતરૂપે પરમ અક્ષરને જાણે છે તેજ સર્વ જાણે છે. પરમેશ્વર પરમ બ્રહ્મનું એકજ રૂપ છે કૃત્તા તેના કાર્યના વિભાગથી જુદા જુદા નામો કહેવાય છે, જે કોઈ ત્રણેયનો દ્વેષ કરે છે તે બ્રહ્માનો દ્વેષી કહેવાય છે, મારા દક્ષિણાંગના ભાગમાં બ્રહ્મા રહે છે અને તેના વામાંગના ભાગમાં વિષ્ણુ રહ્યા છે, જે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનો દ્વેષ કરે છે તે મારો દ્વેષ કરે છે, હે દેવી ! જે કોઈ અભિજ્ઞપણાથી વિધિ, વિષ્ણુ અને રૂદ્રને એક રૂપે ગણી પૂજન કરે છે તે મોક્ષ પામે છે.

एषं ज्ञात्वा वराराहे अभिज्ञेनान्तरात्मना ।

ब्रह्माणं केशवं रुद्रं एकरूपेण पूजयेत् ॥

આ શુભ પ્રયાગમાં પ્રજ્ઞાએ ઘોઠ તપ કરીને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી તેથી તેમનાં વૃદ્ધમૂર્તિ રૂપે દર્શન થાય છે, હાલ એ સ્થળ ઉરગેશ્વરની પાસે અને સિદ્ધેશ્વરની પશ્ચિમ દિશા તરફ તથા સુગાલેશ્વરની દક્ષિણમાં છે, તેના પૂર્વમાં શેષશાયી વિષ્ણુ—માધવની જૂની નવી બે મૂર્તિ છે.

આઠ વર્ષના પ્રજ્ઞાની મૂર્તિ ઉનામાં છે. પ્રભાસખંડના માહાત્મ્યમાં આનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે

(આ વૃદ્ધપ્રજ્ઞાની મૂર્તિ હાલ ખડિત હાલતમાં છે તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાની ખાસ જરૂર છે.) આ પ્રજ્ઞાની મૂર્તિ દીવવાળાની ધર્મશાળાના નીચેના ભાગમાં છે તેને ચતુર્મુખ અને ચાર હાથ છે ઉપલો જમણે હાથ કમળવાળો છે બાકીના ત્રણ ભુજનાં કાંડાં ખંડિત છે, પ્રતિમા ૪, ૨ ની ઉભી છે ચરણ આગળ બે બાજુ બે સુંદર હંસો છે મૂર્તિ મુખારવિન્દમાં પણ થોડી ખડિત થયેલી છે, હિંદુસ્થાનમાં પ્રજ્ઞાની મૂર્તિઓ બહુજ ઓછી જોવામાં આવે છે આદ્યપુષ્કર (આદ્યપોષ્કર) ખેડપ્રજ્ઞા, પુષ્કરરાજ વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થળે તેની મૂર્તિ છે. શુભપ્રયાગમાં પ્રજ્ઞાએ વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તપ કર્યાથી અત્રે વૃદ્ધ મૂર્તિના સ્વરૂપે તેમના દર્શન થાય છે.

સદાશિવનું પ્રાતઃ સ્મરણ,

(ભૈરવી ગઝલ.)

સદાશિવ સર્વ વરદાતા, દિગંબર હો તો એસે હો.
 હરે સખ દુઃખ ભક્તનકે, દયા કર હો તો એસે હો...સદાં ૦
 શિખર કૈલાસકે ઉપર, કંપતરૂવોંદી છાયામેં,
 રમે નિત સંગ ગિરિનકે, રમણધર હો તો એસે હો....સદાં ૧
 શીશપર ગંગકી ધારા, સુહાવે બાલમેં લોચન,
 કલા મસ્તકમેં અંદ્રનકી, મનોહર હો તો એસે હો....સદાં ૨
 ભયંકર ઝહર જળ નીકલા, હીર સાગરકે મંથનસે
 ધરા સખ કંઠમેં પી કર, વિષધર હો તો એસે હો....સદાં ૩
 શિરોંકો કાટકર અપને, ક્રિયા જળ હોમ રાવણને
 દિયા સખ રાજ્ય દુનીયાકા, દીલાવર હોતો એસે હો....સદાં ૪
 કીયા નંદીને જો વનમેં, કઠિન તપ કાલકે ડરસે,
 ધનાયા ખાસ ગણ અપના, અમરકર હો તો એસે હો....સદાં ૫
 ધનાયે ધીચ સાગરમેં, તીન પુર દૈત્યસેનાને,
 ઉડાયે એકહી શરસેં, ત્રિપુરહર હો તો એસે હો....સદાં ૬
 દક્ષકે યજ્ઞમે ભઠકર, તણ જળ દેહ ગિરિનતે
 કીયા સખ ધ્વંસ પલ્લવરમેં, ભયંકર હો તો એસે હો સદાં ૭
 દેવ નર દૈત્ય ગણ સારે, જપે નિત નામ શંકરકા,
 વો પ્રધાનંદ દુનિયામે, ઉભગર હો તો એસે હો...સદાં ૮

શ્રી ગુપ્તપ્રયાગની ગરબી

(રાગ. ઓધા જાણે તેને તો આપણે જાણીએ....)

રે સુંદીર શોભા વખાણું ગુપ્તપ્રયાગની.....ટેક,
રે ત્યાં દર્શનમાં મનખ્યો ક્યાંઈ માય નહીરે સુંદીર૦

„ રે સાત કુંડને લીધી લત્તાઓ શોભતી,

„ રે ત્યાં શંકરની દેરી ઘણી ઓપતીરે.....સું૦

„ રે કુંડ કાંઠે તે પારશ પીપળો,

„ રે ત્યાં સાક્ષાત્ પ્રભુનાં દરશન કરોરે.....સું૦

„ રે મહાપ્રભુજી ત્યાં રે બીરાજતા,

„ રે ત્યાં વૈષ્ણવજન જાત્રાએ આવતારે.....સું૦

„ રે કુંડ કાંઠે તે પ્રાગરામ પોઢીયા,

„ રે શંખ ચક્ર શેષનાગની કીધી રૈયારે.....સું૦

„ રે ગંગા યમુનાના કુંડ સોહામણા.

„ રે ત્યાં કુદરતે રાખી નથી કંઈ મણારે.....સું૦

„ રે દેવ દેવી નાવાને નીત આવતાં,

„ રે સાત કુંડ જોઈ મનમાં રાજી થતાં રે.....સું૦

- ૧૧ રે વટસાવિત્રોના વડ ત્યાં શોભે અતી.
 ૧૨ રે ઘણી સતિયો પૂજનમાં લેળા થતીરે.....સું૦
 ૧૩ રે શેઠ શાહુકારો ભત્રાએ આવતા,
 ૧૪ રે તેને પ્રાગરાય પરચો આપતારે.....સું૦
 ૧૫ રે લીલી ગાડીમાં સુંદર ધામ છે,
 ૧૬ રે ત્યાં સાધુ બ્રાહ્મણનો વિશ્રામ છે રે.....સું૦
 ૧૭ રે પ્રભુ ઉના-દેલવાડાની દક્ષિણે ધીરાજતા,
 ૧૮ રે ભક્ત જનોના ભવ દુઃખ કાપતા રે.....સું૦
 ૧૯ રે હિન્દુ ધર્મતું એ સુખ્ય મોટું ધામ છે,
 ૨૦ રે એની ખ્યાતી દુનીયામાં ગામોગામ છે રે.....સું૦
 ૨૧ રે હોંશ ભેવાની હોય તે આજે જભે.
 ૨૨ રે રૂઠાં દરશન કરીને પાવન થભે રે.....સું૦

માસ્તર મોહન બિનાવાળા.

॥ અથ શિવાર્તિઃ ॥

ૐ જયગંગાધરહર, શિવજયગિરિજાધીશ ॥ શિવ૦ ॥
ત્વં માં પાલય નિત્યં કૃપયા જગદીશ ॥ ૐ હરહરહરમહાદેવ ॥૧॥

ઢૈલાસે ગિરિશિખરે કંપદુમવિપિને ॥ શિવ૦ ॥
શુંજતિ મધુકરપુંજે કુંજવને ગહને ॥ ૐ હરહર૦ ॥૨॥

કોકિલ કુંજતિ ખેલતિ હંસાવન લલિતા ॥ શિવ૦ ॥
રચયતિ કલાકલાપં નૃત્યતિ મુદસહિતા ॥ ૐ હરહર ॥૩॥

તસ્મિન્ લલિતસુદેશે શાલા મણિરચિતા ॥ શિવ૦ ॥
તન્મધ્યે હરનિકટે ગૌરી મુદસહિતા ॥ ૐ હરહર૦ ॥૪॥

કીડાં રચયતિ ભૂપાં રંજિત નિજભીશં શિવ૦ ॥
પ્રજ્ઞાદિક સુરસેવિત પ્રણુમતિ તે શીર્ષં ॥ ૐ હરહર ॥૫॥

વિભુધવદ્ધ ગહુ નૃત્યતિ હૃદયે મુદસહિતા ॥ શિવ૦ ॥
કિન્નરગાનંકુરૂતે સમસ્વરસહિતા ॥ ૐ હરહર૦ ॥૬॥

સુંદરજટાકલાપં પાવકયુતભાલં ॥ શિવ૦ ॥
કમરત્રિશૂલપિનાકં કરધૃત વ્રતપાલં ॥ ૐ હરહર૦ ॥૭॥

શંખનિનાદં કૃત્વા અદ્ભરિ નાદયતે ॥ શિવ૦ ॥
નીરાજયતે પ્રજ્ઞા વેદઋચાં પઠતે ॥ ૐ હરહર૦ ॥૮॥

ઇતિ મૃદુ ચરણસરોજે હ્રાદકમલે ધૃત્વા ॥ શિવ૦ ॥
અવલોકયતિ મહેશં ઇશ અભિનત્વા ॥ ૐ હરહર૦ ॥૯૧॥

રૂંઢરચિત્તરિમાલા પન્નગમુપવીતં ॥ શિવ૦ ॥
વામવિભાગે ગિરિજા રૂપં અતિલલિતં ॥ ૐ હરહર૦ ॥૯૦॥

સકલશરીરે મનસિજ કૃતભસ્માભરણું ॥ શિવ૦ ॥
ઇતિ વૃષભધ્વજરૂપં તાપત્રયહરણું ॥ ૐ હરહર૦ ॥૯૧॥

ધ્યાનં આરતિસમયે હૃદયે ઇતિ કૃત્વા ॥ શિવ૦ ॥
રામં ત્રિજટાનાથં ઇશં આભનત્વા ॥ ૐ હરહર૦ ॥૯૨॥

સંગીતમેવં પ્રતિદિન પઠનં યઃ કુરુતે ॥ શિવ૦ ॥
શિવસાધુબ્યં ગમ્છતિ લક્ષ્યા યઃ શૃણુતે ॥ ૐ હરહર૦ ॥૯૩॥

॥ ઇતિ શિવાર્તિઃ ॥

શેખરમાં રત્નેશ્વર મહાદેવ

ગુપ્તપ્રયાગના રાંદલ માતાનાં દક્ષિણ ભાગમાં ૭૫ ધનુષ (૩૦૦ હાથ) છે. ઉત્તમ એવા શ્રીરત્નેશ્વર નામે મહાદેવ છે, રાંદલમાતાના દેવળથી પાશ્વર તરફ શેખરપુરનામે પુરાતની શહેર હતું જેનાં ખડેરાં ત્યાં હાલ જોવામાં આવે છે તેમાં આ રત્નેશ્વરનું ખંડિત ભવ્ય શિવલિંગ છે તે પણ ઉપરથી ખુદ્ધું છે તેનું શિખરખંધ દેવળ ખાંધવા ઘણા ભક્તોએ રજા માંગી પણ રજા મળી નહીં જેથી ખુદ્ધું આ દેવળ છે આ મહાદેવનું પૂજન કરવાથી પોતાના અનેક ભક્તોને પ્રસન્ન થઈ સ્વપ્ના દ્વારા મહાદેવે દ્રવ્ય આપેલાં છે, આ રત્નેશ્વરનું શિવલિંગ શ્રીવિષ્ણુએ સ્થાપેલું છે, પાંસે વિષ્ણુની મૂર્તિ પણ છે, શ્રવણ નક્ષત્રવાળી દશમીના ચોળે જે કોઈ અહિં આવીને તેનું વિધિથી પૂજન કરે છે તે સાત જન્મો સુધી લક્ષ્મીવાન થાય છે આ સ્થળ સુદર્શન નામે વિષ્ણુવ ક્ષેત્ર કહેવાય છે અને તે ૩૬ ધનુષમાં ચોતરફ પરિમંડળ વાળું છે- તેટલી જમીનમાં જે કોઈ પ્રાણુ ત્યાગ કરે છે તે વિષ્ણુપદને પામે છે, આ સ્થળે કાંચનનો ગરૂડ, પીતાંબરનું દાન અને શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ વગેરે શ્રી વિષ્ણુના ઉદ્દેશથી જે કરે છે તેને અનન્ત ફલ મળે છે. આવું ઉત્તમ ક્ષેત્ર જોઈને ગરૂડે પણ પોતાના નામથી વૈનતેયેશ્વર નામનો શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી જોકે આ મહાદેવ હાલમાં ત્યાં છે નહીં તથા શહેર પણ ઉજડ થઈ ગયું છે હાલમાં રત્નેશ્વર સિવાય બીજી કાંઈ જોવામાં આવતું નથી પરંતુ તંત્રી બાળુમાં એક નાનું શિવલિંગ છે.

શ્રી ગુપ્તપ્રયાગમાં સંવત ૧૫૧૨ માં ભક્તરાજ

નરસિંહ મહેતાનું પધારવું.

શ્રીદામોદરરાયજી સંવત ૧૫૧૨ માં જૂનાગઢમાં મહેતાજીને હાર આપી જૂનાગઢથી સવા પ્રહરમાં મહેતાજી જોડે અહીં ગુપ્તપ્રયાગમાં જ્યાં યસુનાજીનો કુંડ છે ત્યાં પધાર્યા, અને તે વખતે ઉનાના વહીવટ ચલાવનાર મુખ્ય વહીવટદારને સ્વપ્ન દીધું કે મારે ઉનામાં પધારવું છે તેથી તેઓએ તેમને ઉનામાં લાવી પધરાવ્યા અર્થાત્ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા પશુ આ ગુપ્તપ્રયાગમાં પધાર્યા હતા,

શુદ્ધાદ્વૈત-પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક શ્રી વલ્લભાચાર્ય

મહાપ્રભુજીની સંવત ૧૫૬૬ ની સાલની

ગુપ્તપ્રયાગની ૬૭ મી બેઠક.

મહાપ્રભુજીની ૮૪ બેઠકોમાં ગુપ્તપ્રયાગમાં ૬૭ મી બેઠકનું સ્થાન ઘણું સુંદર છે. આ સ્થળ ગુપ્તપ્રયાગ અને સિધ્ધેશ્વર મહાદેવની દક્ષિણમાં તેનાથી ૨૮ ધનુષ (૧૧૨) હાથ છેટે છે, શ્રી મહાપ્રભુજી ત્રીજી વખતની ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યા ત્યારે પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં માધવ પ્રાચી અને

કોડીનાર યથા સંવત ૧૫૬૬ માં શુભપ્રયાગમાં આવી શ્રીમદ્ભાગવતની પારાયણ કરી આ બેઠક સ્થાપી છે, આ બેઠક હોકર-શમીના ઝાડ નીચે છે.

૮૪ બેઠક ચરિત્રના પૃ. ૨૦૩ માં શુભપ્રયાગની બેઠક ૬૭ મીનું નીચે સુજળ મજબાપામાં વર્ણન છે તેનો શુજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છેઃ

“શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની બેઠક માધવ સ્મરસ્વતી ઉપર છે ત્યાં આપે સ્નાન કરી પછી શ્રી માધવરાયજીનાં દર્શન કરી આપ મૂલદારકા (કોડીનારથી બે ગાઉ છેટે) પધાર્યા, અને ત્યાંથી શુભપ્રયાગ પધાર્યા, ત્યાં પ્રયાગના કુંડ ઉપર? હોકર (સમીના ઝાડ)ની નીચે ગીરાજયા, અને દામોદરદાસજીને આજ્ઞા કરી જે સારસ્વતચ્ચવર્તન મુક્ય પ્રયાગ રાજતીર્થ પૂર્ણ હશે યહાં ક્રીંગા યમુના કુંજ હૈ। તે પછી આપે પ્રયાગરાજમાં સ્નાન કરી પાતાની બેઠકમાં પધાર્યા, બીજે દીવસે સવારે આપે ત્યારે શ્રીમદ્ભાગવતની પારાયણનો આરંભ કર્યો ત્યારે એક (જગેશ્વર) બ્રાહ્મણે આવી સાષ્ટાંગ દંડવત કરીને વિનંતિ કરી જે મહારાજ હું ઘણા દિવસોથી આપનું ભજન સ્મરણ કરતો હતો તે બધા દિવસની ફલસિદ્ધિ આજ થઈ છે. ત્યારે મહાપ્રભુજીએ કહ્યું જે પહેલાં તું કયાં રહેતો હતો અને અહીં ક્યારનો આવ્યો

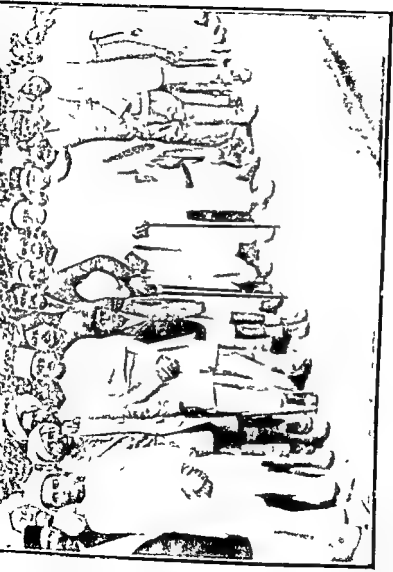
છે ? ત્યારે તે પ્રાદ્ધણે વિનંતિ કરી જે મહારાજ હું પહેલાં
 પુંડરપુરમાં રહેતો હતો, મેં ત્યારથીજ મહારા મનમાં
 વિચાર કર્યો હતો કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય શ્રીમદ્ભાગવત
 છે, તેથી હું તેનો હમેશાં પાઠ કરતો હતો જ્યારે
 શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી પ્રસન્ન થયા અને આજ્ઞા કરી જે તું
 વરદાન માગ, ત્યારે મેં એ વરદાન માંગ્યું કે મને
 મળલીલાનું દર્શન થાય એમ માંગ્યું. ત્યારે આજે આજ્ઞા
 કરી કે તેં એવું વરદાન માંગ્યું છે કે કોઈથી ન દેવાય,
 પરંતુ માફ વરદાન ખાલી નહીં જશે માટે પ્રભાસક્ષેત્રની
 પાંસે ગુપ્તપ્રયાગ છે ત્યાં તું જઈને બેસ, થોડા દિવસમાં
 શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો અવતાર થશે તર્તુ નામ જગતમાં
 શ્રી વલ્લભાચાર્યજી તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ પૃથ્વી પરિક્રમાને
 બહાને સર્વ તીર્થોને સનાથ કરશે, ત્યારે તારો મનોરથ
 પૂર્ણ કરશે, ત્યારે મેં વિનંતિ કરી જે મહારાજ હું કેવી
 રીતે જાણીશ ! ત્યારે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ આજ્ઞા કરી જે
 “જે દિવસે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પધારશે તે દિને હું તુને
 ચેતાવીશ” હું તે દિવસથી આપનું ભજન સ્મરણ કરતો
 હતો અને આજે મને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ જણાવ્યું કે “તું
 જેને માટે ભજન સ્મરણ કરે છે, તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી
 અહીં પધાર્યા છે, તેઓ તારો સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરશે.”
 તેથી હું આપની પાંસે અહીં આવ્યો છું તો માગી વિનંતિ
 એ છે કે આપ મહારો ઉદ્ધાર કરો, ત્યારે શ્રી આચાર્યજીએ

આજ્ઞા કરી જે “તું પ્રયાગ કુંડમાં સ્નાન કરી આવ,”
જ્યારે તે પ્રાદક્ષિણ સ્નાન કરીને આવ્યો ત્યારે શ્રી આચાર્યજીએ
તેનું નામ સંભળાવ્યું અને આજ્ઞા કરી જે આજથી આઠમે
દિવસે તારું મૃત્યુ થશે અને શ્રી ગિરિરાજની તળેટીમાં
તારો જન્મ થશે. ત્યાં ગોપીનાથદાસ ગોવાળ તારું નામ
થશે ત્યારે શ્રીગુંસાધજી તારો અંગીકાર કરીને શ્રી નાથજીની
ગાથોની સેવામાં રાખશે ત્યારે તને શ્રીનાથજી પોતે સર્વ
હીલાઓનો અનુભવ કરાવશે એવી આચાર્યજીએ આજ્ઞા
કરી ત્યારે તે પ્રાદક્ષિણ સાષ્ટાંગદંડવત કરીને કહ્યું જે
નિજેષ્ઠાતઃ કસ્તિવતિ તે પછી આપે સમાહુની સમાપ્તિ કરી
ત્યારે મહા અલૌકિક આનન્દ થયો, અને તે પ્રાદક્ષિણ દંડવત
કરીને પોતાના આશ્રમમાં ગયો, તે પછી તેનું મૃત્યુ થયું
તે પછી શ્રી આચાર્યજીએ પોતાના ચરણારવિન્દની રજદ્વારા
ત્યાંનાં અનેક તામસી જીવોનો અંગીકાર કર્યો અને તે
પછી આપે ગુપ્તપ્રયાગથી વિજય કરી ગુજરાતમાં તગડીમાં
પધાર્યા’ એવી રીતે ધ્રીગુપ્ત પ્રયાગની જોડકનું ચરિત્ર લખ્યું છે.
એક વાર્તામાં અહીંથી પોરબંદર પધાર્યાનું લખ્યું છે, બીજે
મતે આ જોડકને ૪૮ મી કહી છે, આ તીર્થ અને ત્રિવેણી
લાખો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા સારસ્વત કંદપનાં પ્રાચીન
છે એમ મહાપ્રભુજીની જોડક ચારત્રની ઐતિહાસિક આ વાર્તા
તેના સાક્ષીરૂપ છે.

તા ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૨૯ ના રોજે જુનાગઢ તાળાના ગુપ્ત પ્રયા । તીર્થ માટે સર પુરુષોત્તમદામ ડાહોરદાસ કે ટી. મી આઈ ઈ ની આગેવાની હે જ જુનાગઢના દીવાનને મળવા આવેલ—

હિન્દુ ડેપ્યુટેગવર્નના સફરહસ્ટ્યોનાં નામો:—

શેઠ સર પુરુષોત્તમદામ ડાહોરદાસ	મુખ્ય
, , લાલજી નારણજી	મુખ્ય
, , રાત્તમડાદુર નાણુવાલ જસીવાલ	મુખ્ય
, , હરિદાસ માધવદામ જે પી દેવવાડા (જુનાગઢ)	
, , જગજીવનદાસ ઉજમશી તલમાનીયા	મુખ્ય
, , અમૃતલાલ ડી ગેડ	(રાપુર)
, , જવવતગય ગોપાળજી મહેતા (ભાવનગર)	
, , આનંદપ્રિયજી આત્માનંદજી માન્તર (જાગેડા)	
, , શિવદાસ આપશી ડઢ ૨ (૨૨)	(કો ૧૨)
, , જાદવરાય મોતીચંદ નારશેઠ ઉના (જુનાગઢ)	
, , ભગવાનદાસ પ્રાગજી નગજોડ દેલવાડા (જુનાગઢ)	
, , હરજીવંદ હીરાચંદ દીવ (પોર્ટુગીઝ ઈન્ડીયા)	
, , ગુનાથજી જયશંકર ઉપાધ્યાય કોડીનાર (જાગેડા)	
, , ઠગનલાલ પ્રભુદાસ કોડારી ઉના (જુનાગઢ)	
, , જમનાદામ હન્ડિસ મહેતા દેલવાડા (જુનાગઢ)	

૩૩. ૨૫-૨૧-૧૯૨૯ માં ગુપ્તપ્રયાગમાં પધારેલા હિન્દુ ટ્રેપ્યુરેશનના કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો અને બીજાઓ.

ગુપ્તપ્રયાગની બેઠકમાં ધ્વજરોપણ

ગુપ્તપ્રયાગની શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠકમાં સંવત ૧૯૩૫ માં વૈષ્ણવ પરબતજીએ શ્રી નાયજીની ધ્વજ ચડાવી હતી. અને ત્યાર બાદ દેલવાડાનિવાસી કપોળવલ્લિક સ્વ. પ્રાણજીવ-દાસ વિઠ્ઠલદાસે તથા સ્વ. કેસુરદાસ વિઠ્ઠલદાસે સંવત ૧૯૫૨ ની સાલમાં ધ્વજ મંડપ કયો હતો. તે વખતે મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં વૈષ્ણવ સમાજ ભેગો થયો હતો અને આસરે પંદર વીસ હજાર રૂપીઆનો ખર્ચ કયો હતો અને તે બંને ભાઈઓએ તથા તેમના ભાગીદાર દીવના રહીશ મોઢવલ્લિક ભવાનીદાસ વલ્લભદાસે મળી ૨૦-૨૨ હજાર રૂપીયા ખર્ચે બેઠકનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સુધારણા કરી સુચોચિત મંડપ વગેરે બનાવ્યું છે અને મહાપ્રભુજીને અર્પણ કર્યું છે, શ્રીમહા પ્રભુજીના બેઠકનો વહીવટ શ્રીદેલવાડાના વૈષ્ણવો તરફથી કમિટી કરે છે સેવા વગેરે માટે બે મુખીઆઓ રહે છે, સખડી રાજભોગ દીવવાળા વૈષ્ણવો તરફથી થાય છે, અનસખડીનું કામ દેલવાડાના વૈષ્ણવો તરફથી થાય છે, આવક જેટલો ખર્ચ છે, દીવેલીઆ તરીકે બેઠકની પાછળ ૧ વાડી છે, દેલવાડા અને દીવ તરફથી વારાકરતી દર વર્ષે બેઠકમાં અન્ન ફૂટ થાય છે અને આઘક માસમાં ઉનાના વૈષ્ણવો તરફથી અન્નફૂટ થાય છે, શ્રીમહાપ્ર ભુજીની બેઠકમાં બે ગોસ્વામી બાલકોએ ગોલોકવાસ કરેલા તના સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે ત્યાં બે તુલસીકયારાઓ કરાવ્યા છે, બેઠકની પાછળ જે જમીન છે તે અમરેલીવાળા મહારાજને નામે સેટલ થયેલી છે અને તેની ઉપજ તે મહારાજને જાય છે, દર વર્ષે આ બેઠકમાં અન્નફૂટ થાય છે અને તહેવારોના પ્રસંગે દીવ, દેલવાડા,

ઉના અને આગ્રુમાગ્રુના ગાંભોના હબ્બરો વૈષ્ણવો આવા
 મહોત્સવ પ્રસંગે આવે છે અને ઘણો આનન્દ ઉત્સવ થયા
 કરે છે. કેટલીએ શ્રીમદ્ભાગવતની સપ્તાહ પારાયણો વગેરે દરવર્ષે
 થયા કરે છે, આ લેખક સેવકે પણ અનેક પારાયણો આ
 સ્થળે કરી છે, આ સ્થળની રમણીયતા અને તેનું સુંદર
 ગાંધકામ ધડીભર આપણને અકિત કરી દે તેવું છે, અહીં
 આવતાં વિચારોમાં ધાર્મિકતા ઉત્પન્ન થાય છે. મહાપ્રભુજીની
 બેઠકના જીર્ણોદ્ધારનો શિલાલેખ સંવત ૧૯૫૩ ના કાર્તિક
 સુદી ૧ ને શુક્રવાર તા. ૬ ઠી નવેમ્બર ૧૮૬૬ ઇ. નો
 છે તેમાં શાહ પ્રાણજીવનદાસ વિઠલદાસના સ્મરણાર્થે કરા-
 વ્યાનું છે શિલાલેખ ઘણો મોટો અને ઉંચો હોવાથી ટુંકમાં
 લખ્યું છે, આ બેઠકમાં ઘણા વખતથી શીડોરના ઓદીય
 પંડયા કાળીદાસ પ્રભુજીએ મુખ્યાલ તરીકે સેવા કરી હતી
 હાલમાં તેના ચી. દામોદર સેવા કરે છે, દેલવાડા મહાજન
 તથા સ્વ. કેસુરદાસ તરફથી નિત્ય લોગ અંપાય છે અને
 રાજલોગ ઘોઘલાના રહીશ સ્વ. શેઠ અમરચંદ નથુલાલ તરફથી
 થાય છે, સ્મશાન પાંસેથી બેઠકમાં આવતાં પાણી ઉપરનો પૂલ
 લોકોની સગવડ માટે સ્વ. પ્રાણજીવનદાસ વિઠલદાસે બંધાવ્યો
 છે, મહાપ્રભુજીની પશ્ચિમે અને રાંદલની સામે એક બુનું
 દેવાલયના આકારના ચાંલલાના પત્થરો અને વાંકવાળું ખંડેર
 છે જે અસલમાં મંદીર હોય તેવો લાસ તેની નકસી ભેતાં
 થાય છે, બેઠકની પૂર્વમાં બાલમુકુંદ નામે ચરણાટના બ્રાહ્મણ
 બનાવેલો બાલઘાટ છે અને તેને રહેવાની ઓરડી છે, પોતે
 મહાપ્રભુજીની સેવા કરતો હતો,

સ્વામિનારાયણ ભગવાન્નું ગુપ્તપ્રયાગમાં પધારવું.

ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના આચાર્ય સહજનનંદ સ્વામિનારાયણ ભગવાન આ ગુપ્ત પ્રયાગમાં સંવત ૧૮૭૬ (હ. ના. ભેરી) ની સાલમાં યાત્રા કરતાં પધાર્યા હતા, તેઓએ પ્રયાગરાજ કુંડના ઉત્તર તટપર રાયણના ઝાડ તળે ભેરી સ્નાન કર્યું હતું. અને ૧૧ માસે રહ્યા હતા. ત્યાં હાલમાં કાંઈ ચોતરા જેવી જગ્યા બાંધેલી ભોવામાં આવે છે અને ત્યાં તેમની પાદુકા છે પાંસે મહાદેવનાં મોટાં બે શિવલિંગો પણ છે તેઓ પધાર્યા ત્યારે આ ગુપ્ત પ્રયાગમાં નૃસંહાનંદ નામે બ્રહ્મચારી હતા એમ નીચેની ચોપાઇમાં જણાવ્યું છે. અને તેમના પધારવાના સંબંધમાં આચાર્ય તરફથી છપાયેલા પુસ્તકમાં સંવત ૧૮૫૭ ના જેઠ સુદી ૧૫ ના દિને આ બ્યાનું લખ્યું છે. આ ગુપ્ત પ્રયાગમાં આવવાના સંબંધમાં હરિલીલામૃત નામના પુસ્તકમાં ત્રીજા કલશના ૨૪ મા વિશ્રામમાં નીચે સુજળ લખેલું છે:—

પૂર્વછાયો—‘શીમર ગામથી સંચરી, ગયા શ્રીહરિતુલસીશ્યામ,

ત્યાં થકી ગુપ્તપ્રયાગ જઇ, કુંડ ઉત્તરે કર્યો વિરામ ॥૧॥

ચોપાઇ—સહી રાયણતલે શિલાભાળી, કર્યું આસન શ્રીવનભાળી,
જન જે નિજ આગળ આવે, તેને શાસ્ત્રનીવાત સુણાવે ॥૨॥

૧. નત્યકુંડ વિષે કરે સ્નાન, તીર્થપાવન કરવાનું તાન,
 વિપ્ર હોતો એક સારો, દેલવાડા વિષે વસનારો ॥૩૩॥
 હોતો નાતે તે નાગર ગોર, લનો પાઠક દ્વિજશિરમોર,
 નિત્ય પ્રતિ પ્રભુ તેને દેર, જમી આવે જઈ રૂડી પેર, ॥૩૪॥
 તેણે પૂછ્યું તમારું શું નામ, સાચી નામ કહ્યું તે ઠામ,
 મારું નામ છે સહજનનન્દ, સુણી ઉપજ્યો અધિક આનન્દ, ॥૩૫॥
 શેષશાયી મંદિર પ્રવેશ્યારી, જમાડે હરિ સાધુ ધારી,
 તેનું નામ છે નૃસિંહાનન્દ, તેની આગળ બોલ્યા મુકુન્દ ॥૩૬॥
 તીર્થ જગ્યાને કુંડ છે સારો, ભોગ સાધવા ભોગ કિનારો,
 સુણી બોલ્યા વળી પ્રવેશ્યારી, તીર્થ જગ્યા તો છે ઘણી સારી ॥૩૭॥
 પણ જલ નથી રહેતું ઉનાળે, આપ જેવા ભો કચ્છાથી ભાળે,
 કુંડમાં નીર રહે બારે માસ, સુણી બોલીઆ શ્રી અવિનાશ, ॥૩૮॥
 હવે રહેશે ઘણા કાળ પાણી, થઈ સુદૃઢ તે શામની વાણી,
 એવી રીતે રહ્યા દોઢ માસ, કીધો આપ પ્રતાપ પ્રકાશ ॥૩૯॥
 ત્યાંથી ઉને ગયા નરવીર, ત્રણ દિવસ વરયા સરતીર,
 પુરથી વળી પશ્ચિમમીય, સારી વાવ્ય દીઠી એક ત્યાંય ॥૪૦॥
 વગેરે વર્ણન છે,

“ કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહ ” ના પૃ. ૩૪૩ માં લખ્યું
 છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં સહજનનન્દ સ્વામીએ સ્વામિ-
 નારાયણ પંથ ચલાવ્યો, એમના મૂળસિદ્ધાન્ત આ છે:-

પ્રાણીના જીવની રક્ષા કરવી, માંસ, દારૂ, અશ્ત્રીણ, કુંગળી જેવા ખીજા માદક પદાર્થોથી દૂર રહેવું, ધાડ, છુંટ, ચોરીનો, ખુન કરવાનો કે એવા ખીજા ગુન્હા કરવાનો ખાસ નિષેધ છે. શીલવૃત્ત તો ખચિત કરીને સાંચવવું, ઘણા કાઠી કોળી તથા લિલ્લોએ આ મત-પંથને સ્વીકાર્યો છે તેથી તેમની રીતિ તથા રહેણી કરણીમાં ઘણો સુધારો થયો છે. સંવત ૧૮૮૬ ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં સ્વામી સુક્ષિત પામ્યા. "

ખરેખર સહજાનન્દ સ્વામીજીએ કાઠીયાવાડ વગેરેમાં ફરી ઉદ્ધવી સંપ્રદાય-સ્વામિનારાયણનો સંપ્રદાય સ્થાપી સરળ ભાષામાં ઉપદેશ આપી હલકી કોમોમાં ફેલાયેલાં મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, ચોરી, બ્યભિચાર વગેરે દુર્ગુણો છોડાવી અવળે રસ્તે ચડેલા ધર્મબ્રષ્ટ થતા જતા લોકોને ધર્મિષ્ઠ બનાવી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ માં ચૈત્ર સુદી નોમના દિવસે અયોધ્યા પાંસેના છપૈયા ગામમાં થયો હતો તેમનું નામ હરિકૃષ્ણ અથવા ઘનશ્યામ હતું. જાતે સામવેદી બ્રાહ્મણ હતા, રામાનન્દ તેમના ગુરુ હતા, અને ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમને ગાદીએ બેસાડયા હતા, તેમના સંપ્રદાયના લોકો સત્સંગી કહેવાય છે, સંવત ૧૮૮૬ ના જોઠ સુદી ૧૦ ના દિને ૪૯ વર્ષની વયે ગઢડામાં દેહ ત્યાગ કરી સ્વધામ ગયા ત્યારે તેમના ધર્મમાં ૧૫૦૦ સાધુ, બ્રહ્મચારીઓ અને બે લાખથી વધુ સત્સંગીઓ થયા હતા.

આણંદથી ૮ માઇલે વડતાલમાં તેમનું મોટું મંદિર છે તેમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં લક્ષ્મી નારાયણની સ્થાપના શ્રીજીએ પોતેજ કરી છે તેમને લોકો શ્રીજી, સ્વામિનારાયણ, સહજનનજી એવે નામે ઓળખે છે. ઘણાખરા મંદિરોમાં તેમની મૂર્તિ હોય છે. નત્વજ્ઞાનમાં રામાનુજના વિશિષ્ટા-દ્વૈતસિદ્ધાન્તને માને છે, સેવા વિધિમાં પુષ્ટિ માર્ગની પ્રમાણે ચાલે છે એમ શિક્ષાપત્રી ૮૧ માં સ્તોત્રમાં છે. ઉનામાં તેમનું મોટું મંદિર છે ત્યાં સાધુ બ્રહ્મચારી રહે છે. આવાં ઘણે સ્થળે મંદિરો છે. સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયમાં કેટલાક પાળવાના કડક નિયમો ઘણા ઉત્તમ છે. સ્ત્રી પુરુષોના દર્શનના રસ્તા જુદા હોય છે. ખુદ આચાર્ય સાથે પણ પરસ્ત્રીઓને ભાષણ કરવાની મના છે. સ્ત્રીઓને ઉપદેશ કરવાનું કામ આચાર્યપત્ની કરે છે, સ્ત્રીઓને આચાર્યના ચરણ સ્પર્શ કરવા સુદ્ધાની સખ્ત મનાઈ છે, કોઈ કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રીપુરુષો માટે જુદાં જુદાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે, પગાર દઇને પૂજારી દ્વારા પૂજા કરાવવાનો નિયમ અને સ્વયંસેવકો પૂજા કરે છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થઇ જાય તો ઉપવાસ કરવો પડે. ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરમાં સાધુ, પાળા અને બ્રહ્મચારીને રહેવાની મનાઈ છે. બ્રહ્મચારી ફક્ત બ્રાહ્મણ જ થઇ શકે છે. જો કોઈ આચાર્ય ખરાબ નીવડે તો તેને ગાદીથી બ્રહ્મ કરાય છે. એકદમ બારીક વસ્ત્રો પહેરવાની મનાઈ છે શિક્ષાપત્રી નામે ૨૧૨ સ્તોત્રોનો સંસ્કૃત ગ્રંથ

ગુજરાતી ટીકાસાથે સંવત ૧૮૮૨ ના માહા સુદી ૫ ના દિને લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. મુળે તે ગદ્યમાં હતો, આ સંપ્રદાયમાં બધા દેવોની ઉપાસના કરવાની છુટ છે, શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, ભક્તિચિન્તામણિ, સત્સંગજીવન વગેરે ગ્રંથો અગ્રસ્થાન લોગવે છે.

શિક્ષાપત્રી આમોદના શાસ્ત્રી દીનાનાથ ભટ્ટે સહજનન્દ સ્વામીજીનો આજ્ઞાથી સંસ્કૃત ભાષામાં રચીને તૈયાર કરેલા સત્સંગજીવન નામના મહાપવિત્ર ગ્રંથનો એક અધ્યાય છે, મહા સુદી પાંચમ શિક્ષાપત્રીને જયન્તિ દિન છે, સહજનન્દ સ્વામી ગર્ભચોગી, અક્ષરાતીત અને પૂજ્ય પુરુષોત્તમ હતા એમ મનાય છે તેમણે હાલમાં જેને સ્વામિનારાયણનો સંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે તેવા સ્વરૂપમાં તો સંવત ૧૮૭૬ થી સંવત ૧૮૮૬ સુધીમાંજ પ્રબોધ્યો તેની અગાઉ “જય સ્વામિનારાયણ” ને બદલે “જય સચ્ચિદાનન્દ” કહેવાતું સાધુને બદલે “પરમહંસ” કહેવાતા અને દાસને બદલે આનન્દ શબ્દ લગાડતા-જેમકે પ્રદ્યાનન્દ, સચ્ચિદાનન્દ, દેવાનન્દ વગેરે. પણ જ્ઞાનમાર્ગમાંથી ભક્તિ માર્ગ ઉપર આવ્યા ત્યારથી “હરિદાસજી નારાયણદાસજી” વગેરે દાસભાવ-સેવકભાવ સૂચકનામો પાડવાં શરૂ થયાં, ગુપ્તપ્રયાગમાં આવા અનેક સન્ત મહાત્મા પુરુષોએ પધારી અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે આ ગુપ્ત પ્રયાગના સુંદર પવિત્ર સ્થાનમાં એકાદ પ્રદ્યાચર્યાશ્રમ અને પાઠશાળાની ખાસ જરૂર છે.

हिन्दु-धर्मोपदेशः ।

द्वितीय सर्वलोकानां निग्रहाय च दुष्कृताम् ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ १ ॥
 ग्रामे ग्रामे सभा कार्या ग्रामे ग्रामे कथा शुभा ।
 पाठशाला मल्लशाला प्रतिपर्व महोत्सवः ॥ २ ॥
 अनाथा विधवा रक्ष्या मन्दिराणि तथा च गौः ।
 धर्म्य संघट्टनं कृत्वा देयं दानं च तद्धितम् ॥ ३ ॥
 स्त्रीणां समादरः कार्यो दुःखितेषु दया तथा ।
 अहिंसका न हन्तव्या आततायी वर्धाहिनः ॥ ४ ॥
 अभयं सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा ।
 सेव्यं सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥ ५ ॥
 कर्मणां फलमस्तीति विस्मर्तव्यं न जातुचित् ।
 भवेत् पुनः पुनर्जन्म मोक्षस्तदनुसारतः ॥ ६ ॥
 स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
 एक एवाऽद्वितीयो यः शोकपापहरः शिवः ॥ ७ ॥
 सनातनीयाः सामाजाः सिक्खा जैनाश्च सौगताः ।
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरताः भावयेयुः परस्परम् ॥ ८ ॥

विश्वासे दृढता स्वीये परनिन्दाविवर्जनम् ।
 तितिक्षा मत्तभेदेषु प्राणिमात्रेषु मित्रता ॥ ९ ॥
 नान्यतो हि भयं कुर्यान्न कंचन विभीषयेत् ।
 आर्यवृत्तिं समालम्ब्य जीवितसज्जनजीवनम् ॥ १० ॥
 “सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागभवेत्” ॥ ११ ॥
 इत्युक्त—कक्षण—प्राणि—दुःख—ध्वंसन—तत्परा ।
 दया बलवतां शोभा न त्याज्या धर्मचारिभिः ॥ १२ ॥
 पारसीयैर्मसल्मानैरीसाईयैर्यहदिभिः ।
 देशभक्तैर्मिलित्वा च कार्या देशसमुन्नतिः ॥ १३ ॥
 पुण्यो भारतदेशोऽयं हिन्दुस्थानं च कथ्यते ।
 वरिष्ठः सर्वदेशानां धनधर्ममुखप्रदः ॥ १४ ॥
 मातृभूमिः पितृभूमिः कर्मभूमिः सुजन्मनाम् ।
 भक्तिमर्हति देशोऽयं सेव्यः प्राणैर्धनैरापि ॥ १५ ॥
 चातुर्वर्ण्यं यत्र सृष्टं गुणकर्म विभागशः ।
 चत्वार आश्रमाः पुण्याश्चातुर्वर्गस्य साधकाः ॥ १६ ॥
 “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७ ॥

येनाऽस्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात्सतां मार्गं येन गच्छन् रियते ॥ १८ ॥
 त्रेतायां मन्त्रशक्तिश्च ज्ञानशक्तिः कृते युगे ।
 द्वापरे युद्धशक्तिश्च सङ्घशक्तिः कलौ युगे ॥ १९ ॥
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
 न स मिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २० ॥
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याऽकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिदार्हसि ॥ २१ ॥
 उत्तमः सर्वधर्माणां हिन्दुधर्मोऽयमुच्यते ।
 रक्ष्यः प्रचारणीयश्च सर्वलोकहितैषिभिः ॥ २२ ॥
 ॥ श्रीगदनमोहन मालवीयः ॥

—કળિયુગમાં એકતામાંજ શક્તિ છે—

હિન્દુ ધર્મનો ઉપદેશ.

શ્રી પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને પ્રાણીમાત્રના હિત માટે, દુઃકૃત્ય કરનારોના નિબંધને માટે, અને ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા માટે સૌએ ગામે ગામે સભા કરવી જોઈએ, ગામેગામે કથા કહેવરાવવી બેસારવી જોઈએ, ગામેગામે પાઠશાળા અને મદલશાળા (અખાડા) ખોલવી જોઈએ, દરેક પર્વણિએ મહોત્સવ કરવો જોઈએ, અનાથ વિધવાઓનું, મન્દિરોનું, તીર્થોનું અને ગાયોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તથા ધર્મસંઘટન (ધર્મસભા) કરી લોકોને ધર્મનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ, સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ, દુઃખીઓ ઉપર દયા કરવી જોઈએ, અને જેઓ કોઈને પણ દુઃખ દેતા નથી તેઓને ન મારવા જોઈએ, પરંતુ જેઓ આતતાયી (પરસ્ત્રીઓનું તથા બીજાના ધન માલ કે પ્રાણનું હરણ કરે છે અને બીજાના ઘર ધન માલ ઉપર આગ લગાડે છે તેઓ) વધને યોગ્ય છે, સ્ત્રીઓએ અને પુરૂષોએ— નિડરપણું, સત્યતા, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, ધીરજ અને ક્ષમા તે બધાનું સદા અમૃતની માફક સેવન કરવું

સારાં કર્મોનું ફળ સારું અને ખરાબ કર્મોનું ફળ ખરાબ મળે છે તે ક્યારેય ભુલવું ન જોઈએ. (કારણકે પુનર્જન્મ અને મોક્ષ કર્મો અનુસાર થાય છે—મળે છે.

પ્રાણી માત્રમાં રહેલા સર્વ વ્યાપી વિપ્લવનું નિરંતર સ્મરણ કરવું જોઈએ કે જેની સમાન બીજો કોઈ નથી જે એકજ અદ્વિતીય છે અને જે દુઃખ અને પાપને હરનાર તથા કદ્યાણુ સ્વરૂપ-મંગળ-સ્વરૂપ છે.

સનાતન ધર્મીઓ, આર્ય સમાજીઓ, શિખો, જૈનો, અને ખૈદરોએ, પોતાનાં કર્મમાં પ્રીતિવાળા થઈને પરસ્પર પ્રેમ ભાવથી વર્તવું.

પોતાના વિશ્વાસમાં દૃઢતા રાખવી, પર નિન્દાનો ત્યાગ કરવો, મતભેદોમાં સહનશીલ થવું, અને પ્રાણી માત્ર ઉપર મિત્રતા રાખવી.

બીજાથી ભય ન રાખવો, કોઈને ભય ન પમાડવો, અને આર્યોની વૃત્તિને અવલંબીને સભજનોના જીવન પ્રમાણે જીવવું.

“જઘા સુધી થાઓ, જઘા નિરોગી થાઓ, જઘા કદ્યાણુને જીવો, કોઈ પણ દુઃખલાગી ન થાઓ” એવા લક્ષણવાળી અને પ્રાણીઓના દુઃખનો નાશ કરવામાં તત્પર એવી, તથા બળવાનોને શોભા સ્વરૂપ એવી જે દયા તેનો ધર્મચારી પુરૂષોએ ત્યાગ ન કરવો.

દેશભક્ત જે પારસીઓ, મુસલમાનો, ઇસાઈઓ અને ચાહુદીઓ તેઓએ એકઠાં મળી દેશની ઉન્નતિ સાધવી.

સર્વ દેશોથી શ્રેષ્ઠ, ધન, ધર્મ અને સુખને આપનાર આ પવિત્ર ભારત દેશ “હિન્દુસ્થાન” એ નામે ઓળખાય

છે સારા જન્મવાળાઓની માતૃભૂમિ, પિતૃભૂમિ, અને કર્મભૂમિ રૂપ આ દેશ ભાકત કરવા યોગ્ય છે અને ધનથી તથા પ્રાણીથી પણ સેવવા યોગ્ય છે કે જ્યાં ગુણ અને કર્મના વિભાગથી ચાર વર્ણો સરળતા છે અને જ્યાં ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષના સાધન રૂપ ચાર પવિત્ર આશ્રમો છે.

સત યુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ છે, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, દ્વાપર યુગમાં યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે અને કળિયુગમાં એક દાનજ શ્રેષ્ઠ છે.

જે માર્ગે પિતાઓ અને પિતામહો ગ્રાહ્યા છે તે સત્યુરૂપેના માર્ગમાં ચાલવું કે જે માર્ગે જવાથી દુઃખી થવાનું નથી.

ત્રેતાયુગમાં મંત્રશક્તિનું, સત્ય યુગમાં જ્ઞાન શક્તિનું, દ્વાપર યુગમાં યુદ્ધ શક્તિનું અને કળિયુગમાં સંઘશક્તિનું પ્રાધાન્ય છે. જે શાસ્ત્રવિધિને તણને પોતાની ઇચ્છામુજબ ચાલે છે તે સિદ્ધિને, સુખને, કે મોક્ષને મેળવી શકતો નથી. માટે કાર્ય અને અકાર્યના નિશ્ચયમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ રૂપ છે. શાસ્ત્રે વિધાન કરેલું અને કરેલું જાણીને (તું) કર્મ કરવાને લાયક છે.

સર્વધર્મોમાં ઉત્તમ આ “હિન્દુ ધર્મ” કહેવાય છે તેનો પ્રાણી માત્રના હિતૈષિઓએ પ્રચાર કરવો જોઈએ અને તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

ધર્મશાલાદિ પુણ્ય કામો કરાવવાનું ફલ.

ધર્મશાલા, તલાવ, કુવો, બગીચો, પાણીનું પરગ, પૂલ, ઘાટ, પાણીનો આરો, ઉતરવાના પગથીયાં, ઝાડો રોપાવવાં, પાણ-પૂલ બંધાવવા તથા દેવાલય વિગેરે નવા બનાવનારને અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારાઓને જે કાંઈ શાસ્ત્રમાં પુણ્યફલ લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે સાથે લખ્યું છે આશા છે કે ધાર્મિક સજ્જનો અવશ્ય તે ધ્યાનમાં રાખી પોતાનાથી બનતો દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી તેનું પુણ્યફલ પ્રાપ્ત કરશે.

જલાશયનું પુણ્યફલ

उदकेन विना तृप्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ।

तस्माज्जलाशयः कार्यः पुरुषेण विज्ञानता ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥

કૂપારામ-મપાકારી તથા વૃક્ષાવરોપકઃ

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

તડામે યસ્ય પાનીયં સતતં સ્વલ્હુ તિષ્ઠતિ ।

स्वर्गलोके गतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

યો વાપીમથવા કૂપં દેશે તોયવિવર્જિતે । [નંદી પુરાણે ।

खानयेत्स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य न संशयः ॥

અગ્નિષ્ઠોમસમઃ કૂપઃ અશ્વમેધસમં સરઃ ।

कूपाद्दशगुणा वापी वाप्याः शतगुणं सरः ॥

તસ્માચ્છતગુણઃ સેતુઃ સેતેર્ધટ્ટઃ શતાધિકઃ

આ લોકે અને પરલોકમાં જીવોને, પાણી વિના હંમેશા તૃપ્તિ થતી નથી માટે સમજી પુરુષોએ અવશ્ય જલાશય કરવું કરાવવું, કુવો, બગીચો અને પાણીનું પરબ બંધાવનાર તથા ઝાડો રોપનાર, કન્યાદાન દેનાર, પૂલ કે પાજ બંધાવનાર મનુષ્ય જરૂર સ્વર્ગમાં જાય છે, જેના બંધાવેલા તલાવમાં હંમેશાં પાણી રહે છે. તેની સ્વર્ગમાં જ ગતિ છે તેમાં બીલકુલ વિચાર ન કરવો, જે માણસ પાણી વમરના પ્રદેશમાં વાવ કે કુવો ખોદાવે છે તે સુવા પછી નિઃસંદેહ સ્વર્ગમાં જાય છે.

કુવો ખોદાવનાર અંજિષ્ઠોમ યજ્ઞના, અને સરોવર બંધાવનાર અશ્વમેધ યજ્ઞના ફલને પામે છે.

કુવાથી વાવનું દસ ગણું ફલ છે, વાવથી સરોવરનું સોગણું પુણ્ય છે. સરોવરથી પૂલ કે પાજ બંધાવવાનું સોગણું પુણ્ય થાય છે અને પુલથીએ સોગણું ફલ પાણીમાં ઉતરવાના પગથીઆવાળો ઘાટ બંધાવનારને મળે છે.

“ ઝાડો રોપવાનું ફલ ”

अश्वत्थं पिचुमर्दं वा सहकारमथो लताम् ।

यो रोपयति यत्नेन तस्याप्येतत् फलं भवेत् ॥ काशी रहस्ये ॥

જેઓ કોઈ પણ જગ્યાએ પીપળો, લીંબડો, આંબો કે વેલને ધ્યાન દઇને રોપે રોપાવે છે તેને પણ ઉપરનું ઉત્તમ ફલ મળે છે.

“ ધર્મશાલા બંધાવવાનું ફલ ”

કશ્ચિદ્વિશ્વમને યત્ર ધર્મશાલેતિ સા સ્મૃતા ।

તસ્યાપ્યનન્તં જવતિ પુણ્યં પાપં ચ નશ્યતિ ॥

વિસામાના સ્થાનને ધર્મશાલા કહે છે તેના બંધાવનારને અનંત ગણું પુણ્ય થાય છે અને તેના પાપનો નાશ થાય છે.

દેવમંદિરો બંધાવનાર કે મહદ કરનારને પુણ્ય

દેવતાયતનં યસ્તુ કુરુતે કારણત્યાપિ ।

શિવસ્ય વા હરેર્વાઙપિ તસ્ય પુણ્યફલં શૃણુ ॥

માતૃતઃ પિતૃતથૈવ લક્ષકોટિકુલાન્વિતઃ ।

કલ્પત્રયં વિષ્ણુપદે સ્થિત્વા તત્રૈવ મુચ્યતે ॥

દારુભિઃ કુરુતે યસ્તુ તસ્યૈવ દ્વિગુણં ફલમ્ ।

શિલાભિશ્ચ ત્રિગુણં, શિલાભિશ્ચ ચતુર્ગુણમ્ ॥

દેવાલયં તદાગં વા ગ્રામં વા પાલયેત્ તદા ।

જે મનુષ્ય ગમે તે દેવનું મંદિર કરે છે કે ધણીની મહદથી કરાવે છે, અથવા શિવનું કે ભગવાનનું પણ મંદિર કરે કરાવે છે તેનું ફલ સાંભળો :—દેવોના મંદિરો બંધાવનારના પિતાના અને માતાના લાખ કરોડ ફલ સાથે વિષ્ણુપદમાં ૩ કંદમ સુધી રહીને ત્યાંજ મોક્ષ પામે છે.

લાકડાંની મદદ આપી દેવાલય કરાવનારને તેનું જમાણું ફલ મળે છે, ઇંટોની મદદ કરનારને ત્રણ ગણું અને પત્થરો વડે મદદ કરનારને ચાર ઘણું ફલ મળે છે.

દેવમંદિર અથવા તલાવને કાયમનું ફંડ રાખીને પાલનાર અથવા તેના નિભાવ માટે ગામ આપનારને અનન્ત ફલ મળે છે તીર્થમાં ક્ષેત્રમાં દેવમંદિર ધર્મશાલા વિગેરેમાં તેના બનાવનાર કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારને પણ અનન્ત પુણ્ય થાય છે.

ક્ષેત્રે યેષાં નામ શૃક્લન્તિ લોકા ચીજં તેષાં જાયતે મોક્ષમાર્ગે ।

જેઓના શિલાલેખ આદિમાં રહેલાં નામોને તીર્થક્ષેત્રમાં આવેલા જે લોકો યાદ કરે છે, લેય છે કે વાંચે છે તેને પણ મોક્ષ માર્ગમાં બીજ રૂપે પુણ્ય ફલ મળે છે.

તીર્થ યાત્રાનો વિધિ અને તીર્થ ક્ષેત્રમાં જવાનું

તાત્વિક સ્વરૂપ.

“ધર્મં સિન્ધુ” માં લખ્યું છે કે જેઓ શક્તિ પ્રમાણે દ્રવ્ય વડે અને વાહન વડે બીજાઓને યાત્રા કરાવે છે તેને ચોગણું પુણ્ય થાય છે, વ્યાપાર માટે જે તીર્થે ગયો હોય તેણે પણ મુંડન ઉપવાસ ઇત્યાદિક કરવાં, બીજા કોઈ કાર્યને પ્રસંગે તીર્થમાં જાય તેને અર્ધું ફલ મળે છે, વ્યાપાર માટે જે તીર્થમાં જાય તેને ચોથો ભાગ ફળ મળે છે, માર્ગમાં

જેવાર લોજન ઇત્યાદિ કરે અથવા છત્રી પગરખાં ઇત્યાદિનું સેવન કરે તો ચોથા ભાગ કરતાં ઓછું ફલ મળે છે, વાહન ઉપર ચડી જાય તેને અર્ધું ફલ, કોઈની સાથે જતા રસ્તામાં જે તીર્થ આવે ને તે તીર્થમાં સ્નાન કરે તો તેને સ્નાનનું ફલ મળે છે પણ તીર્થયાત્રાનું ફલ મળતું નથી ” એટલે ખરી રીતે પગે ચાલીનેજ તીર્થયાત્રા કરવી જોઈએ. તેમાં ખરેા મુદ્દો એ પણ છે કે તેમ દરવાથી દરેક દેશોનો ભાષા, જોવાલાયક વસ્તુ, હવા, સૌન્દર્ય, નદી, પર્વત, કારીગરી, તીર્થસ્થળો, દેવો, પાંડિતો, અને મહાત્માઓનો સમાગમ થાય છે, યાત્રાનો મુખ્ય હેતુ આત્મકલ્યાણ, મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન અથવા ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિજ છે અને તે સર્વ જ્ઞાની સન્યાસીઓ, ભક્તજનો કે મહાત્માઓ દ્વારાજ મનુષ્યને મળી શકે છે અને તેવા મહાત્માઓ તેવા પાવત્ર શાન્ત તીર્થસ્થળોમાંજ પૂર્વજન્મના પુણ્યથી નસીબ જોગે આપણને મળી આવે છે, આપણને તેઓ દ્વારા મળતું જ્ઞાન પુસ્તકમાં પણ હોતું કે મળતું નથી, વળી દેવસ્થાનોમાં રહેલા તે તે દેવોના માહાત્મ્ય કે ચરિત્રોમાંથી પણ આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે, અને તે મુજબ વર્તનમાં ઉતારવાથી આપણું કલ્યાણજ થાય છે માટે જ્યાં જવું ત્યાં શુદ્ધભાવથીજ જવું કારણ કે જ્યાં જાઓ ત્યાં પાણીની નદી, કુડો કે તલાવો અને પત્થરની મૂર્તિઓજ છે પણ તેના નામ અને માહાત્મ્યજ માત્ર જુદાં છે અને કેવળ શ્રદ્ધાથીજ આપણે ત્યાં જઈએ છીએ અને દરેક કાર્યોમાં મનુષ્યને શ્રદ્ધાજ ફલે છે.

તીર્થ ક્ષેત્રમા પ્રવશ્યર્થ પાલન કરી તીર્થના નિયમ
મુજબ રહેવું પડતું પાપાનરણ કે તેની ભાવના મનમા
પણ કદી કરવી નહીં કારણકે:—

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપ તીર્થક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।

તીર્થક્ષેત્રે કૃત પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ ॥

અર્થ — ખીજી જગ્યાએ કરેલું પાપ તીર્થ ક્ષેત્રમા જઈ
સ્નાન દાન દર્શનાદિ કરવાથી નાશ પામે છે પરંતુ તીર્થ ક્ષેત્રમા
કરેલું પાપ વજ્રલેપ જેવું થઈ તે કદિ પણ નાશ પામતું નથી

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિષ્ણો નૈવ જામ્વતઃ ।

નિત્ય સંનિર્દિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ઈમસચયઃ ॥

શરીરો અનિત્ય છે તેમ ધન ગપત્તિ કુમેશા સ્થિર
રહેનારી નથી અને મૃત્યુ તો સમીપમાજ રહે છે માટે મનુષ્યે
બને તેટલો ધર્મનો સચય કરવો તીર્થ એટલે તારવતિ તદ્દ તીર્થ
જે સસારમાર્ગ તારે છે તેજ તીર્થ એવા ઘણા તીર્થો છે
તેમા બોલતા ચાલતા તીર્થો માતા પિતા અને ગુરુ છે
તેઓ પ્રત્યક્ષ દેવ છે, આપણે તેમના પરના પાપમા પણ
તેઓને તીર્થસ્વરૂપ લખીએ છીએ માટે તેઓની સેવાથી
મનુષ્યને ઘેર બેઠા તીર્થસ્નાનનું ફલ મળે છે તેમ છતાં
ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી તીર્થ યાત્રા કરવાથી આપણને ઘણું પુણ્ય
અને લાભ મળે છે આજકાલ તીર્થોમા રહેનારા ચેટલગ,

દુદ્ર વૃત્તિના, ખોટાં બોલનારા અને લોભી એવા કેટલાએક
 અધમ પ્રાણીઓએ યાત્રાળુઓની શ્રદ્ધાને ચલિત કરવા
 માંડી છે તેથી તીર્થનું માહાત્મ્ય ઓછું થયું છે. કેટલાએક
 આશ્રમો, તીર્થકુડો, તીર્થો અને મંદિરોનો કેટલાક યવનોએ
 પોતાના રાજ્યના અમલમાં નાશ કરી મસજિદો બનાવી દીધેલી
 પરંતુ તેની આસપાસનું નિરીક્ષણ કરતાં ત્યાં હાલ પણ
 આપણા પ્રાચીન પૌરાણિક સ્થલોની જગ્યાઓ દેખાય છે
 અર્થાત્ તે સ્થલોના નામોનો કોઈ રીતે નાશ કરી શક્યા
 નથી જે સનાતન હિન્દુ ધર્મ છે તેતો સનાતનજ રહેવાનો
 તેમ છતાં તેનાં ઉચ્છેદ થયેલા અગો, સ્થલો, દેવાલયો અને
 દેવોની મૂર્તિઓનો અર્જુનદ્વાર તથા પુનઃપ્રતિષ્ઠા વગેરે જે
 ભાવિક જનો તરફથી કરાવવામાં આવશે તોજ હિન્દુધર્મની
 કંઈક સેવા અને રક્ષા કરી કહેવાશે અને તેમ કરનારનું
 નામ પણ અમર થશે કારણ કે જેનું કીર્તિરૂપી શરીર છે
 તે મનુષ્ય સદા જીવતોજ છે.

પાનાકુડ, સમાધિસ્થાનોની દેરીરીઓ, સગાનરનાદિના દેરીઓ અને વડઆવિસ્થાનોના ગડ—શુભપ્રયાગનીથ

શ્રોશુશ્તપ્રયાગતીર્થમાં. સં.૧૯૯૧ માં શાસ્ત્રી દેવાશંકર મેઘજીએ કરેલા શ્રીહોમાત્મકમહારુદ્રયાગ પ્રર્ચંગે શુશ્તપ્રયાગના બાલઘાટ ઉપર લેવાયેલ છબી. તેમાં વચ્ચે શ્રીશારદાપીઠાધીશ્વર જગદ્ગુરુ ચંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ મહારાજ ખીરાનેલા છે. આગ્રુબાણુ બાવિક સદ્ગુહસ્થો તથા શાસ્ત્રી રે. એ. નં. ૫૨૦૫ છે.

શ્રી ગુપ્ત પ્રયાગમાં હોમાત્મક શ્રી મહારુદ્ર પ્રસંગે
જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ
સ્વામી મહારાજનું પધારણું.

આ ગુપ્ત પ્રયાગતીર્થમાં નવાળંદરવાળાની ધર્મશાળાના
વિશાળ યોગાનમાં દેવવાડાનિવાસી કે. મેઘજી હરજીવનના
પુત્રો પુરોહિત રણછોડ મેઘજી, શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી
તથા દયાશંકર મેઘજીએ સંવત ૧૯૯૧ ના વૈશાખ સુદી
૧૦ ને સોમવારથી તે વૈશાખ સુદી ૧૪ શુકરવાર સુધી એક
શ્રી હોમાત્મક મહારુદ્ર યજ્ઞ કર્યો હતો, યજ્ઞમાન શાસ્ત્રી
રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત દેવવાડાકર (અધ્યાપક:-સ્વ. શેઠ
દેવીદાસ લલુભાઈ સંસ્કૃત પાઠશાળા ગુલાલવાડી મુંબઈ ૪)
હતા, યજ્ઞમંડપ સશાસ્ત્ર શિખર, ધ્વજ, પતાકા, વેદી વગેરેથી
જનાવ્યો હતો, તેની પાછળ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને જેસવા
માટે સભામંડપ હતો અને તેમાં રોજ અન્ય સ્ત્રીઓ
પધારેલા વિદ્વાનોના વ્યાખ્યાનો, લજનો, હરિદીર્ઘનાદિ યતાં
હતાં, વિશેષતા એ હતી કે આ પ્રસંગે યજ્ઞમાનના નિમંત્રણને
માન આપી રાજા પ્રજા માન્ય શારદાપીઠાધીશ્વર જગદ્ગુરુ
શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજ ખાસ
પધાર્યા હતા કે જેઓ પૂર્વે આ પ્રદેશમાં કદી પણ પધાર્યા
ન હતા. તેમની હાજરીથી લોકોમાં ઘણું ઉત્સાહ આવ્યો
હતો એમનો સ્વારી મુકામ ધર્મશાળાના પ્રવેશદ્વારના ઉપર

સુશોભિત વિશાળ હોલમાં હતો, નીચેના સભામંડપમાં તેમનાં દર્શન તથા ધર્મોપદેશનો સર્વને લાભ મળતો. આંજી આરતી મંત્રપુષ્પાંજલિ સમયે શ્રીની ખાસ હાજરી રહેતી અને યજ્ઞ કાર્ય તેમની સન્મુખમાં જ થતું, તેમની જોડે “ધર્મમંજલા” પત્રના તત્ત્વી ધર્મવીર વયોવૃદ્ધ નગીનદાસ પુરુષોત્તમ સંઘવી, તથા ત્રણ શંકરાચાર્યોથી કાર્યભાર ડરનાર અનુભવી, વૃદ્ધ કાર્યભારી કેશવલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી અને ખીજાં પ્રજ્ઞચારી વગેરે છ માણસો હતાં, શ્રીની સ્વારી વૈશાખ સુદી ૧૦ ની સાંજે મહુવાથી ભાવનગર સ્ટેટની મોટર દ્વારા પ્રથમ દેલવાડે આવી હતી, ત્યાં દેલવાડાની ૮૪ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિએ તથા મહાજનના સદ્ગૃહસ્થોએ વાજતે ગાજતે લબ્ધ સત્કાર કરી આખા ગામમાં હરહર મહાદેવ અને શંકરાચાર્યના જયની ઘોષણા સાથે સરઘસના આકારમાં ફેરવી સ્વાગત કર્યું હતું અને તે પછી તુરતજ ગુપ્તપ્રયાગ પધાર્યા હતા જ્યાં યજ્ઞમાં વરલા વેદજ્ઞ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો, ગુપ્ત પ્રયાગના કે. મહન્ત પૂજ્ય પ્રજ્ઞચારી હર ચૈતન્યજી, ખીજા પ્રજ્ઞચારીઓ, સન્યાસીઓ, સન્ત મહાત્માઓ, સહ-કુટુંબ યજ્ઞમાન અને અન્ય ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાએ હાર તોરાથી તેઓશ્રીનું સ્વાગત કરી વાજતે ગાજતે અને લદ્દસૂક્તાદિના વેદઘોષ સાથે યજ્ઞમંડપમાં પધરાવ્યા હતા. ત્યાં મહારૂદ્રના પ્રધાનપીઠ આગળ શ્રીફલ અને જોડ ધરી સભામંડપમાં પધાર્યા જ્યાં યજ્ઞમાને પં. કૃષ્ણરામ દેવશંકર આચાર્યદ્વારા

વિધિપૂર્વક શ્રીનૃપૂજન કર્યું હતું, અને ૭ દિવસ આ સ્થળમાં
 વાસ કરી હજારો લોકોને શ્રીઆર્યાર્યના અને યજ્ઞના દર્શનનો
 લાભ મળ્યો હતો. આ યજ્ઞમાં કાશી, કચ્છ, કાઠીયાવાડ,
 ગુજરાત તથા મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ૨૮ વિદ્વાન્ પ્રાક્ષણોનું
 યોગ્યતા પ્રમાણે વરણ અને સતકાર થયો હતો, દેલવાડા
 રેલ્વેનું સાધન તેજ વર્ષમાં થયું હોવાથી સેંકડો ગામોમાંથી
 આવેલા હજારો લોકો તરફથી પણ ઋત્વિજોને ઘણી
 સારી પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ પ્રસંગના અનેક રિપોર્ટો પણ
 છાપાઓમાં આવતા હતા. આવો અપૂર્વ યજ્ઞ આ પ્રદેશમાં
 પૂર્વે થયો ન હોવાથી હજારો લોકો દર્શનને લાભ લઈ
 પાવન થતા હતા, આ પ્રસંગે દેલવાડા મહાજને, ૮૪
 પ્રાક્ષણ જ્ઞાતિએ અને ઉનેવાળ પ્રાક્ષણ જ્ઞાતિના ચારે ચોરાના
 અગ્રણી શેઠ ઋગ્નાથ જયશંકર ઉપાધ્યાય, સ્વ. લાધારામ
 લાલજી જ્ઞાતિ વગેરેએ પધારી યજ્ઞ કાર્યને હીપાવ્યું હતું અને
 એ પ્રસંગના ફોટાઓ પણ તેના વર્ણન સાથે છાપાઓમાં
 પ્રસિદ્ધ થયા હતા આ યજ્ઞ પ્રસંગે દેલવાડા ચોરાની ઉનેવાળ
 જ્ઞાતિમાં ઘણા વખતથી પડેલા મતભેદનું સમાધાન થયું
 હોવાથી સમગ્ર જ્ઞાતિજનોએ સહુર્ષ લોજનનો લાભ લીધો
 હતો. યજ્ઞમાન તરફથી સ્વજ્ઞાતિના ચારે ચોરામાં જઈ જ્ઞાતિ
 લોજન આપી ત્રાંબાની ચોટી ત્રાંસનું લાણું કરવાણું આપ્યું
 હતું. અને આર્તુ સત્કાર્ય કરવા બદલ યજ્ઞમાનને ચારે ચોરા
 તરફથી પાઘડી વગેરેનું સન્માન થયું હતું, તેમજ દેલવાડા
 ચોરાની ઉનેવાળ પ્રાક્ષણ જ્ઞાતિએ પણ ખુશી થઈ કે મેઘજી

હરજીવનની વંશપરંપરાને વશેકાઈ ચાલુ કરી આપી છે, યજ્ઞ પૂરો થયા પછી 'વૈશાખ' સુદી ૧૫ ની સાંજે દેલવાડામાં સકુટુંબ યજ્ઞમાને પોતાને ઘરે શ્રીશંકરાચાર્યને પધરાવી સવિધિ પૂજન કરી ભેટ ધરી હતી અને તે પછી ગામમાં પણ ઘણે ઠેકાણે શ્રીની પધરામણી થઈ હતી. આ યજ્ઞમાં તનમનથી સેવા આપનાર રા. નિર્ભયરામ ખીતાંબર, રા. જોરામ તુલસી પુરોહિત, રા. મણીશંકર લાધારામ જાની, રા. લાધારામ રાઘવજી ભટ્ટ, રા. ભવાનીશંકર વિશ્વંભર જોશી વગેરેની સેવા કદી ન ભૂલાય તેવી અધાગ હતી. યજ્ઞાન્તે સૌની સેવાનો ઉદ્દેશ કરી યજ્ઞમાં પધારેલા સર્વ સજ્જનોનો શાસ્ત્રી રેવાશંકરે આભાર માન્યો હતો, અને યજ્ઞાન્તે આવા ઉત્તમ કાર્ય કરવા બદલ સભા ભરી યજ્ઞ કર્તા ત્રણે ભાઈઓને સંસ્કૃત શ્લોકોમાં ૧૦૦ ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોની સહીઓથી એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. જે વિસ્તાર લાયકી લખ્યું નથી. આટલું વર્ણન કદાચ કોઈને આ પુસ્તકમાં અપ્રાસંગિક જેવું જણાશે. પરંતુ તે આપવાનો મૂળ ઉદ્દેશ શ્રીશંકરાચાર્યનું આ તીર્થમાં પ્રથમ આગમન અને અપૂર્વ યજ્ઞાદિ છે, આવા યજ્ઞ કાર્યોથી અને મહાન પુરુષોના આગમનથી પૂર્વે આ તીર્થ સનાથ થયું છે, અને ભવિષ્યમાં થયા કરે, આવા પવિત્ર તીર્થસ્થળમાં લોકો આવાં ધાર્મિક યજ્ઞાદિ કાર્યો કર્યા કરે, લોકોમાં ધાર્મિક જાગૃતિ રહ્યા કરે, સ્વધર્મની રક્ષા કર્યા કરે અને હિન્દુ પ્રજા પણ સ્વધર્મનિષ્ઠ બની આવાં અનેક શુભ કાર્યો કરી આત્મકલ્યાણ કરે એજ ઉદ્દેશ છે.

નારદાદિત્યનું સ્થાન.

આ સ્થળે હાલમાં નારદ કુંડ નામે ઓળખાતો પુરાણ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કુંડ છે, કુંડમાં ઉતરવાનાં પગથીયાં છે, પાણી મીઠું છે, પશ્ચિમે પૂર્વાભિમુખે એક ગોખલો છે, કુંડ ઉપરના ભાગમાં ચારે ખૂણે મંદિરનાં ખંડેરો છે, ત્યાં અગાઉના વખતમાં સૂર્યના મંદિરાદિ હોવાં જોઈએ એમ તેના માહાત્મ્ય જોતાં અનુમાન કરી શકાય છે, કુંડની ઉત્તર તરફ પૂર્વે મોટું સૂર્ય મંદિર હોય એમ તે તરફના પૂર્વાભિમુખનું એક ખંડેર જોતાં અનુમાન કરી શકાય છે. કુંડની ઉપરના પૂર્વે અને ઉત્તરના ભાગમાં અગાઉના સમયમાં કુંડના ઇર્ષોદ્ધારના શિલાલેખ હોય તેવા તેના લેખ વિનાના સ્થાનોથી જણાય છે, પૂર્વે અહીં નારદાદિત્યની મૂર્તિ હોવાનું વૃદ્ધોથી સાંભળ્યું હતું, આ કુંડનો ઇર્ષોદ્ધાર દેવવાડાના શેઠ જીઠાભાઈ મોરારજી કપોળ વણિકે કરાવ્યો હતો, આ કુંડનું સ્થાન સાંળ કુંડ અને પાઠકના જીનની પાછળ દક્ષિણમાં અને દીવદરવાજાની પશ્ચિમમાં છે, આ કુંડ જ્યારે ગળાવેલો ત્યારે તેમાં તેનું તળીયું તાંબા જેવું જોવામાં આવ્યું હતું એમ જોનારા કહે છે. પુરાણ માહાત્મ્ય પ્રમાણે આ સ્થળ ગુપ્ત પ્રયાગની ગંગાજીથી પૂર્વમાં અને મૂલચંડીશ (નાના મહાદેવ) થી પશ્ચિમે ૧૨૦૦ હાથ દૂર છે. નારદ અને સાંળે કોઈ કારણસર અન્યોન્યને શાપ દીધો હતો.

જેમાં સાંખના શાપથી નારદ વૃદ્ધાવસ્થા યુક્ત થયા જેથી નારદે ઋષિતોયાને કાઠે સૂર્યની મૂર્તિ સ્થાપી તેની ઘણી સ્તુતિ કર્યાથી સૂર્યે પ્રસન્ન થઈને નારદજીને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત કર્યા અને કુમાર થયા ત્યારથી ત્યાંઆ નારદાદિત્યનું સ્થાન થયું છે સાતમ અને રવિવારે જે નારદ કુંડમાં સ્નાન કરી નારદાદિત્યના દર્શન કરે તેને રોગનો ભય થતા નથી એમ તેનાં ૩૦૫ અં ૦ માં પૃ. ૪૫ થી ૫૧ સુધી ૨૭ શ્લોકોમાં સવિસ્તર માહાત્મ્ય છે પંચતીર્થી સ્નાનમાં ત્રીણું સ્નાન આ નારદાદિત્ય કુંડમાં થાય છે.

સાંખાદિત્યનું સ્થાન.

આ સ્થલ હાલ નારદાદિત્યથી ઉત્તરે પાઠકજીના જીનની સામે ઉત્તરમાં ગુપ્ત પ્રયાગની સડક પર છે, હાલ તે જીર્ણાવસ્થામાં હોઈ પડું પડું સ્થિતિમાં હોવાથી જલદીથી તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની જરૂર છે. વો. મ્યુ, ૧૨. ના પૃ. ૪૦ માં લખ્યું છે કે “સાંખાદિત્ય પ્રયાગથી દેલવાડે જતાં રસ્તે દેલવાડાથી પશ્ચિમમાં એતરવા સડકથી દ.માં પાંસેજ સાંખાદિત્યનું દેવળ તથા કુંડ છે. કુંડ અંદરના ભાગમાં ૭૧ અને ઉપરો ભાગે ૧૧ એમ ચોરસ છે, કોરેથી પહેલા પગથીઆ સુધી ૮ ફૂટ ઉંડો છે, ઉ. દ. પં. માં ૧૬-૧૬ પગથીઆનો ૩ આરા છે, કુંડમાં ૭ પગથીઆં છે, તે પછી પાણી છે ઉ, દ, માં ધર્મશાળા છે. કુંડમાં ને 'વા. ઇ. માં એમ ૩ દેરીઓ છે, ૧ લીમાં શિવ, પાર્વતી, ગણેશ,

લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓ છે, ૨૭ ખાલી છે, પાશ્વિમ ભાગમાં કુવો છે ' તા ૨૮-૨-૩૨ ની મારી (રે મે) તપાસણીમાં કુડમાં અન્દ- વન્દે કુવો છે. પાશ્વિમ તરફ ૨૮ ફરે તેવી નિધિતિમાં કુડ સાથે નેડાયેલાં વાવ છે કુડના કાઠે ઉત્તરમાં દક્ષિણ મુખવાળા ગારણા અને મૂર્તિ વગરના છુમટવાળા પડવાની તૈયારી કરી રહેલા છપ્પ બે દેવમંદિરો છે કુડની પાશ્વિમે પૂનાલિનુખે શિખર બધ દેવળ છે, તે પછી પડવાની તૈયારીમાં છે. દેવગમાં પૂનાલિનુખે ૩ મૂર્તિઓ છે એક, બે ભૂતનાં સર્પ જેવી પ્રતિમા છે ખીજી નૈઋત્યમાં ૪ ભૂતની રાખ, ચઢ, ગદા, પદ્મધારી અખડિત પત્થરની ચોડી ઉપર ઉભેલા બે હાથની સુદર વિષ્ણુની મૂર્તિ છે, આ મૂર્તિ પ્રભામ- પાડમાં વર્ણવેલા અપરનારાયણની મૂર્તિ જેવી જણાય છે ત્રીજી શકરે સર્વતીને ખોળામાં બેમાડેલા ત્રિશૂલધારી મૂર્તિ છે ઉપરના બે ભાગો ઉપર બે અષ્ટરા છે, ૪ થી મૂર્તિ ઉત્તરાલિનુખી ગણપતિની છે, આ મંદિરને પાંચ ફરવાને નથી, તેની માત્રમાં એક ઓગડાવાળી રસ્તાપર દક્ષિણા લિનુખ ગારણા વિનાની ૧ સાધાગણુ ધર્મશાળા છે, ઉપર અગામી છે, કુડને ફરતા ૮ ગોખલા છે તેમાં ૫ ના બે ગોખમાં ખડિત મૂર્તિઓ છે કુડ અને મંદિરોને ફરતું પથ્થરનું કપાઉ છે, બહાર ફરતા કરેણુ, ખળુરી, તાડના વૃક્ષો છે કુડની પૂર્વમાં બહાર ચોરા ઉપર પાદુકાઓ, સમાધિસ્થાનો, ખાલીઓ ૬૦ છે, કુડનું પાણી ઉડુ અને નિર્મળ છે

આ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંળે કુષ્ઠ મુક્ત થવા શ્રીકૃષ્ણની આરાધી સૂર્યની આરાધના કરી હતી અને સૂર્યને આ દેવદાસવનમાં રહેવા કહ્યું ત્યારનું આ સ્થલ છે, આ સ્થળે ૭ ને રવિએ સાંળાદિત્યનું પૂજન કરી ઉપવાસી રહી રાત્રે જાગરણ કરવાથી ૧૮ જાનના કુષ્ઠ અને પાપી રોગોનો નાશ થાય છે અને ધન તથા પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્થળને કેટલાક સામકુંડ કહે છે તે સાંળનું રૂપાન્તર છે, પૂર્વમાં ૧ પીપળાનું ઝાડ છે, કુંડની ઉત્તરે નં. ૯ ના મંદિરના ખૂણામાં દેવવાડાના રે. મે. શાસ્ત્રીના માતામહ ગણેશના પિતા કનક ભટ્ટની ખાંભી છે, સાંળાદિત્યના સ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર દેવવાડાના સ્વં નરોત્તમદાસ બાટલીવાળાએ અગાઉ કરાવ્યો હતો, આ સ્થળે શ્રાદ્ધ અને પ્રાણણ લોજન કરાવવાથી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે તેનું માહાત્મ્ય પૃ. ૫૨ થી ૫૮ માં વાંચી જવું, સાંમકુંડની બહાર પૂર્વમાં દેવવાડાનાં વિષ્ણુ દેવશંકર વશરામ તથા પંચોળી ચોરાના મહંતનાં સમાધિસ્થાનો છે.

અપરનારાયણ સૂર્ય.

આ સ્થળ સાંળાદિત્યથી પૂર્વે કાંઈક અગ્નિમાં છે એમ પૃ. ૫૬-૬૦ માં અ. ૩૦૭ ના માહાત્મ્યમાં છે. હાલમાં જ્યાં હિમતરામ દેશાઈની વાડી છે તેમાં કુંડીયું જેતર અને સૂર્ય કુંડને સ્થળે વાવ છે ત્યાં હોવાનું કહેવાય છે. પંચતીર્થ

સ્નાનમાં અહીં ત્રીણું સ્નાન થાય છે. અહિં પૂર્વે સૂર્યની મૂર્તિ પણ હતી એમ વૃદ્ધો કહે છે. આ સ્થળ સાંજકુંડથી ૫૦ કદંમ છેટે છે. ફાગણ, સુદી ૧૧ દિને સૂર્યકુંડ વાવમાં સ્નાન કરી સૂર્યરૂપ વિષ્ણુનું પૂજન કરવાથી પાપશુક્ત થઇ સર્વ દામના પૂર્ણ થાય છે, માહાત્મ્ય પ્રમાણે અપર નારાયણનું મ્થાન દેલવાડા રેલ્વે સ્ટેશન આગળ અગ્નિમાં હોવાનું સંભવે છે, આ ભાગ ઘણો પ્રાચીન છે. જ્યાં વાવ, કુંડ અને દેવસ્થાન પૂર્વે હોવાં જોઇએ એમ જણાય છે.

મૂળ ચંડીશ-નાના મહાદેવ.

આ સ્થળ અપર નારાયણથી પૂર્વમાં કાંઇક દંશાનમાં મૂળ ચંડેશ્વર, નાના મહાદેવ કે લુવારીયા મહાદેવ નામે ઋષિતોયા નદીના કિનારાથી થોડેક છેટે ઉત્તરમાં હાલ મોજુદ છે તેમાં આ પ્રમાણે જીર્ણોદ્ધારનો ચિલાલેખ છે —

“ આ અનાદિ પુરાણ પ્રસિદ્ધ શ્રીમૂળચંડેશ્વર તથા ઉડેશ્વરનું શિવાલય જીર્ણ થઇ પડી જવાથી દેલવાડાના રહીશ પાઠક દુર્ગાશંકર તથા સદાશંકર ઇશ્વરજી નાગર બ્રાહ્મણે પોતાના ખર્ચે બંધાવેલ છે. સંવત ૧૯૬૨ ના વૈશાખ સુદી ૩ શુક્રવાર ” આ મૂળચંડેશ્વર સભા મંડપથી આસરે ત્રણ હાથ નીચાણમાં છે તેનું લિંગ આસરે સવા હાથ ઉંચું મોટી જલાધારીવાળું રયામ છે. તેનાથી વાયવ્યમાં બીજું નાનું ઉડેશ્વરનું લિંગ છે. તેનાથી પૂર્વમાં દુધેશ્વર, લુહારેશ્વર નામે

બીજાં ૨ લિંગો છે, દક્ષિણ દિવાલમાં ગણપતિ, પાશ્વમ દિવાલમાં ચતુર્ભુજ પાર્વતી છે, દેવળ ધુમટવાળું છે સભા મંડપમા નદી અને સવા માથોડી ઉચ્ચાઈમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ છે. નીશાની એ. છે. ઉ. વે. લે. નં. ૬૬, સરવે નં. ૮૨, ક્ષેત્રફલ ૧ એકર ૧૯ શુંઠા, આકાર ૭-૮ ઉનાવડી આવક બા. નં. ૩૯૪૧ તા. ૧૦-૧-૨૧ સં. ૧૯૭૮ માં ચાલતા કર ભાર ભરવાની શરતે આપવામાં આવેલ છે, આ મહાદેવની ધર્માદા દિવેલીઆ તરીકે સાડા આર વીધા અનોપગર બાવાના નામે જમીન હતી તે તેની હયાતી પછી સં. ૧૯૭૮ થી સરકારે ખાલસા કરી ઠાા વીધા જમીનની વીધોટી સરકાર લે છે, મંદિરની ફરતી વાડીઆ છે. આ મંદિરની પાછળ પાશ્વમમાં ૧૫-૨૦ જૂના પાળીયા તથા ખાંભીયુ છે. લુહાર લોકો આ મહાદેવના ઘણા મેવાલાવી છે, આ દેવળના ઇશાનમાં પગથીવાળી ૧ વાવ હતી જેને માહાત્મ્યમા તપ્તોદક-તૃપ્તોદક કુંડ નામે લખેલ છે.

આ મૂલ ચંડીશ દેવદાડ વનમાં દેવકુલ-દેવસ્થાનમાં છે તેનું તથા તપ્તકુંડથી થોડે છેટે મોટા મહાદેવના રસ્તામાં આવતા કુબેરાધ્રમ-કોબાના આરે ગજરૂપ શિવજી, તૃપ્તોદક કુંડ, કુંડિકાઓ, ઋષિશાપથી શિવલિંગનું પતન, ઉન્નત સ્થાનમાં શિવજી ગણનાથ સ્વરૂપે ઉન્નત થઇને રહ્યા ઈંનું સવિસ્તર માહાત્મ્ય અ. ૩૦૮માં પૃ. ૬૧ થી ૭૭ સુધી ૭૨ શ્લોકોમાં છે. મૂળચંડીશની

જોડમાં દક્ષિણે દેલવાડાના લુવારોએ પાંધાવેલી ધર્મશાળા છે; તેની પૂર્વે પૂજારીનું સ્થાન છે, ત્યાંથી થોડું છેટે નદીકાંઠે શમીનું ઝાડ છે ત્યાં દશેરાએ દેલવાડાના હિન્દુ પૂજન કરવા જાય છે. ઋષિતોયા-મચ્છુન્દ્રી નદીમાં સ્નાન કરી મૂલ ચંડીશનું પૂજન કરવાથી રાજસુખ મળે છે. મૂળચંડીશ નામ પડવાનું કારણ ૬૩ માં સ્તોત્રમાં લખ્યું છે-“ ચંડી એ દેવી કહેવાય છે, તેનો સ્વામી હું છું તેનું મૂલ લિંગ છે તેથી તે મૂળ-ચંડીશ નામે પ્રસિદ્ધ થશે. ” આ સ્થળે ૧૬ દાનો દેવાનું મોટું પુણ્ય છે, આ મહાદેવનું મહાત્મ્ય સાંજળવાથી સર્વ પાપો નાશ પામે છે. ચંડીસં દેવદાસકે નાગરખંડ, અ. ૧૦૬, દેવદાસવન તથા અ. ૧૦૫, દેવદાસ વનમાં ચંડીશ નામે મહાદેવનું સ્થાન છે, એમ લખ્યું છે.

મૂળચંડીશ તીર્થ.

આ તીર્થ મૂળ ચંડીશની દક્ષિણે ઋષિતોયા નદીના જાગમાં છે. આ જાગ ઘણો પવિત્ર ક્ષેત્ર છે.

ચતુર્મુખ વિનાયક.

આ દેવનું સ્થાન મૂળ ચંડીશથી ઉત્તરે કાંધક ઇશાનમાં ૧૬ હાથ ઉપરહોવાનું પૃ. ૭૮ અ. ૩૦૬ માં છે પણ તે હાલ જોવામાં આવતું નથી. ચોથના દિને પૂજન કરી મોદકનું નૈવેદ્ય ધરવાથી સર્વ વિઘ્નથી મુક્ત થઈ સિદ્ધિ મળે છે.

કલંબેશ્વર-કંબલેશ્વર.

આ મહાદેવનું સ્થળ ચતુર્મુખ વિનાયકથી વાયવ્ય કોણે ૮ હાથ ઉપર છે એમ અ. ૩૧૦ પૃ. ૭૬ માં લખ્યું છે, સોમવતી અમાસે તેનું દર્શન, પૂજન, અને ત્યાં બ્રહ્મલોજનથી અનન્ત પુણ્ય થાય છે. હાલ આ સ્થળનો પત્તો મળતો નથી.

ગોપાલ સ્વામી હરિ.

આ સ્થળ મૂલ ચંડીશથી પૂર્વમાં ૮૦ હાથ ઉપર હોવાનું પૃ. ૮૦ અ. ૩૧૧ માં લખ્યું છે. માઘમાસમાં તેનું પૂજન, દર્શન અને ભગરણ કરવાથી દારૂદ્ર અને સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે અને પરંપદ મળે છે, આ સ્થળ હાલ જડતું નથી.

બકુલ સ્વામી સૂર્ય.

આ દેવનું સ્થાન ગોપાલ સ્વામીથી ઉત્તરમાં ૩૨ હાથ ઉપર અને ગુજરાતી પ્રભાસ ખંડમાં ૬૦ ધનુષ છેટે લખ્યું છે. પરન્તુ તેનો પત્તો હાલ મળતો નથી. તેનું અ. ૩૧૨ પૃ. ૮૧ માં માહાત્મ્ય છે. ૭ ને રવીએ પૂજન, ભગરણ કરવાથી ધાન્યજન ફલ મળે છે.

ઉત્તારાક-સૂર્ય.

આ સૂર્યનું નારદ પુરાણમાં સ્કન્દ પુ. ની અનુક્રમણીમાં મોક્ષાર્ક નામ છે, અને આ દેવનું સ્થાન બકુલ સ્વામીથી

વાયવ્યમાં ૬૪ હાથ ઉપર અ. ૩૧૩ પૃ. ૮૨ માં છે, માધ સુદી રથ સપ્તમીએ ઉપવાસ કરી પૂજન કરવાથી સર્વ રોગથી મુક્ત થવાય છે, આ સ્થાન પણ કયાંય હાલ જોવામાં આવતું નથી.

ઋષિતીર્થ અને ઋષિતોયા સંગમ તીર્થ.

ઋષિતીર્થને ઋષિતીર્થ કે રખીયા નામે હાલ કહે છે આ તીર્થે દેવકુલથી અગ્નિકોણમાં જે ગાઉ ઉપર નવા બંદરના સમુદ્ર તટ ઉપર હોવાનું અ. ૩૧૪ પૃ. ૮૩-૮૪ માં લખ્યું છે, શુ. પ્ર. ખંડમાં બકુલ ન્વામીથી અગ્નિકોણમાં લખ્યું છે આ સ્થળે હાલ પણ પથરોના આકારમાં ઋષિઓની ખંડિત મૂર્તિઓ દેખાય છે એમ માહાત્મ્યમાં લખ્યું છે, કેટલાક લોકો કહે છે કે ઋષિતોયાનો સંગમ સંગમेश्वર-મોટા મહાદેવની પાસે થતો હતો અને પૂર્વે અહિં સુધી સમુદ્ર જોડે ઋષિતોયા નદીનો સંગમ હતો, પરંતુ પુરાણમાં દેવ-સ્થલથી જે ગાઉ ઉપર ઋષિતીર્થ લખ્યું છે તે હાલ પણ રખીયા નામે નવા-બંદરના ફરીયા કાંઠે છે. અહિં ઋષિ-તોયાના સમુદ્ર સંગમમાં જેઠ વદી અમાસે શ્રદ્ધાથી સ્નાન, તર્પણ, શ્રાદ્ધ, યથાશક્તિ પ્રાદ્ધણ લોજન, અને ગોદાન કરવાથી પિતૃઓને અનન્ત તૃપ્તિ થાય છે, દેલવાડા અને આસપાસના કેટલાક ભાવિક લોકો ભાદરવા સુદી ૧૧ ને સંગમ એકાદશી તરીકે માની તે દિને ત્યાં સ્નાન કરવા જાય છે, સંવત

૧૯૫૬ ની સાલમાં ના. નવાળ સરકારે મધુન્દ્રી નદીની ‘રામપરા’ આગળથી નહેરુ વાળી ‘નવાળંદર દરીયા તરફ લેળવી એમ કહે છે. જ્યાં આગળ હાલમાં ખરાબાની નિશાની રૂપ લાલ દિવાદાંડી છે.

આ સ્થળે નવાળંદર નામનું ગામ અને મુંદર બંદર છે, મુંબઈથી ભાવનગર અને કરાંચી જતી આગબોટો અહીં ઋષિતીર્થ-રખીયાના અગાધ જલમાં ઉભી રહે છે, આ ઋષિતીર્થનો ભાગ ધણીવાર સાફ દેખાય છે, ત્યાં ખરાબાનો ભાગ છે. ત્યાં કુદરતી રીતે સમુદ્રમાંના પથ્થરો ઋષિના આકારના દેખાય છે. અગાઉ આ સ્થળે સમુદ્ર જરાક છેટો હશે કારણ જે ઋષિતીર્થમાં સ્નાનનું માહાત્મ્ય લખ્યું છે તેથી ત્યાં નહાવા જેવું સ્થળ હશે.

મરુદાયા-મરવા દેવીનું સ્થાન.

આ દેવીનાં મરુદેવી, મરુતાદેવી, મરુતી દેવી અને મર્યાદેવી એવાં સ્કંદ પુરાણના પાઠાન્તરોમાં નામો છે. હાલ તે મર્યાદેવી કે મરુતા દેવી નામે ઓળખાય છે, આ સ્થળને અ. ૩૧૫ પૃ. ૮૫ માં ઋષિતીર્થ-રખીયાથી પશ્ચિમે અર્ધા ગાઉ ઉપર લખેલું છે, હાલ પણ તેમજ છે, આ સ્થાન દેલવાડાથી પૂર્વમાં નવા બંદરના રસ્તેથી ૩ કિલોગ્રામ નવા બંદરવાળાની ધર્મશાળા ‘આગળથી’ જતાં દક્ષિણ તરફના સમુદ્ર કિનારા

તરફ રેતીના ઢસા-ઢગમાં છે, અને મંદિરથી જમણી બાજુ
 ૩ ફીર્ડાંગ છેડે સમુદ્ર છે, મંદિરથી પૂર્વમાં ૩ ફીર્ડાંગ ઉપર
 નવા બંદર ગામ છે, મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે, તેનું અર્ધુ
 શિખર પડી ગયું છે. મંદિર સુંદર કારીગરીવાળા નકસીદાર
 પત્થરોનું હજારો વર્ષનું ઘણું પ્રાચીન પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે.
 આબુબાબુમાં નકસીવાળી શિખર અને દેવળની મોટી મોટી
 શિલાઓ પડેલી છે, તેના એ અવશેષો અને આકારો જોતાં
 તે પ્રાચીન હજારો વર્ષનું જુનું છે એમ સહેજે અનુમાન કરી
 શકાય તેમ છે, મંદિરમાં હાલ મંદિરના મોઢા આગળના
 નકસીદાર પડી ગયેલા ૩ હાથનાં મોવટી છતના પથર ઉપર
 બે હાથ ઉંચી ઉભેલી બે ભુવની મર્વા દેવીની ખડિત
 પુરાતની મૂર્તિ છે, તે દેવીની લોકો માનતા માની સિન્દર,
 ચાંડલા, ઘાટડી, બંગડી, પારણાં, નાડું વગેરે ચડાવે છે,
 અને નવાબંદર ગામનાં હિન્દુઓનું વરઘોડીયું પરણ્યા પછી
 અહીં પગે લાગવા આવે છે, ખારવા કોળીઓ વગેરે અહીં
 વાજતે ગાજતે માનતા લઈને આવે છે, અને ઘાટડી,
 નાલોયર, રૂમાલ વગેરે ચડાવે છે. આ દેવળના પત્થરો ઘણા
 વજનદાર છે. કહે છે કે આ મંદિર એટલું ઉંચું હતું કે
 દેલવાડેથી તે સાફ જણાતું હતું, આ મંદિરની તત્કાલ અભો-
 દારની ઘણી જરૂર છે. મંદિરથી ડાબી કોરે જરા પૂર્વમાં
 મોટાનું એક મીઠા પાણીનું તલ્લેવ છે, મર્વાદેવીની મૂર્તિની
 ડાબી બાજુ એક પત્થરમાં સીન્દુર ચડાવેલું અખંડ મુખ છે,

તેની બાજુમાં પણ ૧ મૂર્તિ છે, મંદિરના કેટલાક સ્તંભો, ગોખલાના પથરો, બારણાની છત, છત્તાં વગેરેના નકસીદાર પથરો ખાસ ધ્યાન જેએ તેવા છે.

મંદિરની બહાર ભીંતની ઘડમાં માયા વગરની અને સ્વામીસા પથરની ચાર ભુજાની ૧૧ હાથ આસરે ઉંચી કોઇ દેવીની મૂર્તિ જણાય છે તેની પરિધિમાં ફરતે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી ૧૦ મૂર્તિઓ છે. તેમાં ઉપલી જે ખંડિત છે ખીજી ૮ સ્પષ્ટ વિષ્ણુની છે, આ મૂર્તિ લક્ષ્મીજીની હોય તેમ તેના અવયવોથી જણાય છે, તેનું ખંડિત મસ્તક હાલ ક્યાંય પડેલું જણાતું નથી. મર્વાદેવીના મંદિર ઉપર ધ્વજ ચડાવેલી રહે છે, આ આઠ મર્વાદેવી અપુત્રને પુત્ર દેનારી છે. આ દેવળની કેટલીક શિલાઓ તો ૩ હાથ ઉપરની મોટી અને અકેક હાથ પહોળી છે. આ દેવળનું લબ્ધ સ્વરૂપ જોતાં દ્વારકાના દેવળ જેવું દેવતાઈ કામ જણાઈ આવે છે, આ સ્થળે હોમ પણ થાય છે, મંદિરની પાછળનો ભાગ અખંડિત છે, શિખરો પણ નાનાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. પથરનું ચણતર ચૂના સીમેન્ટ વિનાનું છે. અસલ આ મંદિર ઘણું લબ્ધ ઉંચું અને સુંદર હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે, મંદિર પૂર્વાભિમુખ અને દ્વાર વિનાનું ખુલ્લું છે. મોઢા આગળનો મંદિરનો ભાગ પડી ગયેલો હોઈ દટાઈ જવાથી ઉંચો દેખાય ને. આ મંદિર પથરની કાઠી ઉપર ઉંચું છે,

૪૯ વાયુઓએ તે દેવીની પૂજા કરી છે. આશો સુદી મહા નવમીએ અને સાતમે ગંધ પુષ્પાદિથી વિધિપૂર્વક પૂજન કરવાથી સર્વ કામના પૂરી થાય છે.

શાળર સ્થાન-સોળર અને ક્ષેમાદિત્ય સૂર્ય.

ના. પુ માં ક્ષેમાકં, અને અ. પુ. દર્પણમાં તે ક્ષેમાદિત્ય નામે છે, આ ક્ષેમાદિત્યને દેવકુલથી પૂર્વમાં ૧૦ ગાઉ ઉપર શાળર સ્થાનમાં હોવાનું લખ્યું છે. ગો. રા. પાઠક પોતાના પ્ર. ખં. ગુ. લાપાન્તરમાં છ ગાઉમાં શાળર સ્થાન કહેવાય છે એમ લખે છે, તે ક્ષેત્રના મધ્યમાં ક્ષેમાદિત્ય નામે સૂર્ય છે. મરુતાદેવી પછી આ સ્થાનનો કથા આવે છે. તેથી ગો. રા. નો છ ગાઉનો પાઠ ઠીક જણાય છે. કારણકે હાલનાં શિળર ગામનો પ્રદેશ પૂર્વે છ ગાઉના વિસ્તારમાં હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. મર્વાદેવીની કથા પછી તેની કથા હોવાથી ત્યાંથી સમુદ્ર કીનારે હાલ પણ શિળર ગામ છે, વળી ૧૦ ગાઉ છેટે આજ નામને બંધ બેસતું કોઈ સ્થળ હાલ જોવામાં આવતું નથી.

જોકે સીમરમાં ક્ષેમાદિત્ય સૂર્યનું મંદિર હાલમાં જોવામાં આવતું નથી. ક્ષેત્ર હાલ ત્યાં ૧ પ્રાચીન સૂર્યકુંડ છે પરંતુ સૂર્ય મંદિરનો બીજાં સ્થળોની પેઠે વિધર્મીઓએ નાશ કર્યો લાગે છે. વળી આ સ્થળને इति देवकुलस्थाने कथिता तीर्थसंस्थितिः ॥ દેવકુલ સ્થાનની હદમાં વર્ણવ્યું છે, તેથી તે આજ સ્થળ છે, જ ને

રવિએ આ સૂર્યનું પૂજન કરવાથી સર્વ કામના પૂર્ણ થાય છે એમ ગ. ૩૧૬ પૃ. ૮૬ માં છે, આ સ્થળના નામે નાથેગના કેટલાક ઔદિચ વિગ્રો સીમરીયા સમવાયના નામે આજે ઓળખાય છે. આજે પણ આ ગામમાં ઉનેવાળ વગેરે પ્રાક્ષણો ઘણા રહે છે. પૂર્વે આ સ્થળે હબરો પ્રાક્ષણો રહેતા હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સીમરના સુપાત્ર ઉનેવાળ પ્રાક્ષણ શ્રી રામજી ભગવાન જોશી મહને એક પત્રમાં લખે છે કે—

આ સૂર્યકુંડમાં સ્નાન કરવાથી અયોધ્યાના સામ રાજાનો કોઠ દૂર થયો હતો. આ સૂર્યકુંડ ગામથી દક્ષિણ ભાગમાં છે. તેની પૂર્વમાં શ્રીરામનાથ કામનાથનું શિખરબંધ જૂનું દેવળ છે. સૂર્યકુંડના કંપાઉંડમાં સીમરના શેઠ આણંદજી મેઘજીએ સંવત્ ૧૯૪૭ ના શ્રાવણ માસમાં શ્રીરામ લક્ષ્મણની મૂર્તિની પધરામણી કરી ધર્મશાળાનો આગળનો ભાગ ચણાવ્યો છે તે વખતે સરકારી હીવેલીઆ તરીકેની જમીન હતી તે પાછળથી ખાલસા કરી વાર્ષિક રૂ. ૩૬ કરી આપ્યા છે, તે સિવાય સૂર્યકુંડમાંથી નીકળેલા હનુમાનજીનું સ્વરૂપ, રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ, તલકેશ્વર મહાદેવનું ૧ મંદિર છે જેની ફરતાં ઉનેવાળ પ્રાક્ષણોનાં ધરો, છે, તલકેશ્વરનું શિવલિંગ દરવર્ષે તલસાર વધે છે.

સૂર્યકુંડમાં સ્વામીનારાયણ લગવાનું જ્યારે સીમર પધારેલા ત્યારે તેમાં સ્નાન કરતા એમ તેમના પુસ્તકમાં છે, સ્વામીનારાયણનું મંદિર ગામથી પશ્ચિમે છે તેમાં તેમની છબી છે, પ્રવેશદ્વારમાં હનુમાનજી તથા ગણપતિની મૂર્તિ છે અને તે નવું બનેલું છે, ગામમાં દયાશ્રીચાળી વણિકોના કુલદેવી મહાલક્ષ્મીનું સુંદર મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૪૩ ના જેઠમાં થઈ છે, હાલ (સં. ૧૯૯૪ માં) તેના પુનરી ઉનેવાળ પ્રાદ્યક્ષ દયાશંકર છે, સીમર ગામથી ઉત્તરે એક માઇલ છેટે પુરાતની દુધનાથ મહાદેવનું ખુટ્લું શિવલિંગ છે, સીમર ગામથી દક્ષિણે બે માઇલ દૂર સમુદ્ર કિનારા પાસે દીવ તથા નવાબ સરકારની હદમાં ખડા ગામની પાસે “લહેરીયા” મહાદેવનું ઘણું પુરાતની સમુદ્રકાંઠે સ્થાન છે, હાલમાં થોડાક સમયથી તેની ઉપર દેવળ બાંધવામાં આવ્યું છે, દર વર્ષે જન્માષ્ટમીના દિવસે ત્યાં ધીની પૂજા થાય છે અને મોટો મેળો ભરાય છે. સીમર બંદરને કાંઠે એક પથરથી બાંધેલો વડો છે તે ઉનેવાળ પ્રાદ્યક્ષોને શ્રાવણીના દિને જનોઈ બદલવા જૂનાગઢ સરકારે બંધાવી આપ્યો છે તેનું કારણ એમ છે કે આ જગ્યા મોટે દિવ અને જૂનાગઢ સરકારને તકરાર હતી તેમાં પ્રાન્તના સાહેબે આવી સીમરના ઉનેવાળ પ્રાદ્યક્ષોની જુબાની લેતાં પ્રાદ્યક્ષોએ કહ્યું જે આ જગ્યા નવાળી છે અમે પરપરાથી અહીં બનેલે જનોઈ બદલવા આવીએ છીએ, જેથી તે જગ્યા જૂનાગઢ સરકારને સોંપવામાં

આવી અને તેમણે ત્યાં વડો ચણાવી આપ્યો છે જરૂર પડે નવાબ સરકાર દુરસ્ત પણ કરાવી આપે છે.

કંટકશોષિણી દેવી

“અષ્ટાદશ-પુરાણ-દર્પણ” માં તેનું “કંટક શોધિની” નામ છે. આ સ્થાન દેવકુલ-દેવવાડાથી ઉત્તર અને ઉત્તર-સ્થાન-ઉનાચી દક્ષિણમાં લગ્નું છે જે દેવવાડાથી ઉના જતાં ૧૥ માઈલ છેટે દાવલસા પછી મધુંદરી નદીના કિનારા ઉપર શક્તના આરા નામે હાલ ઝોળખાય છે ત્યાં શક્તિ-ભવાની દેવી વિદ્યમાન છે. આગુ સુદી ૮ ના દિને અહિં નાગર ગૃહસ્થો દર્શન પૂજને જાય છે. ત્યાં એક મોટો પથ્થર સિન્દૂરવાળો છે તેની પૂજા કરે છે ઉનાના નાગર ગૃહસ્થ માણેકલાલ સાકરલાલ અને તેમના પૂર્વજોને આ દેવીના દર્શને જવાનો નિયમ હતો અને માતાજીનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો માતાજીએ માણેકલાલને તેની વૃદ્ધા-વસ્થાને લીધે પ્રસન્ન થઈ તેમના ઘરે આવવા કહ્યું પણ પાછું જોવાની ના કહી છતાં ઝાંઝરના રણકારના કુતૂહલથી પાછું વળીને જોતાં માતાજી જ્યાં સ્થંભી ગયાં ત્યાં હાલ ઉના કોળીવાડામાં કનકાઈ પાસે ઝોટલા ઉપર જાંધેલી માતાજીની દેરી છે. અ. ૩૧૭ માં પૃ. ૮૭ થી ૯૨ સુધી ૨૩ શ્લોકોમાં આ કંટકશોષિણી દેવીનું માહાત્મ્ય વાંચવા જેવું છે. ઋષિ-તોયા-મધુન્દરી નદીના કિનારા પરના આ સ્થળે યજ્ઞવાટ

બનાવી ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા આ દેવીએ તેમાં વિદ્ય કરતા દૈત્યોનો નાશ કરી ઋષિ અને યજ્ઞની રક્ષા કરી હતી. કંટક રૂપ દૈત્યોનું શોષણ કરવાથી એ દેવી કંટક શોષિણી નામે આ સ્થળે રહ્યાં છે. આઠમ કે નોમે જે મનુષ્ય આ દેવીની પૂજા કરશે તેને રાક્ષસ કે પિશાચોનો ભય નાશ થશે અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

યજ્ઞવાટ.

આ સ્થળ ઋષિતોલા નદીને તટે ઉનાની દક્ષિણે શકટના આરા પાસે “જગનીયા” નામે હાલ ઓળખાય છે.

પ્રહોશ્વર-મહાદેવનું સ્થાન.

આ સ્થાન કંટકશોષિણી દેવીથી પૂર્વ દિશામાં પાસેજ નદી કિનારે છે, ત્યાં પ્રહોશ્વરની પ્રાણજીએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી એમ અ. ૩૧૮ પૃ. ૬૩ માં હોવાનું લખ્યું છે ઋષિતોલામાં સ્નાન કરી આ શિવલિંગની જે પ્રાણજી પૂજા કરે છે તે પોતાની જડતાનો નાશ કરી વેદ જાણનાર થાય છે. આ સ્થલ ક્યાં છે તે ચોક્કસ ન કહી શકાય પરંતુ મહોબત બાગની સામે નદીના પૂર્વ કિનારે ઉજ્જડ દ્વારવાળું મંદિર કદાચ હોઇ શકે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

દેવદારુવન-દારુકાવન.

આ દેવદારુ વનને ૬૮ તીર્થોમાં ૨૧ મું તીર્થસ્થાન કહ્યું છે, શ્રી શંકરે જ્યારે ૧૮ હજાર ઉત્તતપુરવાસી ઉનેવાળ

પ્રાણભોજને રહેવા માટે આ દેવસ્થલમાં ઉત્તમ નગર બનાવવા વિશ્વકર્માને કહ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, જે જમીનની પરીક્ષા કરતા અહિં દેવકુલ છે, અને અહિં આપના લિંગનું પતન થયું છે માટે આ દેવસ્થલમાં છ માસથી અધિક ન રહેવું. કારણ કે દેવસ્થલમાં જીવેન્દ્રિય ન રહી શકવાથી પાપ બુદ્ધિ થાય અને બ્રહ્મ થવાય તેથી આ સ્થલ યતિઓ માટે રહેવા યોગ્ય છે છેલ્લે ઉત્તમનગર (ઉના) બનાવવા શંકરે વિશ્વકર્માને આજ્ઞા કરી બનાવરાખ્યું (અ. ૩૧૬)

આ દેવદાડ વનમાં ઋષિઓના આશ્રમે હતા અને એ કડો ઋષિઓ ઋષિતોયા નદીના કિનારે તપ કરતા હતા આ દેવદાડકા વનની હદ—

પૂર્વે—સંગમેશ્વર—સુખનાથ—મોટા મહાદેવ સુધી,

પશ્ચિમે—શુભપ્રયાગ પાસેના શેખર ગામના રત્નેશ્વર મહાદેવ સુધી,

ઉત્તરે—કંટકશોષિણી સુધી જ્યાં ક્ષુદ્ર શકતનો આરો છે અને જ્યાં શક્તિ ભવાની દેવી છે,

દક્ષિણે—મરુતા દેવી સુધી જે સ્થાન નવાળંદરથી અર્ધા ગાઉ પર સમુદ્ર કિનારે છે.

મૂળચંડીશના, દેવસ્થળમાં મહાદેવનો લિંગપાત થયો હોવાથી આ સ્થળ ઘણું જ પવિત્ર છે. કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે મૂળચંડીશ પાસે આ ધનુષ છેટે-તમ કુંડ છે પરંતુ પુરાણની

કથા જોના કુબેરાશ્રમ-કોખાના આરામાં હોવાનું સૂચિત થાય છે વળી લખનૌની પ્રતમાં તુસોદક એવો પાઠ છે અને તે યોગ્ય છે કારણ કે પાર્વતીજીએ તરસ્યા થયેલા ઋષિ-ઓને દોણીમાં ગોરસ જેવું મીઠું પાણી પામી તૃપ્ત કર્યા હતા. ગરમ પાણીથી કોઈ તૃપ્ત થતું નથી, ઠેટલાક કહે છે કે મૂળચંડીશ આગળ પૂર્વમાં ૧ કુંડ હતો તેમાં એક વાવ હતી જે બુરાઈ ગઈ છે આમ દેવકુલ વિભાગના તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન અ. ૨૯૬ થી ૩૧૬ સુધી એટલે કે શુભપ્રયાગ સાથે ૨૧ અધ્યાયમાં પૂર્ણ કર્યાનું છે:—

इति देवकुलस्थाने ऋषिता तीर्थसंस्थितिः ॥ अ. ३१६ ॥

પ્રભાસ ક્ષેત્રના આ ભાગને સ્કંદપુરાણમાં બ્રહ્મભાગ અને શિવપુર તરીકે વર્ણવ્યો છે.

દેવદાઙ્ગ વનના માટે નીચેના પુરાણોમાં ઉદ્દેશ મળી આવે છે:—

લિંગપુ. પૂર્વભાગ અ. ૨૯ થી ૩૫, વરાહ પુ અ. ૧૬૨, સ્કંદ પુ દક્ષિણંડ અ. ૧૦-૧૪ જેમાં યોગી વેશે મહેશ્વરનું દેવદાઙ્ગ વનમાં પ્રવેશ કર્યાનું વર્ણન છે.

સ્કંદ પુ. અંબિકા ખંડ અ. ૧૮૬ માં દેવદાઙ્ગ વનમાં મહાદેવના સ્થાનનું માહાત્મ્ય છે.

સ્કંદ પુ નાગરખંડમાં ૬૮ તીર્થોમાં અ. ૧૦૨ થી ૧૦૪ માં, સ્કંદ પુ. પ્રભાસ ક્ષેત્રમાંતાં પુણ્ય તીર્થ નિરૂપણ

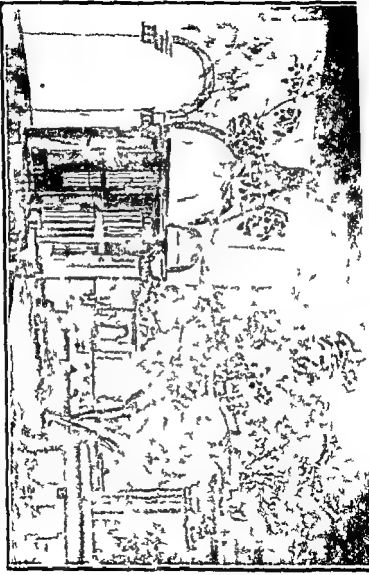
અ. ૧૮૯ માં, ફૂર્મ પુ. પૂર્વ લાગમાં મહેશ્વરની દેવદાડવન લીલા અ. ૩૭ માં છે. આમ ઘણાં પુરાણોમાં દેવદાડ તીર્થનું મહાત્મ્ય છે.

સંગમેશ્વર-સુખનાથ-મોટા મહાદેવ.

આ સ્થળ મહોદય-મોદેશ્વર (ઉના) થી વાયવ્ય ખૂણામાં આસરે બે ગાઉ અને દેલવાડાથી પેણા માઈલ ઉપર છે. આ મહાદેવ સ્વયંભૂ છે. પ્રત્યેક વર્ષે ૧ તિલ જોટલા તે વધે છે તે શિવલિંગમાંથી પાણીના મોતીયા ઝરે છે. આ સંગમેશ્વરને હાલમાં લોકો સુખનાથ કે મોટામહાદેવ નામે કહે છે. દેવળની પાછળ થડમાં ઋષિતોયા નદી વહે છે, બીજા લિંગોનું સ્થાપન દેવળની મધ્યે હોય છે જ્યારે સ્વયંભૂ મહાદેવનું અગ્નિ ખૂણામાં હોય છે એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. દેવળમાં અને બહાર આબુખાબુમાં દેવોની ઘણી ખંડિત મૂર્તિઓ હાલ જોવામાં આવે છે.

આ સંગમેશ્વરના દેવળની બહાર જાગેરી ઉપરનો આકાર ગુપ્તપ્રયાગની ઝઘડાવાળી કહેવાતી જગ્યા જેવો છે તેથી તે ગુપ્ત-પ્રયાગની ઝઘડાવાળી જગ્યા પણ હિન્દુ મંદિરની છે એમ કોઈ પણ તટસ્થ કહી શકે તેમ છે. સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ઘણા દેવળોના ધુમટો-શિખરોનો અને મુસ્લીમ મકરનાઓની ઉપરના ધુમટોના આકારો મોટે ભાગે એક સરખા દેખાય છે. તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે બાદશાહી વખતના બુદ્ધી લોકો

ગાંધીજીના મૃત્યુના ૬૦ વર્ષો પછી
 ગાંધીજીના મૃત્યુના ૬૦ વર્ષો પછી

દેવરામ માતળ જાની તરફથી આરમ્ભનો લાઠી પથરાવ્યાનો શિલાલેખ છે, મુળનાથના દેવળનું દ્વાર પશ્ચિમમાં છે, પૂર્વ કાલમાં આ દેવળનું દ્વાર પૂર્વાભિમુખ નદી કિનારા તરફ હોવાનું અનુમાન શાસ્ત્રાધારે કરી શકાય છે, આ દેવળની પશ્ચિમે પીપળાનું ઝાડ, બેસવાનો ચોરો, ધર્મશાળા અને મકાનો છે જાણીતા સમાતો (સમાધિઓ) છે. વાયવ્યમાં ૧ વાવ છે તે પૂર્વે પગથીયા વાળી હતી, આ મહાદેવનાં દીવેલીયા તરીકે સરકારી જમીન આસરે ૨૦-૨૫ વીઘા છે તેનો ત્યાંના ગુંસાર્થ બાવા ઉપયોગ કરે છે.

આ સ્થળે ઋષિઓનો સંગમ થયો હતો તેથી તેનું નામ સંગમેશ્વર પડ્યું છે, કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે, આ સ્થળે ઋષિતોયા નદીનો સંગમ થતો હોવાથી તેનું સંગમેશ્વર નામ પડ્યું. એમ કહેવું અ. ૩૨૮ માં પૃ ૧૩૧ માં કહેલા માહાત્મ્યથી વિરુદ્ધ છે.

સંગમેશ્વર તીર્થ અને કુંડિકાતીર્થ.

મોટામહાદેવની આગળનો ઋષિતોયા નદીનો ભાગ સંગમેશ્વર-તીર્થ નામે ઓળખાય છે, કેટલાક વૃદ્ધ લોકો ૧૦૦ ધનુષ (૪૦૦ હાથ) છેટે સંગમતીર્થ કહે છે જેથી ત્યાં સમુદ્ર સંગમ હશે એમ કહી શકાય, સંગમેશ્વરની પૂર્વે કુંડિકા તીર્થ છે જ્યાં સરસ્વતી વડવાનલ સાથે ગયાં હતાં આ સ્થલ મોટા મહાદેવથી રામપરા ગામે જતાં નદીમાં છે.

કુડિકામાં સ્નાન કરી સંગમેશ્વરનું પૂજન કરનાર લક્ષ્મીવાન અને પુત્રવાન થાય છે, સંગમેશ્વર ઉપર સંગમના જલનો અભિષેક કરવાથી બ્રહ્મહત્યા દોષનો નાશ થાય છે, સંગમેશ્વરની પશ્ચિમે દેલવાડના જોશી મોટા જેઠાએ પોતાની યાદગીરી માટે બંધાવેલી નાની સરખી ૬૦ વર્ષ પૂર્વેની ધર્મશાળા છે, હાલમાં દેલવાડના નગરશેઠ લક્ષ્મીદાસ હસરાજે ત્યાં સારી ધર્મશાળા બંધાવી છે, બાબુમાં મહાદેવના પૂજારીનાં મકાનો છે, સંગમેશ્વરની પાછળ દેલવાડના જોશી હરિભાઈ જીભાઈએ નદીમાં સ્નાન કરવાનો સુંદર ઘાટ સં. ૧૯૬૪ માં બંધાવ્યો છે.

ઉત્તત સ્થલ-ઉના અને નાધેર પ્રદેશ.

આ ઉના શહેરને ઉત્તતદુર્ગ-ઉત્તત સ્થાન કે ઉત્તમ સ્થાન પણ કહ્યું છે. આ સ્થલનું માહાત્મ્ય અ. ૩૯૬ માં પૃ. ૬૪ થી ૧૧૨ સુધી ૭૧ શ્લોકોમાં ઘણું સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે. આ ઉત્તત સ્થાન દેવકુલથી ઉત્તરે બે ગાઉ ઉપર લખ્યું છે. જે ઉનેવાળા પ્રાણેશોને શ્રીશંકરે ઘણા આગ્રહપૂર્વક આપ્યું હતું. આ ઉત્તત સ્થળ મધુન્દ્રી નદીના કીનારે ઉંચા પ્રદેશમાં કે જ્યાં ધુળકોટીયો ક્ષેત્રપાલ છે તે અને તેની આબુબાબુના ઘણા ભાગમાં વિસ્તારમાં હતું. હાલ પણ તે ભાગ ઉત્તત-ઉંચો જણાય છે. ઉત્તતનું અપભ્રંશ નામ ઉના પડ્યું છે, આનું વધુ વર્ણન પ્રભાસખંડના સૃષ્ટિ સંક્ષેપસૂચક બ્રહ્માના ત્રીજા ખંડમાં

છે, આ સ્થાનમાં વિદ્યા અને તપથી યુક્ત ઉત્તમ ૧૮ હજાર અગ્નિહોત્રી ઉનેવાળા પ્રાણીઓ હતા અને ઉનાની ફરતે ઉના સાથે મહા પવિત્ર નગર નાથેર પ્રદેશ છે. જેની હદ:—

पूर्वे तु शंकरा चार्या पश्चिमे न्यंकुमत्यापि ।

उत्तरे स्वर्णनन्दा च दक्षिणे सागरावधिः ।

एतदन्तरमासाद्य देशो नगहरः स्मृतः ॥ ૪૯ ॥

अष्टयोजनमानेन ह्यायामव्याસतस्तथा ॥

પ્રોક્તોઽયં સકલો દેશ ઉન્નતેન સમં યયા ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વમાં:—શંકરા કે શાંકરી નદી સુધી, પશ્ચિમમાં:—ન્યંકુમતી—શિંગવડા નદી સુધી, ઉત્તરમાં:—કનકનન્દા સુધી અને દક્ષિણે સમુદ્ર સુધી ચારસ ચારસ ૩૨ ગાઉમાં નાથેર પ્રદેશ દેશો છે.

કેટલાક વૃદ્ધ વડીલો નાથેરની પૂર્વની શાંકરી નદીને નીચેના સ્થળોમાં દર્શાવે છે:—

પૂર્વમાં મોઢા ગામપાસે છાશી નદીને, સનખડાગામ આગળની રાવલ નદીને તથા ખત્રીવાડા ગામ આગળની રૂપણ નદીને કહે છે. પરંતુ મારા અંગત મત પ્રમાણે પૂર્વ નાથેરની હદ ખત્રીવાડા ગામ આગળની રૂપણ નદી સુધી માનવામાં હરકત નથી કારણ કે તે ઉનાથી લગભગ ૮ ગાઉ ધાય છે.

ત્યારે ઉનામાં સાત સાત લૌમ (માળ) વાળાં હજારો ઘરો હતાં અને તેમાં ઉનેવાળોનું રાજ્ય હતું.

ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોની પ્રાચીન મહત્તા અને ઉત્તરપુર (ઉના) ની પ્રાચીનતાનું વર્ણન

સ્કંદપુરાણના ૭ મા ભાગ-પ્રભાસખંડની વેંકટેશ્વર પ્રેસની પ્રતના ૩૧૯ મા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે:-

વિદ્યાયા તપમા ચૈવ યત્રોત્કૃષ્ટા મહર્ષયઃ ।

તદુન્નતમિતિ પ્રોક્તં સ્થાનં સ્થાનવતાં વરમ્ ॥૧॥

“જ્યાં મોટા મોટા મહર્ષિઓ અને તપસ્વીઓ કે જે વિદ્યા અને તપથી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી વિચરતા હતા તે ઉત્તમ સ્થાનનું નામ ‘ઉત્તરપુર’ કહ્યું છે.” આ પ્રમાણથી ઉનેવાળોની પ્રાચીન સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે કે, પૂર્વે તેઓ કઇ સ્થિતિમાં હતા તેમના પૂર્વજો મહાન્ તપસ્વી હોવાથી તેમને પુરાણોમાં મહર્ષિ નામે વર્ણવ્યા છે. પૂર્વે ઉત્તરપુર (ઉના) નિવાસી બ્રાહ્મણોને યજ્ઞાદિ પ્રસંગે ખાસ બોલાવવામાં આવતા હતા તેનું પણ એજ કારણ હતું આ અંગેનું વધુ મહત્ત્વદર્શક વર્ણન સ્કં. પુ પ્રભાસખંડ અ. ૨૩ (લખનૌ પ્રેસની પ્રતના અ. ૨૧) માંથી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:-

“ચન્દ્રને જ્યાંદે દૃષ્ટે સુયરોગનો શાપ આપ્યો ત્યારે તેના નિવારણ માટે સોમેશ્વર=સોમનાથ જ્યોતિર્લિંગના આરાધન માટે પ્રતિજ્ઞા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું જેથી પ્રજ્ઞા,

સનતકુમારાદિ યોગેન્દ્રો, ઋષિઓ, પ્રહર્ષિઓ, ચન્દ્ર અને પુરોહિત બૃહસ્પતિને આગળ કરી ઉન્નતપુરવાસી પ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ દેવા ઉનામાં આવ્યા.

પ્રાભાસિકે મહાર્તીર્થે યત્ર દારુવનં સ્મૃતમ્ ।

ઋપિતોયા નદી યત્ર મહાપાતકનાશિની ॥ ૭૭ ॥

અર્ષિમસ્તીર્થે પ્રભાસે તુ વ્રહ્મભાગઃ જ્ઞાતઃ ઉચ્યતે ।

ત્રિદૈવતમિદં ક્ષેત્રં મયા તે કથિતં પ્રિયે ॥ ૭૮ ॥

જે પ્રભાસક્ષેત્રના મહાતીર્થમાં દારુવન છે અને જે દારુવનમાં મહાન પાપોનો નાશ કરનારી ઋપિતોયા નામે નદી આવેલી છે, પ્રભાસતીર્થમાં તે “પ્રહ્મભાગ” કહેવાય છે. હે પ્રિયે! આ ત્રિદૈવતનામક ક્ષેત્ર મેં તને (પૂર્વમાં) કહ્યું છે:-

તત્રાગત્ય ચતુર્વકત્રો વ્રહ્મભાગેઽતિર્નિર્મલે ।

મુનીનાકારયામાસ ઉન્નતસ્થાનવાસિનઃ ॥ ૭૯ ॥

તે ત્રિદૈવતક્ષેત્રના અત્યન્ત નિર્મળ પવિત્ર એવા પ્રહ્મભાગમાં પ્રહ્મણએ આવીને ઉન્નતસ્થાન (ઉના) માં રહેતા મુનિઓને બોલાવ્યા.

૧ શાબ્દમાં ૩ પ્રકારનાં ક્ષેત્રો કહ્યાં છે:-ક્ષેત્ર, પીઠ અને ગર્ભ-ગૃહ. પહેલું ક્ષેત્ર ૧૨ ચોજનનું, પીઠ પાંચ ચોજનનું અને ગર્ભગૃહ બે ગાઉનું કહ્યું છે. પૂર્વમાં-પુલસીસ્વામ, પશ્ચિમે-માધવ, દક્ષિણમાં

આયાંત વેનસ દદ્વા દેવર્ષિર્ગુરુસંયુતમ્ ।

ને મર્વે પૂજયામાસુઃ સ્નોર્વે વેદસંમતૈઃ ॥ ૮૦ ॥

દેવો, ઋષિઓ અને ગુરુની સાથે આવેલા બ્રહ્મ અને
ભેદને ઉન્નતપુર (ઉના) વામી સર્વ બ્રાહ્મણોએ વેદોના
સ્તુતઓથી તેમની પૂજા કરી

અથાવાચ દ્વિજાન્મર્વાન્ વ્રત્ત્યા લોકપિતામહઃ ।

ચિન્મારાધ્ય મેન સોમેન^૧ પાપનાશનમ્ ॥ ૮૧ ॥

તસ્મિન્નમન્ત્રે સામેન લઘ્વં લિઙ્ગમનુત્તમમ્ ।

મતિષ્ઠાર્પણ દેવસ્થાપાતા દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૮૨ ॥

સાગર અને ઉત્તરમાં ભદ્રા નદી ૭ તેની વચ્ચે આ પ્રભાસક્ષેત્ર ૧૨
ચોત્તનુ છે તે તેમાં પાંચ ચોત્તનની પીઝા છે તેની કદ.—
“ પશ્ચિમે ન્યંકુમ્બિનિ (સોગવડો નદી, પૂર્વે વર્તિષ્ણી, દક્ષિણમાં માહેશ્વરી
અને ઉત્તરમાં અનુદ્ર સુધી છે તેની વચ્ચે મર્ભગૃહ છે અને તે
સમુદ્રથી દક્ષિણ અને ઉત્તર સુધી કે ત્યાં કોંગવશરી ” અને
ગોમુખથી પશ્ચિમ સુધી ત્યાં અન્ધમેધનુ સ્થાન છે. આ મ્યાન ટેલાસ
જેવું છે. આ પ્રભાસક્ષેત્રના પ્રથમ ભાગને માહેશ્વર ભાગ, બીજાને વેંધ્યુવ
ભાગ અને ત્રીજાને બ્રહ્મભાગ કહ્યો છે બ્રહ્મભાગમાં ૧ કરોડ તીર્થો,
વેંધ્યુવ ભાગમાં ૧ કરોડ તીર્થો અને રુદ્ર ભાગમાં ૧૧ કરોડ તીર્થો
છે આમ આ ત્રણ દેવાના ક્ષેત્રને ત્રિદેવતક્ષેત્ર કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ યાત્રા
રુદ્રની, બીજી વિષ્ણુની અને ત્રીજી યાત્રા બ્રહ્માની છે જે સર્વ પાપનો
નાશ કરનારી છે ” (પ્રભાસખંડ અ. ૪, શ્લોક ૧૨ થી ૨૬, લખનો

તે પછી લોકોના પિતામહ બ્રહ્મા બધા બ્રાહ્મણોને કહેવા લાગ્યા કે, ચન્દ્રના શાપનો નાશ કરનારા શિવજીને ઘણા દિવસ આરાધી ચન્દ્રમાએ પ્રસન્ન કર્યા છે. એટલે તે સોમનાથે પ્રસન્ન થઈને આપેલું અતિઉત્તમ શિવલિંગ ચન્દ્રમાએ મેળવ્યું છે, અને હે દિગ્લેષ્મો ! એ સદાશિવ દેવની પ્રતિષ્ઠા માટે અમે (બ્રહ્માસમાં) આવ્યા.

यथा मया सदा कार्या प्रतिष्ठा शकरात्मिका ।

भवद्विरपि कार्या सा मम भागसमाश्रितैः ॥ ૮૩ ॥

જેવી રીતે હું મેશાં શ્રીશંકરની પ્રતિષ્ઠા મારે કરવી જોઈએ તેમ મારા બ્રહ્માભાગમાં રહેતા ઉત્તતપુરવાસી તમાએ પણ આવીને કરવાની છે,

यतः कोपेन भवतां लिङ्गं प्रपतितं भुवि ।

प्रतिष्ठा तस्य कर्तव्या युष्माभिर्नैव संशयः ॥ ૮૪ ॥

કારણ કે આપના કોપથીજ શિવલિંગ પૃથ્વીપર પડ્યું હતું, માટે તેની પ્રતિષ્ઠા પણ તમારે કરવી જોઈએ એમાં સંદેહ નથી.

પ્રેક્ષની પ્રતમાં, તથા શ્લોક ૧૧ થી ૨૮ સુધી વેંકટેશ્વર પ્રેક્ષની પ્રતમાં આ કથા છે. આપણું ઉત્તત સ્થાન, દેવસ્થલ, ગુપ્તપ્રયાગાદિ બ્રહ્માભાગમાં છે.”

૨. (સોમશાપવિનાશનમ્ લખનૌ પા.૬.)

ईश्वर उवाच:-

ॐ गृहीत्वा तान् मुनीन्सर्वान् ब्रह्मा लोकोपितामहः ।

आनीतः सोमराजेन तदा ब्रह्मा जगत्पतिः । ८५॥

મહાદેવ પાર્વતીને કહે છે કે:-આવી રીતે સાવિત્રી સહિત બ્રહ્મા અને તે બધા ઉત્તતપુરવાસી મુનિઓને લઇને ચન્દ્રમા મહાન્ તીર્થ પ્રભાસમાં આવ્યા અને ત્યાં સોમનાથની પ્રતિષ્ઠા અને યજ્ઞાદિ કરાવ્યા (વિસ્તૃત વર્ણન ત્રિશાસુએ ઉક્ત પુસ્તકમાંથી વાંચી લેવું.) આજ બાપતમાં સ્વ. ગોરાભાઈ રામજીભાઈ પાઠક કૃત પ્રભાસખંડના ગુજરાતી ભાષાન્તરના પૃ. ૧૦૪-૫ માં લખ્યું છે કે:- “સોમેશની પ્રતિષ્ઠા માટે ત્યાં કેટલાક બ્રાહ્મણો આવ્યા છે માટે તમે પણ ત્યાં પધારો.” એમ કહી કેટલાક તે ઉત્તતસ્થાન (ઉના) વાસી હામગામના પાઠી દ્વિજોને લઈને ચન્દ્રને આગળ કરી જે સ્થળે પ્રભાસમાં મંડપ રચના કરી હતી ત્યાં સાવિત્રીસહિત બ્રહ્મા પધાર્યા

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઉનેવાળ વિગ્રો પૂર્વે સામવેદ જાણનારા સામગામના પાઠી સામવેદી પણ હતા અને સર્વત્ર આવા પ્રતિષ્ઠા અને યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં ઉનેવાળોને ઘણા માન સાથે સો આમંત્રણ દેતા. આજે પણ ઉનેવાળોમાં શુદ્ધતીર્થ,

મિત્રપુર વિગેરે ગુજરાતનાં તીર્થસ્થળોમાં અને દેલવાડ,
ડોડીનાર તથા બુનાગઢ વિ. મા વસતા કેટલાએક ઉનેવાળ વિગ્રો
શ્રોત્રિય અને વિદ્વાન્ પ્રાણીઓ તરીકે આબુળાબુના લોકોમાં
યોગ્ય માન ધરાવે છે અને યજ્ઞાદિ પ્રમ ગોમા તેઓ તેમને
પ્રેમપૂર્વક આમત્રે છે આ બાળન પણ ડહક અશે ઉનેવા-
ળોની પૂર્વસ્થિતિનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે

ઉન્નત સ્થળ (ઉના)ની અને ત્યાંના ઉનેવાળ પ્રાણીઓની
પૌરાણિક પ્રાચીનતાના બીજા આધારો.

૧ “પ્રાણીઓત્પત્તિમાર્તંડ” નામના મુળ
વેદકેશ્વર ગ્રેસમા મૂલ સ્લોકો સાથે હિન્દીમાં
છપાયેલા પુસ્તકના ૧૬ મા અકરપુમાં પૃ ૨૮૧ ના આરભમાં
અથ ઉન્નતપુરવાસિપ્રાણાણોત્પત્તિપ્રકરણમ્ ॥ ૧૬ ॥ નામે લખીને
તેની સમાપ્તિમાં ૨૮૭ મા પૃષ્ઠમાં ૫૬ સ્લોકોમાં ઉનેવાળ
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરી અન્તમાં ક્ષતિ શ્રીપ્રાણોત્પત્તિ
માર્તંડે ઉન્નતપુરવાસિપ્રાણોત્પત્તિપ્રકરણ નામ પોદકપ્રકરણમ્ ॥ ૧૬ ॥
તથા ક્ષતિ પદ્યવિદમધ્ય ગુજરાતપ્રદાય । એ રીતે લખ્યું છે આજ
પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૪ થામાં ૮૪ જ્ઞાતિના પ્રાણીઓની યાદીના ૨૮
મા સ્લોકમાં લખ્યું છે કે -તતથ પ્રાણા પ્રોજાધોગ્ગતજેત્રપાસિત ।
અર્થ -તે પછી ઉન્નત જ્ઞેત્ર (ઉના) વાગી પચદ્રવિડાન્તર્ગત
ગુર્જર પ્રદાયમાં ૮૪ પ્રાણીઓની જાતિમાં ૨૭ માન બાળની
સંખ્યા ઉનેવાળ પ્રાણીઓની લખી છે

૨. લખનઉ નગરના “નવલકિશોર” ગ્રેસમાં મૂળ શ્લોકો સાથે હિન્દી ભાષા ટીકામાં છપાયેલા સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડના ૨૮૬ માં અધ્યાયમાં ઉનેવાળ પ્રાક્ષણોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્પત્તિ માહાત્મ્ય ૭૪ શ્લોકોમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે જે આ પુસ્તકના પૃ. ૯૪-૧૧૨ સુધી અ. ૩૧૯ માં ૭૧ શ્લોકોમાં છે. ત્યાં ઉક્ત સ્થાનને જદલે તેની ઇતિશ્રીમાં ધીસ્વલકેશ્વરોત્પત્તિમાહાત્મ્ય નામ ૨૮૬ અધ્યાય: કરીને લખ્યું છે પરંતુ કથા એકની એકજ છે. ૭૪ શ્લોકોમાંથી ટુંકાવીને ૫૬ શ્લોકોમાં આજ કથા “પ્રાક્ષણોત્પત્તિમાર્તંડ” માં વર્ણવી છે લખનઉ ગ્રેસના સ્કન્દપુ. પ્રભાસખંડની પોથીમાં આ કથા પૃ ૮૪૬ થી ૮૫૩ સુધીમાં અ. ૨૮૬ માં છે.

૩ સ્વ ગોરાભાઇ રામજી પાકે જૂનાગઢમાં સંવત્ ૧૯૪૬ માં છપાયેલા સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી ભાષાન્તરવાળા પુસ્તકમાં ૭૩ માં અધ્યાયમાં પૃ ૪૭૩ થી ૪૭૭ સુધીમાં ભાવાર્થરૂપે ઉના અને ઉનેવાળ પ્રાક્ષણોનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું છે, તેની ઇતિશ્રીમાં પણ ધીસ્વલકેશ્વરોત્પત્તિનામ ૭૨ અધ્યાય: એમ લખ્યું છે.

૪ મુંબઇ “ઇન્દુપ્રકાશ” ગ્રેસમાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં કેવલ મરાઠી ભાષાન્તરમાં છપાયેલા સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસ ખંડના ૪ થા પુસ્તકમાં પૃ. ૧૧૪૮-૯ માં ૩૧૯ માં અધ્યાયમાં ઠગ્ગત્ત્વમાહાત્મ્ય નામે બે પૈજમાં

સક્ષેપમાં મરાઠી ભાષામાં ઉના અને ઉનેવાળ પ્રાણલોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું છે

૫ “નારદપુગાવ” માં સ્કંદપુગાવની અનુક્રમણિકા લખી છે અને તે મહાદેવપુરાણદર્શન (કટ્યાણુ-નુંગઈ લક્ષ્મી-વેદેશ્વર પ્રેસમાં છપાયેલા) પુસ્તકના પૃ ૩૦૮માં આપેલી પ્રભાસખડની અનુક્રમણિકામાં નીચે મુજબ સ્તોત્રો છે:—

ઋપિતોયાકથા પુણ્યા સકાલેશ્વરકીર્તનમ્ ।

નારદાદિત્યકથનં નારાયણનિરૂપણમ્ ॥

તત્સકુણ્ડસ્ય માહાત્મ્યં મૂલચંડોશવર્ણનમ્ ।

ચતુર્વક્ત્રગણાન્વક્ત્રઋશ્વલેશ્વરયોઃ કથા ॥

ગોપાલ-સ્વામિ-ચક્રુલ-સ્વામિનોર્મરુતીકથા ।

મોક્ષાર્થોન્નત-ત્રિધેશ-જલસ્યાપે-કથા તતઃ ॥

અર્થ.—ઋપિતોયા (ઉના દેલવાડાની ગહાર વહેતી મહુન્દ્રી) નદીની પવિત્ર કથા, સંકાલેશ્વર (સગાલેશ્વર-શુભપ્રયાગતીર્થ) માહાત્મ્ય, નારદાદિત્ય (દેલવાડા પાસે) અપરનાગયણ, તત્સકુણ્ડ માહાત્મ્ય અને મૂલ ચંડીશ (નાના મહાદેવ દેલવાડા નદીના સામે પાર) ચતુર્વક્ત્ર ગણાધ્યક્ષ, કળલેશ્વર, ગોપાલસ્વામી, ચક્રુલસ્વામી, મરુતી (નવા બંદરના મંથ રસ્તે સમુદ્ર તરફ મર્વાદેવી) મોક્ષાર્થ (ક્ષેમાર્ક) ઉન્નત (ઉના) સ્થાન, વિધેશ (ઉનામાં ભાબલ-ભાલચન્દ્ર ગણેશ)

અને તુલસીશ્યામની કથા ઈત્યાદિ અનુક્રમશ્ચિકાના વર્ણનમાં ઉત્તર સ્થલની કથાનો ઇસારો કર્યો છે. સદર પુસ્તકના પૃ. ૩૫૬ માં ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં સ્વલ્કેશ્વર, દુર્ગાદિત્ય, (ઉનામાં જ્યાં કોરટની સામે મોટી મસજીદ છે ત્યાં) ગણનાથ અને ઉત્તર સ્થાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

૬ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને વેન્ડલ સાહેબે નેપાલના રાજપુસ્તકાગાર (લાયબ્રેરી) માં ૬ સન. ૭ મી સદીની હાથની લખેલી સ્કંદપુરાણની પોથી જોઈને તેના પ્રત્યેક અધ્યાયની પુષ્પિકા ઉદ્ધૃત કરી છે તેમાં પણ ઉપર લખેલા પુરાણોની જેમ ઉત્તર સ્થલ (ઉના) ઉનેવાળા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ, દેવસ્થલ, અને શુભપ્રયાગ-સંગાદેશ્વરાદિની કથા અને માહાત્મ્યો વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે. આ પોથી સૌથી પ્રાચીન પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૭. કાશીમાં ધુડીરાજ ધર્માધિકારીએ “પડિત” માસિકમાં છપાવેલા સ્કંદપુરાણમાં પણ આપણા શુભપ્રયાગાદિ તીર્થસ્થલો અને ઉત્તરપુરાદિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

૮. હિન્દી “વિશ્વકોષ” (કલકત્તા) ભાગ ૩ જાના પૃ. ૨૮૪ થી ૨૮૬ સુધીમાં ઉચ્ચતનગર એ પ્રાચીન નગર છે. એ મથાળા નીચે તત્તો ગચ્છેન્મહાદેવિ એ શ્લોકથી આરંભી કુલે ૬૬ મૂળ શ્લોકો શુદ્ધતા પૂર્વક છપાયા છે અને તે સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડના ૨૧૬ મા અધ્યાયમાં છે એમ

લખ્યું છે, તેમાં પણ ઉત્તર નગરની સ્થાપના અને ઉનેવા-
ળોની યૌગશ્લિક પ્રાચીનતા દર્શાવાઈ છે અને તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું
છે કે આ ‘ઉન્નતનગર’ દેવાધિદેવ મહાદેવની આજ્ઞાથી વિશ્વ
કર્માએ ઋષિનોયા નદીના તટપર જનાવરાવી ઉનેવાળ પ્રાણ
ભોને ખામ ગેવા માટેજ આપ્યું કે જે વળતે ઉનાના એક
નયલકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ શિવ-લિંગ હતું

ઉનાની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા

આજ વિશ્વકોશ માં ઉનાની ઐતિહાસિકતા વર્ણવતા
લખ્યું છે કે —

“હિન્દુધાનમાં મુમલમાનોના આવવા પૂર્વે (ઇ સન.
૭ મી સદી પહેલાં)

૯ “ઉના દેલવાડામાં ઉનેવાળ નામના પ્રાણભોનો
સપ્રદાય રહેતો હતો” ઇત્યાદિ વિસ્તારથી લખ્યું છે

૧૦ ઉન્નતપુર (ઉના) ના બે તામ્રપત્રો એપીગ્રાફિયા
ઇન્ડિગ વૉલ્યૂમ ૯ પૃ ૧-૧૫ માં છપાયેલા છે. તેમાં ૧
વલ્લભી મ. ૫૭૪, વિક્રમ સ ૯૫૦ નો છે તેમાં કાઠીયાવાડના
વિભાગમાં મોલકી “જલવર્મા” સામન્ત (ગવર્નર) હતો
અને ખીજો તામ્રપત્ર વિક્રમ સવત્ ૯૫૬ નો છે અને તેમાં
તે વળતે કાઠીયાવાડ, ડનોજના પ્રતિહાર રાજા મહેન્દ્રપાલ
સોલકીના સામન્ત ‘અવનિવર્મા’ ખીજના તાગામાં હતો

અને તે વખતે પણ ઉનામાં ઉનેવાળોનું રાજ્ય હતું, પરંતુ મૃલરાજ કે સિદ્ધરાજ તરફથી ઉના દેલવાડા ઉનેવાળ પ્રાદ્યલોને દાનમાં મળ્યાનો તેમની દાનાવલિમાં મ્યાંય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

તા. ૨૭-૭-૩૦ ના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેત્તા મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓજા મહારા તા. ૨૧-૭-૩૦ ના લખેલા પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં હિન્દીમાં લખે છે કે:-

“ ઉના ગામમાંથી જે તામ્રપત્રો મળ્યા છે જેમાંથી એક વસ્ત્રથી સંવત ૫૭૪ વિ. સં. ૯૫૦ નો છે. જેથી જણાય છે કે તે વખતે કાઠીયાવાડનો આ વિભાગ કનોજના પ્રતિહાર રાજા મહેન્દ્રપાલના અધિકારમાં હતો અને તેનો સામન્ત સોલંકી બલવર્મા ત્યાંનો સ્વામી હતો.

ખીજો તામ્રપત્ર વિ સં. ૯૫૬ નો છે તે પણ તેજ મહેન્દ્રપાલનો છે. તે સંવત્માં મહેન્દ્રપાલનો સોલંકી સામન્ત અવનિવર્મા ખીજો કાઠીયાવાડના તે વિભાગનો સ્વામી હતો.”

૧૧. વિ. સં. ૧૩૧૬ ની શ્રાવણ સુદી ૧૫ ઉપર શુભપ્રયાગમાં જનોઈ પહેરવા ગયેલા નિઃશસ્ત્ર ઉનેવાળ પ્રાદ્યલોની વેન્નલવાળ નામના રજપૂતે દગાળાશ્રી કતલ કરી ઉના દેલવાડા તેમની પાસેથી હુંટવી લીધું. તે પછી ઇ. સન ૧૩૦૦ નો આસપાસમાં મુસ્લિમોએ રાજાઓ પાસેથી તે હુંટવી લીધું અને ઇ. સન ૧૭૮૨ માં તે નવાબના હાથમાં આંચું જે હાલ

આહુ છે. વેજલવાળના રાજ્યકાળ ઉપર પ્રકાશ પાડતા વિ. સં. ૧૩૫૧ અને ઇ. સ. ૧૨૬૫ ની સાલના એકજ પાટમાં લખેલા એ શિલાલેખો કોડીનારથી પૂર્વમાં લગભગ છ માઇલ છેટે સાંગાવાડી નામની નદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલા “ જૂની કાંકણી ” નામના ગામમાં “ કાધ મરડ ’ નામની એક પ્રસિદ્ધ જગ્યામાં છે એ શિલાલેખોની નકલ નીચે મુજબ છે:—

૧-શ્રીનૃપવિક્રમમવત્ ૧૩૫૧ વર્ષે વૈશાખ શુદી ૩ સોમે શ્રીહનતદુર્ગે રાજશ્રીવયજલમમૃતિ રાપિજગ્રામે પદવાવા-
સુતદેશુણ મૃતઃ ॥

૨-શ્રીનૃપવિક્રમસંવત્ ૧૩૫૧ વર્ષે વૈશાખ શુદી ૩ સોમે શ્રીહનતદુર્ગે રાજશ્રીવયજલમમૃતિ કોડીયાગ્રામે પદપોઢા-
સુતવવાકમૃતઃ ॥

આ લેખોમાં વિ. સં. ૧૩૫૧, ઇ. સ. ૧૨૬૫ માં હનતદુર્ગ (હિના)માં વયજલ-વેજલવાળનું રાજ્ય હતું એમ જણાય છે. આ વેજલવાળે વિ. સં. ૧૩૫૫ (ઇ. સ. ૧૨૬૯) માં પ્રભાસપાટણ ઉપર ચડી આવેલા અદલાઉદ્દીન ખીલજીના મેનાપતિ અલકખાન સાથે લડ્યો હતો એમ “કાન્હનડે પ્રબંધ” પરથી જણાય છે. વેજલે સેંકડો ખ્રિસ્તીઓ કરી હોવાથી તેને રગતપિત્ત થયું હતું તે ગંગાજલના સ્પર્શથી નાબુદ થયાના અને ખીલ્ત દોહાઓ આ પ્રમાણે બોલાય છે:—

“ ગંગાજલ ગઢેશાં પંડ તારું હતું પવિત્ર,
 વિંતને રગત ગયાં, તો વાળા માંડલિક,
 કટિ હેમ કટારિઆં, સોનેરી મુરવાળ,
 ભારે ગમ પ્રસાહત્યા, ભેટે વાળે ભૂપાલ,
 વાળ ઠાકોરને આંખવન, નાર પદમણી ઘેર,
 રેંટ ખડુકે વાડીયે, ભોંય લીલી નાઘેર,
 ગળે પહેરતા સૂત્ર, ઘેર્યા ભૂંડલ વેજલે,
 વારું કર મહાકાલ એક તીહારો આશરો,
 વેજલના વાળ હુવા, વિરાવળ વાઢેલ.
 બડતે ભાંડા સાંજ્યા, ધ રાવ રાઠોડ, ધત્યાદિ

ઉનામાં ઉનેવાળોના રાજ્ય વળતે ઉનાને ફરતો ૬૦
 ફુટ ઉંચો કિલ્લો હતો, તેને દીવ, અમોદરા, દિલ્લી,
 કોડીનાર. લાભલ ગણેશ એ નામે પાંચ દરવાજા હતા,
 હાલનો દેલવાડા દરવાજો અસલ મહાકાલનો અંખો ગણાતો
 હતો. ઉનેવાળોનાં નામ ઉનાવાળા, ઉન્નતપુરા, ઉન્નતપાળ,
 ઉમાવા, ઉનેવાળ જણાયાં છે.

સ્થલદેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન.

આ મહાદેવ ઉનાના કોળીવાડામાં જૈન દેરાસરની
 પશ્ચિમે અચલેશ્વર કે સ્થિરેશ્વર નામે છે, તેનું દેવળ શિખર
 વિનાનું અગ્રાસીવાળાં ઉત્તરાભિમુખ દ્વારનાં દેવળમાં ઉપરની
 જમીનથી ૪ ફુથ નીચાણમાં છે તેમાં જલાધારીવાળું

શિવલિંગ છે. પાસે બીન્દુ પથ્થ ૧ શિવલિંગ, ગણેશ, પાર્વતી, હનુમાન વગેરેની મૂર્તિઓ છે. બહારના ચોકમાં ગોળલામાં બે નદી અને બીજી ઘણીએ બંડિત મૂર્તિઓ છે. સ્થલ-કેશ્વરની પાસેના મંદિરમા વાયડ માતા છે તેની જમણી તરફ ભાલલ ગણેશની મૂર્તિ છે.

પૃ. ૧૧૨ માં લખ્યું છે કે ઉન્નત-ઉના વાસીઓએ તેનું હમેશાં પૂજન દર્શન કરવું જોઈએ, માહ વદી ૧૪ ની રાત્રે જાગરણ કરવાથી સર્વ કામના પૂર્ણ થાય છે, એમ અ. ૩૧૬ માં છે.

લિંગદ્વયનું સ્થાન.

આ બે લિંગ સ્થલકેશ્વરથી પૂર્વમાં કાંઈક અગ્નિકોણમાં છે. જેમાં ૧ વિશ્વકર્માએ ઉનાનગરના આરંભમાં અને બીજું સમાપ્તિમાં સ્થાપેલું, તેમાં ૧ હું ઉનાથી પશ્ચિમે ગામને છેડે શ્રાવક મંદિરથી પાશ્વમે પુરાતની અચલેશ્વર નામે છે તે તથા બીજું ગામમાં નાગરવાડામાં સિદ્ધેશ્વર નામે જૂના શિવાલયમાં છે તેને કેટલાક માને છે, કેટલાક લોકો આ બે લિંગોમાં એક દેશર ગામ પાસેના વીરબદ્રેશ્વરને અને બીજા વાંસોજ પાસેના ભૂતનાથને પણ બતાવે છે. યાત્રા, વિવાહ, ગૃહનિર્માણાદિ આરંભમાં અને અન્તમાં આ બે લિંગોનું પૂજન કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે એવું અ. ૩૨૦ પૃ ૧૧૩-૪ માં તેનું માહાત્મ્ય છે.

ઉત્તર સ્થાનમાં બાલપ્રહ્લાનું સ્થાન અને બ્રહ્મકુંડ.

ઋષિતોયાથી પાશ્વમે અને સ્થલકેશ્વરથી ઇશાનમાં ઉનામાં ઋષિતોયાના તટપર બ્રહ્મભાગમાં આ સ્થાન હોવાનું લખ્યું છે. આ બાલ-બ્રહ્મા પોતાના ૮ મા વર્ષના ૧ લા માસના ૪ થા ગાથાન્તર કંડપ-દિવસે પ્રથમ પ્રભાસમાં આબ્યા અને તે પછી ઉનામાં આબ્યા. બ્રહ્માના નામથી આ ભાગને બ્રહ્મભાગ કહ્યો છે, બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરી બાલરૂપી બ્રહ્માનું પૂજન કરવાથી અનન્ત ફળ મળે છે એમ અ. ૩૨૧, પૃ. ૧૧૫-૬ સુધી ૧૬ શ્લોકોમાં બ્રહ્મામાહાત્મ્યમાં છે.

દુર્ગાદિત્ય સૂર્યનું સ્થાન

ઉનામાં બાલરૂપી બ્રહ્માથી દક્ષિણે મોટું સૂર્યનું સ્થાન હોવાનું પૃ. ૧૨૦-૨૨ માં અ. ૩૨૨ માં ૭ શ્લોકોમાં માહાત્મ્ય આપે છે. આ દુર્ગાદિત્ય માટે “સોરઠી તવારીખ” ના પૃ. ૫૮ મા પાના પર લખ્યું છે કે-“વાળ એલાદના એક રાજા નામે વેજલની રાણી સૂરજના મંદિરની યાત્રાએ આવેલી કે જે સૂરજના મંદિરની જગ્યાએ હાલ મુસલમાનોની એક મસ્જિદ છે.” અને રવિવારે આ દુર્ગાદિત્યનું પૂજન કરનારના સર્વ દુઃખો અને કોઠ નાશ પામે છે.

ક્ષેમેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન.

દુર્ગાદિત્યની દક્ષિણે ઋષિતોયા નદીના તટપર આ સ્થાન

છે એમ તેના અ. ૩૨૩ પૃ. ૧૨૩ માં કહ્યું છે, આ હોમેશ્વરના નામ પહેલાં ભૂતીશ્વર, ભૂતેશ્વર કે સોમેશ્વર હતા, કાલમા તેનાં હોમેશ કે સોમેશ નામો છે, તેનું દર્શન પૂજન કરવાથી મનુષ્ય સવ પાપથી મુક્ત થાય છે, આ સ્થળ હાલ ક્યાં છે તેની ખબર નથી.

ગણુનાથ અને વિનાયકનું સ્થાન.

આ સ્થાન હોમેશ્વરની ઉત્તરે કંઈક વાયવ્યમાં હોવાનું અ. ૩૨૪ પૃ ૧૨૪-૫ માં તેના માહાત્મ્યમાં લખ્યું છે, પ્રભાસમાં જે “ધનદ” નામે કહ્યા છે તે અહિં નિધિરક્ષક ગણુનાથ નામે રહ્યા છે, તેને ચતુર્થી અને મંગલવારે પૂજન કરી મોઢકનું નૈવેદ્ય દેવાથી સિદ્ધિ મળે છે, આ તેમજ ગુજરાતી પ્રભાસખંડમાં ઋષિતોયાના કાંઠે કહેલા વિનાયકનું સ્થાન હાલ ક્યાં છે તે જણાતું નથી.

ઉન્નત સ્વામી-ભાલચન્દ્ર-ભાભલ ગણેશનું સ્થાન.

અ. ૩૨૬ માં પૃ. ૧૩૩ માં લખ્યું છે કે દેવકુલથી ઉત્તરે જે ગાઉ ઉપરના “ઉત્તમ, સ્થાન” ની ઉત્તરે ૪૮ હાથ ઉપર સર્વ વિઘ્નહર્તા આ “ઉન્નત વિઘ્નરાજ” વિનાયકનું સ્થાન છે, આ ઉત્તમ સ્થાનને ઉના નામે કહી શકાય, આ સ્થાન અને મહાકાલેશ્વરની ઉત્તરમાં લખેલાં માતૃકાઓનાં સ્થાન હાલ ક્યાં અને કયે નામે છે તેની ખબર પડતી નથી. અ. ૩૨૫ માં તેને “ઉન્નત સ્વામી” લખ્યા છે. પૃ. ૧૨૬-૭.

“પ્રભાસખંડ”ના ૩૧૯ મા અધ્યાયમાં ઝન્નતો વિઘ્નરાજસ્તુ વિઘ્નચંત્તા મવિષ્યતિ એટલે. ઝન્નત નામે વિઘ્નરાજ-ગણપતિ નમારા (ઉનેવાળોના) વિઘ્નોનો નાશ કરનારા ધર્મે, એમ લખ્યું છે. અને તેનું માહાત્મ્ય ૩૨૫ મા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યું છે. તેનું સ્થળ ઋષિતોયા-મચ્છુન્દ્રી નદીના કાંઠે લખ્યું છે. દેશ અને રાજ્યના કલ્યાણ માટે બધા ઝન્નતપુર વાસીઓએ દરેક ચતુર્થીએ તે ઝન્નતસ્વામી ગણાધ્યક્ષ-ગણપતિનું ગંધપુષ્પાદિથી પૂજન કરી ત્યાં મહોત્સવ-યાત્રા ઉજવવાનું લખ્યું છે.

ઉનેવાળોના રાજ્ય વખતે ઉનામાં ખીરાજતા દરેક દેવોના મેળાઓ કરાતા હતા. કય દિવસે કોનો ઉત્સવ ઉજવેો તે સવિસ્તર પ્રભાસખંડમાં માહાત્મ્ય સાથે લખ્યું છે. ભાલચંદ્ર-ભાલચંદ્ર ગણેશનું મંદિર હાલ ઉનામાં કોળી-વાડામાં ઘણું જીર્ણ છે. તેનું ખરું નામ ‘ભાલચંદ્ર’ હતું પણ ઉત્તરપુર વસ્યા પછી તે ઉત્તરસ્વામી કહેવાયા. મંદિર હાલ ઉનાથી દક્ષિણ દિશાએ છે. તેમાં બે ઓરડા અને મોંઢા આગળ માઢીઓ છે. ઉત્તરાભિમુખે મંદિર છે. પૂર્વ બાજુએ ઓરડામાં અગ્નિપૂજે ભાલચંદ્ર ગણેશની મૂર્તિ છે. તેના આસનમાં સંસ્કૃતમાં એક લેખ છે- જે વંચાતો નથી.

ભાલચંદ્રની પશ્ચિમે વાયડા વાણીઆની કુળદેવી વાયડ માતા છે. તેના આસનમાં પણ સંસ્કૃત લેખ છે- એ વાયડા

વાણીઆના વંશનો છેલ્લો દીવાન “મોતીચંદ શાહ” હતો. તેણેજ વેજલને બળેવને દિવસે ઉના ઉપર એકાએક ચડાવ આણવાનો સંકેત કર્યો હતો અને તે પહોંચાડવા માટે “કાગ”ની અવટંકવાળા ચારણોએ મદદ કરી હતી અને છુપું કાવત્રું રચ્યું હતું.

તે વાયડમાતાની પશ્ચિમે મહાલક્ષ્મીદેવી હાથી ઉપર પદ્માસન વાળી બેઠેલાં છે. તેની પાશ્વમે એક મંમાદેવીની મૂર્તિ છે. તે ઉભેલી છે. આ ચાર મૂર્તિઓ એકજ ઓરડામાં ઉત્તરાભિમુખે છે. તેની પશ્ચિમે એક ઓરડામા “સ્થલકેશ્વર” છે. તે બેઠે ઓરડા આગળ મોટો માઢીઓ-ઉપરથી અગાસી પડી ગઈ હોય તેવો-હાલ છે. ત્યાં વાયડા વાણીઆ દર વર્ષે પોતાની કુળદેવીનો હવન કરાવતા હતા.

બાબલ ગણેશની પાછળ તેનો મોટો વાડો છે. તેની પાસે પૂજારીને રહેવા માટે એક મકાન છે. તેની પૂજા કોઈ અતીત બાવો કરતો હતો પણ હાલમાં અગોટી બ્રાહ્મણ પૂજા કરે છે. તેને વાયડા તરફથી અગાઉ વર્ષાસન મળતું હતું.

બાબલ ગણેશની ઉત્તરે ઉનેવાળોનાં કુલદેવી કનકેશ્વરી માતાનું મંદિર છે. તે હાલ નાગર લોકોએ સુધરાવ્યું છે. કારણ કે દેલવાડાના હાટકેશ્વર મહાદેવ અને કનકેશ્વરી પેઠે ભાવનગર, જુનાગઢ, ઉના, દેલવાડા વિગેરેના નાગર, ગૃહસ્થો પણ તેના ભક્તો છે.

“ધૂળકોટીઓ ક્ષેત્રપાળ.”

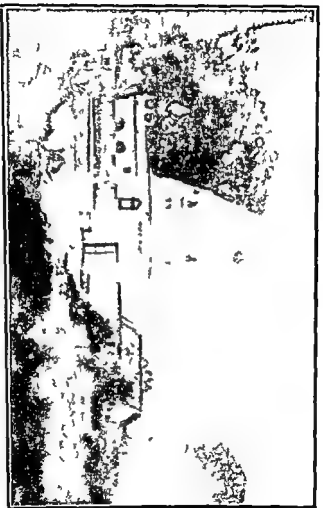
ઋષિતોચા નદીના કિનારે ઉનાળી કાંઈક પશ્ચિમ તરફ ‘ધૂળકોટીઆ’ નામે ઓળખાતાં ઉનેવાળોના ક્ષેત્રપાળનો પહાડ જેવો ટેકરો છે. કહે છે કે ત્યાં જુનાગઢના નવાબ સરકારને તેમાં નગર જેવું હોય તે દટાઈ ગયું છે, એવા વહેમને લીધે ઉપરના ભાગમાં ત્યાં ખોદકામ કરાવ્યું હતું. તે વખતે તેમાંથી મોટી શિલાઓ વિગેરે નીકળ્યું હતું પણ ધન કાંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ તેથી તે બંધ રખાવ્યું હતું આ ઉપરથી ત્યાં શહેરનો મોટો વિભાગ હતો તે અત્યારે પણ જોતાં મહેજ સમજી શકાય છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને આ સ્થળે ખોદકામ કરી શોધજોળ કરવાથી ઘણું જાણવા જેવું મળે તેમ છે. તે ઠેકાણે હાલ મંદિર નથી પણ ધુળથી બાંધેલો ઓટલો છે. તે ઉપર અંદરના ભાગમાં ગુફા જેવા સ્થાનમાં ક્ષેત્રપાળ “ધૂળકોટીઆ” નામે પરંપરાથી પૂજાતા છે.

કેટલાએકનું કહેવું એમ છે કે, ઓટલા પાસે પહાડમાં એક ગુફા છે. તે ગુફા લાંબી છે તેથી અંદર જઈ શકાતું નથી ત્યાં ચમત્કારો પણ દેખાય છે અને સંભળાય છે. ધોળીઓ પણ ત્યાં સંજોડે પગે લાગવા આવે છે. આજે પણ એ જગ્યાએ કોઈ મોટું શહેર હોય અને તે નાશ પામ્યું હોય તેમ દટાઈ ગયેલું જણાય છે. એમ પણ કહેવાય છે, કે પૂર્વે મોટી મોટી શિલાઓથી બાંધેલું ક્ષેત્રપાળનું એક મોટું

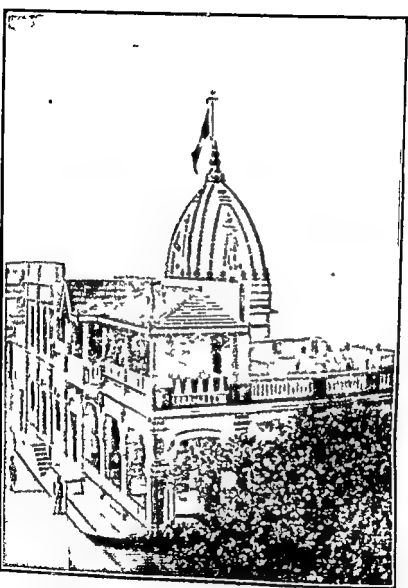
“મહાકાલેશ્વરનું સ્થાન અને તેનું વર્ણન.”

આ મહાકાલેશ્વર મહાદેવનું દેવળ શિખરખંધ પૂર્વાભિમુખે છે. તેમાં મહાકાલનું શિર્ષલિંગ એક હાથ ઉંચું ત્રાંગાની જળાધારી વાળું છે. ઉપર પિત્તળનું મોટું પંચમુખી નાગનું મોહરું છે, તેની ઉત્તરમાં એક હારમાં બીજાં ૩ શિર્ષલિંગો છે. આ ચારે લિંગો સભામંડપથી આસરે ચારેક હાથ નીચાણમાં છે. પૂર્વાભિમુખ ગોળમાં પાર્વતીની આરસની મૂર્તિ છે, તેની નીચે બીજી પાર્વતીની મૂર્તિ છે. બહાર સભામંડપમાં નંદી છે, ઉત્તરગોળમાં ઉલ્લેલ ગણેશમૂર્તિ છે, દક્ષિણ ગોળમાં નવી હનુમાનની મૂર્તિ છે. બહારના બીજા સભામંડપમાં બીજી આરસનો મોટો નંદી છે. મંદિર અને સભામંડપમાં સર્વત્ર આરસ પાથરેલા છે, દેવળમાં કંદોઈ ત્રિકમળ લાલજીએ, સભામંડપમાં દેશાઈ લાલભાઈ લાલશંકરે આરસની અને બીજે પારેખ તરફથી કાચી લાદી પથરાવી છે. મંદિરની બહાર દક્ષિણે ભીંતમાં દક્ષિણમુખે ૧૫ પુરૂષ ઉંચી હનુમાનજીની પ્રાચીન મૂર્તિ છે, ઉપર જીનું વડનું મોટું જાડ છે, મહાકાલના દેવળને ફરતો ચોક છે અને તેને ફરતું કંપાઉંડ છે. દેવળની ઉત્તરે મોટો નવો દરવાજો છે, દક્ષિણમાં પાંચ આરડાની બેઠા ઘાટની ધર્મશાળા દેવળના કંપાઉંડમાં છે. બહાર સુંદર ખાગ છે, તેમાં એક ગરેડી અને કોશવાળી વાવ છે.

આ સ્થળ ઉનાની બહાર દક્ષિણે કિલ્લાથી ત્રીશેકવાર દૂર છે. ઉત્તર મુખે કિલ્લાની સામે મોટો પ્રવેશ દરવાજો

શ્રીમહાકાલેશ્વરનું ગુરુણુ પ્રમિલ્લ (મં ૧૯૭૦ માં અણુધિલ) દેવળ—ઉના ૫ ૩૧૪

!મહાલક્ષ્મીનું લવ્ય મંદીર (દીવમંદિર) જે સંવત્ ૧૯૯૧ માં
શા. કલ્યાણચંદ હીરાચદે બંધાવ્યું છે.

છે, પાશ્વમે ૧ ધર્મશાળા અને કુવો છે. આ દેવળને સરકાર તરફથી ૧૦ વીધા દીવેલીકું ખેતર છે અને વાષિક રૂ. પાંચ મળે છે. આ મહાકાલ ઉનેવાળ પ્રાક્ષાલોના ઈષ્ટ દેવ છે. આ કથળ શાન્ત હોઇ દર્શન કરતાંજ મનને શાન્તિ અને આનંદ આપે છે. ગોસ્વામી બાવા તેની પૂજા કરે છે. ઉનાના કોટમાં પાયાનું ખોદકામ કરતાં સં. ૧૬૮૭ ના અધિક માત્રમાં ૧ પાર્વતીની સુંદર મૂર્તિ નીકળી છે જે મહાકાલની ઉત્તર તરફ ભીંતે મૂકી છે.

ઉન્નતસ્વામી વિઘ્નરાજગણેશની ઉત્તરમાં આવેલા આ મહાકાલેશ્વર ઉત્તતપુરના સ્વામી છે. તેમની મહોદય-મોદેશ્વર-તીર્થમાં સ્નાન કરી કર પૂનમે અને અમાસે જે મહાપૂજા કરી દર્શન કરે છે તે સાત જન્મ સુધી ધનવાન થાય છે. એમ પૃ. ૧૨૮ અ. ૩૨૬ ના તેના માહાત્મ્યમાં છે. પ્રભાસગંગા અ. ૩૧૬ પૃ. ૧૦૮ માં ઉત્તતપુરવાસીઓને શ્રીશંકર કહે છે કે:-

મહાકાલસ્વરૂપેણ સ્થિત્વા તીર્થે મહોદયે ॥૫૪॥

નાશયિष્યામિ શત્રૂન્ વઃ સમ્યગારાધિતો હ્રદમ્ ॥૫૫॥

“મહોદયતીર્થ (કે જે અર્ધા ગાઉમાં છે તે) માં હું મહાકાલના સ્વરૂપે રહીને-તમે જે મારી સારી રીતે આરાધના-પૂજા કરશો-તો તમારાશ ત્રુઓનો નાશ કરીશ.” મહાકાલની શુજરાતી સ્તુતિઓવાળી “મહાકાલમહિમા” નામે એક પુસ્તિકા છોર્ણધૃત લબ્ય ચિખરના ફેટાવાળી વાંચવા જેવી છે જેનો ખ્લોક આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપેલો છે.

ધૂળના ઢગલા ઉપર આવેલા અને ધૂળમાં ઘળ રૂપે મળી જવા નતપર થઈ રહેલા આ મહાશયરું મંદિરને નહિ થવાની તૈયારી કરતું જોઈ તે વખતના ઉના કોર્ટના ન્યાયાધીશ નાગર રા. મહાસુખરાય મથુરાદાસે ઉના, દેલવાડા વિગેરે ગામોમાંથી રૂપીયા પાંચેક હજાર ઉધરાણું કરી તે મંદિરનો નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર કરી સંવત્ ૧૯૭૦ ના શ્રાવણ સુદી ૮ શુક્રથી આ મંદિરની અને પંચાયતન દેવોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાની શરૂઆત કરી શ્રાવણ સુદી ૧૦ ને શનિએ સમાપ્તિ કરી હતી. તે વખતે ધામધુમથી તેની પાલખી કાઢી હતી અને ચોર્યાસી પ્રાદ્યક્ષ જ્ઞાતિને લોજન આપ્યું હતું. ૨૪ પ્રાદ્યક્ષો પ્રતિષ્ઠાની વરણીમાં વર્યા હતા.

સંવત્ ૧૯૭૧ ના ચૈત્ર વદી ૬ ને સોમથી ૧૦ શુક્રવાર સુધી આ મંદિરમાં પાંચ દિવસનો મહાકર્યસ થયો હતો.

“ મહાકાલેશ્વરની સ્તુતિ ”

(જુલજા ૭૬)

કાલના કાલ મહાકાલ શિવને નમું, પ્રેમથી નાગધર ! નિર્વિકારી
બક્ત ભવભીતિહર ! શાંતિ કર ! સુખકર, ભૂતભવનાથ ! ભગનેત્રહારી !
તાપહર ! તેજ કં ! શીત કર ! મોહ હર ! ધરણીધર ! ધર્મધર ! ત્રિપુરારી !
મોક્ષ કર ! કાલ હર, કામહર ! વિઘ્નહર ! ગૌરી અર્ધાંગ ધર ! ગંગધારી !
જગત વંજનક હર ! દુઃખદારિદ્ર હર ! દીર્ઘ આયુષ્ય કર ! શાન્તિકારી !
શિવશિવેતિ મદા ગ્લાપ નિશદ્ધિ જપું, અંબિકારમણ ! હે મોક્ષકારી !

महाकालरात्रौ रुद्रोक्ता श्रीमहाकालस्तुतिः ।

रुद्रो ऊचुः—

भुजंगप्रयातं वृत्तम् ।

शिवं शान्तरूपं भव भव्यरूपम् । जगत्कारणं साम्बरूपं समर्थम् ॥
जगद्धारणं धर्मरूपं दृढस्थम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥१॥
सदा श्रेयसां सागरं सौम्यरूपम् । भवाम्भोनिधौ नैस्वरूपमिद्विपद्मम् ॥
शरण्य परं श्रेयसां साधकानाम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥२॥
हृदि ध्यानमग्नौ भवं भावुकानाम् । सतां कामदं वामदेव वरेण्यम् ॥
बलं धर्मिणा ज्येष्ठमिष्टं गरिष्ठम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥३॥
महामङ्गलं चोत्तम मङ्गलानाम् । परं धामरूपं स्वधर्मस्थितानाम् ॥
परं पोषणं चामृतं स्वर्गगानाम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥४॥
महाधोरगंभीरसारं महिष्ठम् । अधोरं तथागाधतेजोनिधानम् ॥
परं पावनं द्रावणं पातकानाम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥५॥
वरं तत्पुमास महादेवदेवम् । महारुद्रमत्युज्ज्वलोद्दामसत्त्वम् ॥
महाशक्तिकान्तं कलार्तातमच्छम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥६॥
महेशानमार्थं समस्तेश्वराणाम् । महाशासकं चोद्भटं शासकानाम् ॥
परं ब्रह्मतत्त्वमतां साधकानाम् । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥७॥
न त्रिप्णुर्न धाताऽस्ति विश्वेशतायाक् । वयं त्वत्पदाम्भोजसेवा-
पराः स्मः
त्वमेकोऽपि विश्वेश ऐश्वर्यसिन्धुः । नमामो महेशं महाकालमेकम् ॥८॥

અષ્ટકં સર્વરુદ્રોક્તં સર્વકષ્ટનિવારણમ્ ।

મહાકાલસ્તુતૌ ગીતમિષ્ટસાધનકારણમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—અગિયાર રુદ્રો બોલ્યા—

શાન્ત રૂપવાળા શિવ, ભવ્ય રૂપવાળા ભવ, સમર્થ જગત્કારણુ સામ્યભૂતિ અને જગતને ધારણુ કરનારા દૃઢ સ્થિતિવાળા ધર્મરૂપ, એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧

હમેશ સર્વ દૃષ્ટાણુના સાગર, સૌમ્ય રૂપવાળા, આ ભવસાગરમાં જેમનાં ચરણકમલ નાવ રૂપ છે એવા, અને ત્રેવાસાધકોએ જેમનું શરણુ ગ્રહણુ કરવા યોગ્ય છે એવા મહાન્ એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨

હૃદયમાં ધ્યાન કરતાં ભાવિકજનોને તરત જ પ્રદટ થનાર સઘોળતરૂપ, સત્પુરુષોની મનઃકામનાઓ પૂરી પાડનારા, વેરવા યોગ્ય વામદેવરૂપ તથા ધર્મપરાયણુજનોના મોટામાં મોટા અને ભારેમાં ભારે ઇષ્ટ બળરૂપ એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩

સર્વ મંગલમાં ઉત્તમ મહામંગલસ્વરૂપ, સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેનારા જનોના પરમ ધામરૂપ અને સ્વર્ગ પામનાર દેવોના પરમ પોષણરૂપ અમૃતસ્વરૂપ એવા એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૪

મહાધીર અને મંજીર બળવાળા, સર્વથી મોટા, તથા અગાધ

તેજના બહાર અંગે મૂર્તિ અને પાતકોને નસાડનાર પરમપાવન એના એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ૫

નુ ૨ તત્પુરુષમૂર્તિ, સર્વ દેવોના દેવતા પણ મહાદેવ, અતિ ઉજવળ અને ઉદામ સત્ત્વવાળા, મહારુદ્ર, મહામાયા શક્તિના પ્રિયપતિ અને નિર્મળ તથા કનાતીત એવા એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ૬

નવળા ઇશ્વરોના આદિ મહા ઇશાનરૂપ, સર્વ શાસન રતાગ એના પણ ઉત્કેટ શાસક અને સારા સાધકોના પરમ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ એવા એક શ્રીમહાકાલ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ૭

નિવંધરપદના ભોક્તા શ્રીવિધ્યએ નથી અને શ્રીબ્રહ્માણ પણ નથી અને અમે આપના ચમત્ક્રમણના સેરકો છીએ હે મહા ૧૧ બગવન! તમે જ એક સર્વ ઐશ્વર્યના સાગર હો, એટલે એ તમને શ્રીમહા ૧૨ મહેશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ૮

સર્વ રોડો વડે બોલાવતુ આ અષ્ટક તોત્ર તે સર્વ કદનુ નિવાળુ કનારુ છે, તે શ્રીમહાકાલની શ્રુતિમા ગવાયલુ હોવાથી સર્વ ઈષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિનુ કારણુ છે ૯

“ઉનામાં મહોદય-મોદેશ્વર તીર્થનુ સ્થાન.”

अयंक्रोशं च तत्तीर्थं समन्तात्परिमहलम् । प्र अ३ ३२७।१।

આ મહોદય તીર્થ ઋષિતોયા-મચ્છુન્દ્રી નદીને કાંઠે ઉનાથી ઉત્તરે આવેલુ છે, અને તે હાલ “મોદેશ્વર” નામે

ઓળખાતું હોઈ પ્રાચીન છે. હાલમાં ત્યાં સ્મશાન છે, અને તે મહાકાલેશ્વરની પાછળના ભાગમાં છે ત્યાં નદીકાંઠે મોદેશ્વર મહાદેવ હાલ ખીરાળે છે અને હાલ તેની આગળ નદીકાંઠે મુડદાં બળાય છે. “આ મહોદય તીર્થ ચોરસ ચોરસ અર્ધાંગાઉનું છે” એમ ઉપરના પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

“પ્રભાસખંડ” માં “ઋષિતોયા” માહાત્મ્યમાં—મહોદય મહાતીર્થે મૂલચંદ્રીણતનિષૌ । મહોદયતીર્થ, મહાતીર્થ (દેલવાડામાં ભીડલજન મહાદેવ પાસેનો મચ્છુન્દ્રી નદીનો ભાગ જે હાલ “રામપાજ” નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં ઘાટ પણ જુનો બંધાયેલો નદીમાં દટાએલો દેખાય છે તે સ્થળ) મૂળચંદ્રીશ સન્નિધિ. (હાલ ‘નાના મહાદેવ’ નામે ઓળખાતા સ્થળની પાસેનો મચ્છુન્દ્રી નદીનો ભાગ) આ ત્રણ સ્થળોને મચ્છુન્દ્રી નદીનાં અત્યંત પવિત્ર તીર્થ સ્થળો કહ્યાં છે. તે જગ્યાએ મુડદાના હાડકાં નાંખવાથી ગળી જાય છે, એવી ચમત્કારી વાત ત્યાં વિસ્તારથી વર્ણવી છે, અને ત્યાં સ્નાન, દાન, તર્પણ શ્રાદ્ધાદિ માટે ઘણું પુણ્ય થતું હોવાનું લખ્યું છે. ઉનેવાળોના પૂર્વજોએ રાજ્યમદમાં પોતાના ઇષ્ટદેવને ભૂલી જઈને પોતાનો નાશ નોતર્યો હોય તો તે સંભવિત છે. તે સમયે ઉનેવાળો સોનાની જનોઈઓ પહેરતા અને ચંદ્રગળ ઓઝા ઉનામાં અને સોમદેવ ઓઝા દેલવાડામાં જે વખતે રાજ્ય કરતા હતા તે સમયે આ

મહાકાલનું પ્રાચીન મંદિર પૂર જહોજલાલીમાં હતું અને તેઓ યુદ્ધ વખતે મહાકાલની સહાય માગીને જતા.

આ મહોદય-મોદેશ્વરનું સ્થાન મહાકાલેશ્વરથી ઇશાન કોણમાં હોવાનું અ. ૩૨૭ પૃ. ૧૨૯-૩૦ માં ૭ શ્લોકોમાં તેના માહાત્મ્ય સાથે છે. અહિં સ્નાન કરી દેવ, પિતૃર્તુ તર્પણ કરનાર પ્રાણી દાન લેવાના દોષથી મુક્ત થાય છે. શિવ-રાત્રિએ અહિં મહાપૂજા થાય છે, ૨૫ વીધાં જમીન અને ૧૨ માસે રૂ. ૪) દીવેલીઆના મળે છે. મંદિર ઉપર ભગવી ધ્વજ ફરકે છે, શુંસાઈ બાવા પૂજા કરે છે, મંદિરની પાછળ સમાધિસ્થાનો છે.

આ મોદેશ્વરનું શિવલિંગ ઉપગની જમીનથી આશરે ૨૦ પગથીયાં ઉતર્યા પછી પૂર્વાભિમુખના ઘુમટવાળા દેવળમાં છે, અન્દર ત્રાંગાની જલાધારી છે, ઉપર પંચમુખી પિત્તળનો નાગ છે, કોઈ વાર ઉપર પ્રત્યક્ષ ક્ષિપર નામ પણ દેખાય છે, લિંગ નાનું છે, જોડમાં ૧ નાનું લિંગ છે, પશ્ચિમ મુખે પાર્વતી, દક્ષિણે ગણેશ, અને ઉત્તરમાં પણ એક પાર્વતીની મૂર્તિ છે. ૮ પગથીયાં ઉપર ચઢ્યા પછી ૧ નન્દી છે, પાસે ૧ કૂર્મ છે, જમણી કોરે પાસેજ અગાસીવાળી દેરીમાં દક્ષિણાભિમુખે ૧ હનુમાનની મૂર્તિ છે. મંદિર અને પગથીયાં વગેરે આંરસ જડેલાં છે. તે પગથીયામાં એક કન્દોઈ તલકચંદ્ર સવચંદનો સંવત ૧૯૬૬ ના માગશર સુદી ૧૫ નો તથા બીજો કન્દોઈ કરમચંદ્ર કરસનજનો સં. ૧૯૭૮ ના શ્રાવણ સુદી ૮ નો

ચમત્કાર પણ સઘળી દિશાઓમાં ફેલાયેલા છે. તેની લાણીના દુષ્ટ સ્વભાવથી ક્રોધાયમાન થઇને એક દિવસ નરસી મહેતા ઘર છોડી પોતાના ઇષ્ટદેવ મહાદેવ ગોપીનાથને મંદિરે ગયા; ત્યાં રહી ઘણા દિવસો તેણે ઉપવાસ, આરાધના અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરવામાં ગાળ્યા. આખરે અનંત કૃપાદષ્ટિનો સમુદ્ર રેડ્યો, ઇશ્વરી પ્રસાદરૂપી વાદળાંની ગર્જના થઈ અને નરસીમહેતા સાંભળે તં પ્રમાણે નીચે મુજબ આઠાશવાણી થઇ:—

“આ હુનિયાની મોજમજાહ અને શારીરિક વાંછનાનો ઉપલોગ મેં લક્ષ્મીપતિ કૃષ્ણને સોંપ્યો છે, તું રાસમંડળની લીલા, ગોપીનું નૃત્ય અને સંગીત તારાં ચર્મ ચક્રુથી જોઇશ; જે તું કવિતા રૂપે વર્ણવજે, કે જેથી તારૂં કથન જે સાંભળે તેને સનાતન મોક્ષ મળે.”

નરસિંહ મહેતાએ “તથાસ્તુ” કહ્યું. તે વખતને આજે લગભગ ૩૭૦ વર્ષ થઇ ગયાં તો પણ ઉંચો અને નીચો પંક્તિના માણસો આજ પર્વત તેમનાં બતાવેલ કીર્તન ગાય છે, અને આ પ્રમાણે છેવટની મુક્તિ માટે સામગ્રી ભરી રાખી છે.

શશી પ્રકાશે જગતમાં સદૈવ તેનું જોય

નરસિંહ મહેતા દ્રવ્યહીન માણસ હતા અને વેરાગી તથા બહતો જેઓ દેશમાં ભટકતા ફરે છે તેમની મોળતમાં રહેતા,

તેમ જતા પછી તેના દિકરા સામગદામના જ્યારે વડનગરના
 નાગ-મદનજીની દિકરી જોડે લગ્ન કર્યા હતા ત્યાં દૈવકર્મથી
 તેને તરેહ તરેહના રથ, મોનાના આભૂષપુથી શણગારેલા
 થોડા, ઝિમતી પોશાક અને ઘરેણા સાપડ્યા નગસહ
 મહેતાની દિકરી કુવરબાઇને જીનાગઢ તાબાના ઉના
 ગામના ઝવેરીપુરા નામના મહોટલામાં રહેનાર શ્રીરંગ
 મહેતાના દિકરા જોડે પરણાવ્યા હતા. પછીથી
 નરસિંહ મહેતા નાઠ કાન લઇને ઉનામા પોતાની દિકરીના
 સીમત ઉપર હાજર થયા અને પોતાની દિકરીને કહ્યું કે,
 “મામેરામા જે લુગડા જોઇએ તની યાદી કરવા તારી
 મામુને પૂછ એટલે હું તે સુજળ ગોઠવણ કરૂ ” ઇત્યાદિ
 ઇત્યાદિ

એ પછી જુઓડજી દીવાને ‘નોન્હી તવારીખ’ મા
 મામેર ઠંવી ગીતે પૂનાથુ તેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે જે પ્રેમા
 નંદના આમેગને મળતો આવે છે આ રજુઓડજી દીવાન
 સવત્ ૧૮૪૦ માં લખતા હતા એ ચોક્કસ છે તેમાથી
 ૩૭૦ શાદ કરતા નરસિંહ મહેતાનો જન્મ સ ૧૪૭૦
 આવી રહે છે

“ શ્રી નરસિંહ મહેતાજીના સમયના દામોદરરાય
(ઉના)ના મંદિરનો ઇતિહાસ. ”

સંવત્ ૧૫૧૨ ના માગશર સુદી ૭ જુનાગઢમાં દામોદરરાય ભગવાને નરસિંહ મહેતાજીને હાર આપ્યા પછીથી તુરત અહીં ઉનામાં પધાર્યા છે કહે છે કે તેની પહેલાં અહીં દારકાનાથજી ખીરાજતા અને તેની સેવા સેવક તપોધન બ્રહ્મજીની સ્ત્રી કરતી હતી, જે હાલના સેવકોના કુટુંબની હતી અને તે સ્વરૂપ પણ હાલમાં વિદ્યમાન છે. દારકાનાથજીના સ્વરૂપના વિષયમાં રામમંદિર (ઉના)ના સાધુઓનો એવો મત છે કે આ દારકાનાથજીનું સ્વરૂપ રામાનન્દ પંથના સાધુઓએ પધરાવ્યું છે અને ત્યાર બાદ સેવકો શ્રીદામોદરરાયને પધરાવી લાવ્યા, પણ ખરી રીતે મને તો સેવકોજ દારકાનાથજીની સેવા કરતા હતા એમ યોદ્ધસ જણાય છે, કારણ જે હાલમાં ત્યાં સાધુઓનો કશો પણ હક્ક નથી.

દામોદરરાયજીના મંદિરને સરકાર (જુનાગઢ) તરફથી અગાઉના સમયમાં દર વર્ષે સામગ્રી વિગેરે મળતું હતું, પણ બ્યારથી સોરઠ સરકારે રૈયત પાસેથી વીઘોટી લેવાનો ઠરાવ ઘડ્યો ત્યારથી ઠાકોરજીની સેવા સામગ્રી વિગેરેનો નિર્વાહ કાયમ રાખવા સોરઠ સરકાર તરફથી હાલ રૂ. ૨૬૬૧ અંકે બસો છાસઠ રૂપીયા ચાર આના આપવા નક્કી કર્યું છે.

મંદિરના દિવેલીઆ તરીકે બે વાડીયો છે, તેમાં ૧ વાડી દેલવાડાના રસ્તા ઉપર છે અને તે જમીન આશરે ૬૦ વીધાં છે, અને બીજી વાડી સીંખર (શખર-સ્થાન)ના રસ્તા ઉપર નદીકિનારે છે, તે આશરે ૨૦ વીધા છે તેની ઉપજ શ્રી દામોદરરાયજીને જપેણુ થાય છે આ વાત સેવક નથુ મોનજી તરફથી મેળવી છે અને હાલમાં સરકારમાં પણ તેજ નામથી વહીવટ ચાલે છે

શ્રી દામોદરરાયજી સવત ૧૫૧૨ મા જૂનાગઢમાં મહેતાજીને હાર આપી, જૂનાગઢથી સવા પ્રહરમાં મહેતાજી બેડે ગુપ્ત-પ્રયાગનાં જ્યાં યજુનાજીનો કુડ છે ત્યાં પધાર્યા, અને તે વખતે ઉનાનો વહીવટ ચલાવનાર મુખ્ય વહીવટદારને આપ્તુ થયું કે મારે પધરાવું છે, તેથી તેઓએ તેમને ઉનામાં ભાવી પધરાવ્યા

બીજું તે મંદિર હાલમાં જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં શકે ૧૭૨૫ મા મોરારજીભાઈ દીવાને બાધાવી આપ્યું છે, જે હાલમાં શિખરબંધ છે. આ દામોદરરાયજીનું સ્વરૂપ અને સ્થળ પ્રાચીન અને દર્શનીય છે

આ દામોદરરાયજીના મંદિરના બીજા આગણામાં દ. પરચાર ઉપર ઘણી મૂર્તિઓ છે, તેમાં ૧ નાની સૂર્યની મૂર્તિ હોલબુટવાળી છે દામોદરરાયજીના મંદિરના બીજા આગણામાં શિલાલેખ ૧૧૧૬ (સો ૦) ૧ આડો, ૬૧૧ જમીનથી ઉચો, અડ બતના કાળા

પત્થરનો ૧, ૮ લાંબો, ૧૦૧૧ પહોળો, ૧૫ લીંટીમાં દરેક લીંટીમાં ૧૫ અક્ષર, સંસ્કૃત ભાષા અને લિપિનો, સં. ૧૮૬૦ નો અગ્નિકોણે ખારી પાને આશ્વિનના નાગર પ્રયાગજી સુત કુળજી દુર્ગલજી સુત ગગરજીએ દામોદરરાયનું મંદિર કરાવ્યું ” એવો લેખ છે “ દા. નુ મંદિર કરાવ્યું ” એ શકાસ્પદ છે, કારણકે દા. મં ત પ્રાચીન છે. કારણકે સોરઠી તવારિખમા જૂનાગઢના દીવાન રણછોડજીએ પૃ. ૫૮ માં સવત ૧૮૨૫ નો હવાલો આપી લખ્યું છે કે “ દામોદરનું મંદિર, ગુપ્તપ્રયાગ, અને મહાકાળેશ્વરનાં મંદિરો એ આ (ઉના) મહાલનાં આભૂષણો છે. ” આથી આ દેવળ નરસિંહ મહેતાના સમયનું જૂનું છે. એમ ઉપરના લેખમાં મેં જણાવ્યું છે. કલ્યાણરાયના ચરણમાં આરસનો ૭૫ પનો લાંબો, ૭૫૧ પહોળો, ૨ લીંટીમાં, દર લીંટીમાં ૧૨ અક્ષરનો સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત લિપિનો લેખ છે, અક્ષર ઉકલતા નથી.

આ દામોદરરાયજીના સ્વરૂપના હસ્તદ્વય કેમ જાણે નરસિંહ મહેતાને હાર આપવા માટે લાંબાવતા હોય તેવા લાગે છે.

(તા. ક. શ્રી દામોદરરાય અને કુંવરબાઈના મામેરાનો ઐતિહાસિક આ લેખ મુંબઈના “ ગુજરાતી ” પત્રમાં તા. ૮ અક્ટોબર ૧૯૩૩ ઇ. માં પૃ. ૧૪૮૦-૧ માં મેં મારા નામથી છપાવ્યો છે જે લેખ અહિં સુધારા વધારા સાથે લીધો છે. રે. મે. શાસ્ત્રી.)

“ઉનાનો નરસિંહ મહેતાની દેરીનો શિલાલેખ.”

“નરસિંહ મહેતાની દેરીનું આ સ્થળ ઉના ડોરટના કિલ્લાવાળા દરવાજા તરફથી નદીના રસ્તે સામે પાર નાઠેજ જવાના રસ્તા ઉપર અને અમોદરાના રસ્તાથી કાંઈક ડાબી બાજુ પર છે, એટલે ડાબા હાથ ભણી આવેલું છે. ત્યાં ખેતરમાં એક દહેરી છે. તેટલામાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, એવી પરંપરાગત લોકવાયકા છે. અગાઉ અહીં સુધી જીનું ઉનાનું સ્થળ હતું, એમ પ્રાચીન અવશેષોથી જણાય છે. ઉનામાં નાગદેની વસ્તી ઘણી છે અને તે સેંકડો વર્ષથી રહે છે. દેરી જર્જરીભૂત છે અને એ એને જોવાથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે આ દેરી જૂના વખતની છે, તેમાં જરા પણ શકમંદ થવા જેવું નથી. દેરી આશરે આઠ ફૂટ લાંબી તેમજ આશરે આઠ ફૂટ પહોળી છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ આખી દિવાલ છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ તેમજ પૂર્વ દિશા ખુલ્લી છે, પૂર્વ દિશાનો ભાગ પડી જવા જેવો થઈ જવાથી ત્યાં હાલ જોતાં એક પથ્થરનો વચ્ચે ટેકો કરવામાં આવ્યો છે. આ તપાસ આજ રોજે એટલે અઘાડ વદ ૭ ને શુક્રવાર તા. ૧૪-૭-૩૩ ના રોજે જાપોરના અમોએ કરી છે.

લેખનો પત્થર પાળીઆને આકારે છે. આ પત્થર આશરે ૩ ફૂટ લાંબો તથા દોઢ ફૂટની પહોળાઈનો છે. પત્થર ઉપરથી ત્રિકોણાકાર છે અને નીચે ચોરસ છે એટલે

કે ચટણી વાટવાની પત્થરની પાટ જેવો છે. વચમાં લેખ તે એક કૂટથી વધારે અને સવા કૂટની અંદર ફક્ત પાંચ લીટીનાં છે. લેખના પત્થરની બાડાઇ પોણા કૂટની છે. લેખના દરેક અક્ષર દ્વારને અંગે ખવાઇ ગયેલ છે, અને કેટલાક અક્ષરો તો તદ્દન લુપ્ત થઇ ગયા છે લેખનો પત્થર સફેદ પાણીનો છે, અને જ્યારે તે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે તેમાં કત્તાઇ લાલ રંગ પૂરવામાં આવ્યો હોય એવું અનુમાન થાય છે, કારણકે તેવા રંગની છાંટ એક છેડા ઉપર જોવામાં આવે છે. તેની નકલ નીચે મુજબ છે:—

સંવત્ ૧૫૦૩ વરસે મહા મુર્દા ૫ ને વાર રવિવ (?)

કુંવરચાંદની ચાહિની પુરવામાં આવો છે.

આ દેરીને કાંઈ કોઈ થોડો સામગ્રીયાની દેરી કહે છે, વ. હ. આચાર્ય ચો. મ્યુ. ના ઇ. ૧૬૦૬-૭ ના રિપોર્ટના પૃ. ૩૬ માં લખે છે કે, " સામગ્રીયાની દેરી ઉનાચી ઇસ્થાન-પૂર્વ વચ્ચે ૧ માઇલ છે તે દેરી ૭-૮૭૫૫૫) ૧૦ ની વા ઉંચા પરચાર ઉપર છે, તેમાં ૧ પાળીઓ સં. ૧૬૧૩ નો છે. કહેવાય છે કે અહીં પાસે ઉત્તર ખેતરમાં થોડા ભાગમાં છાંયોજ રહેતો અને એ છાંયાનો ચમત્કાર નજરે જોનારા હજી ઉનામાં હયાત છે એમ કહે છે. કહે છે કે નરસિંહ મેતાજીની દિકરી કુંવરચાંદનું મામેરું પૂરવા વિષ્ણુ ભગવાન પોતે સામગ્રીયા શેઠ થઈ આવ્યા હતા તે આ સ્થળ છે, નરસિંહ મેતાને

તડકે ઉતારો આગેલ તેથી ત્યાં સદાને માટે ભગવાને છાંયે
રાખેલો હતો. આ સ્થળ ઉનેથી સનખડા જવાના રસ્તાથી
એક ખેતરવા ખેતર છે અને તે સામગીયાની દેરીથી
ઘશાનમાં છે. ”

“ ભક્ત નરસિંહ મેહતા ” નામે ગોરખપુરથી હિન્દીમાં
છપાયેલ પુસ્તકમાં તેના લેખક મંગલ લખે છે કે, “ શ્રી
નરસિંહ મેહતાનો જન્મ સવત ૧૪૭૦ માં થયો હતો.
“ ગામ તલાબતમાં જન્મ મારો થયો, લાલીએ મૂરખ
કહી મેહેલું દીધું; વચન માગ્યું, અપૂજ શિવસિંગનું વનમાંહે
જઈ પૂજન કીધું. ” પૃ. ૧ “ ઉના ગામમાં ત્યાંના શ્રીમંત
નાગર શ્રીરંગધર મહેતાના પુત્ર વસન્તરામ જોડે કુંવર-
બાઈનો વિવાહ નક્કી થયો ” પૃ. ૧૧. કુંવરબાઈના સસરા
શ્રીરંગધર મહેતા રાજ્યના એક ઉચ્ચપદ ઉપર હતા પૃ. ૧૦૩,
કુંવરબાઈનું સીમનામુંદૂર્ગ મહા સુદી ૭ રવિવારનું હતું
પૃ. ૧૦૮, મુચુકુન્દ રાજા (કે જેની “ મુચુકુન્દ ગુફા ”
નામે આજે પણ ગિરનારના દામોદર કુંડ પાસે છે.) ને
ભગવાને વરદાન આપેલું કે:—

મૂત્યા દ્વિજવરસ્ત્વં વૈ યામૃષૈષ્વસિ કેવલમ્
ભાગવત સ્કંધ ૧૦, અ. ૫૧, શ્લોક ૬૪, “તમો હવે પછીના
જન્મમાં ઉત્તમ પ્રાણીરૂપે જન્મી ફક્ત મનેજ પામશે,”
આ મુચુકુન્દ એજ શ્રી નરસિંહ મહેતાજી હતા એમ સૌ
કોઇ કહે છે.

“ઉનાના તળાવના જીર્ણોદ્ધારનો શિલાલેખ”

ઉના (કાઠિયાવાડ) ગામની બહાર આવેલા મોટા તળાવના સળધમાં ૪ જુદા જુદા લેખો નીચેના પુસ્તકોમાંથી મળ્યા છે.

૧-“શ્રી કાર્ણસ-ગુજરાતી-સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સચિન્તર નામાવલિ” નામના પુસ્તકમાં ૩૮૨ મે પાને છપાયેલા પ્રશસ્તિમાં નીચે સુચ્છ છે:-

‘ ૫ ઉનાના તળાવની પ્રશસ્તિ:-

સવત ૧૫૮૨ ના શ્રાવણ સુદી ૮ ને બુધવારે ઉત્તરદુર્ગમાં વાલમ કાયસ્થ જાતિની બાઈ હીર (?) (હરિ) બાઈએ તળાવ સમરાબ્યું (વદાસ્તિ) તેની આ પ્રશસ્તિ છે. એ મંસ્કૃત બાપામા રચાયેલી છે અને વડનગરા આબ્યન્તર નાગર પ્ર(ભુ) દાસના પુત્ર સોમનાથે આ પ્રશસ્તિ કરેલી છે. એમાં જણાવેલું છે કે:-“વલ્લીપુર (વળા)માંથી ઉનામાં આવી વસેલા કાયસ્થોના અગ્રણી “નરસિંહ” મંત્રીના વંશમાં મંત્રી “વિજય” થયો. તેનો વત્સરાજ તેની પુત્રી કીકી તેનો પતિ “મય” (૭) (મટ) તેમનાથી “પત” તેને સૌરાષ્ટ્ર દેશના પાદશાહ મહંમદે મંત્રિપદ આપ્યું, અને તેની પત્ની હરિબાઈએ ઉનાનું તળાવ સમરાબ્યું”

આ નકલની ઉપર એવું લખ્યું છે કે- “કિશ્નાના એક પ્રાણજી પાસે અક્ષરાન્તર કરાવ્યું” (અહિં નરસિંહ

મંત્રીના વશમાં નહિ પણ તેના માતૃવશમાં જોઈએ પતને મહામદે મંત્રિપદ નથી આપ્યું પણ અયાજે દીધું છે અને મહામદે તો ‘ શ્રી મલીકવર ’ નામની પદવી આપી હતી-એમ લખવું જોઈએ)

૨-(બીજો લેખ) “સોરઠી તવારિખ”ને પૃષ્ઠ ૫૮ મેં પાને “ઉના દેલવાડા” એ શીર્ષક નીચે સ્વ અમરજી દીવાન લખે છે કે:-“ તળાવ તથા ચાચરીયા નામની વાવને નવત્ર ૧૫૧૫ માં (ઇ. સ. ૧૪૫૮ માં) મોમનાથ નામના કાયસ્ત્રે ખાધાવ્યા હતા ” આ લખાણનો ૧૫૧૫ માં સવત્ર અને મોમનાથ કાયસ્ત્રે એ શબ્દો મૂળ સંસ્કૃત લેખમાં નથી. પણ મોમનાથ નાગરનું નામ છે તેણે તે પ્રશસ્તિ લખી અને અયાજના મંત્રી પતની સ્ત્રીએ જલદાન કર્યું, ને હરિભાઈએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એમ મૂળ લેખમાં છે આમ છતાં મોમનાથ કાયસ્ત્રે સ. ૧૫૧૫ માં ખાધાવ્યાનું સ્વ અમરજી દીવાને કયા આધારે લખ્યું છે તેનો મેળ મળતો નથી તેથી તેને કોઈ આધાર ન મળે ત્યાં સુધી તે મનાય નહિ. મૂળ સંસ્કૃત લેખમાં એટલું તો છે કે, હરિભાઈએ આ તળાવ ઉદ્ધારિત સમશબ્દ્યું એના ઉદ્ધારિત શબ્દથી એટલું નામિદ્ થાય છે કે તેનો મૂળ ખાધનાર કોઈ બીજો-એટલે કે “પત” મંત્રી અથવા ઉનેવાળ રાજા હતા એમ જણાય છે અને મૂળમાં ૧૪ માં શ્લોકમાં પણ મકાસ્યત્ તારયિતુ સ્વદીયાન્ એ એમાં આધાર મળે છે પણ દુર્ભાગ્યે તે કયારે ખાધાવ્યું તે જણવા માટે ત્યાં બીજો

પૂરાવો મળતો નથી. દીવાન અમરજીના જોવામાં કંઈ આવ્યું હોય અને તે ઉપરથી તેમણે લખ્યું હોય તો રામ જાણે! તો પણ અત્યારે વિદ્યમાન સંસ્કૃત લેખમાં સં. ૧૫૮૨ નો જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ છે તે વિષે નેઓ તદ્દન સુપરહ્યા છે એટલે સંવત્ ૧૫૧૫ ની સાલ તો સાચ શંકાસ્પદ લાગે છે.

મારી સાદી સમજ પ્રમાણે તો આ તળાવ જાંધાવનાર ઉનામાં રાજ્ય કરનાર કોઈ ઉનેવાળ પ્રાદાણ હોવા જોઈએ. અને તે ઇ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસ જાંધાવેલું હોવું જોઈએ. કારણ કે ત્યાં સુધી ઉનેવાળનું રાજ્ય ઉનામાં હતું, એમ તટસ્થ ઇતિહાસો સાક્ષી પૂરે છે. ઉનેવાળોનાં ગાયોટો કહે છે કે, આ તળાવ જાંધાવનાર ઓઝા ઉનેવાળ રાજા હતા. તેમજ વરસાગિપુરની વાવ, (ઉનાથી ૧૫ ગાઉ દૂર ૪ માળની જે જોમાં ૨૧-૨૧ ફુટના જે પત્થરો છે તે જોવા લાયક છે,) “લેલા” ગામનું તળાવ, અને ઓઝા સરોવર, આ જાંધાં ઉનેવાળ રાજ્યકર્તાનાં જાંધાવેલાં હોઈ એક સરખી સુંદર જાંધણીનાં છે. તેની નકસી, શિલાઓ અને મજબુત જાંધકામ જોવા જેવાં છે. ઉનેવાળ ભાઈએ આ તળાવ અને ગહોને આ વાવ જાંધેલી છે કે જેમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચાયાનું અનુમાન થાય છે. અત્યારે જેને સમારતાં હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય એમ છે. એ તળાવ જીર્ણ થવાથી હરિનાથએ સં. ૧૫૮૨ માં સમરાવ્યું છે. તે વખતે જુનાગઢ અને પાવાગઢ નામના બે

જઠ જીનાર મહંમદ બેગડો હતો. સં. ૧૫૬૨ થી સં. ૧૬૧૦ સુધી જીનાગઢ અને સોરઠ તેના તાળામાં હતાં. તે વખતે તેણે અયાજને સોરઠનો રાજા બનાવ્યો અને અયાજને “પત”ને મંત્રિપદે નીમેલો અને તેના સમયમાં જો તળાવ જીર્ણ થયું ત્યારે હરિજાઈએ જીર્ણોદ્ધૃત કરાવ્યું. તેના શિલાલેખ સં. ૧૫૮૨ નો છે. આ વાતને પુષ્ટિ આપતો લેખ ત્રીજો નીચે પ્રમાણે છે.

૩-(લેખ ત્રીજો)-“ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ” નામના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં નં ૧૦૮ માં શિલાલેખની નોંધમાં નીચે મુજબ છે:-

“ઉનાના તળાવનો લેખ”:-

“સંવત ૧૫૮૨ માં (ઇ. સ. ૧૫૨૬) મહંમદ બેગડોના કારભારી કાયસ્થ મટાની વડું હરિજાઈએ ઉનામાં તળાવ કરાવ્યું” આ લેખમાં “પત”ના પિતા “મટાની વડુંએ કરાવ્યું” એ લખાણ તદ્દન ખોટું છે. કારણ કે મૂળ લેખમાં-મટની સ્ત્રીનું નામ કીકી છે તેના પુત્ર-“પત” મંત્રીની વડુંએ જળદાન કર્યું અને હરિજાઈએ સમરાવ્યાનું લખ્યું છે. હરિજાઈ કોની સ્ત્રી અને મંત્રો પતની સ્ત્રીનું નામ શું તે મૂળ લેખમાં સ્પષ્ટ કર્યું નથી.

૪-(લેખ ચોથો)-“કાઠિયાવાડ સર્વમંત્રક” (કર્નટ
ચોટસનકૃત) ગુજરાતી પુસ્તકને ૩૦૦ મે પાને લખ્યું છે કે:-

“ઉનાના તળાવ માહેના સવત્ ૧૫૮૨ ઈ. સ. ૧૫૨૬ ની
સાલના સંસ્કૃત લેખમા “મલેક” ઇયાઝનું નામ છે. ને
તેની કબર ઉના ગામની બહાર હજરતશાહની મસીદમાં
બનાવવામાં આવે છે” મૂળ લેખના ૧૪ મા શ્લોકમાં
“મલેક ઇયાઝ” એવું જોડાયેલું નામ છે નહિ, પરંતુ ૧૨
મા શ્લોકમાં “અયાજનામા યવનાધિરાજઃ “અયાજ” નામે યવ-
નોનો અધિપતિ” એમ છે તે અને ૧૪ માં શ્લોકના “મલિક”
શબ્દ છે તે જાનેને મેળવીને તેમણે “મલેક ઇયાઝ” એવું
લેખું નામ જોડવી કાઢ્યું લાગે છે. જરી રીતે ૧૪ મા
શ્લોકમાંનો “પત” નામના મંત્રીને મહમદશાહે “શ્રીમાન્
મલિકવર” એવું પદવી-પ્રદાન કર્યાનું લખ્યું છે. વળી
આ તળાવ કંઈ મલેક ઇયાઝે બાંધાવ્યું નથી કે તનુ નામ
તેમાં આવે. તળાવના બાંધાવનાર તો “પત” મંત્રી હતા. એમ
૧૫ મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે. અસલ શિલાલેખ નીચે
મુજબ છે:-

“ઉના (કાઠિયાવાડ) ના તળાવ પરનો શિલાલેખ”

ઉનાનું તળાવ ઘણું મોટું છે. તળાવને પૂર્વ કિનારે
પશ્ચિમાભિમુખે નોંચે લખેલ શિલાલેખ છે. તેમાં ૧૫ શ્લોકો
અને થોડું ગદ્ય મળી ૩૬ લીટીમાં છે. મૂળ શિલાલેખમાં

માત્ર(ને) કરવાની પદ્ધતિ-અક્ષરની આગળ એક કાનો કરવાની છે. જેમકે શ્રી ગણેશાયને બદલે શ્રીગણગાય-વગેરે કેટલેક ઠેકાણે કેટલાક અક્ષરો પત્થર ઘસાઈ જવાને લીધે ઉકલતા નથી-તેથી મૂળમાં જેમ વંચાયું તેમજ પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ:-

॥ ૫૦ ॥ ૐ નમઃ શ્રીગણેશાય ॥

ફલપાણં કમલાસનઃ સુતતુ વઃ ક્લેશવ્યયં ફેશવો

ગૌરીશઃ સ્વલુ ગૌરવં ગણપતિર્નિઃશ્વેષવિઘ્નસયમ્ ।

સર્વારાતિવિનાશમાધુ કક્કુભામીશાઃ સુરેશાદયઃ

કુર્ન્તુ કૃતમાધિપત્યમાધિકં સૂર્યાદયઃ સ્વેચરાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પ્રજ્ઞા તમારું કલ્યાણ કરે, વિષય તમારા કલેશોનો નાશ કરે, શંકર તમારું ગૌરવ વધારે, ગણપતિ તમારાં સર્વ વિઘ્નો નષ્ટ કરે, ઇન્દ્રાદિ દિક્ષપતિઓ તમારા સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરે અને સૂર્યાદિઓ તમને પ્રાપ્ત થયેલાં આધિપત્યને અધિક કરે. (૧).

પતિઃ સતીત્વાદિગુણૈરતીવ પ્રીતઃ સ્વદેહાર્પમદાતુ યસ્યૈ ।

સાઽત્યંતસૌભાગ્યનિચિદ્દાતુ મનોરથાન્ પર્વતરાજપુત્રી ॥૨॥

અર્થઃ—સતીત્વ વગેરે ગુણોથી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા શ્રીશંકરે જેમને પોતાના અર્ધાંગમાં સ્થાત આશ્રુ

તેવાં અત્યંત સાભાગ્યના ભંડાર રૂપ શ્રીપાર્વતીજી તમારા મનોરથોને પૂર્ણ કરે. (૨).

કાયસ્થવશો વલ્લભીપુરે પુરા વાલ્મીકિનામ્ના મુનિના પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
તોઽન્યાદત્ત સર્વકલાસુ કૌશલં વિશેષતો લેખ્યકલાવિધો દધૌ ॥૩॥

અર્થઃ—પ્રાચીન સમયમા વાલ્મીકિ નામના મુનિએ વલ્લભીપુર (વળા) માં કાયસ્થ વશ સ્થાપ્યો હતો કે જે ૫૨૫૨૧-પ્રાપ્ત દરેક કલાઓમાં અને ખાસ કરીને લેખનકલામાં અત્યંત કુશળ હતો. (૩).

ચિરુદાતઃ સિતિમંડલે સિતિમૃતાં સંસત્સુ સર્વેર્ગુણૈઃ
માન્યો મન્ત્રિગણાગ્રણીર્ગુણવ્રતાપગ્રેમરઃ સોઽન્વયઃ ।
સંતઃ શાસ્ત્રવિદઃ કલાસુ કુશલાઃ શૂરા મહામંત્રિગો
દાતારથ દયાલવથ વહવો યસ્મિન્નભૂવન્નરાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—તે વંશ અનેક શુણ્ણને લીધે દુનિયાના દરેક રાજ્યોના સમુદાયમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. મંત્રિસમુદાયમાં અગ્રણી, માન્ય અને શુણ્ણવાનોમાં અગ્રેસર લેખાતો અને જે વંશમાં સન્નપુરુષો, શાસ્ત્રવેત્તાઓ, કલાકુશળ, શૂરવીરો, મહામંત્રીઓ, દાતાઓ અને ઘણા દયાળુ પુરુષોનો જન્મ થયો હતો. (૪).

યસ્મિન્નશેષવિદુષામપિ માનનીયો વંશે વિશુદ્ધચરિતઃ સુતરામુદારઃ ।
મંત્રી વધૂવ“નરસિંહવર”ભિધાનઃત્રીપદ્મનાથચરણાર્ચનસાવધાનઃ॥

અર્થઃ-જે વંશમાં અનેક વિદ્વાનોનો માન્ય, વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન, અત્યંત ઉદાર, અને વિષ્ણુ ભગવાનના ભક્ત “શ્રીનરસિંહવર” નામના મંત્રી થઈ ગયા. (૫)

પુત્રસ્તસ્માત્સજ્જનઃ સજ્જનાનાં સેવાકારી “મંત્રિસેવા”ભિધાનઃ ।
આસીદાશીર્વાદમંત્રૈરુદારૈર્ભૂદેવાનાં ભૂતલે ભૂતિમાપ ॥૬॥

અર્થઃ- તે “નરસિંહવર” નામના મંત્રીને સજ્જનોની સેવા કરનાર અને બ્રાહ્મણોના ઉદાર આશીર્વાદના મંત્રોથી “મંત્રિસેવ” નામનો સજ્જન પુત્ર થયો અને તેણે પૃથ્વીપર જન્મીને ખૂબ સમૃદ્ધિ મેળવી. (૬)

તસ્માભવજ્જગતિમંત્રિ ‘મટા’ભિધાનઃ રુચાતઃ સુતઃ સુચરિતઃ
પરિતઃ પવિત્રૈઃ ।

યઃ કર્મભિઃ કુલમશેષમલંચકાર યદ્વત્તર્કમલયજો મલયં મહાદ્રિમ્ ॥૭

અર્થઃ-તેમને મંત્રિ“મટ” નામનો જગતમાં પ્રખ્યાત, સુચરિત્ર પુત્ર પ્રાપ્ત થયો કે જેણે પોતાના કુળને પોતાના પવિત્ર આચરણોથી-જેમ ચંદનનું વૃક્ષ મલય પર્વતને શોભાવે છે તેમ-પોતાના સમગ્ર કુળને શોભાવ્યું છે. (૭).

અથ માતૃવંશઃ ।

શ્રીકાયસ્થકુલોદ્ભવઃ સમભવન્મંત્રીશ“વીજા”ભિધ-

સ્તત્પુત્રઃ પૃથિવીશસંસાદિ મતઃ “શ્રીવત્સરાજા”ભિષઃ ॥

કન્યારત્નમસૂત તસ્ય સુનરાં સૌભાગ્યભાગ્યાસ્પદં

પ્રેમ્ણા યસ્ય પિતાઽભિધાનમકરોત્ “કાંકી”તિ સંલાલયન્ ॥૮

અર્થઃ:-શ્રીકાયસ્થકુળમાં “વીજ” નામના એક મંત્રીશ્વર ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમનો પુત્ર “શ્રીવત્સરાજ” નામે રાજાઓની સભાઓમાં માન્ય હતા. તેમને ત્યાં અત્યંત સૌભાગ્યશાક્ષી એક કન્યારત્ન ઉત્પન્ન થયું કે જેનું નામ તેના પિતાએ પ્રેમથી લાડમાં “કીકી” રાખ્યું હતું, (૮)

ભવં ભવાનીસહિતં મમર્ચ્ય પતિવ્રતા સા પતિમાસસાદ ।

“મટા”ભિધાનં સચિવં યથા હિ પ્રભૂતપુણ્યં પુરુષં સમૃદ્ધિઃ ॥૯॥

અર્થઃ:-જેમ અત્યંત પુણ્યશાળી પુરુષને સમૃદ્ધિ પોતેજ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે પતિવ્રતાએ “મટ” નામના મંત્રીને-શંકર પાર્વતીની પૂજા કરીને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કયા. (૯)

તાં “વત્સરાજસ્ય” સુતામૃતેત્ય પત્નીં સ “સેવા”ત્મજ આત્મયોગ્યામ્

વિચારયુક્તિઃ (?) વિચચાર ચારુ ગાર્હસ્થ્યકં ધર્મમધર્મભોતઃ ॥૧૦॥

અર્થઃ:-મંત્રિસેવના પુત્રે પોતાને યોગ્ય એવી વત્સરાજની પુત્રી “કીકી”ને પત્ની તરીકે સ્વીકારીને અધર્મથી દૂર રહીને ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું વિચારપૂર્વક સુંદર આચરણ કર્યું (૧૦)

તસ્માદ્ભૂદદ્ભુતભાગ્યભાસુરઃ સતામતીવાભિમતઃ “વતા”ભિષઃ ।

સુતઃ સુચેતા દુરનેહસિ હૃપૌ સીદન્તમનૈઃ સમર્જીવયજ્જનમ્ ॥૧૧॥

અર્થ - તે ૪ પતીને અફલુત લાગ્યવાન, મત્પુરોષને
અત્યંત અભિમન, મહદય “પત” નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો
કે જેણે દુષ્ટાણના નમનમાં અત્ર વિના દળવશતા કેટલાય
માણ્યોને અત્રથી ઉપનદાન આપ્યું (૧૧)

“અયાજ”નામા યવનાધિરાજઃ કલામ્ભ સર્ગામ્ભ વિશાન્દોઽમ્ભૂત ।
પ્રાપ્તપ્રસાદઃ સત્ત્વ પાદશાહાત્ સૌરાષ્ટ્રદેશાધિપતામત્રાપ ॥૧૨॥

અર્થ - (શ્રીમહમૂદ) પાદશાહનો કૃપાપાત્ર “અયાજ”
નામે એક યવનાધિરાજ કે જે દરેક કળાઓમાં વિશાન્દ
હતો તેને પાદશાહ તરફથી સૌરાષ્ટ્ર દેશનું અધિપતિપણ
મળ્યું હતું. (૧૨)

તેન પ્રજાપાલનતત્પરેણ વિનિર્જિતાજેયજનાધિપેન ।

દક્ષણ દક્ષોઽયમિતિ મહત્ત્વ યસ્મૈ પુરા મંત્રિપદ મદત્તમ્ ॥૧૩॥

અર્થ - પ્રજાપાલનમાં તત્પર અને જેણે વધુ અજેય
રાજાઓને પણ હાર્યા હતા એવા તે કુશળ યવનાધિરાજ
“અયાજ” જે (પત)ને કુશળ જાણીને ખુશીથી મંત્રિપદ
આપ્યું હતું (૧૩)

શ્રીપાદશાહો મહમૂદશાહસ્તસ્મૈ દદૌ મંત્રિ “પત” મિધાય ।

શ્રીમાન્ફરોયં (?) (વરોઽયં) મલિકઃ પ્રસિદ્ધં નામેતિ તસ્મૈ ચ

નૃવાહવાનઃ ॥૧૪॥

અર્થ - શ્રી મહમૂદ પાદશાહે “પત” નામના શ્રેષ્ઠ મંત્રીને
પાલખીમાં બેસનાર તરીકે “મલિક વર” એવું પ્રસિદ્ધ નામ
(કિશી) આપ્યું હતું (૧૪)

સ સર્વતાપસ્યકારિવારિ સરો મનોહારિ પરોપકારિ ।

અકારયત્તારયિતું સ્વકીયાન્ વલક્ષપક્ષદ્વયપૂર્વજાતાન્ ॥૧૫॥

અર્થ:-તેણે સર્વ તાપનો નાશ કરનાર જલવાણું, મનોહર, અને પરોપકાર કરનાર તળાવ પોતાના શુદ્ધ માતૃવંશના અને પિતૃવંશના પૂર્વજોને તારવા માટે કરાવ્યું હતું. (૧૫)

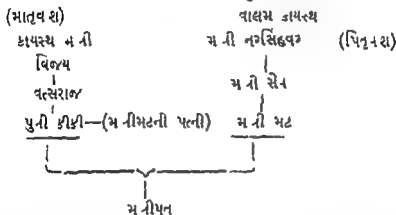
સંવત્ ૧૫૮૨ વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધ ૮ બુધે શ્રી ઉન્નતદુર્ગે શ્રી વાલ્મીકિ(વાલમીક) કાયસ્થજ્ઞાતીયમહામંત્રિપત્નીસલિલ-મદાત્ । હરિવાઈ તદાગં ઉદ્ધારિતમ્ । इयं प्रशस्तिश्चाभ्यन्तर नागरज्ञातीयमंत्रीश्री प्र(भु)दास सुत मंत्रीश्रीसोमनाथतन्नामा मूत्रकारमाहावसुतरत्नाकेनोत्कीर्णा । कृष्णमई मढासुतपता पत्नी इललीमदार । श्रीरस्तु ॥ श्रीः ॥

સંવત્ ૧૫૮૨ ના શ્રાવણ સુદ ૮ ને બુધવારે શ્રી ઉન્નતદુર્ગે (ઉના)માં વાલ્મીક કાયસ્થજ્ઞાતીય મહામંત્રી પતના પત્નીએ જળદાન કર્યું, હરિબાઈએ તળાવને સમરાવ્યું. આ પ્રશસ્તિ આભ્યન્તર નાગરજ્ઞાતીય મંત્રી શ્રી પ્ર(ભુ)દાસ ના પુત્ર મંત્રી શ્રી સોમનાથે રચી અને કડીયા માહાવના પુત્ર રત્નાકે, તેને કોતરી તૈયાર કરી. શ્રીરસ્તુ. ॥શ્રી॥”

મને તો લાગે છે કે તળાવ ઉનેવાળોના રાજ્યવખતે ઉનેવાળ રાજ્યકર્તાએ ઇ. સ. ૧૩૦૦ લગભગ જાંધાવ્યું હોય અને તે ૨૨૫ વર્ષનું બહુ જુનું થવાથી પતમંત્રીની સ્ત્રીએ

તેને સમરાબુ હોય તેમ બનવા સલાહ છે કારણ કે આજે ૪૧૪ વર્ષ સમરાબ્યાંને થયા છતા હજી ઘણું બહુ તળાવ તેવું જ જણાય છે એથી અણોદ્ધારને ૩૦૦ વર્ષ સ્વાભાવિક જ નોંધાયે

શિલાલેખમાથી નીકળના નવજ્ઞનો સાગ
વલ્લભીપુત્ર-વળાથી આવેલા

(કેના તવાવનો આ લેખ મે આગ નામે મુમર્મના “શુભગાની”
પત્રના ૫ ૭૫૭-૮ માં તા ૧૭-મે ૧૯૩૪ ઈ માં પ્રાપ્ત છે
જે અહિં સુધાગ વધાગ માથે લીધો છે (લે ૩ મે ગાત્રી)

વ હ. આચાર્ય વો મ્યુ ઈ ૧૯૦૬-૭ ના રિપોર્ટના
પૃ ૩૬ માં લખે છે કે:- (કેના) ‘તળાવનો લેખ છાપ્યો
તે તળાવની પૂર્વ પાળની દીવાલના મ્હો બુરેલા મ્હોરા

૫ આરાથી ૬ માં નાની ગલી જેવા આરાથી ૭ બાજુ
૦) ૮-૧૦ અને ૪) ૬ ના ઉંચા પરવાર ઉપરની પૂ-
લાંનમા ૨૧+૧) ૪૧ ના અને અને પરવારના તળીઆથી ૦૧
ઉંચા ખુણાના ગોખલામાં છે જે ગોખલો નાના આરાથી
૭ ૫) ૭ અને મોટા આરાના ખુણાથી ૬. ૩ ફૂટ છેટો છે
ખુદ તલાવ ૧૪૨ ફૂટના વ્યાસનું ગોળ મજબુત પરવારથી
બાધેલી પાળ તથા સળંગ ૬ પગથીઆનું છે ઉંડું ૧૩ પૂ.
પ. ઉંચા એમ ૩ તે ૨૭ ફૂટ ખોળા ઢાળ પડતા આરા છે
તેમજ ૩ ફૂટ ખોળાઈના ૧૪-૧૪ પગથીઆના ૧૪ આરા
નિયમસર અંતરે છે. ૫. વા વચ્ચે ૩૧ વ્યાસના ૮૧૧ લાંબા
૩ ગરનાળા છે. પાણી ૧૨ માસ રહેતું નથી. વચમાં પૂ થી
૭૦ કંમ ઉપર ૧૦+૬) ૧૦+૧૪+૧૪ નો બાંગલો છે. વા.
પાળ ઉપર ૨ કંમ ગોટા હનુમાનજીની જગ્યા છે, તેમાં
મૂર્તિ ૬ ફૂટની છે. તલાવ ગામ (કિના) ના ભાગથી ૬.
૨૦૦ કંમ છેડું છે.” થી આચાર્યે છાપેલ લેખ રિપોર્ટમાં નથી
પરંતુ પૂ. ૭૮-૬ માં નં. ૨૩ માં લખ્યું છે કે “આ લેખ
૨૧૧ ઉંચો ૧૧૧ આટો કાળો ૨) ૪ લાંબો, ૧) ૩૧૧ ખોળો,
૩૬ લીટીમાં એક લીટીમાં ૨૫ અક્ષરોમાં શાસ્ત્રી લિપિ
અને ભાષામાં જુનો ૧૫૮૨ નો તળાવની પૂ પાળમાં
ગોખલામાં છે.”

“લાલચન્દની ધર્મશાળા અને કોચરી વાવ.”

“આ ધર્મશાળા ઉનાના પરાના પ. છેડાએ છે. તેની
સામી સડક ઉતાર ૩૦ કંમ છેટી કોચરીવાવ કહેવાય છે

તેમાં ઉંચે બીજા મતવાળામાં સામે પૂ પાસામાં લેખ છે તેમાં માત્ર બે લીટીમાં સંવત ૧૪૬૪ વર્ષે માર્ગહદિ ૨ મીમે નો લેખ છે તે ઉપરથી તે વાવનો સમય મુકરર થાય છે. પણ કર્તાનું નામ કામ જાત વગેરે વધુ ઉપયોગી હકીકતના અભાવે તથા અદ્દર હોવાથી ઉપેક્ષિત કર્યો.” (પૃ. ૩૭) અમરજી દીવાન સો. ત. પૃ. ૫૮ માં કાચરીયાને બદલે ચાચરીયાની વાવ લખે છે તથા તલાવને સંવત ૧૫૧૫ ઇ. ૧૪૫૮ માં સોમનાથ કાચરથે બંધાવ્યાનું લખે છે તે વિચારવા જેવું છે.

“ઉનામાં સ્વામીનારાયણના ભવ્ય મંદિરનું સ્થાન”

સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર સુદી ૬ ને સોમે શ્રીસ્વામીનારાયણ ભગવાન પ્રગટ થઇ ૧૨ વર્ષની વયે યાત્રાદિ કરતા સં. ૧૮૫૫ માં સીંબર ગામમાં સૂર્યકુટે આવી બીરાજ્યા. તે ગામમાં એક પાણીયાને લોભની દુષ્ટતા બતાવી પોતાનું દિવ્ય બાવે દર્શન આપી તેનું કંઠ્યાણુ કરી ત્યાં ચાર દિવસ રહી સં. ૧૮૫૫ ના ફાગણ માસમાં “શુક્લપ્રયાગ” પધારી ત્યાં પ્રયાગરાયના કુંડથી ઉત્તર કાંઠે રાયણુના ઝાડ નીચે બીરાજ્યા, જ્યાં હાલ બાલમુકુન્દદાસજી સ્વામીએ શંકરનું બાણ અને પોઠીયાની મૂર્તિઓ ઝોટો કરાવીને પધરાવી છે. ત્યાં ૧૧ માસ રહી ચમત્કાર બતાવી ઉના પધાર્યા. ત્યાં તળાવથી ઉત્તરના ત્રણ ગરનાળામાં ત્રણ રાત્રિ રહી ઉનાના

કેટલાક દેવીશ્રવેને દર્શન દીધાં. તળાવથી પૂર્વ તથા દક્ષિણની કોચરીઆ વાવમાં સ્નાન કરી મચ્છુન્દ્રીમાં પણ સ્નાન કરી ધુપી રીતે ડોળાના પ્રાચી વગેરેમાં ઘણું સં. ૧૮૫૭ ના કાર્તિક સુદી ૧૧ ના દિને પીપળાણા ગામમાં (સં. ૧૮૫૮ માં અન્તર્યામન થયેલા) શ્રી રામાનન્દસ્વામી પાસે ભાગવતી દીક્ષા લઈ નાગાયણુમુનિ તથા સકુબ્જનન્દસ્વામી એવાં બે નામ ધાન્ય કર્યાં, અને તેમને રામાનન્દસ્વામીએ પોતાની ગાદીએ બેસાડ્યા. પછી તેમણે અનેક સ્થળ દેવળોમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી ધર્મનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું અને “સુધારિન્ધુ” “સત્સંગશ્રવન” “શિક્ષાપત્રી” આદિ સફળ થયેલું થયત કરી સરળ ભાષામાં બોધ આપી લાખો શ્રવેનો ઉદ્ધાર કરી ૪૬ વર્ષ ૨ માસ ૧ દિનની વયે સં. ૧૮૮૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદી ૧૦ એ તેઓ પ્રજાપુર ધામમાં પધાર્યા. શ્રીસ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં અનેક મોટાં મંદિરો પકીનું ઉના ગામમાં પણ ત્રણ શિળરોવાળું દર્શનીય લબ્ધ એક મંદિર છે. તેની હકીકત એવી છે કે ઉનાના રહીશ ગાંધી હંસરાજ તથા શેઠ ગણેશ રામજી આદિ સત્સંગીઓ કે જેઓ પ્રથમ જૈનમતમાં હોઈ સં. ૧૮૮૪ માં સ્વામી રાઘવાનન્દજીના સમાગમથી શ્રીસ્વામીનારાયણના અનુયાયી થયા તેઓ તે પછી સં. ૧૮૮૫ માં ગઢડા દર્શને ગયા. શેઠ ગણેશ રામજીને પુત્રાદિ ન હતું પણ તેમની પ્રબુલકિત બેઈ તેમને શ્રીજીએ પોતાની પૂજેલી શ્રીલાલજીની ધાતુની પ્રતિમા તથા દંતરેખા

યુક્ત શાલિગ્રામ આખ્યા શેઠ ગણેશે જાતે ક્રમાયેલ લાખેડની
પુણ તથા સ્થાવર જગમ ગંધી મિન્કત શ્રીલાલજીના નામે
કૃષ્ણાર્પણ કરી ઉના આવી પુણ્યાખત કુટુંબીઓની સહી કરાવી
નક્કી કરી જુનાગઢ મહિરથી સ્વામી ગુણાતીતાનન્દાદિને
ખેલાની વૈદિક વિધિથી શ્રીહરિએ આપેલી પ્રતિમાઓને
પોતાના રહેવાનાજ ઘરમા પધરાવી થોડા સમય પછી
પાતે અક્ષર ધામમા ગયા

ત્યાર પછી જુનાગઢ મહિરના શ્રીસ્વામીએ સ ૧૯૪૪
મા તે ધ્યાનને ફેરવી નવેમરથી સુશોભિત બનાવી
શ્રીલાલજી તથા શ્રીશાલિગ્રામની જોડે લાલજીની
પ્રાતમા જેવડીજ ધાતુની શ્રીહરિકૃષ્ણજીની પ્રતિમા પધરાવી
ત્યારબાદ સ ૧૯૬૬ મા શ્રીનારાયણજીના સ્વામીના
હસ્તથી તે મહિર ફેરવાયું ને નવેમરથી નણ શિળરો
વાળુ લબ્ધ રમણીય મોટું મહિર બધાંયું અને તેમા નણ
મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી પધરાવી ત્યારપછી મ. ૧૯૭૬મા
સ નારાયણજીના સ્વામીના હસ્ત નોંધે શેઠ ગણેશ રામજીના
કુટુંબી શેઠ કેશવલાલ ઝવેરચન્દ તથા ગાંધી માધવજી
લાલજીની મપરિવારની સેવાસન્તિથી વડતાવવામી શ્રી
લક્ષ્મીનારાયણજીની ગાદીના આચાર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રીપતિ
પ્રસાદજી મહારાજ શ્રીવિહારીલાલજી મહારાજના હસ્તથી
વેદોક્ત વિધિથી ઉપરની નણ મૂર્તિઓની સાથે મોટી જમ

“ઉનામાં કનકેશ્વરીનું સ્વરૂપ.”

ભાભલ ગણેશની સામે કનકેશ્વરી માતાજીનો મૂર્તિ લાખી રા||
અને ખ ભા પાતે ૧ ફૂટ પહોળી છે તેનો પશ્ચિમ ભીતિ આરસનો
૧ શિલાલેખ છે-“આચાર્યો (નાગરો)ના કુલદેવી શ્રી કનકેશ્વરીનું
આ દેવાલય ઘોઘા ભાવનગરના ૧ ગગાની પુત્રી જેકુના
પુત્ર આ અનન્નરાય (બુઠા) જયશ કરે તની પત્ની ધનલક્ષ્મી
ન ખેત અજવાળીના અમ-ણાર્યે બ ધાવેલ છે મ વત્ ૧૬૬૨
આશુ શુદ્ધી ૮ શુક્ર” (જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ૪) માતાજીનું
સ્વરૂપ ત્રિશૂલથી મહિપાસુગને મારતુ છે

બ્રહ્મકુંડ - ઉનાકિલ્લામા નાગરવાડાની પાછળ પગથી
યાવાળો એક બ્રહ્મકુંડ હતો જે હાલ ખુનક ગયો છે, જ્યાં
અગાઉ બ્રાહ્મણો સ્નાન મધ્યા કરતા આ કુંડ ચંદ્રગુપ્ત
રાજાના હિંદુ દિવાને બધાવ્યો હતો એમ વૃદ્ધો કહેતા
આવ્યા છે, ત્યાં હાલ ગામ્રુમા મઝીદ છે

ઉનાની ચારે દિશાએ ૪ દેવો ૧ મહાકાલેશ્વર ૨
ભાલચંદ્ર, ૩ સિદ્ધનાથ ૪ મોદેશ્વર છે ઉનાનો વિભાગ
પૂર્વે જીન સુધી હતો ઉના કિલ્લામા મરકારી ઉતારામા
જ્યાં નાગર અમલદારોને રોજે જમાડવામા આવતા ત્યાં
૫૦ વર્ષ પૂર્વે એક શિવાલય હતુ જે હાલ જણાતુ નથી

“ઉનામાં શ્રીરામમંદિરનું સ્થાન.”

આસરે સવાસો વર્ષ પૂર્વે મહાત્મા શ્રીદુધાધારી મહારાજ શ્રીદયાળદાસજી ઉનામાં પધારેલા ત્યારે આ સ્થળે શ્રીરામનું જીર્ણ મંદિર હતું. ત્યાં ઉક્ત મહારાજ ગામના લોકોના આગ્રહથી નિવાસ કરી દિવસે સેવા કરતા અને રાત્રે કોચરીવાવની સામેની ખાણમાં કોતરેલ શુદ્ધ જેવા સ્થળમાં સજ્જન કરતા અને પરોઢીએ ત્યાં આગળની દક્ષિણ તરફની જ્ઞાનવાવમાં સ્નાનાદિકરી મંદિરમાં પધારતા. તે પછી સં. ૧૯૫૦ માં દેશાઈ દયાળદાસ નંદલાલ તરફથી પરગણા ચૌધારી અને વિપ્લવયાગ કરી ખાણમાં ખીજ રામ, લક્ષ્મણ ને બાનદીનાં નવાં સ્વરૂપોની પ્રભાસપાટણ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોથી ગોલાવેલા વિદ્વાનો પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે વખતે મહંત બલભદ્રદાસ ગાદી ઉપર હતા. હનુમાનદાસ, ગંગાધરદાસ, વલ્લભદાસ, નારાયણદાસ અને તેના ચેલા રામપ્રિયાદાસ એવી શિષ્ય-પરંપરા છે. અગાઉ ઉના તાળાના ગામોમાંથી સુખડી મળતી પરંતુ વીઘોટી ચાલુ થયા પછી નેક લોગ બદલ રૂ. ૭૨૩) મળે છે, તે સિવાય મંદિરના દિવેલીયાની “સમઢીઆળા”માં ૧૭૫) વીઘાં જમીન છે. ઉનાથી ગુપ્ત પ્રયાગ જતાં રસ્તામાં ૨૨૫) વીઘાં, ૨૦) વીઘાં જમીન હબ્બર ગામમાં, ૧૨) વીઘાં ગરાળ ગામમાં, કાણુકળરડામાં ૧૨) વીઘા, ટીંગીમાં ૨૫) વીઘાં, નાગશેરીમાં ૩૦) વીઘાં જમીન છે. નાગશેરીમાં

દુધાધારી મ. દયાળદાસજીની ગાદી છે; ઉનામાં ૪ વંડા તથા ૨-૩ દુકાનો છે, મંદિરમાં અન્નક્ષેત્ર છે, તેમાં રોજ સાધુ મહાત્માઓનું ભોજન થાય છે. ઉના પગમાના ધાત્રી લોકોના અહીં ઉનારા હોય છે અને તેમની યોગ્યતા પ્રનાણે સરભરા થાય છે. મંદિરને એટલી ગંધી ઉપજ છતાં ખરચના અંગે ૪-૫ હજાર રૂપીઆનું દેવું હોવાનું કહેવાય છે હાલના મહત્ત રામપ્રિયાદાસજી યોગ્ય પુરુષ છે અને મંદિરાદિના નિભાવ માટે સારી સેવા કરે છે.

“પુરાણ અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દેલવાડાની પ્રાચીનતા.”

દેલવાડાનું નામ પુરાણ અને ઇતિહાસોમાં દેવગથાન, દેવકુલ, દેવલપુર, દેવદારુવન, દેવવાણું, નવાનગર અને દબલવાડા ઇ. મળી આવે છે. આ દેવસ્થલ દિલીપરાજાનું તપઃસ્થલ પણ કહેવાય છે અહીં પૂર્વે ઋષિ અને સિદ્ધોના આશ્રમો હતા, અને દેવોનો અહિં સમાગમ થયો હતો તેથી તેનું પ્રાચીન નામ દેવકુલ છે. આ અને તેની આબુ-ખાબુના ભાગને પુરાણમાં દેવદારુકાવન લખ્યું છે. તેનું વધુ વર્ણન દેવદારુવનના વિભાગમાં પૃ. ૨૬૫ માં લખ્યું છે. જ્યારે સં. ૧૯૫૩ તથા ૧૯૫૬ ના દુષ્કાળમાં નામદાર નવાળ સરકારે દેલવાડામાં સડક બંધાવી ત્યારે મોટા મહાદેવ જતા હજાર દરવાજાની પશ્ચિમ દિશાનો શાહ રસ્તો દુરસ્ત કરવા માટે જોદતાં તેમાંથી દેવો અને ઋષિઓની

પ્રાચીનકાળની કેટલીક ખંડિત મૂર્તિઓ નીકળેલી જેને દેલવાડા મહાજને હિન્દુ દેવળો વગેરે સ્થાનોમાં મૂકાવેલી, જેમાંની કેટલીક ખંડિત મૂર્તિઓ ભૂતનાથ, હાટકેશ્વર વગેરેમાં હાલ પણ મોળુદ છે. હાલ દેલવાડા ગામમાં કોઈ પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવસ્થાન હોય તેમ મ્હને જણાતું નથી, પરંતુ આજુબાજુમાં ઘણાં છે. મૂળરાજ સોલંકીના દાનપત્રમાં ગુપ્તપ્રયાગ અને દેલવાડાનો ઉલ્લેખ મળે છે “ સોરઠી તવારિખ ” માં લખ્યું છે કે “ ઇ. સ. ૧૭૬૪-૬૫ પહેલાં ઉના દેલવાડા પ્રભાશંકર રૂગનાથજી અને બીજા તેના નાનાભાઈ દલપતરામના હાથમાં હતું, અને નવાબને તેઓ હંદાવતા હતા, જેથી નવાબે કેદ કરેલા રૂગનાથજીને રણછોડજી દીવાને જુનાગઢ આવી છોડવાની શરતે નવાબના અમલદારોને દેલવાડાના કિલ્લા ઇ. સ. ૧૭૬૪-૫ માં સોંપી દીધા. વેજલવાળાએ ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોની પાસેથી ઉનાદેલવાડા લીધા પછી તે વાળાઓને ત્યાંથી કસબાવીઓએ હાંકી કાઢ્યા અને કસબાવીઓ પાસેથી જુનાગઢના નવાબે લઈ લીધાં. ” વેજલ પાસે ઉનાદેલવાડા આજે વખત રહ્યું ન હતું કારણકે સુસલમાનોએ તેની પાસેથી પકાવી લીધું હતું. સોરઠનો પ્રસિદ્ધ મુળો મલેક ઇયાજ ઘણો ભાગ દીવમાં અને કોઈવાર ઉનામાં પણ રહેતો. મુગલસત્તા ભાંગ્યા પછી ઉનાદેલવાડા ત્યાંના મુસ્લીમ લશ્કરના હાથમાં આવ્યાં પણ આખરે સં. ૧૭૮૨ માં જુનાગઢના નવાબે પોતાને તાબે કર્યા.

(કા. સ. સં. ૩૦૦) નવાળ તરફથી કેટલોક વખત સુધી મનોહરદાસ તથા સોમજી જીકાર નામના કારભારીઓ ત્યાં હતા. સંવત્ ૧૮૨૫ (ઇ. ૧૭૬૮) માં અમરજી દીવાને ઉના પાસેથી પેશકશીની ચોક્કસ રકમ લીધી; પછીથી સ ૧૮૨૭ (ઇ ૧૭૭૦-૭૧) માં કસળાતીઓ સાથે ગેરવર્તણૂકને લીધે દેલવાડાના સૈયદ લતીફમિયાંએ તે જગ્યા હસ્તગત કરી અને તેમને તેમના વતનમાંથી કાઢી મૂક્યા. પરંતુ દીવાન અમરજીની સહાયથી તેઓને તેમના ગરાસ પાછો સોંપ્યો. સો. ત. ના ૧૨૮ પાને લખ્યું છે કે, “ અમરજી દીવાનનો ચોરમાન ભાઈ ગંજાદાસ કે જે આગળ દેલવાડાનો ધાણદાર હતો તેને સૈયદ લતીફ વગેરે સાથે તકરાર થતાં તે ઉનામાં આવ્યો અને ત્યાંથી તેણે દેલવાડા ઉપર હુલો કર્યો હતો પણ છેલ્લે ગોળી વાગવાથી ત મરણ પામ્યો. તે પછી દીવાનજીનો ખીજો લાઇ તુલબરામ લડાઈમાં કપાઈ મુયો અને તેની અવેજીમાં વાંસવાડાનો નાગર પરભાશંકર નાનાભાઈ જે સારો લડવઈઓ અને શૂર પુરુષ હતો તેને ઉનાદેલવાડાનો ધાણદાર બનાવ્યો અને મોટી મુશીબતે બાબરીઆઓને તે વશ કરી શક્યો. ભક્ષરાવાદના હુબસી અને દીવના પ્રીરંગી તેની બહુ ધાક ખાતા હતા. “ સૈરાપ્ટ્રદેશનો ઇતિહાસ ” ભાગ ૧ લામાં છાપેલા એક નકસામાં લખ્યું છે કે, “ ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં ઉના વાળ અથવા સંઠાડના હાથમાં અને દેલવાડા બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતું. ”

કા. સ. સં. પૃ. ૨૦૯ માં લખ્યું છે કે, “કામિલઉત તવારીખ” માં દેલવાડાનું નામ દખલવાડા લખ્યું છે.” પૃ. ૪૭૨ માં લખ્યું છે કે, “ધ. સ. ૧૦૨૬ માં મહમદગીઝનવી ભાલના મુલકમાં થઈ દેલવાડા ઉપર ચડયો અને તેનો નાશ કરી સોમનોથ આણ્યો.” સો ત પુસ્તક ૪ ના પૃ. ૫૮ માં ઉના દેલવાડા સંબંધી ઘણી હકીકત છે, પરંતુ વિસ્તાર-લયથી ટુંકમાં લખ્યું છે. દેલવાડા ગામની બહાર ઉના દરવાજાની સામે સ્વ. મેઘજી કાનજીનું ધર્માદા દવાખાનું છે. તેની બાજુમા સ્વ. કેસુરદાસ પ્રાણજીવનદાસની ગોશાળા અને મકાન છે.

મૂળરાજ સોલંકી (ધ. ૯૪૨-૯૯૭) એ “શુભપ્રયાગ” સાથે દેલવાડા ગામનું દાન દીધાનો ઉલ્લેખ તેની દાનાવલિમાં છે દેલવાડા ઉના મહાલમાં જૂનાગઢના તાળામાં છે. જૂનાગઢના બાબી નવાબની વંશાવલિ “રાસમાલા” પૃ. ૫૩૬ માં છે:-૧-શેરખાન (ધ. ૧૭૩૦-૧૭૫૮), ૨-મહોબતખાનજી (૧૭૫૮-૧૭૭૫), ૩-હામદખાનજી (૧૭૭૫-૧૮૧૧), ૪-બહાદુરખાનજી (૧૮૧૧-૧૮૪૦), ૫-હામદખાનજી (૧૮૪૦-૧૮૫૧), ૬-મહોબતખાનજી (૧૮૫૧-૧૮૮૨), ૭-બહાદુર-

* ૧ લા નવાબ ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં નાવળ ફાજદાર તે પછી ફાજદાર (એટલે કેપ્ટુરીંગ નર અને ગવર્નર) અને ઈ. સ ૧૭૪૮ માં નવાબ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. (“મહોબત આલમ પૃ. ૧૩ ”) ;

ખાનભ (૧૮૮૨-૧૮૯૨), ૮-૨મુલખાનભ (૧૮૯૨-૧૯૧૧),
 ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૦ સુધી એડમિનિસ્ટ્રેશનનો કારભાર
 રહ્યો હતો, ૯ મા નવાળ સાહેબ વાલાચાન કેપ્ટન સર
 મોહમદ મહોબતખાન ત્રીજા બાળી બહાદુર જી. સી. આઈ.
 ઇ., કે. સી. એસ. આઈ. તા. ૩૧-૩-૧૯૨૦ માં ગાદીએ
 બેઠા જેઓ હાલ વિદ્યમાન છે. જુનાગઢ તાબે ૮૯૦ ગામ
 અને ૩૨૮૩ ચોરસ માઈલ જમીન છે. વસ્તી ૫૪૫૩૦૧ ની
 ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં હતી.

“દેલવાડા ગામમાં બટુકભૈરવ-ભૂતનાથનું દેવળ.”

ઉના દરવાજાથી દેલવાડા ગામમાં પેસતાં શિખરબંધ
 બટુકભૈરવ (ભૂતનાથ) નું પ્રાચીન લગ્ન દેવળ છે. તે દેલવાડા
 ગામના રક્ષક કોટવાળ રૂપે મનાય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર સં.
 ૧૭૭૭ માં બાલા સંપતરામ છળારામ નામના જૂનાગઢના નાગર
 ગૃહસ્થે કરાવ્યો હતો, અને તેની સામે ધર્મશાળા બંધાવી
 દેવળના દીવેલીઆની જગ્યા આસરે ૨૧ વીધા કે. લાધારામ
 જીવનના વડવા દેવજી નરસી પૂજારીને અપાવી હતી તે. સં.
 ૧૬૫૬ માં ખાલસા કરી છે. આ દેવનું સ્થાન ગામના આરંભ
 સમયનું એટલે કે હજારો વર્ષોનું જૂનું છે, મંદિર પૂર્વદ્વારનું
 છે. બટુકનું સ્વરૂપ ઉત્તરમુખ છે. દેવળમાં અગ્નિકોણમાં
 ભૂતનાથનું શિવલિંગ છે. દક્ષિણમુખે મારુતિ ॥ તે સિવાય
 કલ્યાણરાય, ત્રિકમરાય, માધવરાય, ૧૮ ભુજાની મહિપાસુર-

મંદિરની માતાજી, ગેષનાગ, શીતલા, ગણેશ, વગેરે ૨૦-૨૫ મૂર્તિઓ અને શિવલિંગો છે. ૮૦ જેટલાં કોડીયાં રાખવાની ફરતી લાકડામાં કેરેલી લીપમાળ છે. મંદિરની ફરતે પ્રદક્ષિણાની જગ્યા છે. બહાર યોગાનમાં પીપળાવાળો ચોરો છે, પૂર્વમાં સામે જાળીવાળી ૩ ઓરડાની ૧ ધર્મશાળા છે, કંપાઉંડની બહાર ઉત્તરે છુટો વાડો અને કુવો છે અને ત્યાં દેલવાડાના સ્માર્ત રેવાશંકર હરજીવન વગેરે તરફથી અનેક યજ્ઞો થયા હતા. સં. ૧૯૫૬ ના દુષ્કાળ વળતે દેલવાડાની ૮૪ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ તરફથી બાલકલૈરવના દેવળમાં શતચંડી યાગ થયો હતો, દેલવાડાના મહાજને પણ તેમાં સહાય કરી હતી. આવીજ રીતે દેલવાડા-મહાજન ગોસેવા, ધર્મરક્ષા, જલાશય, તીર્થ, ધર્મશાળા અને દેવળાદિની રક્ષામાં સમય આવે યથાશક્તિ મદદ કર્યા કરે છે. ભૂતનાથના કુવાના થડમાં સ્વામી શ્રીત્રિપુરા-નન્દની સમાધિ છે, આ બધું ભૂતનાથના વિભાગમાં છે. કહે છે કે ભૂતનાથના દેવળનો ૧ તાંબાના પત્રાનો લેખ પૂણ હતો, સંગમેશ્વર-સુખનાથના દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર પણ જાલા સંપત્તિમાં કરાવ્યાનું કહેવાય છે, જેનો શિલાલેખ સુખનાથનાં દ્વારના સ્તંભમાં મોબુદ છે પણ તે વંચાતો નથી.

‘દેલવાડામાં હાટકેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન’

આ મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૯૧૬ ના ચૈત્ર સુદી ૧૪ ના દિને નવું ધુરમટવાળું દેવળ બંધાવી કરી છે અને તે ઉના દેલવાડાની નાગરી નાત તરફથી બંધાવવામાં આવ્યું

છે. નાગરોના તે ઇષ્ટદેવ છે. તેની સામે પંચોળી વિશ્વનાથ ગોવિન્દજીએ સંવત્ ૧૯૨૨ માં બાંધાવેલી ધર્મશાળા છે, જેમા કોઇવાર સાધુ સંન્યાસી ઉતરે છે. હાટકેશ્વર અને બાબુના કનકેશ્વરી મંદિરનું રિપોર્ટિંગ સં. ૧૯૪૦ માં પાઠકજી દુર્ગાશંકર ઇશ્વરજી હસ્તક નાગરી નાત તરફથી થયું હતું. એત્ર સુદી ૧૪ માં હાટકેશ્વરનો ઉત્સવ ધાય છે બાબુમાં કનકેશ્વરીનું સ્થાન છે

“દિલવાડામાં કનકેશ્વરી માતાનું સ્થાન”

આ મંદિર ઘણું પુરાતની છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર સંવત્ ૧૯૨૪ માં નાગરી નાત તરફથી થયો છે. માતાજીની મૂર્તિ ઉભી ૪ ભુજાની છે, ઉપલી બે ભુજામા જમણીમાં ત્રિશૂલ છે, ડાબી ભુજામાં કંઈ દેખાતું નથી, વાહન વાઘનું છે, નીચેના ડાબા હાથથી એક દૈત્યની ચોટલી પકડેલો છે. જમણા પગે મહિષાકાર દૈત્યને દબાવી ત્રિશૂલથી મારે છે, મહિષનું મુખ ખંડિત છે. બાબુમાં શીતલા માતા છે, તેની બાબુમાં ખુણામાં સ્થાપિત શિવલિંગ છે. મંદિર ઉપર શિખર નથી પણ અગાસી છે. નિજ મંદિરની બહાર ઓસરીમાં ડાબી બાબુએ મોટું અખંડ સુંદર ગણેશનું સ્વરૂપ છે અને આબુબાબુમાં બીજી ઘણી નાની મોટી કાકાબળીયા, હનુમાન વિગેરેની મૂર્તિઓ છે. અગાઉ આ કનકેશ્વરી અને હાટકેશ્વરને સરકાર તરફથી સુદી અને દીવેલીઆં પણ હતાં

સંવત્ ૧૯૬૦ સુધી તેના પૂજારીને પગાર પણ મળતો. હાલ તેના પૂજારી વૈકુંઠરામ છે. પૂર્વે તેના પિતા લાધારામ હવન કરતા. કનકાઈની સમ્મુખ આશ્વિન નવરાત્રમાં ધામધૂમથી ઉત્સવ થાય છે, ગરબી ગવાય છે, અને નવરાત્રની નવમીએ હવન થાય છે. કનકાઈને શુભાશુભ પ્રસંગે મહાજન અને પ્રાણીઓ તરફથી લાગા મળે છે. સં. ૧૯૭૬ માં પાઠકજી દુલેરાય દુર્ગાશંકર હસ્તક બંને મંદિરનો અર્થોદ્ધાર થયો હતો. કનકાઈની ણાબુમાં પડી ગયેલી હાલતમાં ૧ ધર્મશાળા છે, હાલ તેના અર્થોદ્ધારની જરૂર છે.

“દિલવાડામાં રામમંદિર કે દેવકીમંદિરનું સ્થાન”

હાટકેશ્વરથી બહાર આવતાં દક્ષિણદારનું રામ મંદિર છે. તેમાં રામ, લક્ષ્મણ, બાનકી, હનુમાન તથા ગંડીધર વગેરેનાં સ્વરૂપો છે, પૂર્વે તેની પૂજા રામાનંદી બાવી રાધાબાઈ કરતી, તેનો ધણી લાલદાસ હતો. પૂર્વે આ મંદિરને દીવેલીઆ તરીકે નારદાકુંડની વાડી હતી તે ખાલસા થઈ છે, હાલ આ મંદિરના અર્થોદ્ધારની જરૂર છે, કેટલાક તેને “દેવકીમંદિર” પણ કહે છે. હાલ ત્યાં ઉનેવાળ વિપ્ર રવિશંકર ભાસ્તર અને તેની ગહેન રૂડી પૂજા કરે છે. લેખક તરફથી એક જર્મન સિલવરનું ઉંચું સિંહાસન મંદિરને લેટ અપાએલું છે. અહિં સારી રીતે સેવા થાય છે અને અન્નકૂટ પણ થાય છે. તેની ઉત્તરે હનુમાન-દાસ બાવાની જગ્યા હતી કે જે હાલ ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોને એક કપોળ ગૃહસ્થ શ્રીરામ ધારસીએ બ્રહ્મપુરી તરીકે કૃષ્ણાર્પણ કરી છે. જેમાં એક હનુમાનનું સ્વરૂપ છે.

“શ્યામનાથ મહાદેવનું દેવળ.”

દેલવાડામાં સોમનાથ કે શ્યામનાથનું શિખરબંધ સભ્ય દેવળ પોતાના બાઈ શ્યામજીના નામે દેલવાડાના વિપ્ર પ્રભુજી નથુરામે સંવત્ ૧૯૬૭ માં બંધાવી તેમાં “શ્યામનાથ” નામે શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. બાબુમાં દક્ષિણે એક માળની ધર્મશાળા છે, તેની પાસે સીમરીયા ઔદીચની નાતને વોરા હીરજી દેવકરજી તરફથી આપવામાં આવેલી ખૂણપુરી છે. ઉત્તરે વિશાળ ચોગાન છે જેમાં કોઈ વાર ધાર્મિક સભાદિ થાય છે. લેખક (રે. મે. શાસ્ત્રી) ને અનેક ધાર્મિક સેવા બદલ મોટી સભા ભરી સંવત્ ૧૯૬૪ ના જ્યેષ્ઠ શુકલ ૧ તા. ૩૦-૫-૩૮ ના દિને રા. હરિભાઈ ઇબાઈ જોશીના પ્રમુખસ્થાને દેલવાડાની ખાણજી ચોર્યાસી સાતિ તરફથી છાપેલું માનપત્ર અપાયું હતું. આ શ્યામનાથમાં સં. ૧૯૭૪ના વૈશાખમાં દેલવાડાના મહાજને લેખક (રે. મે. શાસ્ત્રી)ને એક મોટી સભા કરી કાશીથી ભણી પાસે થઈ પોતાના ઘરે ૪૦ છાત્રોને મક્કત ભણાવવા બદલ માનપત્ર આપ્યું હતું અને પછી બાબુની ધર્મશાળામાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી અમુક ગૃહસ્થોએ સળી રૂ. ૩૫) ના પગારે અધ્યાપક તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી, જે સં. ૧૯૭૬ ની દીવાળી સુધી ચાલુ રહી બંધ પડી હતી. જે વખતે શ્યામનાથની ૮ શ્લોકોમાં સ્તુતિ ગનાવેલી જેના ત્રણેક શ્લોકો નીચે છે:—

॥ શ્રીશ્યામનાથસ્તુતિઃ ॥

શ્યામકણ્ઠમજં પરં શ્રુતિગેયપૂજ્યસ્વરૂપિણમ્ ।
 ભૂતિશ્ચમ્રપનાદિમન્તકરં ત્રિકોકિવરપદમ્ ।
 ગ્રામમધ્યવિરાજિતં કરુણાપરં ભવતારકમ્ ।
 દેવકૂલનિવાસિનં શ્રીશ્યામનાથમહં ભજે ॥ ૧ ॥

પટમાનછાત્રાવિરાજિતં શ્રુતિપાઠઘોષવિગર્જિતમ્ ।
 દેવદેવમનઃસૂદનમાદિદેવમુમાપતિમ્ ।
 નિત્યવિપકૃતસ્તવં પ્રશ્નજિપ્તિષ્ઠિતમાદરાત્ ।
 દેવકૂલનિવાસિનં શ્રીશ્યામનાથમહં ભજે ॥ ૧ ॥

વિવિધોપચારસમર્ચિતં ગિરિજાગણેશસમન્વિતમ્ ।
 ભજમાત્રપ્રોક્ષકરં શિવં શ્રીશ્યામનાથમહં ભજે ।
 શાસ્ત્રિ-મેધાજિ-સૂત્રુ-રેવાશંકરેણ કૃતસ્તવમ્ ।
 પૂજનાવસરે પઠન્ લભતે સદા ફલમુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

આ સ્તોત્ર વિસ્તારભયથી ટુંકમાં લખ્યું છે. અત્રે બાપા
 શ્રીમહારાજ વંશજો સેવા કરે છે અને બાળુના ઘરમાં
 તેઓ રહે છે.

“ રળારીઓની માતાનો મઠ ”

આ માતાજીનો મઠ દેલવાડામાં રળારીવાડામાં છે. આ ચમત્કારી મઠમાં માતા રળારી લોકોનાં કુળદેવી છે. લોકોમાં તેમની અનેક પ્રકારની ચમત્કારી દંતકથાઓ કહેવાય છે. એક ચમત્કાર એ પણ કહેવાય છે કે જે કોઈ રળારીને જ્યારે સર્પ કંડે છે ત્યારે તેને માતાજી પાસે જોડાડી મઠનાં ખાર બંધ કરી દેવામાં આવે છે અને થોડા વખત પછી તે ખોલતાં તેને સર્પનું ઝેર ઉતરી ગયેલું હોય સાબિત થયેલો જોવામાં આવે છે. આ રળારીઓમાં “પુંજ” નામે એક મોટો ઉત્સવ આશ્વિન નવરાત્રિમાં થાય છે જેમાં હજારો રળારીઓ દૂરદૂરથી અહિં આવે છે. આ વખતે ખરા ભુવાના શરીરમાં માતાજીનો આવેશ આવી સાચા ઉત્તરો દે છે. આવા વખતનો ચમત્કાર નાસ્તિક જનોને પણ એકવાર માતાજીમાં આસ્તિકભાવ ઉત્પન્ન કરે છે.

“ કલસારીયા તથા વિશ્વકર્માનાં દેવળ ”

આ દેવળ ગુજરાત સુતારની નાત સમસ્ત તરફથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. કલસારીઆ કલસારા અટકવાળાના અને વિશ્વકર્મા બંધા સુતારોના કુલદેવ છે. કલસારીઆ-કનોજથી આવેલ છે. વિશ્વકર્માની મૂર્તિ સં. ૧૯૬૭ ના ફાગણ વદી ૫ ને સોમે મુંબઈથી આણેલી પણ તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૯૭૦ ના વૈશાખ વદી ૫ ને ગુરૂએ સુતારની નાત તરફથી થયેલ છે. મૂળ જગ્યા સુતાર શામળ ઓધવ તથા ખીમળ ઓધવે આપીને બંધાવી છે જે “વણાકળારા” વાળા શા. અમરચંદ હરખચંદ વણિકે બંધાવી આપી દેવાપણું કરેલ છે. કલસારીઆમાં આશ્વિન નવરાત્રિમાં અહિં હોમ થાય છે.

ક્ષેત્રપાલનાં સ્થાનો:—દેલવાડામાં હાટકેશ્વરથી બહાર નીકળતાં રસ્તા ઉપરના મઝાનની ભીંત ઉપર કાનવટ ક્ષેત્રપાલનું સ્થાન છે. તેનો એક મોટો કુવો “કાનવડ” નામે બતની લાધારામ લાલણી ખડકીમાં છે. આ સ્થળે મૂંછાવાળો ૧ મોટો ધૃલ સર્પ રહે છે જે કોઈવાર દર્શન દે છે. આ ક્ષેત્રપાલે દેલવાડા ગામના હિન્દુલોકોનાં અને ઉનાના નાગરો સુધાનાં વરઘોડીમાં પૂજા કરવા આવે છે. ખીજા થોડે છેટે “મોહપાલ” નામે ક્ષેત્રપાલ છે, ત્રીજું વડલા શેરીમાં છોટાલાલ નાગરના ડેલા પાસે કુવામાં “શંખપાલ” નામે ક્ષેત્રપાલનું સ્થાન છે, ૪ યુ’ ભટની વડલા શેરીમાં છે, ૫ યુ’ અભર દરવાજે પંચોળીના ચોરા પાસે છે, છઠ્ઠું વાણીયાવાડમાં કંડોળીયા વજેરામ પાનાની ખડકીમાં “દાદમખાખલ” ક્ષેત્રપાલનું સ્થાન છે.

પ્રાચીન પંચોળી ચોરામાં રામચન્દ્રજીનું સ્થાન છે અને ત્યાં દરરોજ સેવા, પૂજા, સત્સંગ અને ભજન થાય છે. **“લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર અને ખાલકૃષ્ણલાલની હવેલી”**

દેલવાડા ગામના રહીશ શા. ગોકલદાસ મેઘજી નામના કપોળ વણિક સદ્ગૃહસ્થે સંવત ૧૯૭૦ માં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું નવું શિખરણ ધર્મ મંદિર બંધાવી તેમાં ભાવનગર વગેરેના વૈદિક વિદ્વાન્ પ્રાણજ્ઞોને બોલાવી વેદોક્ત વિધિથી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેમાં નીચે સુજળ શિલા લેખ નંખાવ્યો હતો:—

“આ મંદિર ગોકલ મેઘજી વોરા તથા માતૃશ્રી અવલબાઈ શાંતે કપોળ વાણીઆએ બંધાવ્યું છે, તેમાં લક્ષ્મી-

નારાયણની મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા સવત્ ૧૬૭૦ ના વૈશાખ સુદી ૬ ને વાર શુક્રે તા ૧-૫-૧૯૧૪ ના દિને કરી તે લક્ષ્મીનારાયણને અર્પણ કર્યું છે. લી. દાસાનુદાસ ગોકલ મેઘલના ભગવત સ્મરણ વાંચશે” તે પછી આ મંદિરની વ્યવસ્થા સ્વ ગોકલદાસે દેલવાડા કપોળ વણિક મહાજનને સોંપી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યા પછી મંદિર ણંધાવનાર ગૃહસ્થ સ્વર્ગવામી થયા, તે પછી ચાંપાસેનીવાલા ગો. ગોસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠલેશજી મહારાજે દેલવાડે પધારી અપાડ સુદી ૪ ના દિને પુષ્ટિમાર્ગી કપોળ વૈષ્ણવોના આગ્રહથી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનો મૂળ શિલાલેખ કાઢી નંખાવી તેની જગ્યાએ બીજો શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજી તથા શ્રી રાધાદામોદરની હવેલીના નામનો શિલાલેખ નંખાવેલો કે જે હાલ પ્રવેશદ્વાર ઉપર છે, તેમજ તે મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરેલી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓનાં નામો બદલી શ્રી રાધાદામોદર નામ રાખ્યાં છે. કાબો બાણુએ જોડેન ખડમા શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીનું સ્વરૂપ-પધરાત્રી તેને હવેલીનું નામ આપી સ્વ ગોકલદાસ મેઘલની વિધવા તાપીબાઈએ ગો. શ્રી વિઠ્ઠલેશજી મહારાજને તે અર્પણ કરેલ છે.

આ મંદિરમાં સેવાદિ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલી મુજબ ચાલે છે. આ મંદિરના તસ્તીઓ ૧-ગો. શ્રી વિઠ્ઠલેશરાયજી (મ' ૧૯૬૫ માં ગો.લોકવાસી થયા છે.), ૨-ગો. શ્રી. તજનાથલાલજી, ૩-રા. રણછોડદાસ શ્રીરામદાસ ૪-રા. હરિદાસ દયાલદાસ વેરા હોઘ તેઓ સારી વ્યવસ્થા રાખે છે.

શ્રી કૃષ્ણની મંજૂલમાં સ્તુતિ

કૃષ્ણ ધર નદ કે આયે, ૧સતારા હો-તો-ઐસા હો ।

કરે મેળ પ્રેમસેં દર્શન, દુલારા હો તો ઐસા હો ।

બાકાસુરકો રમસલ ડારા, પૂતના જાનસે ભારી,

કંસકો કેશસેં ખેંચા, ગળિલારા હો તો ઐસા હો ।-કૃષ્ણ.

કૂદ પાનીકે અંદરસેં, નાગકો નાથ કર લાયે.

ચરણ કલ્પકલ્પે ધર કરકે, ૨નચારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

તીર યમુનાકે જા કરકે, બળાઈ બંસરી મોહન;

ચલી ધર છોડ મજનારી, પિયારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

રચાઈ રાસ કુંજનમે, મનોહર રૂપ જન કરકે;

દેવ દર્શનકો ચલ આયે, ૩દિદારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

ગયે જળ છોડ ગોકુલકો, નહી કિર લોટ કર આયે.

સખી રોતી રહી વનમે, ઉઠાટી હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

પુરી ઢારાવતી બકર, મહેલ સોનેકે જનવાયે;

હબરો રાનીયાં ૪બ્યાહી, ૫મસારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

કુરે પાંડવ લડે રણમેં, જીત અર્જુનકી કરવાઈ;

બચાઈ લાજ દુપદીકી, ૬સહારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

ઉતારા ભાર ભૂમિકા, સિધાયે ધામ અપ્પને કો;

વો પ્રહ્લાનંદ દુનિયાંસેં, નિયારા હો તો ઐસા હો-કૃષ્ણ.

૧ જાગ્ય ૨ ભારી નાખ્યો. ૩ ખેસાડી ૪ નાચનારો. ૫ રૂપ.

૬ પરણ્યા ૭ પરિવાર ૮ મદદ

“શ્યામલાલજીની હવેલી.”

દેલવાડા વાણીયાવાડમાં આવેલી હવેલીમાં ઘણુ પ્રાચીન શ્યામલાલજીનું સુંદર મર્યાદાસ્વરૂપ છે, સંવત્ ૧૯૮૪ માં દેલવાડાના શેઠ માધવદાસ અમરસીના સુપુત્રો શેઠ હરિદાસ જે. પી. વગેરે તરફથી આસરે ૨૬૦૦) રૂ. ખર્ચી રિપેરીંગ કામ થયું છે. આ મંદિરને દિવેલીઆની જમીન એકર પાંચ ખાવીસ શુઠાની તેનો વહીવટ કરનાર પૂજારી બાઇ જુડીના વખતમાં અપાઇ હતી. આ એકસો વીધાં જમીન પીપળીઆ મહાદેવની પાછળ એક વાવ સીકે તથા રોજની અર્ધી કોરી દેવાર્પણ કરી હતી, અને જમીનની ઉપજ મંદિરના ખર્ચમાં જ વાપરવાની શરતે તા. ૧-૧૦-ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં નં. ૫૫૧ થી આપી હતી, પરંતુ તે જમીન સ્વ. પુરુષોત્તમ અમરજી મુખીયાજીએ પોતાની મરજીથી સરકારને પાછી સોંપી દીધી છે. આ મંદિરનો જૂનો રૂબો હીજરી સન્ ૧૨૧૧ નો છે તે ઉપરથી જોતાં તેને આજે ૧૩૫૮ હી. સ. (ઇ. સ. ૧૯૩૯) માં ૧૪૭ વર્ષ થાય છે તેની પહેલાં તે જુનું છે. હાલમાં શ્રી મથુરાદાસ પુરુષોત્તમભાઇ મુખ્યાજી તરીકે તેમાં સહકુટુંબ રહીને સેવા કરે છે, તેનો નેક રાજસોગ વગેરેનો વહીવટ દેલવાડા કપોળ મહાજન હસ્તક થાય છે.

“વાણીયાવાડમાં સાત સ્વરૂપની હવેલી.”

આ હવેલી ઘણા વર્ષોની છે, તેનો પ્રથમ ઇર્ષાદાર નાદિર શામલ શ્રીરામે ત્યાં ખીજ વખત સઘવી છગનલાલ બુઠાભાઈએ કરાવેલ છે ત્યાં ચાતુર્માસમાં શ્રીમદ્ભાગવતની કથા વચાવ છે અને શ્રી ગુણાઈજીના જે બાલકો દેલવાડે આવે છે તેઓ અહિં ઉતરે છે જેની દેખરેખ મહાજન કરે છે હવેલીની નીચેના ભાગમાં બે ગોશાળા છે જેમાં શ્રીશ્યામલાલજી તથા શ્રીમાલકૃષ્ણલાલજીની ગાયો ચાધાય છે, અન્નકૂટાદિ ઉત્સવોના પવિત્ર દિવસોમાં આ હવેલી, શ્યામલાલજી તથા બાલકૃષ્ણલાલજીના સ્થાનોની પરિક્રમા કરવામાં આવે છે

“કલ્યાણરાયજીનું મંદિર.”

આ મંદિર સેકડો વર્ષ પૂર્વજી જૂનું છે તેના વહીવટ હાલ દેલવાડા મહાજન કરે છે મંદિર શિખર વિનાનું ઘણું જૂનું છે તેના ઇર્ષાદારની ખાસ જરૂર છે અદર શ્યામ પત્થરનું કલ્યાણરાયનું સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મવાળું છે ખીજી માધવરાયનું અને ત્રીજી સ્વામિનીજીનું એમ પંચ ધાતુના ત્રણ સ્વરૂપો છે. આ રાજાકોદારની ચલ મૂર્તિઓ પૂર્વાભિમુખે છે. આ મંદિર દેલવાડામાં શ્યામલાલની હવેલીની સામે દક્ષિણમાં છે

“વાણીયાવાડમાં સામુદ્રી (સુન્દરી) માતાનું સ્થાન.”

આ માતા કંડોળીયા બ્રાહ્મણ અને કપોળ વણિકોનાં કુળદેવી છે. આ સામુદ્રી માતાને ચંડીપાઠના મૂર્તિરહસ્યમાં સુન્દરી નામે કહ્યાં છે. આ દેવળ સંવત્ ૧૯૩૦ માં દેલવાડાના મહાજન તરફથી ળંધાવવામાં આવ્યું છે, અને તેનું સમારં કામ સંવત્ ૧૯૭૫-૭૬ માં સંધવી છગનલાલ જીઠાભાઈ તરફથી થયેલું છે. નવરાત્રિનાં અહિં મહોત્સવ યાય છે અને ગરબી ગવાય છે. હાલ કંડોળીયા વિપ્ર અમૃતલાલ મહાશંકર તેના પૂજારી તરીકે પૂજા કરે છે. આજ વાણીયાવાડમાં કંડોળીયા બ્રાહ્મણની બ્રહ્મપુરી છે. “કંડુલપુરાણ” અ. ૫. માં ચામુળા ચત્ર સામુદ્રી ॥૧૩૫॥ માં સામુદ્રીને કપોળ, સોરડીયા, કંડોળીયા ઇ. નાં કુલદેવી કહ્યાં છે કુંડલધારિન્ કુંડલ ધારણ કરનાર કુંડલીયા ઉપરથી કંડોળીયા બ્રાહ્મણ કહેવાય જં પૂર્વે તેઓ અસલ કુંડલપુર કંડોરણામાં રહેતા હતા. તેના યજમાન કપોલાસ્વાઃ કપોલા-જૂતહુલ્લાઃ જેના કપોલ-ગાલો અફલુત કુંડલના પ્રકાશથી ચોસતા હોવાથી તેઓ કપોલ વૈશ્ય કહેવાયા.

“દેલવાડામાં શ્રી નૃસિંહજીનું પ્રાચીન મંદિર.”

દક્ષિણે સામુદ્રીમાતાની પાસેજ શ્રીનૃસિંહજીનું મંદિર સેંકડો વર્ષ ઉપરનું ઘણું પ્રાચીન છે. પૂર્વે તેને ના. ગાયકવાડ સરકાર તથા નવાબ સરકારથી લાગા અને રૂકા મળેલા એમ

કહેવાય છે. હાલ તેના દીવેલીયા તરીકે “કાળાપાણ” ગામે સોળ વીયાંની વાડી છે. વૈશાખ સુદી ૧૪ નરસિંહ ચૌદશે અહિં પરંપરાથી મોટો નૃસિંહજયન્તિનો ઉત્સવ થાય છે. આ નૃસિંહના અમત્કારની એક એવી વાત છે કે “રૂગનાથ નામના શ્રીનૃસિંહના સેવકને નાતના ઝઘડાથી બાકરાબાદમાં કેદ પૂર્યા હતા ત્યાં તેમણે નૃસિંહની ઘણી સ્તુતિ કર્યાથી તેની ભક્તિના પ્રતાપે ભગવાને તેમને રાતો રાત જેલમાંથી આ નૃસિંહમંદિરમાં મૂકી દીધેલા અને સવારે સૌએ તેમને શ્રીનૃસિંહની સેવા કરતા જોયા, જેલમાં તપાસ કરતાં ન મળ્યાથી સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા હતા એમ તેના અગાઉના પૂજારી સ્વ. કીળા દુલ્લભજીએ મને કહ્યું હતું આ નૃસિંહનું સ્વરૂપ ઘણું વિકાળ છે તેની જયન્તીના દિને હજારો લોકો તેની લીલાના દર્શને આવે છે. હાલ બટ મણિશંકર ભવાનીશંકર તેની પૂજા કરે છે. અને દેલવાડા મહાજન દીવેલીયા ઉપરાંતનો વધારાનો મંદિરનો ખર્ચ લોગવી દેખરેખ રાખે છે.

શ્રીહનુમાનમંદિર-દેલવાડા ગામની બહાર કિલ્લાની ભીંતમાં સરકારી બાગના પશ્ચિમ-મુખના દરવાજા સામે મોટું શ્રીહનુમાનજીનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે ગામનો કિલ્લો થયો ત્યારનું જૂનું આ સ્વરૂપ છે. જેના સંરક્ષણ માટે દેલવાડા મહાજન તરફથી બળીખંધ બારણાંવાળું દેરણ કરાવી સં. ૧૯૯૧ માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે.

“દેવવાડા ગામની ચારે દિશામાં ૪ દેવીઓનાં સ્થાનો.”

૧ મહાકાલી—આ દેવીની દહેરી ‘અબર’ ગામ જતાં પૂર્વમાં વિપ્ર નાગજી રણછોડની વાડી પાસે છે. જે ધોળીનાં કુલદેવી છે, અને ત્યાં તેઓ શુભ પ્રસંગે બાથ છે.

૨. ઘારીપુરી કે ભરીપુરી—આ દેવીનું સ્થાન પાશ્વમે “વાંસોજ” ગામ જતાં રસ્તામાં આવે છે, ત્યાં હાલ દેવળ નથી પણ ભરીપુરી નામે ૧ ક્ષેત્રનું સ્થાન છે.

૩. મરુતાદેવી—આ મરવા દેવીનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ સ્થાન દક્ષિણમાં નવાળંદર જતાં સમુદ્ર પાસે છે. જેનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૫૮ થી છે.

૪. શક્તિદેવી—આ કંટકશેષિણી દેવીનું સ્થાન ઉત્તરમાં નદીના કિનારે ‘શક્તના આરા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, જેનું માહાત્મ્ય આ પુસ્તકના પૃ ૨૬૪ માં છે.

“પંચતીર્થો—સ્નાન.”

અગાઉ કેટલાંક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષો આ પંચતીર્થો સ્નાન કરવા જતાં હતાં, તેમાં પ્રથમ સ્નાન જ્ઞાનવાપીમાં થાય છે, બીજું સ્નાન ઋષિતોયા-મચ્છુન્દ્રી નદીમાં, ત્રીજું સ્નાન નારદકુંડમાં, ચોથું સ્નાન સાંજકુંડમાં, અને પાંચમું સ્નાન સૂર્યકુંડમાં કરી ગુપ્તપ્રયાગમાં સ્નાન અને દર્શન કરી ઘરે આવવું એવો પ્રાચીન વિધિ છે.

“જ્ઞાનવાપી” :—આ નામની વાવ દીવ દરવાજા પાસે દેલવાડાના કોટની અંદર મીનારા પાસે પૂર્વમાં છે, અહિં પંચતીર્થીનું પ્રથમ સ્નાન થાય છે, આ વાવનાં જલને મંગલવારે અશ્વિની નક્ષત્રમાં જે પીએ અથવા તેમાં સ્નાન કરે તે શરીરે નીરોગી થાય છે.

“દુધકુંડી” :—આ સ્થળ જ્ઞાનવાપીની ઘડમાં છે, જે સ્ત્રીઓને ધાવણ આવતું ન હોય તે આ દુધકુંડીમાં ૧૧ શેર દુધ નાખે તો ધાવણ આવે એવી પરંપરાગત માન્યતા આજ પણ ચાલુ છે.

“ધર્મકુંડ” :—દેલવાડાના ગોંદરામાં અવાડાવાળી વાવને ધર્મકુંડ કહે છે શેઠ અમરસી દામોદરદાસે તેને દુરસ્ત કરાવી ઢોરોને પાણી પાવાના અવાડા બંધાવ્યાને ત્યાં શિલાલેખ છે, આ વાવની પાછળની વાડી મહાજનહત્તક ગૌચર તરીકે છે.

“ચંદ્રેશ્વર કે ચંદ્રેશ્વર” :—આ મહાદેવનું મંદિર પૂર્વે, ધર્મકુંડ પાસે હતું. એમ મહારા પિતા કહેતા, અગાઉ તેના પાયા પણ ત્યાં હતા, પરંતુ હાલ ત્યાં કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

“સીતા આંખો” :—ઉના સડક અને સાંજકુંડની વચ્ચે અગાઉ “સીતા આંખો” નામે મોટું એક ઝાડ હતું જ્યાં અગાઉ સ્ત્રીઓ વિસામો લેતી. હાલ તે ઝાડ નથી, પરંતુ હાલ ત્યાં વડનું ૧ ઝાડ છે. શુક્લપ્રયાગમાં સ્મશાને જતાં શળને અહિં વિશ્રાન્તિ અપાય છે.

“ગંગાતલાવડી:”—નામે તીર્થ લીડભાંજન મહાદેવની લાઇનમાં ઉત્તર તરફ ૪૦ કદમ છેટે નદીમાં પુરાયેલ કુંડ છે. જેને વૃદ્ધ લોકો “ગંગાતલાવડી” નામે કહે છે. ઋષિતોયા-મન્થુન્દ્રી નદી જ્યારે સુકાઇ જાય છે ત્યારે લોકો તેને મળાવી તેમાં સ્નાન કરે છે, તેમાં કોઇ કોઇવાર ૩ નેત્રનાં મત્સ્ય પણ દેખાય છે.

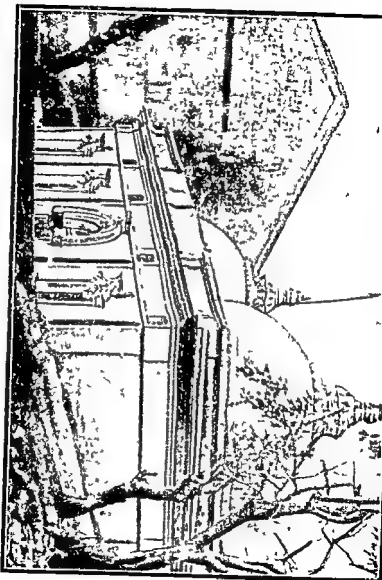
“મહાતીર્થ—રામપાજતીર્થ.”

પ્ર. ખંડ અ. ૨૬૭ પૃ. ૧૨ માં ઋષિતોયાના મહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે:—

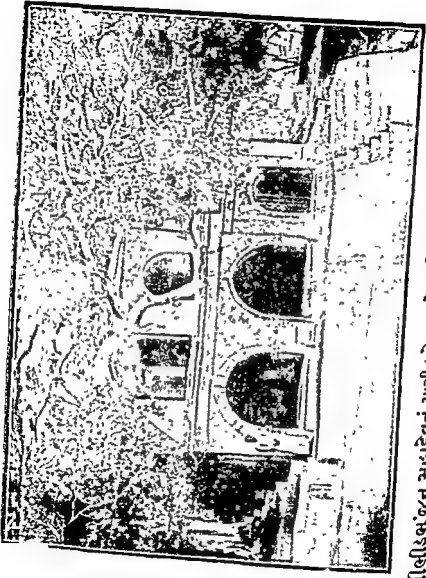
સર્વથા સુલભા દેવી ત્રિષુ સ્થાનેષુ દુર્લભા ।

મહોદયે મહાતીર્થે મૂલચળ્લીશસંજિથૌ ॥ ૨૧ ॥

દેવી ઋષિતોયા નદી સર્વત્ર સુલભ છે, પરંતુ મહોદય-મોદેશ્વર, મહાતીર્થ—રામપાજ અને મૂળચળ્લીશ—નાના મહાદેવની પાસેનો ભાગ, આ ૩ તીર્થોમાં દુર્લભ—પુણ્યદાયિની છે. અને તેમાંય સમુદ્રસંગમ વિશેષ દુર્લભ છે. આ રામપાજ-મહાતીર્થની હદ લીડભાંજન મહાદેવના દેવળથી દક્ષિણ તરફ હાલ જૂના દેખાતા હવેડા સુધી છે, તેટલા ભાગમાં નદીમાં ઉતરવાનો તીર્થ જેવો પગથીયાંબંધ ઉંડાણ સુધી ધાક છે. જેમાંનો કેટલોક ભાગ નદીના વેગથી નાશ પામ્યો છે, કેટલોક પુરાયેલો છે અને કેટલોક છાણાવસ્થામાં આવે પડે દેખાય છે. આ એક પુરાણપ્રસિદ્ધ અત્યંત પવિત્ર

દેલવાડા પાસે અંબરમાં શ્રીસિદ્ધિ-શ્વરાદિ મહાદેવનાં અર્ચિષ્ઠ ગ્રામીન દેવળો અને વટસા-
વિત્રીનો વડ, (સ. હરિભાઈ ભાઈ નેશીના સૌજન્યથી) પૃ. ૩૬૫

શ્રીભીડભંગન મહાદેવનું પ્રાચીન દેવળ અને ધર્મશાળા, દિલવાડા મચ્છનંદી નીચે પાંચે

તીર્થ છે. આને પણ ઘણાં મોટાં બેલાંઓ તેમાંથી નીકળેલાં જ્યાં ત્યાં પડ્યાં છે. આ સ્થળે સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણાદિનું બહુ માહાત્મ્ય છે. શ્રાવણીના દિવસે એની સામે બ્રાહ્મણો નદી કિનારે ઉપાકર્મ કરે છે. બીડલંજનનો નદી તરફનો ભાગ નદી વેગથી તુટી જવાથી સંવત ૧૯૯૫ માં જ્યારે તેનો અર્જુનદાર ક્યો તે વખતે કુંડ તથા પાજનાં નિશાન બેવામાં આવ્યાં છે તે નદીના વેગથી પુરાઈ જાય છે. આ રામપાજનો અર્જુનદાર અને ૧ ચોરો સં. ૧૯૫૬ પૂર્વે દેશાઈ અમરજી મૂળજીએ કરાવ્યો હતો જેમાં ચોરો આજે પણ તેના નામથી ઓળખાય છે.

“કાલિકા-ધો”—બીડલંજનથી આસરે ૫૦૦ કદમ છેટે કાલિકા ધો જેને હાલમાં કાળીયો ધો કહે છે. ત્યાં પૂર્વે કાલિકાનું મંદિર હોવાનું કહેવાય છે. જેના અવશેષો તથા વાવ નદી કિનારે બેખડમાં અર્જુનવિસ્થામાં દેખાય છે, જે નદીના વેગથી નાશ પામતું જાય છે. જેના પાયા હાલ નદીની બેખડમાં મોચુક છે.

“નદી કાંઠે ભયલંજન કે બીડલંજનનું સ્થાન.”

દેલવાડા ગામની બહાર ઉત્તરે મુશ્મુન્દ્રી નદીના કાંઠે રામપાજની પાસેજ શિખરવાળું બીડલંજન મહાદેવનું પુરાતની દેવળ છે. બાબુમાં ધર્મગાળા છે આબુબાબુમાં તેના પૂજારી

જાવાઓનાં સમાધિ સ્થાનો, પીપળા અને કરેણનાં ઝાડો છે. દેવળની પામેથી વહેતી નદીના વેગથી મદિરને નુકસાન ન થાય તે માટે ઉઘરાણું કરી સંવત્ ૧૯૯૫ માં મજબુત ઘાટ જેવો બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. આ દેવળ ધણુ પ્રાચીન છે.

“પિપ્પલેશ્વર-પીપળીયા મહાદેવ”

આ મહાદેવનું જુનું સ્થાન ડેલવાડેથી દક્ષિણમાં પૂર્વાભિમુખે નવાળંદરની સડકથી મથાનમાં જંગીબંધ નાની ધુમટવાળી દેરીમાં છે, તેમાં જલાધારીવાળું નાનું શિવલિંગ છે, પશ્ચિમ ગોળમાં પાર્વતીની બે હાથ જોડેલી ૪ હાથવાળી મૂર્તિ છે, તેમજ ઉત્તરમુખે જાણેશ અને નન્દી ઇ. છે. બહાર પૂર્વમાં ખુલ્લા ચોરામાં શિવલિંગવાળું સમાધિ સ્થાન છે. પૂર્વે અહીં પીપળા અને વડલાનાં મોટાં ઝાડો હતાં, હાલ પીળી કરેણના ઝાડો છે. પાછળ હવેડાવાળી જુની વાવ છે, ઉત્તર દક્ષિણે વાડીને ખેતરો છે. આ શિવાલય શેઠ જીહાભાઈ પ્રેમજી વેરા તરફથી જીર્ણોદ્ધાર કરીને બંધાવાયું છે તેના વંશજો તરફથી શ્રાવણ માસમાં કોઇ પણ વ્રાણજી પૂજા કરે છે, અને દેલવાડા મહાજન તેની સંભાળ રાખે છે.

“કોટેશ્વર-કોટનાથ કે કોટડીયા મહાદેવનું સ્થાન:-
આ સ્થાન કાળાપાણ ગામથી દેલવાડે આવતાં રસ્તામાં અને સંગમેશ્વર-સુખનાથની પૂર્વ દિશામાં નદીને સામે કાઠે છે.

પૂર્વાભિમુખ દ્વારનાં ચિખરબંધ આ દેવળમાં બે શિવલિંગો છે. તેમજ ગણપતિ, પાર્વતી, નંદી તથા હનુમાનની મૂર્તિઓ છે, સભામંડપમાં આરસને શિલાલેખ છે, તેમાં ગોવિન્દજી ખીમજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. જાણુમાં વાવ તથા ખેતરો છે, દેવળની પાછળ પાંચ પાળીઆ-ખાંભીઓ છે, જેમાં ક્રમશઃ ૧૬૦૦ અને ૧૭૩૬ ની સાલ છે, તે સિવાય વાલેશ્વરી, નંદી ઇ. ની ખંડિત મૂર્તિઓ પણ છે. દક્ષિણમાં સમંડીનું ઝાડ અને આસપાસ વાડીઓ છે.

સુખનાથ—મોટામહાદેવના દેવળની સામે પૂર્વસુખાની ધર્મશાળાના પ્રવેશદ્વાર ઉપર નીચે મુજબ શિલાલેખ છે; “આ ધર્મશાળા દેવવાડાના રહીશ જોશીજીનારામ સુત્રનિકમજી (જિજ્ઞે મોટા જોશી) ત્યાં દેવશંકરે પોતાના દ્રવ્ય ખરચથી ધર્માર્થે શ્રીસુખનાથ મહાદેવમાં બંધાવી છે, થાકે ૧૭૬૬ સં., ૧૬૩૩ અપાડ સુદી ૧ ગુરુવાર.”

“નવાખંદરની સડક કાંઠેનું હનુમાનમંદિર.”

“નવાખંદર” ગામ પાસે સડકને કાંઠે શ્રીહનુમાનજીનું ધુમંટવાળું બળીબંધ ખારણાનું નાનું દેવળ છે. અન્દરના પીંબા ખંડમાં દક્ષિણ મુખે ઇશાન ખૂણામાં બે હાથ ઉપરની હનુમાનજીની પત્થરની મૂર્તિ છે, બાજુમાં બીજી ખંડિત મૂર્તિ છે. સામે જોખમાં પૂર્વાભિમુખે બેઠેલી ૧ હાથની માતા-

છુની મૂર્તિ છે. તેની નીચે અખંડ ગણેશ મૂર્તિ છે. દેવળની
ગહાવની બારશાખ ઉપર ભીંતમાં નીચે સુજળ શિલાલેખ
છે “આ મંદિર સ્વર્ગવાસી કીકાળી મહેતા પિતાજી હંસરાજ
કુનાચના કમરણાયેં તેમના ચિ. ભાઈ ત્રિલોચનદાસ હંસરાજે
(જીર્ણોદ્ધાર કરી) બંધાવ્યું છે, સંવત ૧૯૭૧ ઇ.સ. ૧૯૧૫.”

“નવાખંદરના સમુદ્રતટે રત્નેશ્વર કે લહેરીયા મહાદેવ.”

નવાખંદરના સમુદ્રકિનારાના બાઠોડામાં લહેરીયા
મહાદેવનું એકહાથ આસરાનું શિવલિંગ છે, તેને કેટલાક
રત્નેશ્વર નામે પણ કહે છે, તેને અન્દર સુધી સમુદ્રના મોબંચો
નિત્ય સ્નાન કરાવે છે. અધિક માસમાં અને કોષક વખતે
આટલે દિવસે લોકો અહિં સમુદ્ર સ્નાન કરી તેનાં દર્શન
પૂજન કરે છે, ભરતી વખતે દર્શન થતું નથી. બળેવને દિવસે
કેના ફેલવાડેથી સેંકડો હિન્દુઓ અને સ્વારી સાથે સરકારી
અમલદારો સમુદ્રપૂજન કરી અહીં સુધી કેટલાક ખાસ દર્શન
કરવા આવે છે. આ મહાદેવ અમલકારી છે. આ શિવલિંગને કોષ
માછીમાંરે વંદાણમાં પૂજવા માટે લઈ ગયો હતો જેથી મધ્ય
હરીએ આ દિવસ સુધી તેનું વંદાણ ચાલવા દીધું નહિ,
પરંતુ બ્યારે તેને સ્વસ્થાને મૂકવા માટે પાછું વાળ્યું કે
તુરંતજ ત્યાં પાછું આવી પુર્યું, એવી દંતકથા છે. ઘણી
વાર આ શિવલિંગ અખંડ એકજ પત્થરની જલાધારીથી છુટું
થઈ અદૃશ્ય થઈ પાછું ત્યાંનું ત્યાંજ, અર્ધચન્દ્રાકાર મંદિર

જેવાં ભાઠોડામાં દર્શન આપે છે, જેનાં આપણને બેસીને દર્શન થઈ શકે છે.

મધુન્દી નદી અગાઉ બે દિવાદાંડીની પાસે પશ્ચિમ તરફ મળતી હતી, પરંતુ હાલ આ લહેરીયા મહાદેવની બાણુમાં ઠાળા હાથ તરફ સમુદ્રમાં મળે છે, કુદરતી રીતે જ કમાનદાર ભાઠોડાના દરવાજા જેવા ભાગ આગળ જાળીના દ્વારથી આ મહાદેવના સ્થાનના રક્ષણની જરૂર છે કે જેથી ત્યાં કોઈ વિધર્મીઓ ગન્ડકી કરી શકે નહીં. અનેક હિન્દુઓ અધિતોયાના સંજમમાં સ્નાન કરી આ મહાદેવનાં દર્શન પૂજન કરી પાવન થાય છે.

“ગરાલ પાસે મંજનાથ મહાદેવનું સ્થાન.”

ગરાળ ગામની બહાર પાસેજ ગંજનાથ મહાદેવનું રમણીય સ્થાન છે, ત્યાં ગૌરીકુંડ પણ છે. ગરાળના ઝાંપામાં ભૂલેશ્વર-મહાદેવનું દેવળ છે, જેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રાગજી આજીંદજીએ તે બંધાવેલું છે. તેનો બીજીવારનો જીર્ણોદ્ધાર ઉનાવાળા ભગવાનદાસ ગીગાભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૩૨ માં કરાવ્યો છે. બીજું રામજી મંદિર છે, ત્રીજું સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે, ગામના ઝાંપે ચેઠ પરમાજીજી જેરામની બંધાવેલી ધર્મશાળા છે, જેના જીર્ણોદ્ધારની હાલ જરૂર છે. ગરાલથી પૂર્વે અને સામતેરથી દક્ષિણે રામનાથનું દેવળ અને રામકુંડ છે. રામનાથથી પૂર્વે ગાંઝડા ગામમાં હરેશ્વરમહાદેવનું દેવળ, રામચન્દ્રનાં બે મંદિરો, સ્વામીનારાયણનું મંદિર તથા લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર વગેરે છે.

“સામતેર ગામનાં અને તેની બહારનાં દેવસ્થળો.”

સામતેર ગામમાં સાંબકુંડ અને તેમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ છે. પૂર્વે અહિં સૂર્યનું મંદિર પણ હતું. સાંબકુંડ ઉપર મુક્તિ-ચૈતન્ય સ્વામીનું સમાધિસ્થાન છે, ફરતો વડો છે, અન્દર ૪ રૂમની ધર્મશાળા છે. ગામની મધ્યમાં મુક્તિચૈતન્યની બેઠક છે. ગામમાં બાલકૃષ્ણલાલની હવેલી અને રતનજી લીમજીનું બધાવેલું લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે; તેની સામે સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે, ગામને ઝાંપે લવાની માતા છે તથા ઇશ્વર્યા નાગનું સ્થાનક છે. ત્યાંથી જ નાન નીકળે તેણે તલવટ, ખીચડી, શ્રીકૃષ્ણદિ ધરવું પૂડે છે. તેની અમલકારી કથા પણ કહેવાય છે. ગામની પૂર્વ પશ્ચિમે બે ધર્મશાળા છે તેમજ અહિં સૌભરિ ઋષિનો આશ્રમ હોવાનું કહેવાય છે. ગામ ઝાંપેની રાવલ નદીને કિનારે કામનાથ મહાદેવનું દેવળ છે. તેની ગાજુના સ્થાનમાં સૂન્યાસીઓને ઉતરવાનું સ્થાન છે. સીમર ગામમાં પણ મુક્તિચૈતન્ય સ્વામીનો આશ્રમ અને પાદુકા છે, સં. ૧૯૯૪ ના વૈશાખ માસમાં સીમરનાં ગૃહસ્થ શા. મોહનલાલ હેમરાજને ત્યાં લેખકે કરેલી શ્રીમદ્ભાગવતપારાયણની સમાપ્તિમાં આ સ્થાનનાં દર્શન કર્યા હતાં.

“રખાંદે-રાંદલ”:-આમાતાનું મોટું સ્થાન અંગર ગામથી પૂર્વે અમોદરા ગામમાં છે જ્યાં ઘણા લોકો માનતાએ જાય છે અને કાઠીયાવાડમાં તેનો મોટો મહિમા છે.

“કાળાપાણુમાં ચમત્કારી નાગનાથનું સ્થાન.”

આ મહાદેવના દેવળને દેલવાડાના કપોળ સંઘવી ઠાકરસી લાણુજી તથા દેવીદાસ લાણુજીએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને બાંધાવ્યું છે. કોઈ કોઈવાર આ જગ્યાએ રાત્રે ચળકતા મણિવાળો મણિધર-નાગ નીકળે છે, જેનો સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાય છે, એમ ત્યાંના ખેડુત લોકોનું કહેવું છે, અને તેથી તે નાગનાથ નામે કહેવાય છે.

“શૂરાપુરાનું સ્થાન:”—આ સ્થાન નાગનાથથી ઉત્તરમાં છે, તે દામાવાળા શૂરાપુરાનાં સ્થાનકની ગામના લોકો પૂજા-માનતાઓ કરે છે. આ સ્થાન ઘણું ચમત્કારી મનાય છે.

“અંબાર ગામનાં સિદ્ધેશ્વરાદિનાં જૂનાં દેવસ્થળો.”

આ અંબાર ગામ ઘણું પ્રાચીન છે, તેમાં અને આજુબાજુમાં ઘણાં હિન્દુ દેવળો હતાં એમ પ્રભાસખંડમાં આ તરફની દિશામાં લખેલાં તે દેવોનાં નામોથી જણાય છે. અંબાર, અઝર, અબહર કે હબર નામે પ્રસિદ્ધ ગામ દેલવાડાથી પૂર્વે બે માઈલ ઉપર છે, તેની પૂર્વે ૧ ખેતર દૂર ખડકમાં ત્રણ મહાદેવનાં જૂદાં શિવાલિંગો છે. પહેલું સિદ્ધેશ્વર છે જેને કોઈ સંઘેશ્વર કે સિહેશ્વર પણ કહે છે જે સૌરાષ્ટ્રીસોમનાથ જેવું તેજસ્વી ચમત્કારી શિવલિંગ છે, તેનું દ્વાર ઉત્તરમાં છે. બીજું દક્ષિણમાં વીરભદ્રેશ્વર કે વીરનાથનું શિવલિંગ

પૂર્વાભિમુખ દ્વારના દેવળમાં છે. ત્રીજા મૂળ-ચંડેશ્વર છે, તેનું દ્વાર દક્ષિણમાં છે. આ ત્રણેના સભામંડપ એકજ છે. પત્થરની ધાર ઉપર ધર્મશાળાની દક્ષિણે ભૂતનાથ કે ભૂતેશ્વરની દહેરી છે, સિધ્ધેશ્વરની પાસે બે બાબુ પગથીયાવાળી વાવ છે જેમાં હમેશ લાલ પાણી રહે છે. તેમાં ૩ નેત્રનાં મત્સ્યો છે, વાવમાં જલાધારીવાળું બાણ છે. વાવની ઉપર અક્ષય વડ છે ત્યાં વટસાવિત્રી અને બીજે દિને લોકે પૂજા કરે છે. તેની ઉપર શ્રીસિધ્ધેશ્વરી માતાની દહેરી છે. આ જગ્યાની દેખરેખ અને મહાદેવની પૂજા પરંપરાથી બાવા રામગર નારણગર ઓસરીવાળાં બે ઘરોમાં રહીને કરે છે. અહિં સં. ૧૯૧૧ માં આ રામગરની પૂર્વે પાંચમી પેઢીએ થયેલા રૂપગરે અવતાં સમાધિ લીધી હતી. સમાધિની બાબુમાં વાડામાં બીલીપત્રનાં ૪-૫ ઝાડો અને રા. હરિલાલ અલાઈએ બંધાવેલ વાવ છે સિધ્ધેશ્વરને અંગે બાવા નારણગર દેવળગરને દીવેલીયું આપેલ જે ખાલસા કરેલું પરંતુ રામગરની માગણીથી માત્ર જૂજ વિદોટીને દરે તેને પાછું સોંપ્યું છે.

સિધ્ધેશ્વરની દક્ષિણે ધર્મશાળા છે તેનો શિલાલેખ નીચે મુજબ છે:—

“ આ ધર્મશાળા ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ માટે શ્રી દેવવાડાના રહીશ ભેરી અલાઈ કાલીદાસના દીકરાઓએ બંધાવી છે. સં. ૧૯૮૮ ના શ્રાવણ સુદ ૧ બુધવાર તા. ૩-૮-૧૯૩૨ ”

સિધ્ધેશ્વરના અર્ચોદ્ધારનો શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:-

“ ૪ શ્રીસિધ્ધેશ્વરો વિજયતે, આ સિધ્ધેશ્વરનું પુરાતન મંદિર તદ્દન અર્ણ સ્થિતિમાં આવનાથી દેવવાડાના રહીશ ભેરી હરિભાઈ જીભાઈ, નરભેશંકર જીભાઈ તથા વંભેશંકર જીભાઈએ તેમના સ્વર્ગવાસી પિતાશ્રી જીભાઈ કાલીદાસ, માતૃશ્રી અમૃતબાઈ, ભાઈ ભાવજી જીભાઈ, કાકા હરિશંકર કાલીદાસ, નાનજી કાલીદાસ, તથા ભોળાનાથ કાલીદાસના સ્મરણ પુણ્યાર્થે કરીથી બંધાવ્યું છે. મિતિ સંવત ૧૯૮૭ ના માહ સુદી ૫ શનિવાર. ”

આ દેવળની પૂર્વે જૂની દેરીબંધ સમાધિઓ છે. તેની બાજુના પીપળે હિન્દુઓ પાણી રેડવા અને શ્રાદ્ધ કરવા પ્રાચીન કાળથી આવે છે.

અજરની ઉત્તરે રસ્તામાં જતાં સૂરજ દેવનું સ્થાન છે. તેની પાછળ રૂપ કદમ છેટે અજેપાલનાં ૪ ગાડાં છે તેનાં પાન ઘણા રોગમાં વપરાય છે.

અજર જૈનોનું પણ મોટું ધામ મનાય છે ત્યાં અજહરા પાર્શ્વનાથનું મોટું દેવળ છે જ્યાં સેંકડો જૈનો યાત્રાએ આવે છે. પૂર્વે આ દેરાસર પાસે શિવમંદિર હતું જેનો નાશ કરાયો છે. જેમાંની હનુમાન્ અને ગણપતિની મૂર્તિ જૈનના દેરાસરની બહાર દરવાજા પાસે છે. અજરથી સિધ્ધેશ્વર જતાં રસ્તામાં વાવ તથા અવેડા આવે છે, તેની પાસે ગામનું સ્મથાન છે,

ત્યાંથી આસરે ૨૫ કદમ છેટે એક પીપળા નીચે શીતલા માતાનું સ્થાન છે. અંતર ગામમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે અને તેમાં સંવત્ ૧૯૬૦ માં દીડીંગામ્ણએ નવી મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠા કરી પધરાવી છે, તે પૂર્વે અહિં જુનું મંદિર હતું. બીજાં પણ ગામમાં મહાદેવ અને ઠાકરમંદિર વગેરે છે.

અંતરમાં નાગ-સર્પો ઘણા છે, જેમાં ૧ મહિધર નાગ હોવાનું પણ કહેવાય છે. “નાગમગા” નામે એક જાત છે તેઓ જીવંતમાં એકવાર અહિં નાગો પાસે માગવા આવે છે અને નાગો એટલું બધું તેમને સુવર્ણ આપે છે કે તે પછી તેમને બીજા કોઈ પાસે માગવા જવું પડતું નથી, એમ મહેં સાંભળ્યું છે. ઉના, દેલવાડા, દીવ, અંતર વગેરેમાં આવેલા જૈન મંદિરો, મૂર્તિઓ વગેરેનું ઐતિહાસિક વર્ણન લખેલું મહારી પાસે તૈયાર છે છતાં વિસ્તાર ભયથી છોડી દેવું પડ્યું છે. તે કોઈવાર સ્વતંત્ર પુસ્તકાકારે છપાશે.

“વીરભદ્રેશ્વર કે વીરનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન સ્થાન.”

આ મહાદેવ દેલવાડાથી પાશ્વર્ષી બે ગાઉ છેટે છે. તેનું ગિજરબંધ ઉંચું દેવળ ઘણું દૂરથી દેખાય છે. આ વીર-ભદ્રેશ્વરના સભામંડપની પૂર્વાભિમુખની ભીતમાં નીચે મુજબ આરસનો શિલાલેખ છે:—“શ્રી દેલવાડા પાસેના શ્રીકેસર ગામમાં શ્રીવીરભદ્રેશ્વર મહાદેવના દેવડનો જીર્ણોદ્ધાર તથા નવી ધર્મશાળા નીચે લખેલા ગૃહસ્થોની સહાયતાથી બંધા-

વવામાં આવ્યાં છે, સંવત્ ૧૯૬૬ ના શ્રાવણ વદી ૫ ને
 'શુક્રવારે.' તે પછી તેમાં ૩૨ જણાઓનાં નામો તેમણે
 આપેલી રકમ સાથે લખ્યાં છે તેમ તેમાં બીજાની પણ મદદ
 હતી. આ છૂર્ણોદ્ધારમાં આસરે સાત હજાર રૂ. નો ખર્ચ થયો
 છે. તેનું રહી ગયેલું વાસ્તુ સં. ૧૯૯૨ ના ચૈત્ર વદી ૮ નું
 ભદ્ર વલ્લભરામ જગદીશે રિપેર કરાવી સારો ખર્ચ કરી કર્યું છે.
 ટેકરા ઉપરનું આ દેવળનું શિખર નકસીદાર અને ઘણું ઉંચું
 હોઇ તે કૈલાસ જેવું લબ્ધ દેખાય છે. દેવળ અને સભામંડપમાં
 બધે આરસની લાદી પાયરેલી છે. દેવળના મધ્યમાં વીર-
 ભદ્રેશ્વરનું આશરે ૧૫ ફૂટ ઉંચું અને ૩ ફૂટ પહોળું અખંડિત
 અને તેજસ્વી સ્વયંભૂ શિવલિંગ છે. તેને માથે નવમુખી
 અઢી મણનો મોટો પિત્તળનો નકસીદાર નાગ ધરાય છે. ફરતી
 ત્રાંજાની મોટી જલાધારી છે. તેની પાસે પાછળ વાયવ્યમાં
 પત્થરની જલાધારીવાળું ભૂતેશ્વર કે ભૂતનાથનું ૧ શિવલિંગ
 છે. મહાદેવની પાછળ પૂર્વમુખે ગોખલામાં આશરે દોઢ
 હાથની પાર્વતીજીની મૂર્તિ છે, બીજા ગોખમાં ઉત્તરમુખે
 જૂની ગણેશની મૂર્તિ છે, દેવળ અને સભામંડપની વચ્ચેના
 બાજીબંધ ભાગમાં ઉત્તરમુખે આરસની સુંદર ગણેશમૂર્તિ
 છે, સચિત્ર લબ્ધ નકસીદાર ચારે કોર ખુલ્લા અને ઉપર
 ધુમટવાળા ૮ સ્તંભોમાં રસલીલાનાં ચિત્રવાળો સભામંડપ
 છે. તેમાં આરસનો નન્દી અને કૂર્મ છે મંડપની બહાર
 પાસેજ ઇશાનમાં બાજીબંધ અગાસીવાળા દેવળમાં અઢી હાથ

ઉંચી દક્ષિણમુખની પનોતીવાળી હનુમાનની મૂર્તિ છે. અને ખીણ ૧ પુરુષ ઉંચી પૂર્વાભિમુખની હનુમાનની મૂર્તિ છે, તેની પાછળ પૂર્વમુખ માઢવાળો મોટો ડેલો છે, દેવળની ડાબી કોર દક્ષિણમુખ ૪ ઓરડીની લોકોને ઉતરવાની હરેક સોઇવાળી ધર્મશાળા છે અને તેમાં દીવવાળા રેવાશંકર મયાશંકરની સ્ત્રી ગહેનકુંવરે સંવત્ ૧૯૬૮ ના વૈશાખ સુદી ૧ ને ગુરુએ તે ધર્મશાળા ગંધાવ્યાનો તેની ઓસરીની ભીતમાં શિક્ષાલેખ છે. દેવળની પાછળ વાયવ્યમાં રસોડું તથા વીરનાથના મહંત દેવગર જીવણગરને સહકુંડુંગ રહેવા ઘર છે અને તેમની છ પેઢીથી તેઓ રહે છે. નૈઋત્યમાં ૧ કુવો છે. કંપાઉંડની ફરતો ૧૫ માથું ઉંચો ગાંધેલો વંડો છે.

દેવળની પૂર્વમાં દેલવાડાના કંડોળીઆ વિપ્ર સ્વ. દયાશંકર ઇશ્વરજીએ ગંધાવી આપેલ વાવ અને વાડી છે, ઓરસ ચોરસ દેવળ અને કંપાઉંડ મળી ૫૦૦ ગજ છે. દેવળમાં પાર્વતી અને ગણેશને ખોળામાં બેસાડેલી શંકરની પિત્તાળની મોટી મૂર્તિ છે. અઢીસો તોલાનો ચાંદીનો નાગ, સોનાનાં નાનું મોટું મળી ૧૦ તોલાનાં બે છત્રો, ૮૦ તોલાની છડી વગેરે વસ્તુઓ તેના પૂજારી દેવગર હસ્તક રહે છે અને તે શિવરાત્રિ, જન્માષ્ટમી અને શ્રાવણી અમાસે અહિં મોટા મેળા ભરાતા હોઇ તે તહેવારોને દિવસે શણગારીને ધરાવાય છે. અહિં જન્માષ્ટમીએ મોટો મેળો ભરાય છે અને ધીની પૂજા

ધાય છે અને ત્યારે ૫-૬ ગાઉ છેટેથી હજારો લોકો અહિં દર્શને આવે છે.

આ વીરનાથ ઉનેવાળોમાં ભટ, કંડોળીઆ, ઔદિચ્ય વગેરે પ્રાકૃતો તથા ખીજ વાણીઆ વગેરેના ખાસ ઇષ્ટદેવ છે અને અહિં ઘણા લોકો માનવાએ આવે છે, તેમજ ૧૫૦ માણસ જમે તેટલાં મોટાં વાસણો છે. દેવળને અંગે ૨૨ વીધાં આશરેની વાડી અને જમીન છે જુનાગઢ નવાબ સરકાર તરફથી ત્રીશ રૂપીઆ છ આના દીવેલીઆના મળે છે. વીરનાથની દક્ષિણે આશરે ૭૦ કદમ છેટે પગથીઆં વાળી પુરાતની દેસર ગામની વાવ છે, તેમા કથારીઓ, સતી અને હનુમાનનાં સ્થાનકો છે. ઉપર બે રેંટ અને હવાડા છે, નાના (સાના) દેસરમાં લુચારોએ સ. ૧૬૭૬ માં બંધાવેલું ધુમટવાણું નવું જાગેશ્વર મહાદેવનું નાનું દેવળ છે. શીરોજ ગામમાં દેસરના કોળી ભગવાન સીખાએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવી બંધાવેલ તપસ્વી મહાદેવની ધુમટવાળી દેરી છે. આ શિવ-લિંગ ૧ પુરુષ ઉંડું ખોદતાં સુધી નીકળેજ વ્લય છે એટલે અન્દર કેટલુંએ તે ઉંડું હશે. આ વીરભદ્રેશ્વરની દક્ષિણે સીધી લીંટીએ બે ગાઉ ઉપર વાંસોજ ગામની પાસે ભૂતેશ્વર કે ભૂતનાથનું પ્રાચીન ભવ્ય દેવળ છે. આ બંને દેવળોમાંનાં મહાદેવનાં શિવલિંગો રાવણે કાવડમાં આણેલાં એવી કથા છે.

“વીરભદ્રેશ્વર અને ભૂતેશ્વરની કથા”

ત્રેતાયુગમાં લંકાધિપતિ રાવણ દિગ્વિજય માટે શંકરન
 બે પ્રાણલિંગ લેવા કૈલાસમાં જઈ તપ કરી સામગાનથી
 શંકરની ભક્તિ કરવા લાગ્યો. નારદજી રાવણનો દુષ્ટ
 વિચાર જાણી રાવણને બાણો ન મળે અને દેવોનો નાશ
 ન થાય તે માટે ઇન્દ્રને જઈને મળ્યા અને બધી વાત
 કહી. જે સાંભળતાંજ ઇન્દ્ર દેવો ભેડે જ્યાં કૈલાસ પૂગ્યો
 ત્યાં તો રાવણની ભક્તિ અને તપથી પ્રસન્ન થઈ શ્રી શંકરે
 વરદાન માગવાનું કહેતાં રાવણે બે પંચપ્રહ્લાત્મક પ્રાણલિંગો
 માગ્યાં; શંકરે તે આપતાં રાવણને કહ્યું જે, ‘આ બે લિંગોને
 બે તું પૃથ્વી ઉપર મૂકીશ તો તે પૃથ્વીમાં ચોટી જશે અને
 ઉપડશે નહિ.’ રાવણે શંકરની આજ્ઞા માથે ચડાવી બે બાણ
 કાવડમાં બેઉ શિવલિંગોને મૂકી દક્ષિણ તરફ જતાં પગે ચાલતો
 આ દેવદારુક વનમાં વિસામો લેવા ચેકાયો. ઇન્દ્રાદિ દેવોને
 તેની ખબર થવાથી તેઓ રાવણની શોધમાં પાછળ પડ્યા અને
 વિચારવા લાગ્યા કે, ‘રાવણ આ બાણો લઈ લંકામાં પૂગી
 તેનું બે સ્થાપન કરશે તો તે કોઈથી છૂતાશે નહીં.’ આમ વિચાર
 કરી રાવણ પૃથ્વી ઉપર લિંગ મૂકે એવો ઉપાય પૂછવા
 દેવોએ વિષ્ણુ પાસે જઈ વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ વિચાર્યું જે,
 ‘રાવણ પ્રાણી હોવાથી સંધ્યાનો સમય ચૂકતો નથી’ એમ
 ધારી ગણપતિને બોલાવીને કહ્યું જે “તમો બાળપ્રહ્લાચારીનો

વેપ લઈ રાવણની આસપાસ ફરજો અને રાવણ બોલાવે તો તમારે તેની પાસે જવું અને તમોને બાણો સંભાળવા આપે તો તમારે કહેવું જે તમો ઝટ આવજો કારણ કે તેનો ભાર મારાથી વધુ નહિં જમાય, મારે જો મોડું કરશે તો હું ત્રણ વાર હાંક મારીશ તે છતાં તમો નહિં આવો તો હું આ લિંગોને પૃથ્વી ઉપર મૂકીને ચાલતો થઈશ. " આમ વિષ્ણુની આજ્ઞાથી ગણેશજી રાવણ પાસે ગયા, રાવણે સંધ્યાનો સમય થવાથી ત્યાં ફરતા બ્રહ્મચારી (ગણેશ)ને તે લિંગો સાચવવા હાથમાં આપ્યાં, ગણેશે ઉપર કહેલી શરતે લીધાં. જીજી તરફ રાવણ સંધ્યા કરતાં ધ્યાનમગ્ન થયો, તે વખતે દેવોએ પેલાં બે લિંગો ઉપર ત્રણ લોકનો ભાર મૂક્યો જે ગણપતિથી ન સહેવાતાં તેમણે રાવણને ત્રણ વાર હાંક મારી, છતાં તે ન આંખે નેથી તે લિંગોને પૃથ્વી ઉપર મૂકી ગણેશ અન્તર્ધ્યાન થતાં આ બે લિંગોએ પૃથ્વીમાં પાતાળ સુધી મૂળ ધાડ્યું. દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી તેનું પૂજન કર્યું. આ તરફ રાવણે સંધ્યા કરી લિંગો પાસે આવી વાંકા વળી તેને ઉપાડવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં તેમાં તે નિષ્ફલ નીવડી નિરાશ થઈ લંકામાં ગયો. આ શિવલિંગો એજ છે જે પરંપરાથી વીર-ભદ્રેશ્વર અને ભૂતનાથ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ શિવલિંગો કાર્તિક સુદી ૧, વિશાખાનક્ષત્ર, રવિવાર, મીનલગ્ન અને વ્યતિપાત યોગમાં અહિં મૂકાયાં હોવાથી કાર્તિક માસમાં તેની પૂજાદિ કરનારને ઘણું શુભ ફળ મળે છે. આ સ્થળોએ દીપેલું દાન

અનેક ગણુ ફલ આપે છે તુલાના સૂર્યમા કાર્તિક માસમા યાત્રાનો સમય મુખ્ય છે આ સ્થળે તુલાદાનનું ઘણુ પુણ્ય છે મહાશિવરાત્રીની મધ્યરાત્રિએ અભિષેક અને બિલિ પત્રાદિથી પૂજા કરનારને ત્યા સન્તાન અને ધન્યધાન્યાદિની વૃદ્ધિ વાય છે

“વાસોજમાં ભૂતેશ્વર મહાદેવનું રમણીય સ્થાન.”

દિનથી ઉત્તરે ૧ ગાઉ, વીરનાથથી દક્ષિણે અને દેવવાડાથી પશ્ચિમે ૧૧ ગાઉ છેટે ભૂતેશ્વરનું શિખરબાધ દેવળ છે આ મ્થાન ઘણું પ્રાચીન અને રમણીય છે રાવણે કેલામમાથી આણેલા જે બાણોમા પહેલાવીરભદ્રેશ્વર અને બીજા આ ભૂતેશ્વર છે કોઈ ડોઘ લોકો દિવમા બિરાજતા મોનનાથ અને દ્રોણ ગામના દ્રોણનાથ મગી ચાર બાણો રાવણ લાવેલ એમ કહે છે પૂર્વે આ મ્થળે જગલ હતું આસરે સો દોઢસો વર્ષ પૂર્વે લેખક (શાસ્ત્રી રે મે)ના પિતામહ હરજીવન લખન વગેરે પુરોહિતકુટુંબ આ ભૂતેશ્વરની પાસેના વાસોજ ગામમા રહેતા અને પોતાના મુદ્દેવ તરીકે ભૂતેશ્વરની પૂજા કરીને ભોજન લેતા આજે પણ તેઓ અને દીવ ઘોઘલા વગેરે ગામોના બીજા હિન્દુ લોકો વિવાહાદિ શુભ પ્રસંગોમા અહિ માનતાએ અને પૂજા કરવા આવે છે આબુબાબુમા આ ભૂતેશ્વરનો ઘણો મહિમા છે અને વાર તહેવારે સડડો લોકો અહિ દર્શન આવે છે અને મોગે મેગો જામે છે

આ ભૂતેશ્વરના દેવળના સલામંડપની ઘડાર દરવા-
ઘની ખેડે બાબુએ એકજ લખાણના નવા જૂના બે શિલા-
લેખો છે, તેમાં જમણી તરફનામાં લખ્યું છે કે-“ શ્રી
ભૂતેશ્વરો જયતિ. મિતિ સંવત્ ૧૯૫૬ વૈશાખ સુદી ૧૧ ને
શુક્રવાર તા. ૭-૫-૧૯૦૩ ને દિવસે સંસ્થાન જૂનાગઢ
ઉના મહાલ તાબે દેલવાડાના રહેનાર સીમરીયા સંપ્રદાયના
ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ જોશી નથુરામ લક્ષ્મીરામના પુત્ર પ્રભુજીએ
સ્વકલ્યાણાર્થે મહાલ ઉના તાબાના ગામ શ્રી વાંસોજ મધ્યે
આ શ્રીભૂતેશ્વર શિવાલય તથા તેની પાસેની ધર્મશાળા એ
બંને નવીન (જીર્ણોદ્ધૃત) કરાવીને શ્રીશિવાર્પણ કરેલ છે,
અને પાસેની ધર્મશાળા હિન્દુ મુસાફરોને ઉતરવા માટે
ખુલ્લી મૂકી છે.

भाक्तचन्द्रः कृपासिन्धुर्भवानीप्राणवल्लभः ।

अनङ्गदाहको भूतपतिर्वः शंकरोऽवतु ॥

બિ. જોશી ભોજાનાથ કાલિદાસ. ”

જ્યારે આ ભૂતેશ્વરના દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે
કે. શામજી નથુરામ તથા કે. પ્રભુજી નથુરામ એ બંને
ભાઈઓએ અહિં મહારુદ્ર યજ્ઞ કર્યો હતો. દેલવાડામાં
શામનાથનું દેવળ પણ કે. પ્રભુજી નથુરામને બંધાવ્યું છે.
આ ભૂતેશ્વરનું જલાધારીવાળું શિવલિંગ શિખરબંધ દેવલમાં
વચ્ચેવચ્ચ છે. બાબુમાં પાછળ બીજું પણ એક જલાધારીવાળું

શિવલિંગ છે. પશ્ચિમે ગોખમાં ઉત્તરાભિમુખે ગણેશ છે અને પશ્ચિમે ગોખમાં પૂર્વાભિમુખે એક હાથ આસરે પાર્વતીની સુંદર મૂર્તિ છે જેના ઉપલા બે હાથોમાં ગણેશ અને શિવલિંગ છે. વાયવ્યમાં ૧૫ હાથની અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિ છે. સભામંડપમાં નન્દી છે. બાબુની ધર્મશાળામાં દક્ષિણમુખે ઉત્તર ભીંતે ૪ હાથ મોટી હનુમાનજીની પ્રાચીન મૂર્તિ છે. દેવળની સામે ચોકમાં જૂનો નન્દી છે, તેની પાછળ ઓટલાઓ ઉપર પાંચ મહાત્મા પુરુષોનાં સમાધિસ્થાનો છે. ઈશાનમાં દેવગર બાવાની જલાધારીવાળી સમાધિ છે, ઉત્તરમાં દક્ષિણ મુખે દેવળની થડમાં ઉત્તરવાની નળીયાવાળી બે ઓરડીઓ છે, જે અગાઉના વાંસોજ ગામના પટેલ કરસન કાંધાએ અને આણંદભારતીની વિધવા જનનાઇએ ઉધરાણું કરી બંધાવેલ છે. હાલ બાવાજી મંગલગર દેવગર અને રૂપગર દેવગર શ્રીભૂતેશ્વરની પૂજા કરે છે. આવકમાં આકાશવૃત્તિ છે. દેવળની ભીંત પાસે પૂર્વાભિમુખે પત્થરનું નાગરવરૂપ છે. ચોકની ફરતે ઓટલાઓ છે, દેવળની આબુબાબુમાં ફરતે જેનાં મૂળ ન ઓળખી શકાય તેવી વડવાઇઓવાળાં વડલાનાં અસંખ્ય ઝાડોની ઘટા છે. તેની વચ્ચે ૬૦ હાથથી પણ ઉંચો ભૂતેશ્વરના સ્થાનની ઓળખ આપતો મોટો તાડ છે, જે ઘણું દૂરથી દેખાય છે. દેવળની પાછળ રેંટ અને પગ-થીઆવાળી મીઠા પાણીની વાવ છે જેમાં નીચે સુજબનો શિલાલેખ છે:- “શ્રી ભૂતનાથની જય. આ વાવ જીર્ણોદ્ધાર

કરી બંધાવનાર શ્રીધોધલાના રહીશ સ્વ. ગુંસાઇબાવા આણંદભારતી ગણેશભારતીના ચિ. વશરામ ભારતીએ ધર્મર્થ પોતાના ખર્ચેથી બંધાવી છે, સંવત્ ૧૯૫૫ ના આશુ સુદી ૧ ને ગુરુ તા. ૫-૧૦-૧૯૬૬.” દેવળથી દક્ષિણે ૫૦ કદમ છેટે વાસણ, ગાદલાં વગેરેની સગવડવાળી ધર્મશાળા છે તેનો નીચે મુજબ શિલાલેખ છે:-“ ખારવા મનજી રણછોડ ચૌરા ખદરુવાળા તથા ખારવા માંડણ હીરા ચૌરા આચરવાળા અને કુંપની રહેવાશી દીવ તાળે ધોધલા બંદરનાએ આ ધર્મશાળા પોતાના ખર્ચે સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કરાવી છે. કારણકે હિન્દુ ભાઇઓ, આ ભૂતનાથ મહાદેવના દર્શનાર્થે આવતા ભક્તો તથા પટેમાર્ગીઓને ઉતરવાનું સાધન ન હોવાથી ઉતારા માટે કરાવી છે. નિવાસ કરનારા ગૃહસ્થોને વિનંતિ છે કે તેમાં રહી હિન્દુ ધર્મને હાનિ થાય તેવું અધર્મ ન કરવું સંવત્ ૧૯૬૧ ના ફાગણ વદી ૩ ને ગુરુએ તા. ૨૩ માર્ચ ૧૯૦૫. શ્રી ભૂતનાથના સેવક વશરામ ભારતી આણંદભારતી બાવાના જે ।શવસ્મરણ વાંચશોઅ.”

હાલમાં આ ધર્મશાળા ઘણી જીર્ણ થઇ ગઇ છે, તેને બંધાવનારી કું. પાણી પડવાથી તેમાંના ગોસ્વામી શ્રીવશરામ ભારતીજીએ તેના જીર્ણોદ્ધાર કરવા માટે ઉદાર ગૃહસ્થોને વિનંતિ કરવાનું મને કહેલું અને પત્રમાં લખેલું કે “જે કોઇ સખી ગૃહસ્થની જીર્ણોદ્ધારની ઇચ્છા થાય તેણે મને લખવું.” ભીમભારતી હાલમાં તેનો વહીવટ કરે છે. ધર્મશાળાની પાછળ સુંદર ઝાડ,

પાન અને ફૂલવાળો બગીચો છે. કોશવાળી મીઠા પાણીની હવેડા-
વાળી ૧ વાવ છે. ધર્મશાળામાં છ ઓરડા અને બે ઓરડીઓ છે
તેની પૂર્વ મકાનમાં હાલ શ્રીવશરામ ભારતીય સહકૃદ્દંબ રહે
છે આ ધર્મશાળાની પાછળ સમુદ્રની ખાડી છે, દક્ષિણે એકાદ
ગાઉ છેટે ઘોઘલા અને દીવ છે, પશ્ચિમે જુનાગઢ સરકારનો
મેટો બાગ છે, જેમાં પૂર્વે એક ઠેકાણે ગંગાજી પ્રગટ્યાં
હતાં એમ કહે છે. પૂર્વમાં ૧ ખેતરવા વાંસોજ ગામ છે,
જેમાં હાલ મૂળુ પટેલ નામે સજ્જન ગૃહસ્થ રહે છે.

“દ્રોણેશ્વર કે દોણીઆ મહાદેવનું પ્રાચીન સ્થાન.”

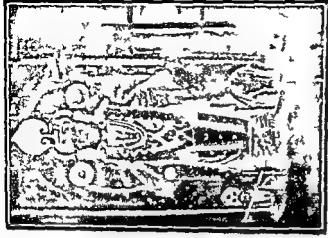
આ દ્રોણેશ્વરને કોઇ રત્નેશ્વર કે દોણીયા મહાદેવ
નામે કહે છે. વો. મ્યુ. ૧૯૦૬-૭ ના પૃ. ૪૩ માં લખ્યું
છે કે, “તુલસીશ્યામથી અગ્નિમાં ૪ ગાઉ ઉપર આ દ્રોણેશ્વર
સ્થળ છે, અહિં જોવા જેવું એ છે કે પડખેની ઉંચી
લેખડમાંથી આવચ્છિન્ન જલધારા શિવજી ઉપર પડે છે,
અહિં ઉ. દ. જતી નદીને કાંઠે ૩-૪ કમવાળી ડેરીમાં
૦૧ ફૂટ ઉંચું અને માથાના ઘેરાવ ૦૧૧ વાળું સ્થાપિત
લિંગ છે. તે દ્રોણેશ્વર નામ ઉપરથી દ્રોણાચાર્યનું સ્થાપિત
હોવું જોઇએ. પાણીની પશ્ચિમ ભીતમાંથી ૩-૪ ઇંચ
ઉંચેથી ગોમુખમાંથી કળશની ધાર જેવડી ધારા અવિચ્છિન્ન
પડે છે, તે પરનાળમાં થઇ પૂ. માં ૨-૩ કમ છેટા પાસેના
૪ કમની ચોરસાઇ વાળા કુંડમાં જાય છે અને તે ભરાઇ

દ્રોણીશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીનસ્થાન અને ભવ્ય ઝાડી (દિવવાડાથી ઉત્તરમાં ૨ ગાઉ હેઠે)
 રા પ્રાગાજી દેવરામ કાકરના સોજન્યથી) પૃ ૩૭૮

श्रीदेवना दहोत्सर्गं नि प्राचीन स्थल
प्रवासपादपत्र

श्रीश्यामल्ल भगवान्नि स्वउप
स्थग-निलग्रीश्याम
(मन्त श्रीश्विनन्दनदासल्लना साज-मथी)

જય તો તેમાથી નદીમા જય છે નદીથી ૧૦ પગથીયાં ચડ્યા પછી કુડ આવે છે તેમાં ઉતરવાની પગથી ૬. માં છે, અને તે ૪-૫ ફૂટ ઉંડા છે આમા હોલબુટવાળી સૂર્યની મૂર્તિ છે આ જગ્યાથી ઉ મા પશુ એક જગ્યાથી પાણીનું ઝંણુ ચાલે છે, આ સ્થલ ગાડાવટથી ૪૦ ક્રમ ૬ માં છે.

ત્યાથી ૧૧ માઈલ ૫ મા ફોણ ગામ છે. રસ્તે ગઢડાની વાવમા લેખ જોયો પણ ઉપયોગી નથી ”

આ સ્થળ આબુખાબુની જગલ ઝાડીને લીધે ઘણું શાન્ત અને રમણીય લાગે છે અહિ સંવત્ ૧૯૭૫ ના વૈશાખ સુદીમા નવાળદરવાળા કપોળ વણિક રા રણછોડદાસ હસરાજ તથા રા અમીદાસ હસરાજે બધાવેલી અને ળાવા નારણગર મોમવારગરને સુપ્રત કરેલી આશ્રમ જેવી હિન્દુઓને ઉતગવા માટે સુન્દર ધર્મશાળા છે તેનું ખાતમુદ્દત્ અને ખુલ્લા મૂકવાની ક્રિયા ઉનાના મે મુનમ્મદ સાહેબ શ્રી મહામુખ-રાયના હસ્તે થઇ છે

“શ્રીતુલસીશ્યામનું પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સ્થાન.”

ઢાઠીયાવાડમા પ્રભાસ ક્ષેત્રમા આવેલુ શ્રી ‘તુલસીશ્યામ’ નામનુ સ્થાન પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્થળ છે આ સ્થળ ઉનાથી ૨૧ માઈલ ઉત્તરે છે આ સ્થાનનું

માહાત્મ્ય પ્રભાસખંડ (લખનૌ નવલકિશોર પ્રેસ) ના પુસ્તકના અ. ૧૬૨ માં ૨૫ શ્લોકોમાં તથા અ. ૨૬૩ માં ૫ શ્લોકોમાં અને અ. ૨૬૪ માં ૬૦ શ્લોકોમાં છે; જેમાં તલસ્વામી, કાલમેધ, રુકિમણી, બલભદ્રા નદી, દુર્વાસેશ્વર મહાદેવ અને તપ્ત કુડોનું સવિસ્તર માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

यद्देवा नापि जानन्ति तलस्योत्पत्तिकारणम् ।

पूर्व कृतयुगे देवि गोविन्दोति प्रकीर्तितम् ॥ ५ ॥ अ २६२

ત્રેતાયાં વામનસ્વામી, સ્તુતિસ્વામી તૃતીયકે ।

कलौ युगे महादेवि जलस्वामी प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥

તથા તપ્તોદકસ્વામી તસ્ય નામાન્તરં પ્રિયે ।

अधुना संभवक्ष्यामि तलोत्पत्तिं तव प्रिये ॥ ७ ॥

તલ દૈત્યની ઉત્પત્તિનું કારણ દેવો પણ જાણતા નથી તેથી હે પ્રિયે ! તમને હવે તલની ઉત્પત્તિની કથા કહીશ. પૂર્વે સતયુગમાં ગોવિન્દ નામે, ત્રેતામાં વામનસ્વામી નામે, દ્વાપરમાં સ્તુતિસ્વામી નામે અને કલિયુગમાં તલસ્વામી નામે કહ્યા છે. તેમજ તેનું બીજું નામ તપ્તોદક સ્વામી છે. પૂર્વમાં આ તુલસીશ્યામ સુધીની પ્રભાસ ક્ષેત્રની હદ કહેવાય છે, તલ દૈત્યનો શ્રીવિષ્ણુએ નાશ કર્યા પછી આ કલિમાં તેનું તલશ્યામ-તુલ-શ્યામનું અપભ્રંશ તુલસીશ્યામ નામ થયું છે.

આ સ્થળની ચારે બાજુએ ત્રણ ચાર ગાઉ સુધી કોઈ ગામ નથી. આબુગાબુમાં નાના મોટા પર્વતોની હારમાલાઓ છે. ચારે તરફ આવેલી લીલીછમ ગીચ જંગલની ઝાડીઓમાં આ સ્થળ આવ્યું છે, અને તે ઝાડીઓમાં વાઘ, કેસરી સિંહો, અને દીપડા વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ સ્વચ્છન્દપણે રૂંધ્યા કરે છે, તે છતાં પ્રભુ કૃપાથી કોઈ માણસને હાનિ કરતા નથી. દર વર્ષે હજારો યાત્રીઓ આ સ્થળના દર્શનનો લાભ લે છે, ત્યાંના હાલના મહંત શ્રીસ્થુનન્દનદાસજી મહારાજ વિદ્વાન્ પ્રાણી છે, પોતે ત્યાંની વ્યવસ્થા ઘણી સારી રાખે છે. યાત્રાળુઓને બધી જાતની રહેવા કરવાની, વાસણ, ગાદલાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. તેના બદલામાં કંઈ લેવામાં આવતું નથી. સાધુ પ્રાણીઓને લોજન અને સદાવ્રત અપાય છે. બને વખત હરિહરનો સાદ પાડવામાં આવે છે કે જેથી કોઈ ભૂખ્યું ન રહે. આમ આવા ઘોર જંગલમાં પણ સારી રીતે વ્યવસ્થા થાય છે. આ સ્થળમાં બસો અડીસો જેટલી ગાયો પાળવામાં આવે છે. યાત્રાળુઓને ગાયનું દુધ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ સ્થળના કેટલાક ભાગોનો છર્ણોદ્ધાર કરવાની ખાસ જરૂર છે, દાનવીરોનું તે તરફ ખાસ લક્ષ્ય રાખવામાં આવે છે. આ સ્થળે આવવા માટે ઉના રેલ્વે સ્ટેશનથી વાહનો મળી શકે છે. પ્રભાસખંડમાં લખ્યું છે કે:-

તસ્માદેવોત્તમસ્થાનાદુત્તરે યોજનત્રયમ્ ।

તત્ર તત્પોદકસ્વામી તલો યત્ર હતઃ પુરા ॥૧॥ અ. ૨૬૩.

પાસેથી તે કર લેવાતો નથી. તુલસીશ્યામથી ૩-૪ ગાઉ છેટે મોટો પાણીનો ધુનો છે જેને લીમચાસ નામે કહે છે.

“ ભારતનું નાવિકકેન્દ્ર પ્રાચીનકાલથી સૌરાષ્ટ્ર દેશજ હતો. ”

વૈદિક સમયમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) અને સિંધ એક સાથે જોડાએલા હતા એમ ભૂગર્ભ-શાસ્ત્રથી સાબીત થાય છે. આજે પણ કાઠિયાવાડ “દ્વીપ” નામે જ્યાં ત્યાં ઇતિહાસોમાં વંચાય છે. વૈદિક સરસ્વતી નદી તે વખતે શિવાલિક પર્વતમાળામાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્ર, દક્ષિણ પંજાબ, પશ્ચિમોત્તર રાજપુતાના અને સિંધને પાર કરતી કચ્છના રણમાં પૂરી હતી. સિંધુ નદી ત્યારે સરસ્વતીને મળતી તેના પ્રવાહોની બે ધારા થઈ હતી. તે વખતે રણકચ્છ લીલી હરીયાળી ભૂમિ હતો. અહિંથી આગળ જઈ સરસ્વતીની ૧ ધારા સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને જુદી કરતી ખંભાતની ખાડીમાં જઈ પડતી અને બીજી ધારા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની વચ્ચેથી થઈ પ્રાચી સરસ્વતીરૂપે સમુદ્રમાં મળતી. સૌરાષ્ટ્રના દરીયા કિનારાનું પાતાલ ખંદર ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ માં સંસારમાં સર્વથી પ્રાચીન ભારતના તે સમયનું વ્યાપારનું કેન્દ્ર મનાતું એમ પ્રો. “સેસને” કહ્યું છે. સિન્ધુ અને સરસ્વતીના પ્રવાહોને લીધે સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડ તે વખતે દ્વીપ હતો.

મહામદ ગીઝનવીના મોમનાથના આકેમણુ મુધી કાઢી-
યાવાડ દીપજ હતો. તેનું પાતાલ જાંદર તે વળને આર્યાવર્તના
સામુદ્રિક વ્યાપારનું કેન્દ્ર હતું, ત્યાંથી મોટાં વહાણોમાં
વિદેશોમાં તથા નાનાં નાવોમાં સિન્ધુ અને સરસ્વતીના
પ્રવાહ દ્વારા જમી જતનો માલ ઉત્તર ભારતમાં જવ આવ
યતો હતો.

મોહન-જોડેરોમાં મળેલાં સ્ત્રીલો ઉપર આગખોટ અને
નાવોની ચિત્રેશ્વી આકૃતિઓ મળી છે તેથી જણાય છે કે ત્યાંના
નાવિકો નદીના નાવક હતા. તે વળતે સિન્ધુની સહયતા
સૌરાષ્ટ્ર મુધી ફેલાએલા હતી. આ સૌરાષ્ટ્ર દેશ હાલ સોરઠ
કે કાઢીયાવાડ નામે ઓળખાય છે. વેદોમાં અને મહાભારતમાં
સૌરાષ્ટ્ર દેશનું અને સરસ્વતીનું નામ છે. પારસીઓના જંદ
અવસ્થા વિગેરેમાં સરસ્વતીને હરસ્વતી લખી છે. સૌરાષ્ટ્ર
દેશની બાપા પ્રાચીન સહયતાવાળી છે પાણિનીય શિક્ષામાં
પણ વધા સૌરાષ્ટ્રના નારીઁ એટલે સોરઠ દેશની સ્ત્રીઓના
શબ્દોચ્ચાર મુજબ વર્ણોનો પ્રયોગ કરવા લખ્યું છે.

“વિશાલ ભારત” વર્ષ ૨૩ ના ૨જા અંકમાં પૃ. ૫૨
પછી સગર રાજના સામ્રાજ્યનો ઈ સ. પૂ. ૨૭ મી સદીના
દુનિયાના નકશામાં સૌરાષ્ટ્રમાં કુશમ્બલી અને પ્રભાસનાં નામો
લખ્યાં છે, તેમજ સગરના શિલાલેખોમાં સૂર્યમંદિર તથા
દેવીનાં નામો લખ્યાં છે, જેથી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાચીનકાલથી
આર્યો રહેતા આવ્યા છે.

“પ્રભાસ ક્ષેત્રનાં પ્રાચી સરસ્વતી અને સોમેશ્વરનું
વેદાદિમાં માહાત્મ્ય.”

સંવત્ ૧૯૯૪ માં સ્વામી શંકરાનન્દ ગિરિ (રાજપીપળા)
એ છપાવેલા વેદ-સિદ્ધાન્ત-રહસ્ય નાં ઘણાં પાનાંમાં પ્રાચી-
સરસ્વતી, સોમેશ્વર અને પ્રભાસનું વર્ણન વેદાદિના પ્રમાણથી
લખ્યું છે તેનો સારાંશ એ છે કે:—

एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।

प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥

મહાભારત ૧૩-૧૪૬-૧૭.

આ સરસ્વતી સર્વ નદીઓમાં ઉત્તમ અને પવિત્ર છે,
અને સમુદ્રગામિની નદીઓમાં સરસ્વતીનું નામ પ્રથમ છે.

सरस्वती पुण्यतमा नदीनां भ. भा. ७-६३-४.

સર્વ નદીઓમાં સરસ્વતી અત્યંત પવિત્ર છે.

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसंगमम् ।

आराध्य सोमं देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यसि ॥

મ. ભા. ૬-૩૫-૭૭.

પશ્ચિમ સમુદ્ર કે જ્યાં સરસ્વતી અને સમુદ્રનો સંગમ
થાય ત્યાં જઈ દેવોના ઈશ્વર-સોમનાથ મહાદેવની
આરાધના કરીને તું દિવ્ય તેજને પામીશ.

હિમવન્તં ગિરિં પ્રાપ્ય પુષ્પાત્ત્ર વિનિર્ગતા ।
 અવતીર્ણા ધરાપૃષ્ઠે મત્સ્યકચ્છપસંકુલા ॥
 વાહવં વહ્નિપાદાય હયવેગેન નિઃસ્રુતા ।
 હરિણી, વજ્રિણી, ન્યંકુઃ, કપિલા, ચ સરસ્વતી ॥
 પાનાયગાહનાનૃણાં પંચસ્રોતા સરસ્વતી

૨૬૬ પુ પ્રભાસખંડ ૭-૩૩-૪૧-૫૪.

ત્રેતાયુગની પહેલી ચોકડીમાં (હાલ વૈવસ્વત મનુની
 ૭૧ ચોકડીમાં ૨૮ મી ચોકડી ચાલે છે.) બ્રહ્મલોકથી
 પડતું જલ સાત નદીયોના રૂપમાં વહેંચાયું. તેમાં
 ચોથાં સરસ્વતી બ્રહ્માની આજ્ઞાથી હિમાલય શિખર
 ઉપર આવી ત્યાંથી કેલાસના પ્લક્ષવનમાં મહાસરોવરના
 રૂપમાં (ચાકુપ મન્વન્તરનું આ પ્લક્ષ સરોવર હાલ તિબેટમાં
 તીર્થપુરી નામે છે) પ્રગટ થઈ ઔર્વ મુનિના કોપરૂપી
 વડવાનલને ઘડામાં ભરી લઈ એક દેવી રૂપે આગળ અને
 બીજી નદીરૂપે ભૂમિ-પૃષ્ઠમાં મત્સ્ય કચ્છપાદિ સાથે અવતીર્ણ
 થયાં. ઘોડાના વેગે વડવાનલને લઈ કેલાસના પ્લક્ષથી નીકળી
 પશ્ચિમ સમુદ્રમાં જવા પોતાના મહાવેગથી પર્વતોને ચૂર્ણ
 કરતાં કુરુક્ષેત્રથી પાંચ સ્રોતમાં વહેંચાઈ ત્યાંથી મત્સ્ય, મારવાડ
 પુષ્કર, આણુ, સિદ્ધપુર, વિરમગામ, રાજકોટ, જામનગર,
 ગિરનાર થઈ પ્રભાસમાં તે હરિણી, વજ્રિણી, ન્યંકુ, કપિલા
 અને સરસ્વતી એવા પાંચ પ્રવાહરૂપે થઈ સમુદ્રમાં ભળ્યાં.

મળે છે. સરસ્વતીના મૂળ સ્થાનનું નામ તીર્થાપુરી છે. તેની પાસેજ પ્લક્ષ સરોવર હતું. કુરુક્ષેત્રનું પ્રયુદ્ધક તીર્થ સરસ્વતીનું જન્મસ્થાન છે, પુષ્કર નાલિસ્થાન છે અને પ્રભાસક્ષેત્ર તેના મસ્તકનો ભાગ છે. તાંડય બ્રાહ્મણ ૨૫।૧૦।૧૬ માં—

ચતુશ્ચત્વારિંશદાશ્વિનાનિ સરસ્વત્યા વિનશનાત્ ।

પુષ્કઃ પ્રાસાવળઃ તાવદિતઃ સ્વર્ગો લોકઃ ॥

સરસ્વતીનું લય સ્થાન વિનશન—પ્રભાસ (પ્રભાસને કુરુક્ષેત્રની પેઠે વિનશન નામે કહે છે) ક્ષેત્રથી સરસ્વતીનું ઉત્પત્તિસ્થાન પ્લક્ષવન તિબેટની તીર્થાપુરી છે. સર્વ સરસ્વતીનું પ્રમાણ ૪૦ આશ્વિન એટલે છયાસી હજાર યોજન છે. આ ભૂલોકથી સ્વર્ગ લોક પણ તેટલાજ યોજન છે.

યત્ર પ્રાચી સરસ્વતી યત્ર સોમેશ્વરો દેવસ્તત્ર મામૃતમ્ ।

ઋગ્વેદ પરિશિષ્ટ ૧૦-૫.

જ્યાં પ્રાચી સરસ્વતી છે અને જ્યાં સોમેશ્વરનું જ્યોતિર્લિંગ છે. તે પ્રભાસમાં મહારી સાયુજ્ય મુક્તિ કરે.

ઋષયો વૈ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત । ઐતરેય બ્રા. ૨-૧૬.

સરસ્વતીના તટપર ઋષિઓએ યજ્ઞ કર્યો.

આપયા, દુષદ્રતી, ઓઘમતી, અરુણા અને સરસ્વતી આ પાંચ સમૂહોની મહાસરસ્વતી નદી છે (ઋગ્વેદ ૩-૨૩-૪) ઇત્યાદિ વેદાદિમાં આ પ્રાચી-સરસ્વતી અને સોમેશ્વરનું

માહાત્મ્ય વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે જે અહિં સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. જે સિ. ર. ના પૃ. ૨૪૮ માં પ્રાચીન આર્યાવર્તનો નકશો પ્રાચીન અર્વાચીન દેશાદિના નામ સાથેનો વાંચવા જેવો છે જેમાં ૨૬૬ સરોવરથી તે સૌરાષ્ટ્ર પ્રભાસ સુધી સરસ્વતી કેમ આવી તે દર્શાવ્યું છે. આશુપ મન્વન્તરમાં તિબેટ દેશ જલમય હતો.

સરસ્વતી સર્વનદીષુ પુણ્યા સરસ્વતી લોકસુખાવહા સદા ।
સરસ્વતી પ્રાપ્ય દિવં ગતા નરાઃ સદા ન શોચન્તિ પરત્ર ચેહ વૈ ॥

સરસ્વતી બધી નદીઓમાં પવિત્ર છે, અને તે હંમેશાં હરેક લોકોને સુખ દેનારી છે, સરસ્વતીમાં સ્નાન કરનારા લોકો સ્વર્ગે જાય છે, અને તેઓ આ લોક પરલોકમાં કદિ પણ શોક કરતા નથી

अत्र ये शुभकर्माणः प्रभासस्यां सरस्वतीम् ।

पश्यन्ति तेषां यास्यन्ति स्वर्गलोकं द्विजोत्तमाः ॥

હે ઉત્તમ દ્વિજો ! જે પુણ્યશાળી જીવો આ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાંની પ્રાચી સરસ્વતીના દર્શન કરે છે તેઓ સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે.

આ પ્રાચીને માટે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

मा गयां गच्छ कौन्तेय ! मा गंगां मा च पुष्करम् ।

तत्र गच्छ कुरुश्रेष्ठ यत्र प्राची सरस्वती ॥

હે અર્જુન ! તું ગયા, ગંગા અને પુષ્કર નહી જઈશ તો ચાલશે, પણ જ્યાં પ્રાચી સરસ્વતી છે ત્યાં તો જરૂર જાણે.

સરસ્વત્યાઃ પરં તીર્થં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ।
 ત્રૈલોક્યપાવિર્નો પુણ્યાં સંસ્થિતા યે સરસ્વતીમ્ ॥
 તત્રૈવ દુર્લભં સ્નાનં યત્ર સાગરસંગમઃ
 તત્ર સ્નાનેન દાનેન કોટિયજ્ઞફલં લભેત્ ॥

સરસ્વતીથી ઉત્તમ તીર્થ હતું નહીં અને થશે નહીં,
 જે લોકો ત્રૈલોક્યને પવિત્ર કરનારી સરસ્વતીએ આવી
 સાગરના સંગમમાં સ્નાન દાન કરે છે તેમને કરોડ યજ્ઞનું
 ફલ મળે છે.

રુદ્રાવર્તે કુરુક્ષેત્રે પુષ્કરે શ્રીસ્થલેऽપિ વા ।
 પંચમી વૈ પ્રભાસે ચ પંચ પ્રાચીઃ સ્મરામ્યહમ્ ॥

સરસ્વતીપુરાણ સર્ગ ૧૨.

રુદ્રાવર્ત, કુરુક્ષેત્ર, પુષ્કર, સિદ્ધપુર અને પ્રભાસની આ
 પાંચ પ્રાચી સરસ્વતીનું હું સ્મરણ કરું છું.

“સૌ વખત કાશી અને એક વખત પ્રાચી” એવું,
 આ તીર્થનું માહાત્મ્ય છે. કારણ કે પ્રાચી ક્ષેત્રમાં માધ-
 વરાયણ અને મોક્ષ પીપળો છે. ત્યાંથી પ્રભાસ ક્ષેત્રના
 ત્રિવેણી સંગમ ઉપર શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓ થાય છે. પ્રાચી
 સરસ્વતી એટલે પૂર્વાભિમુખી સરસ્વતી. આ તીર્થસ્થળ
 પ્રભાસ પાટણથી ચૌદ માઈલ દૂર છે. ત્યાં સરસ્વતી નદી

પૂર્વ-વાહિની છે, અને તેથી એ તીર્થનું નામ “પ્રાચી” પડેલ છે. વેદ અને પુરાણોમાં જે પ્રાચી જણાવેલ છે તે આજ સ્થળ છે. આ પ્રાચી સરસ્વતીમાં દર વર્ષે હજારો મનુષ્યો રનાન કરી, મોક્ષ પીપળે પાણી રેડી પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરે છે.

સ્કંદ પુ. પ્રભાસખંડ અ ૩૩ માં લખ્યું છે કે-
 “જ્યારે જ્યારે સરસ્વતી વડવાનલના તાપથી સન્તપ્ત થઈ પૃથ્વીમાં અન્તર્ધ્યાન ધાય છે ત્યારે ત્યારે તે શ્રાન્ત થઈ પ્રાચી એટલે પૂર્વવાહિની સરસ્વતી તરીકે મૃત્યુલોકમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.” શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ પૂર્વ-વાહિની સરસ્વતીનું (સ્કંદ ૧, અ. ૧૬, શ્લોક ૩૭ માં) વર્ણન છે. તેમજ પ્રભાસનું એટલે કે પશ્ચિમ સમુદ્રને કાંઠે આવેલ ક્ષેત્રનું તીર્થ તરીકેનું વર્ણન અને વિદુરનો દેહત્યાગ પણ અહિંજ છે (૧૧૧ પા ૪૯). તેવીજ રીતે ભાગવતના સ્કંધ ૪, અ. ૧૬ માં લખ્યું છે કે:-

અથાદીક્ષત રાજા તુ હયમેધશતેન સઃ ।

બ્રહ્માવર્તે મનોઃ ક્ષેત્રે યત્ર પ્રાચી સરસ્વતી ॥૧॥

“પછી પૃથુરાન્નએ જ્યાં આગળ પ્રાચી સરસ્વતી છે એવા મનુના પ્રજ્ઞાવર્ત દેશ (સરસ્વતી અને દુષ્ણવતીની વચ્ચેનો પ્રદેશ) માં સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા લીધી” પ્રાચી સરસ્વતીના કિનારા ઉપર જે સ્થળે પૃથુરાન્નએ યજ્ઞ કરેલ તે સ્થળે અત્યારે “પૃથેશ્વર” મહાદેવનું દેવળ છે.

તયોરવં કથયતોઃ પૃથિવીધર્મયોસ્તદા ।

પરીક્ષિન્નામ રાજર્ષિઃ પ્રાપ્તઃ પ્રાર્ચી સરસ્વતીમ્ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૧૬-૩૬.

આ રીતે ધર્મ તથા પૃથ્વી વચ્ચે વાતચીત થતી હતી એટલામાં પરીક્ષિત નામના રાજર્ષિ પૂર્વવાહિની સરસ્વતીને તીરે જઈ ચડ્યા. આ ઉપરથી પૃથ્વી અને ધર્મનો સંવાદ પણ આ પ્રાચીમાંજ થયો હતો. શ્રીકૃષ્ણે પણ પ્રાચી સરસ્વતીને તીરે જ્યાં પીપળાનું વૃક્ષ હતું ત્યાં જઈ સ્નાન કરી પીપળે જળ રેડી ચાઢવોનો ઉદ્ધાર કરી પછી તે પીપળાના થડને અઢેલી પોતાનો મનુષ્ય દેહ તજવાનો વિચાર કર્યો હતો અને જે પીપળે શ્રીકૃષ્ણે પાણી રેડ્યું હતું તે મોક્ષ પીપળો પણ આ પ્રાચી સરસ્વતીને તીરે છે.

આ પ્રાંચી તીર્થમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના મંદિર પાસેથી સાડાચારસો હાથ સુધીમાં પૂર્વવાહિની સરસ્વતી ચાલે છે. આ સ્થળે જ્યાં જનમેજય રાજાએ કાળા સાંઢ સાથે સ્નાન કર્યાથી સાંઢ સફેદ થયેલો અને જનમેજયને પ્રજ્ઞાહત્યાને લીધે થયેલ ક્રોધ દૂર થયો હતો એ સ્થલ આજે “સાંઢ-તીર્થ” નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી સરસ્વતી દક્ષિણાભિમુખી જતી આગળ વધી “કુન્તેશ્વર” પાસે પશ્ચિમાભિમુખી જતી પ્રભાસ-પાટણ જઈ જ્યાં હીરણ્ય નદીને મળી ગઈ એ જગ્યા આજ પણ “ત્રિવેણી” નામે કહેવાય છે.

હિરણ્યાદિ પાંચ સ્નાતવાળા પ્રાચી સરસ્વતીના મુખ્ય તીર્થોનું યજ્ઞવેદના અ. ૩૪ માં પંચ નદઃ સરસ્વતી ઇ. મંત્રોમાં જે વર્ણન છે એ પાંચ નદી હિરણ્યા, ત્રજ્જની, ન્યંકુ (ત્રીગવડો), કપિલા અને સૈરસ્વતી આ પાંચ સ્નાતવાળાં પવનોતા સરસ્વતી પ્રાચી સરસ્વતી કહેવાય છે, અને ત્રણ નદીઓના સંગમને પ્રાચી ત્રિવેણી કહે છે. તેમાં પૂર્વોત્તરથી હિરણ્યા નદી, પૂર્વથી સરસ્વતી નદી અને દક્ષિણપૂર્વથી કપિલા નદી આવી છે. કપિલા સરસ્વતીમાં, સરસ્વતી હિરણ્યામાં અને હિરણ્યા દક્ષિણ તરફ જઈ સમુદ્રમાં મળે છે. આ સંગમની પાસે શ્રી કૃષ્ણનું આર્ધદેહિક થયેલું એમ કહે છે. કોઈ કોઈ પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણ સદેહે સ્વધામ ગયાનું પણ છે.

સરસ્વતી પ્રભાસમાં પાંચ ભાગે વહેચાઈ ગયેલાં વસે છે:-

હિરણ્યા, ત્રજ્જની, ન્યંકુ કપિલા ચ સરસ્વતી ।

પ્રભાસે ચાદવશ્રેષ્ઠ ! પંચસ્નોતા સરસ્વતી ॥ પ્ર ખં. અ ૨૭.

૧-હિરણ્યા—તે હીરણ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ હોઈને આસાના ડુંગરમાંથી નીકળીને દેહોત્સર્ગ પાસે થઈને અગ્નિકોણે સરસ્વતી અને કપિલા તેમાં ભળીને ત્રણે ત્રિવેણી નામ ધરાવી દક્ષિણમાં મરડાઈ મકેશ્વર પાસે સમુદ્રમાં મળે છે.

૨-ત્રજ્જની—મેંદરડા પ્રગણાના ગુંદીયાળાના નેસ પાસેથી

નીકળી ચોરવાડ તાળાના ગામ ઝડકા પાસે
મેઘલને મળે છે.

૩-ન્યંકુમતી—હાલનો શીંગવંડો તે ચોસાના કુંગરમાંથી
નીકળી ઘાંટવડ પાસે “રુદ્ર ગયા” નામ પામી
છાછર, અને ટોડીનાર પાસે થઈ “મૂલે દ્વારકા”
પાસે સમુદ્રને મળે છે.

૪-કપિલા — ગીરમાં તાલાળા પાસેના ખીરધાર કુંગરમાંથી
નીકળી પાટણ પાસે “સોનારીયા” ગામ પાસે
હીરણને મળે છે.

૫-સરસ્વતી—ગીરમાં દીપડાના કુંગરની પેલીમેર આવેલા
મથુરાના માળ નામના કુંગરમાંથી નીકળી
ગીરમાં થઈ પાટણ પાસે કપિલામાં મળી
હીરણ ભેળી થઈ સમુદ્રમાં મળે છે.

ગોમતી ગોમયસ્નાનં ગોદાનં ગોપીચન્દનમ્ ।

દર્શનં ગોપીનાથસ્ય ગકારાઃ પંચ દુર્લભાઃ ॥

સરસ્વતીમાહાત્મ્ય.

ગોમતી નદી (ગોમો), ગોમયનું સ્નાન, ગોદાન, ગોપી-
ચન્દન અને ગોપીનાથ-શ્રી કૃષ્ણનાં દર્શન આ પાંચ ગકારો
(પ્રલાસમાં) બહુ દુર્લભ છે.

સરસ્વતાં સમુદ્રથ સોમ સોમગ્રહસ્તથા ।

દર્શનં સોમનાથસ્ય સકારાઃ પંચ દુર્લભાઃ ॥

સરસ્વતીનું અને સમુદ્રનું સ્નાન, સોમવાર અને સોમ-ચંદ્રનું ગ્રહણ તથા સોમનાથનાં દર્શન આ પાંચ સકારો (પ્રભાસમાં) ઘણાં દુર્લભ છે.

“પ્રભાસનાં પાંચ રત્નો.”

પ્રભાસે પંચરત્નાનિ નદી નારી તુરંગમાઃ ।

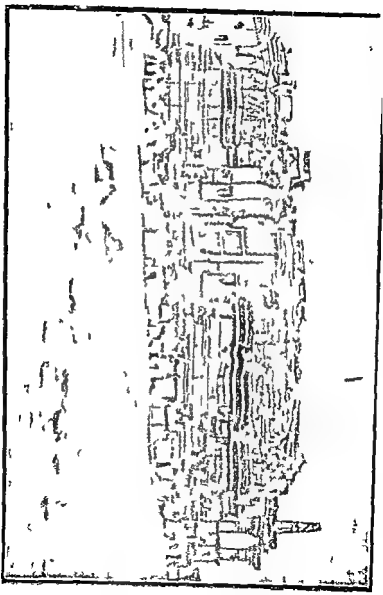
ચતુર્થે સોમનાથશ્ચ પંચમં હરિદર્શનમ્ ॥

૧-સરસ્વતી નદી, ૨-નારી-ગિરનારી, ૩-કાઠીયાવાડી ઘોડા, ૪-સોમનાથ અને ૫-પ્રાચી માધવરાયનું દર્શન (અહીં પ્રભાસે ને સ્થળે સૌરાષ્ટ્ર પાઠ પછી છે) પ્રભાસમાં આ પાંચ રત્નરૂપ મનાય છે.

“પ્રાચી-માધવરાયનું માહાત્મ્ય.”

પ્રભાસપાટણથી પ્રાચી બરાબર ૭૫ ગાઉ પૂર્વમાં છે. ત્યાં જવાની સડક છે, શિલાલેખ માધવરાય અથવા પ્રાચી માધવરાય અથવા વેણીમાધવની મૂર્તિ જે સરસ્વતીજના પશ્ચિમ કિનારાને લગતા પાણીના કુંડ અથવા કુંડીમાં છે તેની બેસણીમાં ૧ લી પંક્તિમાં ॥શ્રી ગણેશાય નમઃ॥ સંવત્ ૧૬૦૧ વર્ષે વૈશાખ એટલું છે, બીજી લાઇન જણાય છે; પણ ચુનામાં

सोमेश्वरी सोमनाथपुं मन्दिरेण कर्णाटदेशे । देवण-प्रवासपादपे ।

ઇત્યાદિ શ્લોકો છે. પ્રાચી તીર્થ મુવેલાંઓની કોઈ કારણથી થએલી અસફળિતને ટાળનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે સારૂ ત્યાં ઘણું દ્વરથી હિંદુઓની દરેક કોમ આવી નારાયણજીને ત્રિપિંડી શ્રાદ્ધ નામની ક્રિયા, શક્તિ અને નડતર અનુસાર કરી પિતૃઓની સફળિત કરાવે છે. વર્ષના ૩ મહીનાની પુનેમે (કાર્તિકી, ચૈત્રી અને બાદ્રપદી) આ કાર્ય માટે ખાસ નિયમિત થએલી છે; અને તેના આગલા (૧૩-૧૪-૧૫) ૩ દિવસ પ્રાચીના દિવસો તરીકે ઓળખાય છે, એવી કાર્તિકી પ્રાચી, ચૈત્રી પ્રાચી અને શ્રાવણી પ્રાચી કહેવાય છે. તેમાં છેલ્લી પુનેમ નહિ પણ અમાસની છે. આ ત્રણે સમયે પ્રાચીમાં ઘણાં માણસ ભેળાં થાય છે, અને મેળો ભરાય છે. (એ સ્થળ સિવાયમાં પણ એ દિવસો પ્રાચીના નામથી પૂજાય છે અને નામધારી આપેક્ષિક સિવાય પણ અનુદિષ્ટ પ્રેતોદ્દેશે ત્રિપિંડી વગેરે સરાય છે અને પિતૃઓના માનની ખાતર પીંપળે માણી રેડાય છે તથા ચુસ્ત હિંદુઓમાં હજમત વગેરેમાં પણ ત્યજાય છે.) પ્રાચીના દિવસો સિવાય પણ એ ધર્મક્રિયા માટે લોકો ત્યાં જાય છે. છોકરાં ન થાતાં હોય તેઓ ખાસ કરીને પ્રાચી જાય છે અને ત્યાં નારાયણજીયાદિ કરી પાટણમાં ત્રિવેણીમાં એક વસ્રથી સ્નાનક્રિયા કરી ત્યાંના પ્રાણીઓને અને નાગર હોય તો નાગરી નાતને જમાડે છે તેથી ત્યાં એવી કહેવત પડી ગઈ છે કે “ જમાડશે તો રમાડશે ” પ્રાચીને દ. કાંઠે અગ્નિકોણ તરફ એક પીંપળાનું જીનું ઝાડ છે અને તે “ મોક્ષપીંપળો ” અથવા પ્રાચીના

પીંપળાના નામથી પ્રખ્યાત છે. કહેવાય છે કે જેને ભૂત આવતું હોય તેને એ પીંપળા નીચે ખાસ લાવવામાં આવે છે અને તે ધુણે છે. કેટલાક તો આ પીંપળાને છેટેથી જોતાં ત્યાંથીજ ધુણવા મંડી પડે છે, અને આ પીંપળા તળે એ ભૂતની ગતિ થાય છે.

પ્રાચી સરસ્વતીનો જન્મે તરફનો ઘાટ તથા વચમાં જવા આવવાના ગરનાળાવાળા જે રસ્તા પાકા બાંધેલા છે તેથી તે લાંબા કુંડના જેવા દેખાય છે. તેની પૂ. પ. લંબાઈ ૭૦૧૧ અને ઉ. દ. પહોળાઈ ૪૫૫૧ ફૂટની છે. ક. ઘાટ તરફ ૧૨, પૂ. મા ૪ અને ઉ. ઘાટ તરફ ૭ પગથીયાં છે. પાણી ઠીક ઠીક અને કમર સુધી જાય છે. ક. ઘાટ ઉપર ને. માં ત્યાંના મહંતને રહેવાની જગાનો બંગલો છે. અને ત્યાંથી અગ્નિકોણ તરફ થોડે છેટે સુંબઈના લાટીયાની કરાવેલી વિશાળ અને રોનકદાર ધર્મશાળા છે. તેમાં મોદીખાનું, પાણીનો કુવો, ઠામ, પાગરણ, અને ઘોડીયાં સાથે સગવડ છે પણ એ સગવડમાં દિન પ્રતિદિન ન્યૂનતા થતી જાય છે તેમાં તે બંધાવનાર કે સ્થાપનારનો દોષ નથી. ઉત્તરઘાટ ઉપર આગળના સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રખ્યાત અને હિંદુ ધર્મધુરંધર દીવાન વીકુળા દેવાજીએ વિકૃલેશ્વર તથા અર્જુનેશ્વરનાં વિશાળ દેવાલય તથા ધર્મશાળા બંધાવી ત્યાં સદામત ચાલતું કર્યું છે. આ જગાની બહાર ઉત્તરમાં ખીજાં જે શિવાલય મોવિદેશ્વર તથા દેવેશ્વરનાં કરાવ્યાં છે. તેની

પછવાડે પશ્ચિમમાં સિદ્ધેશ્વર અને તેની પાસે આગળ લખી ગયા એ બથેશ્વર મહાદેવનાં દેવાલયો છે. બથેશ્વરનું લિંગ આશરે ૨૫ ફૂટ ઊંચું અને આશરે ૬ ફૂટના પરિઘવાળું છે. તેની સંતાન થવા માટે માનતા આવે છે. તે સિદ્ધ થવા માનતા કરનાર સ્ત્રી તે લિંગને બથ ભરે છે અને જો બથમાં સમાય તો છોકરું થાય અને ન સમાય તો ન થાય.

આ પ્રાચીનું સ્થળ (ગાયકવાડી મંદિરો સિવાય) જુનાગઢ સરકારના મહાલ સૂત્રાપાડાના તાળામાં છે. જંગોમાં એક ગામ પણ જુનાગઢ તરફથી ખેરાત મળેલું છે, જે એના મહંત ખાય છે. જુનાગઢ તરફથી અહિં ન્હાવાનો કર લેવાય છે અને તે સાડે એક કારકુન હંમેશાં હાજર રહે છે. (હવે આ કર બંધ થયો છે.)

આ પ્રાચી સ્થળ માટે એક પૌરાણિક કથા એવી કહેવાય છે કે પાંડવો ભારતનું યુદ્ધ થયા પછી ગોત્રહત્યા નિવારણ માટે વસિષ્ઠ ઋષિના કહેવાથી અહિં આવ્યા. આ જગ્યા ગીરના ભાગમાં ઝાડીવાળા જંગલમાં છે. તેમ પ્રભાસમાં બેસુમાર તીર્થસ્થળ છે તેમાંથી આ કેમ ગોત્રી શકાશે એ માટે વસિષ્ઠજીના કહેવા પ્રમાણે કાળી પોઠચમાં કાળા તલ ભરી કાળા પોઠીયા પર લાદી તે સાથે લઘ કરતાં જ્યાં એ ત્રણે ધોળા થઈ બાય ત્યાંથી પ્રાચી સ્થળ નજીક આવ્યું એમ જાણવું. એ પ્રમાણે માધવરાયજી વાગે સ્થળે આવ્યા

ત્યાં તેમ જાન્યું ત્યાંથી આટલામાંજ આ સ્થળ છે એમ નક્કી કર્યું. ત્યાં તેઓએ માધવરાયજીની સ્થાપના કરી પ્રાચીકુંડ જાંઘાવી મોક્ષર્પીપણા નીચે શ્રાદ્ધ કરી ગોત્રહત્યાના પાપથી શુદ્ધિ મેળવી. ” (વે. ગુ. રિપોર્ટ ઇ. ૧૯૦૫-૬ પૃ. ૩૦ થી ૩૩)

શ્રી માધવરાયજીના ધ્યાનનો શ્લોક નીચે મુજબ છે (જે થોડોક અશુદ્ધ જણાય છે) :—

વન્દે પ્રાચીમાધવં કયામમૂર્તિં, વામં શ્વેતાં સ્ત્રિમર્ણીં રાજયન્તમ્ ।
શંપાપુત્તં કૌસ્તુભોદ્ધાસમાનં કુદે પાનં પૂરયન્તં સ્વમીષ્ટમ્ ॥

આ સિવાય પૃ. ૫૨ માં એક મૂળપ્રાચી સંજાંધમાં લખ્યું છે કે, મૂળપ્રાચી ગોરખમઢીથી પાટણ જતાં રસ્તામાં આવે છે. તે રસ્તાથી ડાબી બાજુ ૪૦ ક્રમ ઉપર બીજ તથા ખાલેડા વચ્ચે થઈને જતાં સરસ્વતીનાં બેણુમાંજ કુંડ છે. આ જાંને ગામ નદીને સામ સામે કાઠેજ છે. પૂર્વમાં બીજ અને પશ્ચિમે ખાલેડા છે. ”

“ પ્રભાસક્ષેત્રની પ્રાચીનતા અને ભાસ્કરક્ષેત્ર-
પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજા. ”

વૈદિક સમયમાં આર્યો ઇન્દ્ર, અગ્નિ જોડે સૂર્યને પણ ખાસ પૂજતા, ભારતના કાલમાં વિષ્ણુ અને શિવમાં બધા વૈદિક દેવો સમાઈ ગયા, એટલે સૂર્યપૂજા કેવલ સન્ધ્યો-પાસનામાંજ રહી ગઈ. ઇ. સ. ના આરંભમાં દુનિયાના મોટા

ભાગમાં ગ્રીસ તથા પશ્ચિમમાં સૂર્યપૂજા ઘણી જોરમાં પ્રચલિત હતી, પાસેનીયસ ઇ. સ. ૧૭૦ માં સૂર્યપૂજના સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઓરેલીયસે રોમમાં એક લઘુ સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. પામીરમાં જમીનદોસ્ત થયેલા સૂર્યમંદિરનો શુભોદ્ધાર કરવા ત્યાંના પાદશાહે ઇચ્છા જણાવી હતી. આમ ૧૬૬૭માં પણ આર્યોની વૈદિક સૂર્યપૂજા પ્રચલિત હતી. પ્રભાસને કૂર્મ પુ. અ. ૩૪ માં “સિદ્ધાશ્રમ” નામે લખ્યું છે. જૂના સેંકડો સિદ્ધાશ્રમોમાં સૂર્ય અને નંદીની છાપો મળે છે. કાઠીયાવાડમાં આવેલા વૈદિક અને પૌરાણિક પ્રભાસક્ષેત્રનું માસ્કરક્ષેત્ર એવું પણ નામ પુરાણાદિમાં જોવામાં આવે છે. એક વળતે આ ક્ષેત્રમાં સૂર્યનું તેજ ઘણું જોસથી પ્રકાશ્યું હતું, તેથી આ ક્ષેત્ર અત્યન્ત દીપી નીકળ્યું, તેને લીધે તેનું નામ પ્રભાસ પડ્યું. આજ પણ ત્યાં ૧૨ સૂર્યના દેવળો મુખ્ય છે તે સિવાય બીજાં પણ ઊંના દેવવાડાની આબુબાબુમાં છે, ભાસ્કર નામજ સૂર્યનું છે.

ગંગાયાં ભાસ્કરક્ષેત્રે માતાપિત્રોર્ગુરોર્મૃતૌ ।

આધાને સોમયાગે ચ સપ્તસુ વપનં સ્મૃતમ્ ॥ મિતાક્ષરા ॥

ગંગામાં, ભાસ્કરક્ષેત્ર-પ્રભાસમાં, માતાપિતા અને શુરના મરણમાં, અગ્નિહોત્ર અને સોમયાગમાં આ ૭ નિમિત્તે હનંતમત કરાવાનું લખ્યું છે.

મુળદનં ચોપવાસથ્ય સર્વતીર્થેષ્વયં વિધિઃ ।

વર્જયિત્વા કુરુક્ષેત્રં ત્રિશાલાં પત્રજાં ગયામ્ ॥

કુરુક્ષેત્ર, વિશાલા (ખદરિત્રાશ્રમ.) પ્રમળા અને ગયાને છોડી સર્વ તીર્થોમાં જઈએ ત્યારે મુંડન અને તીર્થોપવાસ કરવાનો વિધિ છે, તેથી આ ભાસ્કરક્ષેત્રમાં પણ પ્રાચી, શુભ પ્રયાગાદિ સ્થળોએ વપન કરાવવાની ખાસ આજ્ઞા પ્રથમના શ્લોકમાં દર્શાવી છે. મહાભારતના શલ્યપર્વના અ ૩૫ માં ખલદેવશ્ચ સરસ્વતીનાં સ્થાનોએ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા એ પ્રસંગે દક્ષના શાપની હકીકત છે અને તેમાં લોકાન્ત પ્રભાસગામાસ ૧ ૭૮ । લોકોને પ્રકાશિત કર્યાથી તેનું પ્રભાસક્ષેત્ર અથવા ભાસ્કરક્ષેત્ર નામ પડ્યું. આમ મહાભારતાદિમાં પ્રભાસનું નામ આવે છે. સ્કંદપુરાણનો પ્રભાસખંડ વાંચતાં પ્રભાસ ક્ષેત્રમાંજ સૂર્ય અને શિવાદિનાં અસંખ્ય માહાત્મ્યો વર્ણવેલાં જણાય છે.

“પ્રભાસ અને સૌરાષ્ટ્રી સોમનાથની મહત્તા. ”

પ્રભાસપાટણ કે વેરાવળપાટણનાં દેવપત્તન, સોમનાથપત્તન, શિવપત્તન, સોમપુર વગેરે ઘણાં નામો છે. પત્તનનો અર્થ શહેર થાય છે તેનો અપભ્રંશ પટ્ટન અને છેલ્લે તેનું પાટણ નામ થયું, પ્રભાસનો અર્થ પણ પ્રકર્ષેણ માસતે इति પ્રભાસમ્ । ઉત્તમ રીતે જ દીપે છે તેનું નામ પ્રભાસ. તે પ્રભાસવાના કારણે પ્રભાસ ખંડમાં લખ્યાં છે, ઐતિહાસિકો લખે છે કે, “પ્રભાસ

પાટણમાં ૩૦૦ ગવૈયા, યાત્રાળુઓની હજારો માટે ૩૦૦ વાણુંદ, ૧૦૦૦ ધર્માદા ગામો, ૨૦૦૦ પૂજારીઓ, બસો મણ સોનાની સાંકળનો ઘંટ. અને સુખડનાં બારણાં હતાં અને પૂજા માટે ગંગાજળની ઠાવડો રોજ આવતી, સોમના અર્થ છે છે:- એક ઉમાના સાથે શંકર અને બીજો ચન્દ્ર, ચન્દ્રનો નાથ તે સોમનાથ, વેદમાં સોમોઽન્માકં પ્રાણજાનાં રાજા । સોમ અમારો રાજા થાય એવો અર્થ સોમ રાજા કે સોમનાથને લાગુ પડે છે.

સત્યુગમાં-ભૈરવેશ્વર, સોમનાથ, અને સોમે સોમનાથનું સોનાનું મંદિર કરાવ્યું.

ત્રેતાયુગમાં-શ્રાવણિકેશ્વર-રાવણ કે બીજા કોઈ રાજાએ રૂપાનું મંદિર કરાવ્યું.

દ્વાપરયુગમાં-શ્રીગાલેશ્વર-શ્રીકૃષ્ણે સુખડનું મંદિર કરાવ્યું.

કલ્પીયુગમાં-શ્રીમદેવે સોમનાથ નામે તેને જૂનું થઈ જવાથી પથરનું મંદિર કરાવ્યું.

૧ લા કલ્પમાં મૃત્યુંજય, બીજામાં કૃત્તિવાસા, ૩ જા માં અમૃતેશ્વર ૪ થા માં આપમય, ૫ મા માં વ્યાઘ્રચર્મવાસા છઠ્ઠામાં ભૈરવેશ્વર અને ૭ મા ચાલુ કલ્પમાં સોમનાથ નામે છે. જ્યોત્સ્નાદાર પણ સોમનાથના અનેક વાર થયા છે:-

૧-વલ્લી સં. ૮૫૦ (વિ. સં. ૧૧૨૬) માં કુમારપાળે ભાવ-જૂહસ્પતિ ગંડ (પૂજારી) મારફત ૫૬ સ્થાનવાળું

કરાવી તેમાં એનું એ લિંગ સ્થાપ્યું. ૨-વીસજાદેવે (સંવત ૧૨૮૧ માં હતો) અને ભીમદેવે કોટ કરાવ્યો છં છે. પાટણની પૂર્વેના ભાગ નાથેર કહેવાય છે ઇ. સ ૧૦૨૪ ના મહંમદના આક્રમણ પછી બસો વર્ષ પછી આ પ્રભાસમાં વાજાએ રાજ્ય કર્તા હતા જૂની કહેવત પણ છે:—“વાજા ઠાકોરને આંખવત, નાર પદમણી ઘેર, રેટ ખટુકે વાડીએ લોંચ લીડી નાથેર.” ઇ. સન્ ૧૩૦૦ લગભગમાં અલકખાંએ સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું. ઇ ૧૪ મી સદીમાં મહંમદ તુઘલકે આક્રમણ કર્યું અને છેલ્લે ૧૭ મી સદીના અન્ત સુધી સોમનાથની અસલ મંદિરમાં પૂજા થતી હતી કિન્તુ તે પછી આરંગજેબે મંદિરને સારી રીતે બરબાદ કર્યું તે પછી ઇ. ૧૭૩૫ માં મુગલોના ગવર્નરને કાઢીને શેરખાંખાણીએ જુનાગઢમાં અધિકાર લીધો તેના પછી અહલ્યાબાઇએ (ઇ. ૧૭૬૫ થી ૧૭૮૫) નવું જે મંદિર બનાવ્યું તેમાં સોમનાથ બીરાજે છે “જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથ” ના સંબંધમાં સ્વ. નારાયણ વિસનજી કકકુરે જે એક વર્ષ પૂર્વે “શુજરાવી” (મુંબઈ) પત્રમાં એક લેખમાળા ચાલુ કરેલી જે હાલ પુસ્તકાકારે છપાઈ છે તેમાં તેના સ્વ. લેખકે મહમદ ગીઝનવીએ સોમનાથની મૂર્તિ કે લિંગ તોડ્યાની વાત તદ્દન ગપાટક છે તેમ મુસ્લીમ તવારિખ લેખકે ક્રિસ્તાઓ વગેરેના ઐતિહાસિક શોધખોળવાળા આધારોથી સિદ્ધ કર્યું છે.

કહેતા હતા કારણ કે ત્યાં જવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં
 ખરાબ વિચારો આવે છે એમ કહેવાય છે. તેના પ્રભાવમાં
 શ્રવણની કથામાં કહેવામાં આવે છે કે—“પૂર્વ કાલમાં શ્રવણ
 પોતાના અંધ માતા પિતાને કાવડમાં બેસાડી તીર્થ યાત્રાએ
 નીકળેલ અને તે ફરતાં ફરતાં જ્યારે આ ગર્દભ-ક્ષેત્રમાં
 આવ્યો અને તેને પોતાના વૃદ્ધ માતા પિતાને ત્યાંજ પડતાં
 મૂકી ચાલી જવાની કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેના અંધ
 માતા પિતાએ કહ્યું કે તું અમને ક્યાં લઈ આવ્યો? ત્યારે
 શ્રવણે ગર્દભ ક્ષેત્રનું નામ કહ્યું, તે વખતે તેના માતા પિતાએ
 કહ્યું કે ભાઈ! તું અમોને પ્રભાસ ક્ષેત્રની હદમાં જઈને
 મૂકી દે તે પછી ત્યાં જો અમો મરીએ તો અમારી સદ્ગતિ
 થાય, છેદ્દે પ્રભાસમાં લઈ જતાં શ્રવણને સુબુદ્ધિ થઈ પશ્ચાત્તાપ
 થયો અને માતાપિતાની ક્ષમા માગી. પ્રભાસની યાત્રા
 સોવાર કાશી કરતાં પણ અધિક ફલ દેનારી છે. દેવોએ પણ
 પ્રભાસને કાશી કરાવ્યું છે. અને તેવીજ રીતે ગુપ્ત-પ્રયાગને
 પ્રયાગરાજ, ઘાંટવડના રુદ્રેશ્વરના ભાગને રુદ્રગયા અને
 આઘપુષ્કર (આદ-પોકાર)ને પુષ્કરતીર્થ કહ્યું છે, શંખ
 સ્મૃતિ અ. ૧૪ માં પ્રભાસમાં પિતૃ નિમિત્તે કરેલું શ્રાદ્ધાદિ
 અક્ષય્ય ફલ આપનાર અને વંશની વૃદ્ધિ કરનારું છે તેમ
 લખ્યું છે. મહાભારત વનપર્વ ૮૨ મા અધ્યાયમાં સરસ્વતી
 અને સમુદ્ર સંગમમાં સ્નાન દાનાદિનું ઘણું પુણ્ય લખ્યું છે.
 ૮૮ મા અ. માં સુરાષ્ટ્ર-સોરઠનાં સમુદ્ર પાસે દેવોનું પ્રભાસ

તીર્થ છે, તેની પાસે પિંડારક-તીર્થમાં મહર્ષિઓ રહે છે, અને ત્યાં સિદ્ધિ દેનાર ઉદ્ધવચંત્ર પર્વત છે. એમ લખ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧૧ ના અ. ૩૦ માં પ્રભાસના પ્રાચી સરસ્વતીમાં યાદવોએ સ્નાનાદિ કર્યાનું છે, વામન પુ. અ. ૩૪ અને ૮૪ માં પ્રહ્લાદે પ્રભાસમાં જમ્ સરસ્વતી અને સમુદ્ર સંગમમાં સ્નાન કરી સોમેશ્વર-સોમનાથનાં દર્શન કર્યાનું છે. ગરુડ પુ. પૂ. અ. ૮૧ માં લખ્યું છે કે, પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સોમનાથ મહાદેવ છે, કૃર્મ પુ. ઉ. અ. ૩૪ માં પ્રભાસને સિદ્ધાશ્રમ લખી તેમાં સોમનાથના દર્શનાદિનું પુણ્ય લખ્યું છે. શિવપુરાણની જ્ઞાનસંહિતા અ. ૩૮ માં સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ નામના જ્યોતિર્લિંગનું માહાત્મ્ય છે. નારદ પુરાણ અને સ્કંદ પુ. પ્રભાસ-ખંડમાં પણ સોમનાથનું માહાત્મ્ય છે. આમ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણાદિમાં પ્રભાસ, પ્રાચી, સોમનાથનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ છે.

સૂત્રાપાઠા:—(પ્રભાસ પાટણથી અગ્નિકોણે ૪૫ ગાઉ) ગામના દક્ષિણ પાદરમાં દરવાજેથી રૂઝર કુમ ચયનકુંડ છે. તે પછી દક્ષિણમાં ૭૭ અને ૫ માં ૫૨ કુમ પછી સૂર્ય દેવળ આવે છે. તેના નિજમંદિરની ઉત્તર બારસાળ પાસે ભીતમાં એજ પત્થરમાં કોરી કાઢેલો જમીનથી ૪ ઉંચો લેખ છે તે સંવત્ ૧૩૫૭ નો હોઈને તેમાં “વચન્ન દેવળુટા (પ્ર. પાટણના રાજા)એ કરાવ્યું” એમ લખ્યું છે. સૂર્ય મંદિરની ખડકી બહાર ઉત્તરમાં ૫ કુમ ઉપર સૂર્યકુંડ

મંદિરનું ખડેર હાલ પણ છે. કારમીરમાં ૮મી સદીનું પ્રખ્યાત
માર્તીઁ (સૂર્ય)મંદિર હતું. યુવાનસંગ ૭ મી સદીનું
મૂલતાનમાં ૧ પ્રખ્યાત સૂર્ય મંદિર હોવાનું કહે છે એવીજ
રીતે કનોજમાં, કચ્છ કંથ-કોટમાં, સોરઠની દક્ષિણે પ્રાચી
કુંડ પાસે, એલાપૂર, ભાજા તથા ખંડગિરિની શુક્રાઓમાં
સૂર્યનો મૂર્તિઓ છે, કચ્છના રણને કાંઠે કોટાઈ ગામમાં
૧ સૂર્યમંદિર છે, ખોરાસા (સોમનાથ પાટણથી ૧૨ ગાઉ ઉપર)
ગામમાં પ્રાચીન કાળમાં ૧ સૂર્ય મંદિર હતું તેના અર્ધોદ્ધારનો
સં. ૧૪૪૫ નો લેખ ચોરવાડ નાગનાથના મંદિરમાં છે. આખું
અને મુંબઈ ઇ. માં બીજાં પણ ઘણાં સૂર્યનારાયણનાં મંદિરો છે.

“ઉના દેલવાડાની આબુખાબુમાં સૂર્યમંદિરો.”

ઉનાના દામોદરરાયના મંદરના ધીબ આંગણમાં દ.
પરચાર ઉપર ઘણી મૂર્તિઓ છે. તેમાં ૧ નાની સૂર્યની
હોલખુટવાળી મૂર્તિ છે, ઉના દેલવાડાની આબુખાબુના
ભાગમાં ઘણાં સૂર્યમંદિરો હતાં જેનાં માહાત્મ્યો પ્રભાસખંડમાં
તેની કથા વ્રતોત્સવાદિ સાથે છે તે આ છે:—નારદાદિત્ય,
સાંખાદિત્ય, સૂર્યકુંડ, અપરનારાયણસૂર્ય, બહુલસ્વામી-
સૂર્ય, ઉત્તરાર્ક, અને ક્ષેમાદિત્ય આ સાત તો દ્રક્ષ્ય દેવદાર
વનમાં દેલવાડાની આસપાસમાં હોવાનું તેનાં માહાત્મ્યોમાં
છે. જ્યારે ઉનામાં ઉનેવાળોના રાજ્યકાળ (સં. ૧૩૦૦)
સુધી દુર્ગાદિત્ય નામે મોટું સુંદર નકસીવાળું સૂર્યનું મંદિર

હતું જ્યાં હાલ મસજિદ છે, તેનો આબુબાબુનો ભાગ તે સ્થળે હિન્દુ મંદિર હોવાનો ખ્યાલ આપે છે, સોરઠી-તવારિખ તેની સાક્ષી પૂરે છે.

ઉનામાંથી મળેલાં અનુક્રમે વિ. સં. ૯૫૦ અને ૯૫૬ ના તામ્રપત્રોમાં ચાલુક્ય વંશના અવનિવર્માએ તથા તેના પુત્ર બલવર્માએ તરુણાદિત્ય નામના સૂર્યમન્દિરને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિધર્મી બાદશાહોના જીવંતે વખતે પાણીના સ્થાનો સિવાય બીજા બધાનો નાશ કરવામાં આવતો તેમ છતાં પરંપરાથી બોલાતાં આવતાં તેનાં પ્રાચીન નામો અત્યારે પણ તે સ્થળોની પૌરાણિક પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરી રહ્યાં છે. ભાવિક સદ્ગૃહસ્થોએ આવાં પ્રાચીનસ્થળોના જીર્ણોદ્ધાર માટે દેવાલય કમિટી નીમી આવા ધર્મસ્થાનોના જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ, હાલમાં નવાં મંદિરોની જરૂર નથી પરંતુ હાલ જેટલાં છે તેનું જ જો સંરક્ષણ થાય તો તેના જેવું બીજું પુણ્ય નથી.

“કોડીનાર પાસે ‘મૂળ દ્વારકા’નું અસલ પ્રાચીન સ્થાન”

વો. મ્યુ. રિપોર્ટ ૧૯૦૫-૬ ના પૃ. ૫૫ માં “મૂળ દ્વારકા” સંબંધમાં લખ્યું છે કે “આ સ્થળ “ધામજેજીથી પૂર્વે ૧ ગાઉ કણ્ઝોતર ગામ પાસે સોમત નદી છે ત્યાં જીનાગઢની હદ પૂરી થઈ ગાયકવાડની (કોડીનારની) હદ ચરૂ થાય છે. સાચું પાસેજ બરડું નામે ગાયકવાડી ગામ છે.

તે કુબેરપુર-કોટિનગર-કોડીનારના સ્વામીજીના મઠમાં આવેલું છે, ત્યાંથી દક્ષિણમાં રસ્તો મરડાઇ દરીયા કાંઠે મૂળ દ્વારદાની જૂની જગ્યા ટેકરા ઉપર છે ત્યાં જવાય છે, ત્યાં એક જંગલો બાંધેલો છે, જંગલથી ને માં આ ટેકરો છે તે ઉપર જુર્ણ હાલતમાં રણછોડજીનું પૂ. પ. ૧૦૧૧ અને ઉ. દ. ૬૧ નું (મૂર્તિવિનાનું) ખાલી દેવાલય મધ્યમ કદનું ઉભું છે. ત્યાં પગે ચાલીને જવાય છે. ન્હાવ ઝાઝો નથી તેમ ટેકરાનો વિસ્તાર પણ ઝાઝો નથી તેના પૂ. દ. જે ભાગમાં દરીયો છે, દેવળનું દ્વાર પૂર્વાભિમુખ પામ્ ૧૧ નું છે, મંદિરનો પરચાર પૂ. પ. ૮ અને ઉ. દ. ૬ નો છે. તેની નીચે લોચંદ્ર છે. તેનું બાર ૨ કુટુંબ દક્ષિણમાં છે. મંદિરની ઉત્તરે નાની નાની દરીયો (કુશેશ્વરાદિની) છે, અગ્નિકોણે ત્રિગ્ગે-ત્રેટીકલવાળાનો કોઠો છે. અહિં દરીયા કનારાના એક ભાગને સ્વર્ગબારી કહે છે. આ કિનારા નજીક ગાયકવાડનું આડ બંદર છે. અને ત્યાં ન્હાનાં બહાણ તથા હોડકાં પડ્યાં રહે છે. અહિંથી કોડીનાર ૧૧ ગાઉ થાય છે ત્યાં સુધી સડક છે. ત્યાંથી હેઠા ઉતરી ૧૧ ગાઉ પાશ્વમે રણછોડજીનું નવું મંદિર છે. જેમાં હાલ રણછોડજી ખીરાજે છે. તથા સેવકો અને ખીજાં કોળીનાં ૧૦-૧૨ ખોરડાંથી નાના ગામડા જેવું દેખાય છે, રસ્તો જુરાઇ ગયેલી હાલતમાં પણ હાલ તમામ ભાગમાં હયાત ઉભેલો સૂર્યકુંડ આવે છે. તે ૨૦ ફમ ચોરસ છે, પગથીયાં ફરતાં ૩ છે. રણછોડજીની જગ્યાના

દરવાજા પૂ. માં તથા પ. માં એમ બે છે. મંદિર ઉત્તર-લિમુખ જ પગથીયાંવાળું છે. મંડપ ૧૬ ફુટ ચોરસ ચોરડા જેવો છે, તેમાં સામું નિજમંદિર ૯ ફુટ ચોરસ છે. તેમાં મૂર્તિ આસરે ૩ ફુટની સામી ભીંતે સિંહાસન ઉપર બીરાજે છે. દરિયા કાંઠાનો ખંગલો અહિંથી ૬૬૬ કમ છેટો પૂર્વમાં છે. ”

તા. ક:-વધુ માટે મ્હાડું (ર. મે. શાસ્ત્રી) “દ્વારાવતી” નામનું નાનું પુસ્તક વાંચવું જેમાં આ મૂળ દ્વારિકાજ સાચી દ્વારિકા છે એમ સપ્રમાણ લખ્યું છે.

“ ધામજેજનું ચક્રતીર્થ ”—સ્ત્રાપાડેથી ૧૧૧૧ માઈલ અત્રિ પૂર્વ વચ્ચે દરીયાકાંઠે ધામજેજ ગામ છે, તેના પ. પાદરમાં ગામના ઝાંપાથી ૪૦-૫૦ કમ છેટે પૌરાણિક ચક્રતીર્થ અથવા વિષ્ણુગયાની જગ્યા છે. તેમાં વચમાં પશુ પશ્ચિમને લગતો મ્હોડો કુંડ છે. તેની પ. ભીંતે વા. પ. વચ્ચે જમીનથી ૧)૩૧ ઉંચા સંવત ૧૪૩૭ ના અપાડ વહી ૬ ને શનિના લેખમાં ગુર્જર રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી તેજનો પુત્ર રાણા અને તેનો કર્મસિંહ તે પ્રાગ્વટ (પૌરવાડવંશી હોઇને પ્રભાસના રાજા વાલ્લ ભર્મનો મંત્રો હતો) તેણે આ તીર્થ-વિષ્ણુગયા કુંડનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો અને સગરદિત્યનું મંદિર અહિં કરાવ્યું છે. તે નિત્ય મધ્યાહ્ને સોમનાથની પૂજા કરતાં. ભર્મરાજને પોતાના ભાઈ મેઘના ગ્રેય સાડે એ મંત્રીની સલાહથી “મેઘપુત્ર” ગામ પ્રાપ્તજોને

આપ્તું. આ જગ્યાની ફરતી વાડ છે. અન્દર જતાં પૂર્વ ભાગમાં રણુછોડછનું મંદિર અને સૂત્રાપાડાના માણવહીવટ-દાર રવ. ભગવાનદાસ ઈન્દ્રજી વૈદના શ્રમથી અને બુનાગઢના નવાળ સાહેબની મદદથી થયેલી નવી ધર્મશાળા છે, તેમાં સંવત ૧૯૪૫ નો લગ્ન છે ચક્રતીર્થનો કુંડ પૃ ૫. ૭૫૫ ઉ ૬ ૭૭૫ ઉપરના ભાગે અને પાણીની પાસે ૪૮૫૫ અને ૪૯૫૫ ફૂટ છે, એટલે લગભગ ચોરસ છે ઉપરની ડોર સુધી પાણીની સપાટી સુધી ૧૧ અને પાણી ૦)૧૦ છે. ફરતાં પગથીયાં ૧૦ છે. બધો ભાગ મજબુત પત્થરથી બાંધેલો છે. પાણી સ્વચ્છ છે તેમ જમીન પણ કુદરતી પત્થરવાળી છે. આ કુંડનું નામ “ચક્રતીર્થ” (કેમકે તેનું પૌરાણિક ખરું નામ તો વિષ્ણુગયા છે.) પડવાનું કારણ તેના તળીયાના ઇશાન ભાગમાં પાણીને લગતા બાંધકામમાં મ્હોટા મ્હોટા ૩-૪ ફુટના ચક્રાંકિત પત્થરો છે, અને ખુદારના આબુ બાબુના ભાગમાંથી પણ એવા પત્થરો મળે છે તે હશે. આ જગ્યાના બાવા પાસે એક એવો પત્થર છે કે જે કુંડના પાણીમાં મૂકતા તરે છે બુડતો નથી. કુંડની બહાર વા. માં સોમનાથજીનું દેવળ છે. આ ધામળેજી મીઠાની પેદાશ માટે પ્રસિદ્ધ છે, જેનું આહું દધને મરકરીમાં આછી બુદ્ધિતાને મીઠાની તાણને લીધે “ધામળેજી જઇ આવ” એમ કહે છે એકાદરીએ ઉપવાસ કરી ચક્રતીર્થમાં સ્નાન કરી નારાયણનાં દર્શન કરનાર વિષ્ણુપદને પામે છે તેમજ

આ સ્થળે પીળા વસ્ત્રનું દાન દેનાર અને તેનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરનાર સદ્ગતિને પામે છે એમ તેના માહાત્મ્યમાં છે.

“આઘપુષ્કર કે આદ્યોકારનું પ્રાચીન સ્થાન.”

અહિં આદિનાથની જગ્યા કે જે ગામના ૫ પાદગમાં પામેજ છે, તેની જગ્યામાં પેસતાજ ડાળે હાથે મદિગની પાસેજ આદીશ્વરનું મંદિર નાનું પણ દેખાવડું અને પુરાણું છે, આ જગ્યામાં બીજી ઘણી ખડિન મૂર્તિઓ પડી છે તેમાં કેટલીક સાજી પણ છે, તેમાં ૧ પત્થગમાં બે ન્હાની ન્હાની સ્ત્રીની મૂર્તિ છે તેની નાણીમાથી નાલ નીકળીને હેઠે ગયેલી છે, એ શું હશે તે જ્ઞપાયું નહિ મદિગના ઉપલા ઉપરનું ફૂલ સારી કોતરણી વાળું છે તેમ જૂના મદિરના સ્થલ છતાં વગેરે ૫૫ પડયા છે મદિરની હદ તરીકે ૫૦ ડમના માપની ફરતી ગડગડીયા પત્થગની વંડી છે જગ્યાની પાછળ નદી તથા તમા કુડ છે, “(વે. મ્યુ િ ૧૯૦૬-૭ પૃ. ૪૭) અહિં એક તુટેલી હાલતમાં શિલા-લેખ છે તેમાં પ્રભાસ-પાટણના વાલરાજા વજ્રહરદેવની ખાતર રાણક મંડલિક (સવત ૧૩૧૬-૧૩૬૨) ના સેન્ય સાથે લડતા વીસવસુત કાન્હડ દેવના મૃત્યુની (સવત ૧૩૫૭ ની) નોંધ છે

“સગાળુ”-ઘાટવડ જતા ગસ્તામાં સગાળુ ગામ આવે છે, અહિં સગાળશા થેઠે કાલને ફાડયો હતો તેથી

આસપે એ વીધા જેટલી જમીનમા ખડ પણ ઉગતું નથી
વગેરે અનેક રીતની દતકથાઓ છે. સુગાલયાના જૂના
ગાયનો પણ માલખવા જેવાં છે, એવીજ રીતે છાછર
(કોલિનાર) પામે જગતીયા ગામની સીમમા પણ જમીનમાંથી
ગેમ નીકળે છે

“રુદ્રગયા (ધાંટવડ)માં રુદ્રેશ્વરનું પૌરાણિક જૂનું સ્થાન.”

રુદ્રગયા, રુદ્રેશ્વર, સર્પની ડેરી અને તેમાં પેસતો
પત્થરમા જણાતો સર્પનો લીસોટો, જાંળનો આળો, અને
જેણ વગેરે જોવાનું આ સ્થળ છે, આ સ્થળને પુરાણમાં
ગોખ્પદ તીર્થ નામે તેની સવિસ્તર કથા માથે વર્ણવ્યું છે
ગાનના પૂ પાદરમા શીંગવડો નહીં છે, તેની પ. કિનારે
ગામથી ઉત્તરમાં આગરે ૫૦૦ ક્રમ છેટે રુદ્રેશ્વર મહાદેવની
જગ્યા છે તેની પાસે નદીમા બાધેલો કુડ છે, તે રુદ્રગયાનો
કુડ કહેવાય છે, અહિં તીર્થસ્નાન, શ્રાદ્ધાદિ થાય છે, નદીના
ભાડોડામાં (ગોખ્પદ-તીર્થ) ગાયની ખરીનો ખાડો તથા દ
ભાગમા નર્પ ચા-યો ગયો હોય તેવો લીસોટો ઘણા ભાગ
સુધી છે, પુરાણમાં રુદ્રગયાની મોટી કથા છે નૃગગજને
સર્પ ધવાનો અહિં શાપ ધયો હતો, તે રાજા દેરીવાળા
અથવા રહેતો હતો તેનો એ લીસોટો છે દેરી પાછળ મોટી
ધર્મજાળા છે, પ્રભાસ ક્ષેત્રમા વિષ્ણુ-ગયા, બ્રહ્મા-ગયા અને
રુદ્ર-ગયા પિતૃશ્રાદ્ધ કરવાના સ્થળો છે તેમાનું આ એક
રુદ્રગયા છે,

સ્ત્રેશ્વરનું લિંગ સ્વયંબુ છે. તેના પોઠીયો બહુ મોટો છે. આ સ્થળની પુરાણમાં એવી કથા છે કે “પૂર્વે ભરતખંડના ચક્રવર્તી રાજા પૃથુ મરૂ-મારવાડમાં પોતાના બાપે કરેલાં પાપોને લીધે જન્મતાજ ઘણો રોગી જન્મ્યો હતો. નારદના ઉપદેશથી તે બધે ઠેકાણે ફરી યાત્રા કરી આવ્યો પણ પાપ મુક્ત થઈ સાંભળે થયો નહિ છેવટે અહિં રુદ્રગયામાં નાહી પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યું તેથી તે સાંભળે થયો.” જ છર તથા ઝાળનો આબો ગામથી ઉત્તર વા મા છે, તથા ઉ ઇ મા જ છગ નામનો ધોધ ઉંચેથી નદીમાં ઉડા ખાડામાં પડે છે અને ત્યાંથી નીચાણમાં પાછા નદીનો પ્રવાહ ચાલતો થઈ ઘાટનડ પાસે નીકળે છે આ ધોધ પડતો હોય ત્યારે ૪૦-૪૫ ફુટ ઉંચેથી ૧૫ ફુટ પહોળાઈમાં પડે છે, ત્યાં પાણી પડી પડીને એક મોટી કોઠી કે કોઠો થઈ ગયો છે, તે ભરાઈ ગયા પછી, જોણું ચાલતુ થાય છે, એ કોઠી તથા આસપાસનો ભાગ પાણી ભર્યું હોય ત્યારે ઉપરથી જોતા ઘણો ભય કર લાગે છે તો પછી તે જ્યારે ખાલી હોય ત્યારે તે ભય કર લાગે તેમાં શી નવાઈ? આ ભાગ પૂર્ણ ગીરમાં અને ભરપુર ઝાડીમાં છે. તે ગામથી ૨ ગાઉ આસરે વાયુમાં છે. ત્યાંથી રસ્તામાં ૫ તરફ એક ટેકરા ઉપર પાણીકોઠો છે ત્યાંથી ૫ મા ના ગાઉ પછી ઝાળનો આબો આવે છે તે પણ ગિરમાંજ છે, તે અતિ ઘણો મોટો હોઈને જોવા લાયક છે તંના થડનો ઘેરાવ ૨૦૧ ફુટનો છે, તે ઉંચો ૫૨ ફુટ અને તેનો

ફેલાવો (વ્યાસ) ૧૦૦ ફૂટમાં છે.” (વો. મ્યુ. રિ. ૧૯૦૬-૭
પૃ. ૪૭-૯)

“ઝુંડમાં ગાયત્રીની જગ્યા”

આ જગ્યા સૂત્રાપાડાથી લોઢવા જતાં રસ્તાની ડાબી બાજુ વૃક્ષના ઝુંડમાં છે, લોઢવા ગાયત્રીથી ૦૫ ગાઉ છે. ૬ પગથીયાં વાળો છોળાંધ ૧૪+૧૬ ફૂટનો ચોક છે, મંડપનું બાર પૂર્વમુખ ૪+૫૫ નું છે. મંડપ ૧૭+૧૮૫ અને ઉંચો સ્તંભની પાટ સુધી ૪૭૫ છે, નિજમંદિરનું બાર ૫૫ ૫+૩૫ નું અને મંદિર ૭+૭૫+૬૭ ટનું છે, તેમાં સામા ૧૫ ફૂટ ઉંચા પરધાર ઉપર ૧૫ ફૂટની ગાયત્રીજીની અને બીજી ન્હાની ન્હાની ૪ મૂર્તિઓ છે, કળા પૂરી હોય એવી ૪ પાંખ સિન્દૂરલિપ્ત જુદી પડી છે, તેને લોધે તે પાંખાળી ગાયત્રી કહેવાય છે. બાર પાસે વરાહની અને બારોતર ઉપર નવ-અહની મૂર્તિઓ છે. આ મંદિરની ઉ. ભૈરવની જગ્યા છે. ધ. માં વાવ છે ત્યાં ૫ ફૂટ લાંબી ગણેશની ઉભી મૂર્તિ છે. તેની પાસે શિવલિંગ તથા હનુમાનજી છે. અ. માં નાગની દેરી છે. નૈ. માં કનકાઈની દેરી અને સામા પડધાર ઉપર છુટી પાંખ છે. નૈ. પ. વચ્ચે ગાયત્રીશ્વર મહાદેવની દેરી છે. વાયુમાં અન્નપૂર્ણાની દેરી છે ત્યાં પણ એક પાંખ છે. યંત્રની પાટ છે. જૂનાગઢનાં માણ સ્વ. દીવાન ઝાલા ગોકુલજી સંપતરામે જો નોંધે કરાવી મરામત કરાવી છે. કેમકે તનાં તે કુલદેવી

श्री सोमनाथ महादेवनं देवण-डोडीनार.
 ("उतेनाणपन्थु" (सुरत) ना सौगन्धयी)